

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
ЦЕНТР ДОСЛІДЖЕНЬ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ
УКРАЇНИ
УКРАЇНСЬКЕ ТОВАРИСТВО ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ
ТА КУЛЬТУРИ**

**КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА В КОНТЕКСТІ
«ЗВОДУ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ
УКРАЇНИ»**

КИЇВ 2015

УДК 930.85:719(477)

Культурна спадщина в контексті «Зводу пам'яток історії та культури України» / Кот С.І. (відповідальний редактор), Денисенко Г.Г., Івакін Г.Ю., Катаргіна Т.І., Ковпаненко Н.Г., Скрипник П.І., Тимофієнко В.І., Титова О.М., Федорова Л.Д. — К.: Інститут історії України, 2015. — 486 с.

У виданні висвітлюються актуальні проблеми вивчення і збереження пам'яток історії та культури України у контексті підготовки 28-томного енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та культури України», присвяченого національній культурній спадщині. Розглянуті історичний досвід та актуальні проблеми здійснення охорони пам'яток в Україні, науково-теоретичні основи виявлення, відбору, класифікації, збереження та суспільного використання нерухомих пам'яток археології, історії, архітектури, містобудування, монументального мистецтва, науки і техніки, які складають основу видання. Привертається увага до питань збереження української культурної спадщини за кордоном. Аналізується досвід і проблеми підготовки Зводу, організаційні і науково-методичні засади цього масштабного проекту в сфері культури, регіональні аспекти створення окремих томів видання.

Редакційна колегія

В.А. Смолій (голова), Г.В. Боряк, В.М. Даниленко (заступник голови),
С.І. Кот (відповідальний редактор), М.Т. Пархоменко, О.П. Реснт, О.С. Рубльов.

*Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України.
Протокол № 4 від 28 квітня 2015 р.*

Рецензенти:

член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук,
професор В.М. Даниленко,
доктор історичних наук, професор Я.В. Верменич

ISBN 978-966-02-7701-4

З М І С Т

Передмова	4
Розділ 1. Історичний досвід та актуальні проблеми збереження пам'яток історії та культури України. <i>(Кот С.І.)</i>	7
Розділ 2. «Звід пам'яток історії та культури України» у дослідженні культурної спадщини. <i>(Денисенко Г.Г.)</i>	103
Розділ 3. Нерухомі об'єкти культурної спадщини: понятійно-категоріальний аспект, класифікація. <i>(Федорова Л.Д.)</i>	165
Розділ 4. Пам'ятки історії у загальній системі культурної спадщини. <i>(Федорова Л.Д.)</i>	188
Розділ 5. Мистецька спадщина України: питання дослідження і збереження. <i>(Ковпаненко Н.Г.)</i>	208
Розділ 6. Пам'ятки архітектури: проблеми визначення та класифікації. <i>(Тимофієнко В.І.)</i>	279
Розділ 7. Місце пам'яток містобудування в системі культурної спадщини. <i>(Тимофієнко В.І.)</i>	300
Розділ 8. Археологічна спадщина України: проблеми визначення та поцінування. <i>(Титова О.М., Івакін Г.Ю.)</i>	324
Розділ 9. Українська культурна спадщина за кордоном в контексті підготовки тому «Зводу пам'яток історії та культури України» по зарубіжних країнах. <i>(Катаргіна Т.І.)</i>	361
Розділ 10. Матеріали до «Зводу пам'яток історії та культури України»: бібліографічний огляд. <i>(Скрипник П.І.)</i>	426
Післямова	482

П Е Р Е Д М О В А

В умовах розбудови Української держави, її активної інтеграції до європейського і світового співтовариства значно посилюється інтерес до історичного минулого, виявлення та дослідження невідомих сторінок вітчизняної історії. Відношення до культурної спадщини, яка збереглася до наших днів у вигляді різноманітних об'єктів, що мають універсальну історичну, наукову, культурну і мистецьку цінність, є одним із важливих показників культури. Збережена та належним чином репрезентована культурна спадщина — джерело зростання і духовного розвитку українського народу, формування його спільної історичної пам'яті. Прагнення України зайняти належне місце в сучасному європейському культурному процесі, завдання мати власне обличчя в контексті розвитку європейської і світової цивілізації неможливе без усвідомлення свого історичного коріння шляхом вивчення і популяризації історичного минулого, пам'яток культурної спадщини, їх органічного включення в суспільне життя.

Пам'яткам історії та культури належить чільне місце у відтворенні історичної пам'яті народу, яка являється потужним чинником встановлення зв'язку минулого із сьогоденням, каталізатором збереження і збагачення патріотичних цінностей, важливою складовою формування ідентичності нації. Упродовж останніх років значно актуалізувалося вивчення історико-культурної спадщини українського народу в зв'язку з прагненням скласти об'єктивну картину історичного буття народу, подій, що мали місце на українських теренах, бажанням розглядати свою державу і її надбання у контексті європейського виміру. Цьому значною мірою сприяє підготовка унікального енциклопедичного видання «Зводу пам'яток історії та культури України», завданням якого є виявити та дослідити всі нерухомі пам'ятки, що збереглися на території країни.

Робота над 28-томним виданням стала важливим етапом збереження культурного надбання, науковим підґрунтям для створення Державного реєстру нерухомих пам'яток України. У контексті виконання державної програми став вихід першої книги Зводу по м. Києву (Звід пам'яток історії та культури України. Київ. — Кн. 1, ч. 1. — К., 1999; ч. 11. — К., 2004), підготовлена до друку третя частина першої книги, електронний варіант якої опубліковано на порталі Інституту історії України НАН України. Обласні редколегії Вінницької, Житомирської, Запорізької, Полтавської, Сумської, Хмельницької областей видали матеріали до Зводу по окремим районам, підготовлений рукопис збірки статей по Харківській області, макет тому Зводу по м. Севастополю. Ґрунтовна робота по

дослідженню пам'яток та підготовці матеріалів до Зводу проводиться у Закарпатській, Івано-Франківській, Львівській, Тернопільській, Чернівецькій областях, в яких представлена широка панорама всіх пам'яток. Це дозволяє репрезентувати проведену роботу широкому загалу, виявити неточності і помилки у підготовлених матеріалах, стимулювати роботу по виявленню і охороні пам'яток у кожному регіоні, залучивши до збереження культурної спадщини не тільки фахівців, а й широке коло ентузіастів.

У ході збройного конфлікту на Сході 2014–2015 рр. зафіксовані численні приклади руйнування історико-культурних об'єктів на Донбасі, які в багатьох випадках не підлягають відновленню. При вирішенні історико-культурного аспекту трагедії, що відбувається в цьому регіоні, значну роль можуть відіграти напрацьовані матеріали «Зводу пам'яток історії та культури України» по Донецькій і Луганській областям, які у майбутньому стануть підґрунтям для охорони і збереження пам'яток археології, історії, архітектури, містобудування, мистецтва, науки і техніки на Донбасі як одного з регіонів України. В умовах воєнної агресії з боку Російської Федерації, коли гинуть тисячі військових і мирних мешканців, слід фіксувати пам'ятні місця боїв, загибелі військових, гвардійців, воїнів добровольчих батальйонів, волонтерів, поховання воїнів Збройних Сил України і Національної гвардії і вносити їх до Книги пам'яті загиблих під час військових дій на Донбасі 2014–15 рр.

Ситуація навколо АР Крим, що згодом вилілася у тимчасову окупацію території півострову Російською Федерацією, крім політико-територіальних проблем піднімає низку інших питань. Одним з них є захист культурної спадщини в Криму, збереження культурних цінностей і нерухомих пам'яток, у тому числі внесених до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, які відтепер перебувають під контролем Російської держави.

Робота над Зводом, який був задуманий у восьмидесяті роки минулого століття за часів функціонування радянської тоталітарної системи, продовжується в принципово нових історичних умовах. Підготовка «Зводу пам'яток історії та культури України» значною мірою сприяла активізації науково-пошукової роботи по вивченню і дослідженню культурної спадщини України, активізувала краєзнавчий і пам'яткоохоронний рух по обстеженню і виявленню пам'яток, охороні і збереженню історико-культурної спадщини, сприяла створенню наукових засад пам'яткознавства. Звід в умовах незалежної Української держави став справжньою енциклопедією культурної спадщини, де будуть зібрані всі дані про нерухомі пам'ятки, які репрезентують об'єктивне висвітлення історичного процесу, відображують всі етапи розвитку цивілізації на

території України з глибини тисячоліть, процес формування української нації та її боротьбу за власну державність та самоідентифікацію, багатство культур інших народів, які проживають на території України.

У науковій літературі фактично відсутні спеціальні дослідження, присвячені проблемам збереження нерухомої культурної спадщини України у контексті підготовки 28-томного енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та культури України». В загальних працях з пам'яткознавства ці питання не стали предметом ґрунтовного аналізу, в роботах з краєзнавства автори лише побіжно торкаються цих питань.

Метою даної роботи є комплексне дослідження сучасного стану охорони і збереження національної культурної спадщини, широкого кола питань, які окреслилися в процесі підготовки «Зводу пам'яток історії та культури України». Вона полягає у вивченні досвіду, осмисленні проблем і завдань, які постають у зв'язку з підготовкою Зводу пам'яток. В роботі висвітлюються організаційні, методичні та методологічні аспекти створення багатотомного літопису України в пам'ятках, теоретичні підходи до дослідження пам'яток історії та культури, проблеми охорони і збереження національного культурного надбання у контексті праці над «Зводом пам'яток історії культури України».

Книгу підготував авторський колектив у складі — к.і.н. Г.Г. Денисенко (передмова, післямова, розділ 2), д.і.н., чл.-кор. НАН України Г.Ю. Івакін (розділ 8), к.і.н. Т.І. Катаргіна (розділ 9), к.і.н. Н.Г. Ковпаненко (розділ 5), к.і.н. С.І. Кот (керівник, передмова, післямова, розділ 1), доктор мистецтвознавства, професор В.І. Тимофієнко (розділи 6–7), к.і.н. О.М. Титова (розділ 8), к.і.н. П.І. Скрипник (розділ 10), д.і.н. Л.Д. Федорова (розділи 3–4).

Розділ 1.

Історичний досвід та актуальні проблеми збереження пам'яток культури в Україні

1. З історії формування організаційних та законодавчих засад охорони пам'яток культури в Україні (поч. ХХ ст. — 1991 р.)

В умовах імперської влади

Початок ХХ ст. ознаменувався підвищеною увагою українського суспільства до національних традицій, історії та культури. Для українців, що роз'єднані перебували під владою двох потужних імперій — Російської та Австро-Угорської, знання минулого дедалі тісніше пов'язувалося з актуальними суспільно-політичними проблемами, що хвилювали широку громадськість.

Цей процес був позначений суперечливими тенденціями.

З одного боку, зокрема, на територіях, що входили до складу Російської імперії, справа охорони пам'яток уособлювала собою загальні ключові організаційні принципи, на яких була побудована діюча тоді система пам'яткоохоронних заходів. Водночас спрямованість та практична реалізація завдань охорони пам'яток перебували під потужним пресом пануючої великодержавної ідеології, яка активно впливала як на визначення об'єктів старовини, які були предметом уваги щодо виявлення, дослідження та збереження, так і на трактування історичного та культурологічного контексту, котрий ці об'єкти уособлювали.

З іншої сторони, як в надрах українського культурного середовища, що було учасником заходів з дослідження та охорони пам'яток культури на теренах Західної України (особливо Східної Галичини з центром у Львові), Закарпаття та Буковини, так і в рамках загальноросійського процесу становлення пам'яткоохоронної справи в середовищі авторитетних українських науковців і громадських діячів, які були його активними учасниками, на основі їх ментальної самоідентифікації щодо приналежності до українського етносу, який має власну історичну традицію, особливості культурного розвитку та власну культурну спадщину, що відрізняється від загальноросійської, польської та іншої, визріла якісно нова тенденція щодо базових підходів до розуміння місця і ролі культурної спадщини в суспільному житті. Історико-культурна спадщина починає усвідомлюватися також як необхідна ланка, що єднає минуле з сучасним, важливий засіб ствердження національної самосвідомості укра-

їнського народу, основа об'єктивного вивчення його історії та культури. Пам'ятки старовини та мистецтва в цей час почали розглядатися як беззаперечні матеріальні підтвердження багатомістової історії та національної ідентичності українського етносу у контексті тих цивілізаційних та культурних процесів, що відбувалися на території України з найдавніших часів. Розширення можливостей досліджень культурної спадщини українців Західної України та Закарпаття сприяло окресленню етнічних меж розселення українського народу та ствердженню ідеї соборності українських земель, їх об'єднання в єдиній українській державі.

На території Австро-Угорської імперії починаючи з сер. XIX ст. був накопичений досвід державного управління питаннями охорони культурної спадщини. Зокрема, ними опікувалася Австрійська центральна комісія по дослідженню і охороні пам'яток зодчества, створена у 1850 р. Спочатку вона перебувала у підпорядкуванні Міністерства торгівлі і промисловості, а потім — у віданні Міністерства духовних справ та народної освіти¹. В тому числі, активним був пам'яткоохоронний рух на території Галицького намісництва, де діяла відповідна місцева комісія, а також Комісія в справі охорони пам'яток історії та мистецтва². В той же час загальноукраїнського значення набула діяльність Товариства ім. Т.Г. Шевченка, заснованого у Львові в 1873 р. (з 1892 р. — Наукове товариство ім. Т.Г. Шевченка), яке поміж інших напрямків праці зосереджувало свою увагу на дослідженні пам'яток української історії та культури. До 1914 р. Товариство видало близько 300 наукових праць українською мовою (в тому числі понад 120 томів «Записок НТШ»), серед яких чільне місце відводилося історико-культурній спадщині України, діяли етнографічна, археографічна, бібліографічна та інші комісії, ряд секцій. Провідне місце в діяльності НТШ посідали І. Франко, М. Грушевський, Хв. Вовк, В. Гнатюк, О. Маковей, М. Павлик, С. Томашівський, О. Терлецький, В. Гребенюк, С. Рудницький, Ф. Колесса³.

На поч. XX ст. в умовах Російської імперії під пам'ятками старовини та мистецтва в цей час розуміли археологічні старожитності, архітектурно-монументальні витвори та споруди, старовинні речі, архівні документи, рукописи та стародруки, предмети народного побуту, зразки усної творчості та твори давньої словесності, мінімальний вік яких складав 150 років⁴. Водночас лунали голоси за збереження об'єктів і менш давніх, якщо вони відзначалися видатними художніми якостями, пропонувалося відшукувати й охороняти їх, не чекаючи, поки вони почнуть руйнуватися під впливом часу та виникне загроза їхньому існуванню⁵.

Всі спроби російської громадськості домогтися ухвалення законодавчого акту чи якогось іншого нормативного документу, який би чітко регламентував порядок здійснення охорони пам'яток та визначав систему

уповноважених державних пам'ятоохоронних органів виявилися невдалими. Хоч і було вироблено декілька проектів закону про охорону пам'яток старовини, які стали предметом обговорення та дискусій, але жодний з них так і не набув чинності⁶. Натомість, здійснення заходів з охорони пам'яток відбувалося на підставі окремих, не пов'язаних один з одним законодавчих актів.

Зокрема, захист від руйнування старовинних споруд певною мірою регулювався на підставі Будівельного статуту Російської імперії, який був затверджений в 1833 р. в складі Зводу законів Російської імперії, а з 1 січня 1835 р. набув чинності. Відповідні положення статуту були доволі загальні і встановлювали обов'язок дбати про «утримання в задовільному стані («исправности») громадських будівель та пам'ятників», «виправлення та підтримку старовинних будівель» («древних зданий») міські управи та власників (глава II, ст. 181, примітка 3). Загальний нагляд за дотриманнями цієї норми покладался на відділи поліції на місцях⁷. На неконкретність та недостатність цих норм ще у 1898 р. зверталася увага представниками громадськості⁸. Будь-які дії щодо об'єктів церковного зодчества погоджувалися через єпархіальні управління з остаточними висновками Святійшого Синоду. Створена у 1859 р. при Міністерстві імператорського двору Імператорська археологічна комісія з 1889 р. отримала виключне право проведення і нагляду за археологічними розкопками та великими земляними роботами на всій території Російської імперії, а також здійснювала контроль за проведенням ремонту та реставрації «монументальних пам'яток старовини» спільно з Академією мистецтв⁹. В той же час, діяли норми, які додатково регулювали питання знахідок скарбів на державних землях. Російський уряд неодноразово видавав розпорядження та циркуляри щодо збирання відомостей по губерніях про наявні пам'ятки старовини і мистецтва. Зокрема, станом на 1902 р. чергова така кампанія була практично завершена, а зібрані дані зосереджувалися в Департаменті загальних справ Міністерства внутрішніх справ. Однак у багатьох випадках відомості туди подавалися не фахівцями, а місцевими відділками поліції, або й безпосередньо приставами чи урядниками, тож наукове значення та достовірність зібраних відомостей викликала сумніви в представників громадськості, яка дбала про збереження культурної спадщини¹⁰.

Разом з тим, вивчення та збереження історико-культурної спадщини здійснювалося переважно силами громадськості, спиралося на приватну ініціативу та меценатство. Провідне місце тут належало діяльності численних наукових товариств, комісій, гуртків, що об'єднували ентузіастів пам'ятоохоронної справи.

В силу історичних обставин та можливостей, в умовах Російської імперії значний вплив на обстеження, дослідження та заходи із збере-

ження пам'яток справляли потужні товариства, що діяли у імперських столицях Петербурзі та Москві. Зокрема, перш за все слід вказати на Московське археологічне товариство, яке розпочало свою діяльність у 1864 р. Товариство було ініціатором проведення Археологічних з'їздів, яких загалом відбулося п'ятнадцять. Показаво, що з них шість провели на території України, зокрема, в Києві (1874,1899), Одесі (1884), Харкові (1902), Катеринославі (1905), Чернігові (1908)¹¹. Враховуючи, що в ході підготовки кожного з'їзду надавалися значні ресурси для проведення досліджень кожного краю, де було заплановано його проведення, і до яких залучалися місцеві науковці та краєзнавці, проведення Археологічних з'їздів мало позитивний вплив на підвищення суспільної уваги до пам'яток культури в Україні, сприяло їх вивченню та збереженню. Окрім того, Московське археологічне товариство неодноразово виступало організатором або надавало фінансову допомогу в організації археологічних досліджень на території України.

У 1873 р. у Києві відбулося відкриття Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, який ставив собі за мету організацію «вивчення краю». Завдяки зусиллям П. Чубинського відділ не лише зробив великий внесок у дослідження матеріальної та духовної культури України, але й активно працював у напрямку висвітлення української національної ідентичності¹². З 1909 р. також у Києві було відкрито відділ Імператорського російського військово-історичного товариства (створено у 1907 р.), яке ставило за мету поміж іншого збереження пам'яток військової та воєнної історії. Зокрема, товариство чимало зробило для виявлення, обліку та збереження місць поховань військових діячів та військових кладовищ, пам'ятних місць битв, старовинних фортець та укріплень, залишків оборонних споруд, соборів і церков, монументів, що мали відношення до військової історії, виявлення та музеєфікацію військових реліквій, архівів та ін.¹³ Водночас слід зазначити, що діяльність відділу Імператорського російського військово-історичного товариства на території України мала під собою яскраво виражений ідеологічно-пропагандистський підтекст, спрямований на ствердження ідей та підвалин російського самодержавства, включно до прямих декларацій його керівників щодо дій на «згуртованість російського елемента та протистояння українському національному рухові»¹⁴.

На початку ХХ ст. одним з найавторитетніших осередків вивчення та збереження пам'яток української старовини була Київська археографічна комісія (заснована 1843 р. як Тимчасова комісія для розгляду давніх актів), що збирала унікальні документи з історії України XIV–XIX ст. та видавала на їх основі багатотомний «Архив Юго-Западной России» (виходив до 1914 р.). Поряд з археографічною діяльністю, вагоме місце в

діяльності комісії належало описам та дослідженням археологічних пам'яток, стародавніх архітектурних споруд¹⁵. Помітним явищем в організації пам'ятокознавчої та пам'яткоохоронної діяльності на місцевому рівні стали губернські вчені архівні комісії (катеринославська, київська, полтавська, таврійська, чернігівська), які об'єднували дослідників старожитностей і також не лише активно збирали, упорядковували архівні матеріали, а й проводили археологічні, архітектурні, мистецтвознавчі дослідження та публікували їх результати у численних збірниках наукових праць¹⁶. Серед багатьох діячів української науки та культури особливо активну участь у роботі цих Київської археографічної та губернських архівних комісій брали В. Антонович, М. Грушевський, Б. Грінченко, М. Коцюбинський, В. Іконніков, І. Каманін, В. Модзелевський, М. Петров, О. Русов, М. Сумцов, П. Добровольський, І. Павловський, Л. Падалка, Д. Асталов, О. Маркевич, В. Хвойка, В. Щербина та інші відомі діячі науки та культури.

Для опису пам'яток старовини та мистецтва в цей період чимало зробили і губернські статистичні комітети. Основним їх завданням вважався збір статистичних адміністративно-господарських даних, проте в своїй діяльності під впливом численного краєзнавчого активу комітети виходили далеко за межі цих завдань і збирали також матеріали про історію та культуру краю, його старожитності. Матеріали досліджень публікувалися в «Губернських відомостях» та додатках до них, різноманітних «Записках», «Збірниках», «Бюлетенях», «Трудах», «Пам'ятних книжках», «Звітах», що виходили як періодичні друковані органи. Особливо значну діяльність з дослідження пам'яток старовини проводили Волинський, Київський, Новоросійський, Подільський, Полтавський, Харківський, Чернігівський статистичні комітети. Зокрема, зусиллями відомого вченого Д. Багалія, Харківський комітет ініціював створення детальних губернських археологічних карт. В Чернігові активними співробітниками губернського статистичного комітету були О. Русов та М. Коцюбинський¹⁷.

Вагомий внесок у вивчення та збереження історико-культурної спадщини України зробило Історичне товариство Нестора-літописця при Київському університеті (засновано у 1874 р.), при якому діяла очолювана В. Антоновичем Комісія для опису старожитностей України. Товариство розробило ґрунтовну програму збирання відомостей про старожитності на значній території, що належала до компетенції Київського навчального округу (п'ять губерній), обстежувало, виявляло і вивчало пам'ятки старовини і мистецтва, здійснювало нагляд за земляними роботами в Києві, надавали консультації з практичних питань збереження тих чи інших пам'яток, активно публікувало результати дослідницької праці

(в тому числі вийшли друком 24 книги «Чтений в историческом обществе Нестора-летописца»)¹⁸. До справи вивчення та збереження культурної спадщини також активно долучалося Київське товариство старожитностей і мистецтв (1897-1918), при якому з 1912 р. діяла комісія «Старий Київ»¹⁹. Поряд з дослідженнями загально-історичного, археографічного, етнографічного, філологічного, статистичного та іншого спрямування, питанням виявлення та вивчення пам'яток культури велику увагу приділяло Українське наукове товариство, що було започатковане у Києві в 1907 р. й активно діяло до 1921 р. Серед пам'яткоохоронних заходів товариства слід згадати про здійснене протягом 1907–1908 рр. експедиційне обстеження археологічних пам'яток в околицях Києва, пов'язаних з фортифікаційними спорудами доби Київської Русі включно із так званими «Зміївними валами», дослідження генези українського народного зодчества, історичних споруд та монументальних пам'яток давньої гетьманської столиці Батурина. Значний внесок у ці дослідження зробили члени товариства М. Біляшівський, Л. Добровольський, В. Модзалевський, Г. Павлуцький, Ю. Сіцинський. Д. Щербаківський, К. Широцький та ін.²⁰

Помітною подією культурного життя стала організація в 1910 р. Київського товариства охорони пам'яток старовини та мистецтва, діяльність якого охоплювала значну частину території України. Зокрема, зусиллями товариства в Києві було обстежено та реставровано Звіринецькі та Китаєвські печери, брама Заборовського, укріплені фундаменти Андріївської церкви, також досліджені пам'ятки м. Сатанова на Поділлі, Луцький замок на Волині та інші старожитності. Товариство здійснювало нагляд за проведенням великих земляних робіт, здійснювало археологічні розвідки та розкопки, ініціювало запити до органів влади щодо заходів по збереженню важливих об'єктів культурної спадщини²¹.

У Харківському історико-філологічному товаристві велику роботу проводили Д. Багалій, Ф. Шміт, М. Сумцов, які зібрали, зафіксували й описали тисячі пам'яток української історії та культури, розробили ґрунтовні програми обстеження старожитностей краю. Десять томів наукових праць видало Ніжинське історико-філологічне товариство. У 1900 р. відбулося перше засідання Товариства дослідників Волині, яке також активно досліджувало пам'ятки і намагалось вживати заходів для їх збереження.

У вивченні та охороні пам'яток старовини вагомим був внесок церковних історико-археологічних товариств та єпархіальних статистичних комітетів. Зусиллями Київського церковно-археологічного товариства при Київській духовній академії було зібрало близько 30 тис. пам'яток історії церкви, козацької старовини, археологічних знахідок.

Товариство досліджувало пам'ятки церковного зодчества, зразки давнього монументального мистецтва (мозаїки, фрески та ін). Значний внесок в його діяльність зробили М. Петров, П. Лашковський, В. Завітневич та інші діячі. У 1908 р. Полтавський церковно-історичний комітет організував перенесення з м. Ромен до губернського центру дерев'яної Покровської церкви XVIII ст. з метою кращого збереження цієї перлини українського барокового зодчества. В свою чергу, Володимир-Волинське братство нагромадило величезну колекцію пам'яток декоративно-ужиткового мистецтва, рукописів і стародруків, архівних документів, організувало широкі археологічні та архітектурні дослідження краю. Помітною була пам'яткоохоронна діяльність Подільського єпархіального історико-статистичного комітету, що стало заслугою видатного вченого-краєзнавця Ю. Сіцінського²².

Систематичну працю з опису та збереження старожитностей на території України проводили музейні установи.

Подвижницька праця діячів культури на теренах вивчення та збереження історико-культурної спадщини викликала активний опір російського самодержавства. Діючим товариствам, комітетам і комісіям нав'язувалася русифікаторська концепція діяльності, їх робота обмежувалася. Наприклад, полтавський генерал-губернатор заборонив місцевій архівній комісії здійснити заплановану широку програму обстеження пам'яток старовини та мистецтва на теренах губернії. Чернігівський цивільний губернатор взагалі розігнав «непевний» склад чернігівської вченої губерньської архівної комісії, яка за виразом її активного члена М. Коцюбинського, «прийшла до висновку про необхідність вивчення пам'яток української художньої творчості в їх історичному зв'язку і наступності»²³. Показовим є гасло, під яким представники російської влади намагалися спрямовувати діяльність Подільського єпархіального статистичного комітету: «...Це є доказ в пам'ятках нашої країни, що з докором будуть їм казати: не чіпай! — це російське!»²⁴. Характерним прикладом подібних імперських підходів є відзначення 200-річчя Полтавської битви на Полтавщині у 1909 р. Відзначаючи пам'ятні місця битви та пам'ять воїнів, які полеглих під час бойових дій, російська влада дозволила встановлення пам'ятних знаків на честь російського коменданта Полтави О. Келіна, полеглим «російським воїнам», полеглим шведам від шведів та полеглим шведам «від росіян». Проте жодної згадки не було зроблено про участь у тих подіях українців та про полеглих українців, які брали участь у битві з обох сторін²⁵.

На противагу подібному розумінню значення пам'яток культури, один із відомих проукраїнських діячів Харківщини Д. Багалій розцінював дослідження культурної спадщини як можливість «відкрити завісу, котра

досі закривала наш край». «Ми відкриємо могили, ми заставимо заговорити цих німих свідків нашого віддаленого минулого, — проголошував він під час засідання Підготовчого комітету XII археологічного з'їзду, — ми зберемо колекції тих речових пам'яток, які краще всіляких описів малюють побут народностей, котрі залюднювали нашу область і сусідні території, і, можливо, нарешті нам поталанить закріпити їх за собою»²⁶. Беззаперечний успіх цих з'їздів повністю підтвердив сподівання вченого.

Суттєві проблеми існували стосовно збереження стародавніх пам'яток церковного зодчества. В перекрученому, спотвореному вигляді представлялася офіційна концепція історії церковного будівництва в Україні. Акценти робилися лише на давньоруських пам'ятках, які автоматично ототожнювалися саме з Росією та російською історією, мали засвідчувати її «одвічну присутність» на українській землі. Натомість за рішенням Святейшого Синоду старовинні українські церкви планомірно перебудовувалися відповідно до затверджених типових проектів або доводилися до руїни без догляду та ремонтів і повністю розбиралися, замінюючись типовими новобудовами. Ці, за виразом волинського археолога та мистецтвознавця Олександра Цинкаловського, «архітектурні сироти, привнесені чужинцями», суперечили споконвічним традиціям українського зодчества, оточуючому історичному та природному середовищу. Були знищені барокові багаторусні іконостаси та ліплення на головних спорудах Києво-Печерської лаври як «один із небажаних слідів латинопольського впливу на велику православну святиню Києва». Зазіхали навіть на барокові куполи Святої Софії як занадто «українські»²⁷. Водночас в результаті масових некваліфікованих «оновлень» змінювали свій вигляд стародавні церкви та їх внутрішні розписи, унікальні древні іконостаси, які безповоротно знищувалися під час будівельних та малярських робіт. Російський історик архітектури І. Фомін у цьому зв'язку відзначав у 1904 р.: «У панів настоятелів церков помічається особлива пристрасть все підновлювати та переробляти. Робиться це на “пожертвуванні” гроші і на догоду купцю-товстосуму, часто за його “планом”, спотворюються сотні відмінних пам'яток архітектури»²⁸.

Не зберігалися і не увічнювалися пам'ятки, пов'язані з життям та діяльністю видатних українських діячів історії та культури. Зокрема, у 1902 р. полтавський історик-краєзнавець В. Бучневич з гіркотою зазначав, як з рук в руки переходить «приходячи у значне руйнування» колишня садиба класика української літератури І. Котляревського²⁹. З великим трудом національно-демократичним верствам вдалося відкрити в Полтаві пам'ятник І. Котляревському в 1903 р. — єдиний на той час в Україні пам'ятник культурному діячеві. Особливий спротив царської влади викликали намагання спорудити пам'ятник Т.Г. Шевченку в Києві. Висту-

паючі в 1911 р. в Київському оперному театрі перед чорносотенцями, прем'єр-міністр Росії П. Столипін заявив: «Доки я очолюю російський уряд, цього пам'ятника встановлено не буде»³⁰.

Адміністративні, фінансові та й загалом «столичні» переваги, які мали у дослідженнях історико-культурної спадщини на території України Московському археологічному товариству та Імператорській археологічній комісії, що субсидувалися російським урядом і мали змогу організувати широкі систематичні дослідження та закупівлю знахідок і скарбів, призводило до того, що найцінніші пам'ятки вивозилися до музеїв і сховищ метрополії — Москви та Петербургу, ставали недосяжними для українського народу.

Значні труднощі для здійснення охорони пам'яток спричиняла практично безмежна воля власників щодо розпорядження їх долею. Власники маєтків нерідко не дозволяли проведення археологічних досліджень на території своїх земельних ділянок або могли організувати розкопки пам'яток власними силами, внаслідок чого вони втрачалися для науки, а здобуті знахідки безслідно зникали. Так само власниками безконтрольно перебудовувалися або руйнувалися визначні архітектурні пам'ятки. В занепаді перебували рештки багатьох старовинних замків, для підтримання яких в задовільному стані бракувало коштів чи доброї волі.

В добу революційних змін та визвольних змагань (1917–1921 рр.)

Після Лютневої революції 1917 р. та повалення російського самодержавства питання збереження пам'яток національної історії та культури стали складовою частиною піднесення національно-визвольного руху в Україні. «Наш обов'язок, — зазначав тоді один з провідних членів Української Центральної Ради та відомий дослідник української старовини Микола Біляшівський, — перш за все, зробити відомими ці дорогоцінні залишки, убезпечити їх від загибелі і шляхом детального дослідження виробити на основі історичних підвалин форми самостійної національної культури в різних галузях народного і державного життя»³¹. За період існування Центральної Ради та з проголошенням Української Народної Республіки ці ідеї набули характеру цілеспрямованої державної політики і вперше започаткували в Україні державну систему охорони пам'яток історії та культури.

12 травня 1917 р. відбулися установчі збори Центрального комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва в Україні (ЦКОПСІМУ), який невдовзі став однією з провідних інституцій Генерального секретарства справ освітніх Центральної Ради. Серед дійсних членів комітету були відомі діячі української науки та культури, в тому числі провідники Української Центральної Ради: М. Біляшівський (голова), М. Бойчук,

М. Бурачек, М. Василенко, М. Грушевський, П. Дорошенко, С. Драгоманов, Ф. Ернст, С. Єфремов, М. Жук, П. Зайцев, І. Каманін, В. Кричевський, В. Леонтович, В. Модзалевський, О. Мурашко, К. Мощенно, Г. Нарбут, Г. Павлуцький, М. Петров, В. Прокопович, Ю. Сластіон, Ю. Сіцинський, І. Стешенко, П. Тутківський, П. Холодний, Ф. Штейнгель, Д. та В. Щербаківські, В. Щербина, Д. Яворницький та інші. Під егідою Комітету при Секретарстві освітніх справ розпочав діяльність відділ музеїв і охорони пам'яток старовини і мистецтва (очолював М. Біляшівський), що складався з чотирьох секцій — пам'яток археологічних, пам'яток історичних та мистецьких, музейної, художньо-наукових експедицій. Активно створювалися місцеві осередки ЦКОПСІМУ, першими з яких були комітети охорони пам'яток старовини на Полтавщині та Чернігівщині³².

Першочергове значення мали заходи щодо порятунку від знищення та розграбування відомих своїм культурним значенням поміщицьких маєтків. Відповідні листи та циркуляри було розіслано до губернських комісарів України, безпосередньо волосних і сільських комітетів. Комітет і відділ домоглися обов'язкового узгодження з ними усіх питань, пов'язаних з ремонтом, перебудовою чи знесенням культових споруд. Спеціальна комісія зробила опис руйнувань і збитків, заподіяних пам'яткам архітектури Києва більшовицькими військами під час штурму міста в січні 1918 р. та наступного перебування в ньому. Перші кроки було зроблено для охорони археологічних пам'яток, запроваджено спеціальний порядок видання дозволів на їх розкопки. Комітет та відділ охорони пам'яток організували серію дослідних експедицій, що провели загальну реєстрацію та опис пам'яток на території України. В тому числі, обліковувалися та охоронялися також пам'ятки національних меншин, зокрема польської та єврейської культур. Важливим досягненням у розвитку пам'ятоохоронної справи в Україні стало відкриття в 1917 р. Київського археологічного інституту, що мав готувати дослідників української минувшини. Вперше в історії України було підготовлено проект закону про охорону пам'яток старовини і мистецтва на державному рівні³³.

В квітні 1918 р після приходу до влади гетьмана П. Скоропадського ЦКОПСІМ фактично припинив існування, проте загальні тенденції розвитку охорони пам'яток в Україні в цілому лишилися без змін. В проголошеній ним Українській державі практичний нагляд за збереженням культурних надбань було покладено на окремий відділ охорони пам'яток старовини і мистецтва при Головному управлінні мистецтв та національної культури, який очолював М. Біляшівський. На місцях призначалися комісари з охорони пам'яток. Продовжувалася робота щодо реєстрації

об'єктів культурної спадщини України, в тому числі — предметів старовини та мистецтва, що зберігалися в церквах і монастирях. В цей час розпочалися ремонтно-реставраційні роботи у Софійському та Володимирському соборах, будинку колишнього Педагогічного музею в Києві, Кам'янець-Подільської фортеці, розкопки Зарубського монастиря біля Трахтемирова та інших пам'яток. Уряд Української Держави підтримав ідею спорудження пам'ятників Т.Г. Шевченку в Києві та Ромнах, оголосив національною святинєю територію могили Кобзаря в Каневі, започаткувавши справу створення в Україні історико-культурних заповідників. Було запроваджено нагляд за усіма земляними роботами, що проводилися в Києві та його околицях і проведено ряд охоронних розкопок в місцях будівництва, зупинено незаконні розкопки античних пам'яток Ольвії та козацької пам'ятки в с. В'язівка на Катеринославщині, на державному рівні поставлено питання про хижацьке розграбування пам'яток Криму, що на правах автономії увійшов до складу Української держави. В умовах фактичної окупації України, уряд офіційно заборонив спроби здійснити самочинні розкопки Салтівського могильника на Харківщині німецькому генералу Менгельбіру. Тоді ж вдаюся зберегти від переробок або продажу старовинні іконостаси з храмів Києво-Печерської лаври, церков у с. Великі Сорочинці та с. Полив'яні Хутори на Полтавщині, с. Бабино на Поділлі, с. Майданівка на Київщині. За поданням відділу охорони пам'яток уряд Української держави оголосив могилу Т.Г. Шевченка національною власністю³⁴.

Незважаючи на складні політичні та військові обставини, охорону пам'яток історії та культури України намагалася забезпечити і Директорія, яка наприкінці 1918 року перебрала на себе владу в Україні, проголосивши відновлення УНР. Розпорядженням Міністерства народної освіти для забезпечення збереження історико-культурної спадщини на місцях під свій нагляд всі пам'ятки старовини та мистецтва, музеї та бібліотеки мали взяти губернські та повітові комісари освіти. Водночас при Головній управі Генерального штабу військ УНР діяв культурно-освітній відділ, співробітники якого мали право заборонити будь-які дії, що могли привести до знищення або пошкодження пам'яток, вилучати в разі небезпеки для збереження архівні документи, книги, мапи, старовинні прапори, зброю, картини, посуд і скульптури, якщо їх цінність вкладалася «в масштаби державного і громадського значення»³⁵. Загальне керівництво пам'яткоохоронною справою покладалося на відповідний відділ Міністерства народної освіти.

Уряд УНР розглянув питання про заходи щодо охорони Софійського та Володимирського соборів, Андріївської церкви в Києві, доручивши підготувати законопроект про оголошення їх «державно-національними

українськими святинями». У центрі уваги органів охорони пам'яток в той час перебували стан збереження Меджибізького, Пилявського, Сатанівського замків, їх зусиллями було організовано проведення обмірів стародавньої Кам'янець-Подільської фортеці на Поділлі. До Ради Народних Міністрів УНР було подано ґрунтовний закон «Про охорону пам'яток старовини і мистецтва», проте його спіткала доля попереднього проекту — розглянути і затвердити закон уряд УНР не встиг³⁶. Із створенням у 1918 р. Української Академії наук дослідження та питання охорони пам'яток історії та культури стали одними з провідних напрямків її діяльності.

Слід відзначати, що кожен крок у розбудові пам'яткоохоронної справи доводилося робити, долаючи нетрі невігластва й утилітаризму, прояви яких невпинно супроводжували цей процес. Селянські погроми поміщицьких маєтків доповнювалися варварськими діями окремих урядовців і військових чинів. Проте в цілому оцінюючи розвиток і тенденції пам'яткоохоронної справи за доби Центральної Ради та УНР, Української Держави, Директорії, необхідно визнати, що вона була невід'ємною частиною загального державотворчого процесу українського народу, розглядалася як найважливіше джерело культурного відродження та переконливе свідчення його історичної самобутності. Україна засвідчила цивілізоване ставлення до культурних надбань і продемонструвала здатність проторувати власні шляхи до створення організаційних і законодавчих засад їх охорони та збереження.

Перші спроби встановлення в Україні радянської влади лишили трагічний слід в історії охорони пам'яток. Під час січневого 1918 р. штурму Києва більшовицькими військами під командуванням Муравйова було піддано артилерійським обстрілам найвизначніші архітектурні пам'ятки міста, серед них Софійський та Михайлівський собори, Успенський собор, дзвіниця та ряд інших пам'яток Києво-Печерської лаври, Військово-Микільський собор, Андріївська, Іллінська церкви та ін. У вогні загинули будинок М. Грушевського, де також жив відомий культурний діяч В. Кричевський, і в якому знаходились надзвичайно цінні збірки предметів старовини та мистецтва, архівні документи, рукописи та стародруки. Вступивши до міста, більшовики розграбували будинок М. Терещенка, в якому містилася одна з найбагатших приватних збірок колишньої царської Росії. Згодом згадуючи про свої «подвиги», сам Муравйов казав: «Ми йдемо з вогнем і мечем, встановлюємо Радянську владу... Я зайняв місто, бив по палацах і церквах, по попах і ченцях, нікому не давав пощади!»³⁷ Нищення культурних цінностей викликало осуд широких верств української громадськості, яка вбачала в цьому один з проявів практичної реалізації ідей більшовизму.

У наступних спробах боротьби за владу більшовики України намагалися старанно копіювати досвід радянської Росії, де під впливом авторитетних діячів науки та культури, стривожених масовим нищенням культурних цінностей, почали діяти органи охорони пам'яток, було видано цілу низку урядових декретів. Проте реальними натхненниками та провідниками пам'яткоохоронних заходів в Україні за Радянської влади стали пам'яткознавці та митці, які вже працювали в органах охорони пам'яток за Центральної Ради, УНР та Гетьманату й чимало зробили на цій ниві, вважаючи своїм людським і професійним обов'язком лишатися на сторожі надбань національної культури за будь-якої влади.

У січні 1919 р. у Харкові при Народному комісаріаті освіти УСРР на правах окремого відділу було створено комітет з охорони пам'яток мистецтва, що згодом дістав назву Всеукраїнський комітет охорони пам'яток мистецтв і старовини (ВУКОПМІС). Комітет складався з музейної, архітектурно-монументальної, архівно-бібліотечної та археологічної секцій. Внаслідок переїздів уряду до Києва і знов до Харкова, склад його неодноразово змінювався. У різний час у роботі ВУКОПМІСу брали участь Д. Багалій, В. Барвінський, М. Біляшівський, С. Гіляров, Ф. Ернст, Г. Луконський, М. Макаренко, В. Модзалевський, О. Новицький, Н. Полонська, М. Сумцов, С. Таранушенко, О. Федоровський, Ф. Шміт та інші діячі науки та культури. На місцях створювалися губернські (губКОПМІСИ) та повітові комітети, навколо яких групувалися ентузіасти збереження старожитностей та мистецьких пам'яток краю. Зокрема, особливо активно вони діяли у Волинській, Київській, Одеській, Полтавській, Харківській, Чернігівській губерніях. На Катеринославщині та Херсонщині їх функції виконували окремі секції відділів народної освіти³⁸.

Пік діяльності ВУКОПМІСу прийшовся на березень–липень 1919 р. У цей час губернським і повітовим: органам влада було направлено циркулярні листи та інструкції щодо організації охорони пам'яток, що ставали основою відповідних ухвал на місцях. Сотні телеграм розсилалися з приводу забезпечення збереження конкретних пам'яток чи збірков. За поданням ВУКОПМІСу Наркомат освіти УСРР затвердив наказ про проведення загальної державної реєстрації усіх монументальних і речових пам'яток мистецтв і старовини. Заборонялося їх знесення чи знищення, будь-які переробки, вивезення та реквізиції. Важливе значення мав декрет радянського уряду від 1 квітня 1919 р. про передання історичних і художніх цінностей у відання Наркомату освіти. Для збирання інформації про пам'ятки було розроблено та розповсюджено 12 типів анкет, організовувалися експедиції, суцільне обстеження будинків і кварталів. В Києві на облік було взято 3 тис. пам'яток архітектури та 300 художніх надгробків. На Чернігівщині облікували 74 архітектурних

та 344 археологічних пам'яток, на Харківщині — 186 старовинних церков, 27 поміщицьких садиб, 10 монастирських комплексів і 6 окремих будинків, значну кількість археологічних місцезнаходжень. Тоді ж почали першочергові ремонтні роботи в Софійському соборі в Києві, Борисо-Глібському та Спасо-Преображенському соборах у Чернігові, упорядковували місця поховань Г. Сковороди та Г. Квітки-Основ'яненка на Харківщині. Для пропаганди пам'яток історії та культури великим тиражем було випущено та розіслано на місця спеціальний плакат, у пресі постійно друкувалися відозви до населення, влаштовувалися навчальні курси, лекції та екскурсії³⁹. За визнанням пам'яткоохоронців, в цей час їх дії нагадували працю «пожежної команди».

Проте вони ставали свідками жахливих втрат пам'яток внаслідок загального низького культурного рівня населення та дій представників військових і владних кіл. У вирі народних повстань та боротьби проти іноземних окупантів Україна втратила незліченні культурні скарби. Наприклад, на Полтавщині «народні партизани» спалили палац Кочубеїв у Диканці разом з бібліотекою книг XVII–XVIII ст. князя Безбородька та музейною збіркою, що там лишалися. Водночас, за свідченням музейних працівників, по губернському центру прогулювалися командири червоноармійських загонів, озброєні унікальними старовинними шаблями з колекції Кочубея⁴⁰. У Києві призначені до музеїв політкомісари зайнялися мародерством, реквізувавши та використавши для пошиття одягу оббивку антикварних крісел і гобелени XVIII ст.⁴¹

Вже у 1920 р. стала очевидною невідповідність продекларованих радянською владою гасел щодо збереження культурної спадщини та реального стану справ. Відомий вчений, член ВУКОПМІСу Ф. Шміт з тривогою констатував «паростки загальної байдужості до пам'яток мистецтва і старовини» та повний занепад пам'яткоохоронної діяльності в Україні⁴².

Міжвоєнний період (1921–1941 рр.)

Охорона пам'яток стала першочерговою жертвою жорстокої кризи, що охопила Україну на початку 20-х років. Асигнування на її потреби було різко скорочено, припинили діяльність більшість місцевих комітетів охорони пам'яток. Ситуація залежала від авторитету та можливостей місцевих ентузіастів пам'яткоохоронної справи. Зокрема, серед небагатьох у 1921–1922 рр. продовжував свою діяльність Київський комітет охорони пам'яток старовини і мистецтва. Відбулися зміни і на рівні центральних органів охорони пам'яток. У 1921 р. ВУКОПМІС було поділено на дві окремі структурні одиниці — Головне архівне управління (Головархів) та Головне управління в справах музеїв та охорони пам'яток

мистецтва, старовини і природи (Головмузей). Проте такий поділ проіснував недовго. Невдовзі Головмузей підпорядкували Головному політико-освітньому комітетові Наркомату освіти УСРР (Головполітосвіта) і він спочатку перестав існувати як самостійний державний орган, а згодом і взагалі був скасований як структурна одиниця. Натомість у 1922 р. в складі Головполітосвіти почала діяти Секція реєстрації та охорони поза-музейних пам'яток при Експериментально-виставочно-музейному («Е. в. м.») підвідділі. Це було значне пониження статусу пам'ятоохоронної роботи та практичних можливостей для її здійснення. На місцях робота по охороні пам'яток покладалася на Е. в. м. секції при губернських відділах народної освіти та конкретно на інструкторів з охорони позамузейних пам'яток, що перебували в їхньому штаті (1 посадова одиниця), а також на музейні заклади, співробітники яких мали залучатися також і до справи охорони нерухомих пам'яток⁴³. На практиці ж, в умовах, які склалися, реальну пам'ятоохоронну діяльність здійснювали в основному музеї, які силою обставин в цей час перетворилися на провідну ланку в структурі державних органів охорони пам'яток⁴⁴.

Однак через низку об'єктивних обставин музеї не могли повною мірою забезпечити охорону нерухомих пам'яток історії та культури. В цей час їх кількість значно скоротилася. З 76 музейних закладів, що діяли в той час в Україні, з центрального бюджету фінансувалося лише 17⁴⁵. Мережа музеїв вкрай нерівномірно охоплювала територію України. Наприклад, на Чернігівщині їх працювало загалом 17, в той час, як у всій Подільській губернії діяло лише 3 музейні заклади⁴⁶. Кадровий склад переважної більшості музеїв (в основному саме місцевих закладів) скоротився до мінімуму і, як правило, налічував 1–3 співробітники разом з директором⁴⁷. Бюджетних коштів не вистачало на забезпечення їх нормального функціонування як музейних установ, а на здійснення функцій охорони пам'яток вони не мали матеріальних ресурсів взагалі. Тож для виконання цих завдань ентузіастам доводилося витратити власні кошти. В силу своїх головних обов'язків музейні співробітники основну увагу були змушені приділяти рухомим пам'яткам і були завантажені завданнями проведення експериментально-виставкової роботи. Якщо вдавалося забезпечити певну увагу органів влади до тих чи інших пам'яток культури, то це здійснювалося завдяки їх включенню в число об'єктів, які використовувалися в культурно-масовій роботі. До того ж, справі охорони культурної спадщини заважав відомчий розподіл музейних установ між Головполітосвітою та Укрнаукою, що тягло за собою різні умови організації музейної праці. Тож внаслідок таких обставин виникла ситуація, що фактично поза увагою держави опинилася колосальна кількість пам'яток археології, архітектури, історії та монументального мистецтва.

У цей час в діяльності осередків більшовицької партії та органів радянської влади міцно запанувало ворожо-зневажливе ставлення до історико-культурної спадщини українського народу. По Україні прокотилася хвиля самочинних грабіжницьких археологічних розкопок, нищення на будівельні матеріали старовинних фортець, палаців, садиб та інших пам'яток архітектури. Особливо руйнівними виявилася кампанія, спрямована на відокремлення церкви від держави та масове вилучення церковних цінностей у 1921–1922 рр., коли було втрачено багато видатних реліквій та пам'яток мистецтва.

Такий стан охорони пам'яток викликав протести наукової та культурної громадськості України. Провідну роль у спробах змінити ситуацію відіграла Всеукраїнська академія наук. У травні 1921 р. на загальних зборах членів ВУАН було створено Археологічну комісію на чолі з академіками М. Біляшівським, М. Василенко, О. Новицьким і Ф. Шмітом, яка ставила перед собою завдання організації досліджень історико-культурної спадщини та реєстрації пам'яток, опрацювання рекомендацій щодо їх охорони. Наступного року її реорганізували в Археологічний комітет⁴⁸. Комітет ставив перед собою завдання організації системних досліджень історико-культурної спадщини України та здійснення реєстрації пам'яток культури, опрацювання науково-обґрунтованих рекомендацій щодо їх охорони та збереження. Спочатку він виконував роль науково-консультативного органу. Визнаючи такий статус комітету недостатнім, науковці — члени комітету звернулися до Наркомату освіти з проханням надати йому повноваження колишнього ВУКОПІМСУ з тим, що свої обов'язки вони готові були виконувати на громадських засадах⁴⁹. В 1924 р. комітет було перетворено на Всеукраїнський археологічний комітет (ВУАК), який почав виконувати функції головної державної установи у справі охорони пам'яток мистецтва та старовини. ВУАК складався з археологічного та мистецтвознавчого відділів і ряду комісій — Софійської, Трипільської, Золотарської. Згодом в його складі працювало чотири секції — загально-організаційна, археологічна, мистецька, охорони природи⁵⁰. Членами ВУАКу були М. Болтенко, С. Гамченко, С. Дложевський, А. Кримський, Ф. Ернст, О. Новицький (голова), М. Макаренко, М. Рудинський (секретар), С. Таранущенко, О. Федоровський, Д. Щербаківський, Д. Яворницький та інші провідні вчені України. Комітет підтримував тісний зв'язок з музейними установами, створив широкий актив кореспондентів на місцях. Значний внесок у вивчення та охорону пам'яток культури зробили також Комісії ВУАН по вивченню історії Києва і Правобережжя, Лівобережної України і Слобожанщини, Полудневої (Степової) України, Комісія по вивченню Старої України, Комісія історії Західної України, Краєзнавча комісія УАН, Етнографічна

комісія, Комісія звичаєвого права, Кабінет антропології, Кабінет виучування Поділля та ін.

Ініціативи громадськості стали невід'ємною складовою процесу українського відродження, що набрав силу в середині 20-х рр. Діячі науки та культури, які склали його рушійну силу, розглядали збереження, вивчення та популяризацію пам'яток української минувшини як один з найважливіших чинників оголошеної ЦК КП(б)У політики «українізації». Під тиском громадськості уряд приймає ряд важливих рішень з питань охорони культурних цінностей, серед яких ключове місце мало затверджене спільною постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 16 липня 1926 р. «Положення про пам'ятники культури і природи»⁵¹. Цей нормативний акт став важливою подією культурного життя і дав поштовх розвитку пам'яткоохоронної справи як у цілому в Україні, так і в окремих її регіонах.

На початку 1926 р. у складі Наркомату освіти почала діяти Головна інспектура охорони пам'яток культури в Україні, працювали чотири крайові комісії з центрами в Києві, Харкові, Одесі та Дніпропетровську. Передбачалося заснувати подібні комісії в усіх округах і на місцевому рівні. Проте на кінець 20-х — поч. 30-х рр. діяло всього 11 округових (з 40 округів) та 3 місцевих комісії. Цей недолік певною мірою компенсувався розгалуженою мережею уповноважених Укрнаукою кореспондентів охорони пам'яток, що налічувала 121 активіста⁵².

На допомогу Наркомату освіти та у відповідності до «Положення про пам'ятники культури і природи» (1926 р.) у 1929 р. було засновано Український комітет охорони пам'яток культури (УКОПК), що сполучав у собі функції державної установи та громадської організації. УКОПК скеровував та організовував діяльність комісій охорони пам'яток і кореспондентів, мав право вирішувати окремі поточні питання пам'яткоохоронної роботи. До складу комітету входили представники Наркомосу, Наркомату внутрішніх справ, істпарту, ВУАК, історичної секції ВУАН, Українського комітету краєзнавства, Центрального архіву революції, Українського комітету охорони пам'ятників природи, ряду київських і харківських кафедр історії України, фахівці з археології, історії, мистецтвознавства⁵³. Очолювали його роботу І. Кулик (голова), В. Дубровський (заступник голови), О. Тихий (секретар).

В цей період вперше в історії України вдалося організувати плано-мірні археологічні дослідження більшої частини її території. У 1928 р. стаціонарні експедиції працювали в 30 округах. Серед найважливіших були дослідження Маріупольського палеолітичного могильника, трипільських поселень на Дніпрі та Дністрі, Білогрудівських зольників в околицях Умані, античних пам'яток Ольвії та Березані, слов'янських

пам'яток на Черкащині, в околицях Ромен та в Києві, давньоруського Райковецького городища поблизу Бердичева, Донецького городища на Харківщині. Велике значення мали рятувальні новобудовні експедиції в районах ДніпроГЕСу, на Південному Бузі (БОГЕС), у м. Маріуполі («Азовсталь»)⁵⁴. Значним внеском у вивчення архітектурної спадщини стали дослідження давньоруських і барокових пам'яток Києва та Чернігова, консервація фресок Спасо-Преображенського собору у Чернігові⁵⁵. Невідкладні ремонтні роботи здійснили щодо Успенського собору в Чернігові, палацу Розумовського в Батурині, садиби Тарновських у Качанівці⁵⁶. Вдалося припинити руйнування та відновити будинок Пестеля в Тульчині⁵⁷. Пам'ятками культури проголошуються садиби Г. Сковороди в Пан-Іванівці на Харківщині, І. Котляревського в Полтаві, Трехимовського у Великих Сорочинцях на Полтавщині (де народився М. Гоголь), М. Коцюбинського у Вінниці та Чернігові, М. Драгоманова у Гадячі (також пов'язана з іменами Олени Пчілки та Лесі Українки), будиночок В. Короленка на хуторі Хатки на Полтавщині та ін.⁵⁸ Водночас упорядковуються місця поховань визначних діячів науки та культури. Актом громадянської мужності стала ініціатива вінницького вченого та краєзнавця В. Отамановського щодо охорони та збереження могили українського письменника, одного з діячів Центральної Ради Дм. Маркевича, відомого галицького критика М. Євшана (Федюшки), могил вояків Армії УНР⁵⁹. Даниною часові стали виявлення, облік та охорона пам'яток, пов'язаних з історією революційного руху в Україні. Насамперед, це стосувалося пам'яток періоду громадянської війни та боротьби за Радянську владу, представлених т. зв. «червоними могилами», або як їх ще називали могилами «жертв революції».

Новим явищем стало створення державних історико-культурних заповідників. Зокрема, офіційного статусу заповідників набули могила Т.Г. Шевченка в Каневі, пам'ятки Києво-Печерської лаври, де було започатковано «Музейне містечко», монастир «Босих кармелітів» у Бердичеві, замок у Кам'янець-Подільському, замок Острозьких у Старокостянтиніві, комплекси пам'яток Дитинця, Троїцько-Іллінського та Слезького монастирів у Чернігові, Спасо-Преображенського монастиря у Новгород-Сіверському, Кирилівська церква в Києві тощо. Загалом в Україні тоді діяло 9 державних заповідників⁶⁰. Було проведено першу державну реєстрацію пам'яток. Списки склалися в округах і поділяли пам'ятки на об'єкти республіканського та місцевого значення. Класифікація відбувалася за такими видами: археологічні, архітектурні, історико-революційні та меморіальні. Загальна кількість зареєстрованих об'єктів історико-культурної спадщини за різними даними складала в кін. 20-х — на поч. 30-х рр. від 1088 до близько 3000 одиниць⁶¹. У тому числі

було зареєстровано 562 пам'ятки республіканського значення, зокрема, 374 архітектурних, 101 археологічних, 87 історико-революційних і меморіальних⁶².

Та самовіддана праця сподвижників відродження української культури не відповідала схемам суспільного розвитку, накресленим більшовицьким керівництвом СРСР. Знищення кращих представників української інтелігенції, розгорнута під фальшивими лозунгами війна проти культурної спадщини разом з голодомором, масовими репресіями, насильством, стали невід'ємною складовою форсованого впровадження в життя сталінської концепції побудови соціалізму. В кінці 20-х — на поч. 30-х рр. на підставі сфабрикованих звинувачень було репресовано більшість провідних пам'ятокзнавців України, в тому числі В. Білий, Г. Брілінг, В. Дубровський, Ф. Ернст, П. Козар, П. Курінний, І. Кулик, М. Макаренко, К. Мощенко, В. Отамановський, Ю. Сіцинський, О. Тахтай, С. Таранушенко та ін. Ще в 1927 р., не витримавши переслідувань, скінчив життя самогубством академік Д. Щербаківський. Пам'ятки оголошувалися «старим мотлохом». Особливо ворожим було ставлення до перлин українського бароко, що вважалися носіями «відверто ворожих форм і композицій у феодальному, попівсько-поміщицькому дусі українського панства». Вістря удару прийняли на себе пам'ятки церковного зодчества. Протягом року (жовтень 1929 — жовтень 1930 рр.) в Україні було закрито 533 церкви, костьоли, синагоги⁶³. Санкціонувалися їх переробка та розбирання з господарською метою. Лише в Києві в ці роки було знищено щонайменше 30 церков і монастирів. Справжнім злочином перед історією стало руйнування Михайлівського Золотоверхого монастиря XII ст. у 1934–1937 рр. під приводом будівництва нового урядового центру в Києві. В цей же час загинули майже всі дерев'яні храми (переважно XVII–XVIII ст.) на Харківщині та Дніпропетровщині⁶⁴.

На вимоги громадськості, 31 серпня 1940 р. при РНК України створюється Комітет охорони та збереження історично-культурних, архітектурних і археологічних пам'яток УРСР. До його складу увійшли відомі діячі науки та культури — М. Бажан, О. Богомолець, О. Довженко, А. Кримський, В. Компанієць, І. Моргилевський, М. Петровський, П. Тичина, Ю. Яновський, С. Бухало, М. Бурачек, Г. Головка, Ф. Кричевський, П. Козицький, Ф. Колесса, Л. Славін. Очолив комітет П. Панч. Відповідні комітети передбачалося створити при виконавчих комітетах обласних рад депутатів трудящих. Зокрема, вони почали діяти в Києві (голова Г. Юра) та Вінниці⁶⁵. Проте діяльність комітету в цілому була декларативною, а вже в 1941 р. його передали у відання Наркомату освіти, що значно знизило офіційний статус та можливості цього органу.

*Під час подій Другої світової війни та в повоєнний період
(1941 — поч. 60-х рр. XX ст.)*

Під час Другої світової війни територія України зазнала кількох руйнівних хвиль у ході оборонних і наступальних операцій воюючих сторін. На першому етапі війни до масових бомбардувань населених пунктів і комунікацій німецькою авіацією додалися накази радянського керівництва про нищення та мінування при відступі Червоної Армії кращих споруд великих міст з метою проведення диверсійних акцій. Від них особливо постраждали історичні центри Києва і Харкова, які були знищені восени 1941 року вибухами мін уповільненої дії та пожежами. Одним з найбільш тяжких злочинів воєнного часу стало руйнування Успенського собору XI ст. — головного храму Києво-Печерської лаври, висадженого в повітря 3 листопада 1941 р. Руйнівні наслідки для культурної спадщини України мала тактика «випаленої землі» з метою тотального знищення населених пунктів території України, що проводилася обома воюючими сторонами — в 1941 році відступаючими радянськими військами, а 1943–1944 року — німецькою армією та її союзниками. Всупереч міжнародним конвенціям, обидві сторони використовували пам'ятки культури під військові об'єкти. Зокрема, під час боїв за Тернопіль радянська авіація кількома нічними бомбардуваннями повністю знищила історичний центр міста з старовинним замком, який німецькі війська перетворили на неприступний форпост. Всі ці чинники спричинили до нечуваних в історії України втрат культурних цінностей.

За наявними даними, внаслідок Другої світової війни було зруйновано та пошкоджено близько 1 тис. пам'яток архітектури, з яких 347 втрачено повністю⁶⁶. Виявилися зруйнованими 476 церкви, 53 костьоли, 159 синагог, історична забудова міст кінця XIX ст. Загалом на території України постраждало 2 млн. будинків і споруд. Сплундрованими та знищеними були історичні пам'ятки — меморіальні будинки-музеї визначних діячів української культури та науки — Т. Шевченка, В. Короленка, Л. Глібова, М. Коцюбинського, І. Карпенка-Карого, Ю. Федьковича, а також П. Чайковського, О. Пушкіна, Ю. Словацького, М. Горького та інші. Чимало населених пунктів внаслідок суцільних руйнувань назавжди втратили свій історично-сформований вигляд.

За таких умов, науковці та діячі культури України змогли переконали голову Ради міністрів України М.С. Хрущова у необхідності цілеспрямованих дій по збереженню, відбудові та реставрації пам'яток історії та культури. Тож в перші повоєнні роки в Україні відновлюється державна система охорони пам'яток. Протягом 1945–1947 рр. ухвалюється низка важливих рішень вищого партійного керівництва та РНК України стосовно загальних проблем збереження історико-культурної спадщини.

Вони оголосили пам'ятки «під особливою охороною» держави, започатковували їх обов'язкову державну реєстрацію, визначали принципи фінансування охоронних заходів. У складі Комітету у справах культурно-освітніх установ було створено Управління охорони пам'яток культури і старовини, а в обласних відділах — відповідні сектори. У штатах обласних відділів у справах архітектури вводилася посада інспектора з охорони архітектурних пам'яток. Для виконання реставраційно-відновлювальних робіт та спорудження монументів у системі управління в справах архітектури заснували спеціалізований трест «Будмонумент». Координацію дій Комітету в справах культурно-освітніх установ і Управління в справах архітектури, а також систематичний контроль за збереженням пам'яток забезпечувала Урядова комісія по охороні пам'ятників культури і старовини, яку очолив заступник Голови Ради Міністрів УРСР, поет, учений і громадський діяч М. Бажан. На державному рівні активно обговорювався проект створення загальноукраїнського громадського товариства охорони пам'яток, яке мало б забезпечити залучення широкого активу до пам'яткоохоронної праці. В тому числі, фахівці Комітету в справах культурно-освітніх установ при РНК УРСР підготували обґрунтування необхідності створення такого товариства та проект його статуту.

Ці заходи в цілому мали позитивний результат. За офіційними даними в 1948 р. нараховувалося 25 000 пам'яток, взятих під державну охорону⁶⁷. На історичних об'єктах встановили 500 охоронних дощок. Вперше було запроваджено укладання орендно-охоронних договорів на використання пам'яток з підприємствами, колгоспами, установами⁶⁸. Розпочалися масштабні реставраційні роботи на багатьох пам'ятках архітектури. Надзвичайно важливе значення мали розроблені в той час концептуальні засади відбудови зруйнованих міст і сіл України, що ґрунтувалися на необхідності збереження їх історичного вигляду, планувальної структури, пам'яток історії та культури. Пам'ятки стали враховуватися при опрацюванні опорних планів та генеральних схем відбудови та розвитку населених пунктів. Саме в перші повоєнні роки в Україні відбулася фактична реабілітація українського бароко, а витвори зодчих в цьому стилі стали посідати гідне місце серед об'єктів культурної спадщини та враховуватися в контексті збереження історичного вигляду населених пунктів. Класичним прикладом нового ставлення до історико-культурної спадщини став проект відродження стародавнього міста Чернігова, виконаний у 1944–1945 рр. архітектором Н.А. Панчук у самостійну функціональну зону в ньому виділялися історико-архітектурні пам'ятки давнього центру Чернігова — Дитинця (т.зв. «Валу»), а у загальному плануванні міста закладалося домінуюче значення комплексів архітектурних пам'яток Дитинця, Єлецької та Болдиної гір⁶⁹.

Проте створена на власному українському досвіді система охорони пам'яток проіснувала недовго. Відповідно до рішень Ради Міністрів СРСР, в жовтні 1948 р. запроваджувалися єдині загальносоюзні принципи організації пам'яткоохоронної роботи. Нагляд за збереженням пам'яток покладался на Ради Міністрів союзних республік, виконавчі комітети крайових, обласних, районних і сільських Рад народних депутатів. Безпосереднє керівництво та контроль справою обліку, охорони, реставрації та використання пам'яток архітектури, мистецтва, історії та археології доручали Комітету в справах архітектури при Раді Міністрів СРСР, Комітету у справах мистецтва при Раді Міністрів СРСР та їх відповідним структурам на республіканських, обласних рівнях, Комітетам у справах культурно-освітніх установ при Радах Міністрів союзних республік⁷⁰.

Основні принципи організації системи охорони пам'яток, що ґрунтувалися на розподілі функцій між різними відомствами, збереглися і після реорганізації органів державного управління в сер. 50-х рр. У створеному в 1953 р. Міністерстві культури України діяла інспекція з охорони пам'яток історії та культури. Інспекція з охорони архітектурних пам'яток почала працювати при Державному комітеті Ради Міністрів УРСР у справах будівництва і архітектури (Держбуд УРСР), організованому у вересні 1955 р.

В кінці 40-х — сер. 50-х рр. відбувається подальший розвиток концептуальних засад збереження історико-культурної спадщини. Кроком вперед стало проголошення пам'ятками не лише окремих одиниць, а й «центрів розвитку культури в минулому», конкретизованих згодом як ансамблі та комплекси, до яких належали міста, населені пункти або частина їх (район, площа, вулиця), що зберегли історичне планування або значну кількість історико-культурних будівель, споруд, а також кремлі, старовинні фортеці, монастирі, садиби, парки тощо⁷¹. Це були новаторські ідеї, які майже на чверть століття випередили існуючий на той час міжнародний досвід. У 1946 р. було затверджено списки історичних міст і населених пунктів України загальносоюзного та республіканського значення, серед яких були Київ, Чернігів, Львів, Полтава, Луцьк, Володимир-Волинський, Одеса, Кам'янець-Подільський, 27 населених пунктів з великою кількістю пам'яток архітектури (Батурич, Вінниця, Дубно, Козелець, Кременець, Переяслав-Хмельницький, Новгород-Сіверський, Острогожск, Хотин, Почаїв та ін.)⁷². Відбулася фактична реабілітація українського бароко і пам'ятки цього стилю посіли гідне місце в культурній спадщині українського народу. Більше того, для забудови Києва, Харкова, Чернігова стилістичні елементи бароко широко використовувалися архітекторами з метою їх відновлення та реконструкції на історичній основі. Елементи класицизму застосовувалися архітекторами при відбудові

Полтави, Херсону, Миколаєва та інших міст півдня України⁷³. Теоретичні та практичні здобутки українських реставраторів здобули справжній триумф на Всесоюзній реставраційній виставці в Москві, їх було рекомендовано до запозичення усіма реставраційними майстернями колишнього СРСР.

До державних реєстрів в сер. 50-х рр. було внесено 29060 об'єктів, серед яких було 21200 історичних, 7027 — археологічних, 818 — монументальних⁷⁴. У 1956 р. постановою уряду затверджено список архітектурних об'єктів, що підлягали державній охороні. Він налічував 2070 витворів зодчества, що хронологічно охоплювали період від VI ст. до XX ст.⁷⁵ Досить масштабними були реставраційні та відбудовча роботи. Протягом 40-х — 50-х рр. ними було охоплено понад 600 пам'яток архітектури практично у всіх регіонах України, особливо активно вони велися в Києві, Чернігові, Львові, Полтаві, Одесі, Вінниці, Батурині, Дніпропетровську, Кам'янці-Подільському, Новгороді-Сіверському, Харкові, Чернівцях та ін. В цей період значний внесок в дослідження та збереження культурної спадщини України внесли академіки М. Рильський, В. Заболотний, І. Підоплічко, вчені Ю. Асеєв, С. Грабовський, В. Довженко, І. Косаревський, Л. Калениченко, Г. Логвин, Є Мамолат, Ю. Нельговський, М. Рудинський, Л. Славін, О. Тереножкін, І. Шовкопляс, П. Юрченко та ін.

Однак уся діяльність по охороні пам'яток історії та культури проходила під пильним ідеологічним контролем комуністичної партії. Вона спрямовувалася виключно на пропаганду подій, пов'язаних з історією революційного руху та Великої Вітчизняної війни. Внаслідок реалізації цих директив, вже наприкінці 40-х рр. у більшості областей України саме ці пам'ятки склали понад 90% від загальної кількості облікованих об'єктів. У середині 50-х рр. загальна кількість облікованих пам'яток дожовтневої історії України складала всього 1,8% (548 одиниць) від загального числа. За офіційними даними, в стані занепаду та бездоглядності перебували щонайменше 160 місць поховань визначних діячів української культури — письменників, художників, архітекторів, композиторів, діячів театру тощо. Пам'ять тисяч діячів науки і культури, що не були визнані більшовицьким режимом та жертв сталінських репресій замовчувалася, а згадки про них безпощадно переслідувалися.

Вже у середині 50-х рр. знову починають домінувати регресивні явища в охороні пам'яток. При перебудові та скороченні державного апарату в 1954–1957 рр. було скасовано інспекції з охорони пам'яток, що діяли при Міністерстві культури та Держбуді УРСР, та їх місцеві органи. Контроль за збереженням і відбудовою пам'яток фактично було знову втрачено. Започаткована Л. Кагановичем масова кампанія боротьби проти

використання: національних і класичних традицій в архітектурі, оголошених ним «архітектурними надмірностями», завдала непоправної шкоди історичній забудові міст і сіл України, збереженню їх історично-сформованого колориту та особливостей, характерного вигляду окремих кварталів і вулиць. По суті, відбулася кардинальна зміна концептуальних засад у розвитку містобудування та архітектури. На офіційних рівнях розглядаються питання про недоцільність мати на державному обліку велику кількість пам'яток і висловлюється теза, що достатньо зберігати лише по кілька зразків об'єктів кожного типу та стилю. В цей час місцеві органи влади масово звертаються до керівних інстанцій з вимогами про зняття з обліку сотень перлин української архітектури. Наприклад, тільки Волинський облвиконком вимагав вилучити з державних реєстрів 155 дерев'яних церков XVI–XVIII ст.⁷⁶ Як наслідок, лише в сер. 50-х рр. в Україні було знищено 50 видатних архітектурних шедеврів, у тому числі замок XV ст. у м. Олика Волинської обл., церкву XVIII ст. у м. Сосниця на Чернігівщині, дерев'яні храми XVII–XVIII ст. у с. Лишня Київської обл. і с. Степань на Рівненщині, унікальні козацькі собори та церкви в центрі Глухова⁷⁷.

Свого апогею цей руйнівний процес досяг під час інспірованої з Москви чергової антирелігійної кампанії, початок якій поклав виступ М. Хрущова на січевому (1961 р.) Пленумі ЦК КПРС. Охорона та реставрація пам'яток були названі ним «марнотрацтвом». Практичні наслідки таких заяв вищого партійного керівника держави Україна відчула дуже швидко. У 1961–1963 рр. серією затверджених головою Ради Міністрів УРСР В. Щербицьким постанов уряду, «з метою упорядкування охорони пам'яток архітектури» було повністю знято з державного обліку понад 740 (36%) витворів старовинного зодчества, переважно церкви XVI–XVIII ст., з їх наступним використанням «на розсуд місцевих органів влади». Як наслідок, у своїй більшості ці пам'ятки негайно розбиралися або невідомо перероблялися.

У складному становищі перебувала й охорона історичних, археологічних і мистецьких пам'яток. З середини 50-х рр. їх облік фактично не проводився. Про цілковиту стагнацію свідчать формальні звіти Міністерства культури, за якими протягом 1956–1961 рр. кількість облікованих пам'яток лишалася незмінною й дорівнювала 29 060 одиницям⁷⁸. Розпочата в 1963 р. нова паспортизація позначилася загальним скороченням кількості зафіксованих у реєстрах об'єктів. У 1964 р. їх налічувалося 22 359⁷⁹. Особливо помітним було значне скорочення кількості об'єктів, що відбивали дожовтневу історію України. Зокрема, кількість зареєстрованих пам'яток історії козацтва на Вінниччині скоротилася в 7 разів — з 42 до 6 об'єктів⁸⁰.

За офіційними даними, на початку 60-х рр. лише 74,4% зареєстрованих пам'яток історії, археології та мистецтва перебували в задовільному стані. При цьому з 7 027 пам'яток археології тільки 120 (1,6%) зберегалися належним чином⁸¹. Факти варварського ставлення до культурної спадщини вражали. На Вінниччині було зруйновано будинок, в якому жив М. Леонтович (с. Макарівці), а через могилу видатного композитора проторували дорогу вантажні автомобілі. На Полтавщині розібрали церкву в с. Гоголево, пов'язану з історією сім'ї та життя М. Гоголя, та саму садибу письменника, дачу В. Короленка на х. Хатки. Руйнувалися древні городища в Коростені, «Неаполі Скіфському» поблизу Сімферополя, Пантикапею у Керчі, Ольвії на Миколаївщині. У занепаді перебувало більшість пам'яток архітектури — з 1649 облікованих пам'яток 316 потребували невідкладних заходів щодо консервації, а понад 500 — ремонту. Серед зруйнованих у ці роки архітектурних шедеврів — трапезна Микільського шпитального монастиря в Києві, Троїцький собор у Глухові, дзвіниця П'ятницької церкви в Чернігові, ансамбль караван-сараю в Білогорську, палац Воронцова в Одесі, дерев'яні церкви в с. Велика Устя на Чернігівщині, с. Долина на Івано-Франківщині, селах Синяві, Пищики, Острійки на Київщині та ін. В аварійному стані перебували споруди Мгарського монастиря на Полтавщині, Видубицького — в Києві, Спасо-Преображенського — в Новгороді-Сіверському, монастиря-фортеці в с. Підгоряни на Тернопільщині, садиба в Качанівці на Чернігівщині, Кафедральний собор у Дніпропетровську та безліч інших перлин архітектурної спадщини.

Вже в середині 40-х — 50-ті роки ХХ ст. для багатьох поборників охорони пам'яток було очевидним, що без участі широкої громадськості у збереженні культурної спадщини неможливо задіяти увесь існуючий потенціал в цій справі. На думку багатьох діячів науки та культури України, мала бути створена всеукраїнська громадська організація, яка б займалася питаннями охорони пам'яток. Ця ідея вперше в повоєнні роки була найбільш чітко сформульована і обгрунтована фахівцями Комітету в справах культурно-освітніх установ при Раді Міністрів УРСР. Зокрема, 28 жовтня 1946 року голова Комітету М. Пашин спрямував доповідну записку до ЦК КП(б)У та Ради міністрів УРСР, в якій містилася пропозиція створити Українське товариство сприяння охороні пам'ятників культури і старовини. Тоді ж був розроблений детальний проект статуту такого товариства. Це була ініціатива, народжена на власному українському ґрунті, яка відображала настрої, домінуючі в культурному середовищі України. Однак створити товариство тоді так і не вдалося, ця корисна ініціатива залишилася без відповіді найвищого керівництва УРСР, не в останню чергу через відсутність подібних структур на

всесоюзному рівні. Під час засідання секції охорони пам'яток Спілки архітекторів України, що відбулося 21 червня 1956 року питання створення всеукраїнського товариства охорони пам'яток знову було піднесене на публічному рівні. Найбільш активну участь в його обговоренні брали І. Ігнаткін, В. Калениченко, Г. Логвин, О. Мизін, Є. Мамолат та Ю. Нельговський. Ця пропозиція отримала підтримку Президії Правління Спілки архітекторів України 11 січня 1957 року. Як наслідок, питання про необхідність «створення єдиного добровільного товариства охорони історико-культурних пам'яток» було предметом активного обговорення на Першій республіканській нараді з охорони і реставрації пам'яток архітектури, яка відбулася в Києві 23 квітня 1957 року за участю понад ніж 80 кращих фахівців у даній галузі. 9 грудні 1957 р. питання заснування товариства охорони пам'яток було знову підняте на засіданні Комісії з питань науки і культури Верховної Ради УРСР. В обговоренні брали безпосередню участь архітектор А. Добровольський, художник М. Дерегус, історик Б. Дудикевич. «Створити добровільне товариство сприяння охороні пам'ятників культури та мистецтва» вимагали, звертаючись у ЦК Компартії України в 1959 році з доповідною запискою «Назрілі питання охорони пам'ятників культури», поет-академік М. Рильський, художники В. Касян, К. Трохименко, архітектор Є. Катонін, археолог С. Бібіков та інші діячі науки і культури. Ідею започаткування Республіканського товариства охорони пам'яток підтримали міністр культури УРСР Р. Бабійчук, голова Держбуду УРСР П. Непорожній, Комісія радянського контролю при Раді Міністрів УРСР. Зокрема, у 1958 році був підготований проект постанови Ради міністрів України «Про поліпшення справи охорони пам'ятників культури на території УРСР», у якому серед цілої низки невідкладних заходів в цій сфері передбачалося дозволити Спілкам архітекторів і художників України «створити Республіканське добровільне товариство по охороні пам'ятників культури з відділами на місцях». Пропонувалося створити відповідний оргкомітет у складі: Г. Головка (голова), М. Рильський, М. Дерегус, М. Тищенко, А. Добровольський, О. Касименко, С. Бібіков. В 1959 р. цей проект Міністерство культури УРСР направило до ЦК КПУ та Ради міністрів УРСР. В 1961 р. пропозиція щодо створення товариства знову була направлена міністерством до найвищого керівництва УРСР. Однак всі намагання громадськості по організації всеукраїнського товариства охорони пам'яток знову не отримали підтримки⁸².

В період поч. 60-х рр. ХХ ст. — 1991 р.

Зміна у 1963 р. політичного керівництва СРСР і пов'язаний з нею короткий період демократизації мали відчутний вплив на подальший

розвиток охорони пам'яток. Участь Радянського Союзу у міжнародній кампанії ЮНЕСКО 1963-1964 рр. щодо збереження історико-культурної спадщини супроводжувалася створенням спеціальних організаційних комітетів на всіх щаблях органів влади, проведенням перевірок і оглядів стану, умов охорони та використання пам'яток. Кричущий стан пам'яток охоронної справи став предметом розгляду вищих державних органів Радянського союзу. У тому числі, в 1965 р. на пленумі науково-методичної ради охорони пам'яток культури при Міністерстві культури СРСР було критично розглянуто ситуацію, що складалася із збереженням історико-культурної спадщини в Україні⁸³. Це мало своїми наслідками наступний кількаразовий розгляд питань охорони пам'яток українським урядом, який у 1967–1968 рр. був змушений визнати її незадовільний стан і затвердити низку постанов, спрямованих на поліпшення ситуації.

У цей час починає відновлюватися система державних пам'яток охоронних органів, яка ґрунтувалася на засадах відомчого розподілу об'єктів культурної спадщини між Міністерством культури (історія, археологія, монументальне мистецтво) та Держбудом (архітектура та містобудування). Загальна відповідальність за їх збереження покладалася на Раду Міністрів та відповідні обласні, міські, районні ради. У штатах обласних відділів у справах будівництва і архітектури та обласних, Київського та Севастопольського міських управлінь культури були введені посади інспекторів. При Київському державному історичному музеї почав діяти науково-методичний відділ з охорони пам'яток. Згодом відділи охорони пам'яток було створено при історичних та історико-краєзнавчих музеях у всіх областях України.

У кінці 60-х рр. союзні інстанції затвердили рішення про підготовку багатотомного Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР, складовою якого мав стати Звід пам'яток України. Тож з метою покращення обліку та пропаганди історико-культурної спадщини уряд УРСР доручив Міністерству культури та Держбуду України підготувати уточнені списки пам'яток з анотаціями та разом з Академією наук України та Комітетом по пресі при Раді Міністрів УРСР видати багатотомний каталог-довідник. Ця праця мала вийти друком протягом 1971–1975 рр.⁸⁴ Даному завданню підпорядковувалася й нова паспортизація пам'яток, започаткована в 1972 р. на основі уніфікованих форм обліку.

1968 року наказом Держбуду України затверджено реєстр старовинних міст, селищ і сіл УРСР, що мали історичне значення. Він налічував 306 населених пунктів, проекти забудови яких повинні були узгоджуватися з органами охорони пам'яток⁸⁵. У 1976 р. український уряд оголосив перелік стародавніх малих і середніх міст та інших населених пунктів, що мали пам'ятки історії, археології, містобудування та

архітектури й потребували особливої уваги щодо збереження їх історичного вигляду. До переліку було включено 39 населених пунктів з 15 областей України. Переважно це були літописні давньоруські центри, декілька стародавніх міст античної доби та міст періоду середньовіччя⁸⁶. Уряд УРСР ухвалив рішення про створення історико-культурних заповідників на о. Хортиця, що мав увічнювати історію українського козацтва, та в Чернігові. Передбачалося створення заповідників у Севастополі, Львові, Луцьку, Кам'янці-Подільському, Новгороді-Сіверському, Білгороді-Дністровському, створення музеїв народної архітектури та побуту просто неба в Києві, Переяславі-Хмельницькому, Львові та Ужгороді⁸⁷.

Збільшилися обсяги реставраційних робіт на пам'ятках архітектури. У 1967 р. їх було виконано на суму 3,8 млн. крб., у 1968 р. — 4,5 млн. крб., у 1969 р. — 5,4 млн. крб., у 1970 р. — 6,5 млн. крб. Перспективним планом на 1970–1975 рр. передбачалося здійснити роботи на 609 пам'ятках на суму понад 30 млн. крб.⁸⁸

В сер. 60-років на захист культурних надбань знову активно виступила демократична громадськість країни. В загальносоюзній та українській пресі з'явилися критичні публікації, в яких гостро засуджувалося недбале ставлення держави до історичних і культурних надбань. Особливо великого розголосу набула стаття М. Брайчевського в авторитетному всесоюзному московському журналі «Історія СРСР»⁸⁹. На хвилі зміни влади у вищому партійному та державному керівництві СРСР та тимчасового послабленні ідеологічного пресингу знову набули популярності ідеї створення громадського товариства охорони пам'яток історії та культури в Україні. В 1964 р. СРСР вперше взяв участь в міжнародній кампанії по охороні культурної спадщини. А вже наступного року заснування добровільних товариств охорони пам'яток історії та культури було «височайше» дозволено з Москви як загальносоюзну акцію і відбувалося під контролем партійного апарату. Навесні 1965 р. газета «Літературна Україна» виступила з пропозицією створення Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури. Тоді ж була створена ініціативна група, яка увійшла з пропозиціями до ЦК КПУ щодо його організації⁹⁰. 28 серпня 1965 року Рада Міністрів УРСР ухвалила постанову про заснування Добровільного товариства охорони пам'ятників історії та культури. До складу затвердженого Оргкомітету увійшли представники закладів Академії наук УРСР, творчих спілок, державних та громадських установ і організацій — Ради Міністрів УРСР, міністерств культури та освіти УРСР, Держбуду УРСР, ряду республіканських видань, історико-культурних заповідників, історичних та історико-краєзнавчих музеїв УРСР. Серед них були такі відомі вчені, як С. Бібіков,

І. Білодід, М. Брайчевський, В. Довженко, Г. Головка, К. Гуслистий, І. Ігнаткін, Є. Кирилюк, В. Кудін, письменники М. Бажан, І. Вільде, П. Загребельний, І. Ле, М. Стельмах, художники В. Касіян, С. Кириченко та ін. Очолив тоді Оргкомітет директор Інституту історії АН УРСР професор К. Дубина⁹¹. Установчий з'їзд Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури відбувся 21 грудня 1966 р. Серед провідних доповідачів на ньому був заступник голови Ради Міністрів УРСР П. Тронько, який виступив з низкою важливих конструктивних пропозицій та побажань щодо майбутньої діяльності товариства. Головою правління УТОПІК було обрано К. Дубину. Але вже через кілька місяців на пленумі правління головою Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури було обрано П. Тронька⁹², який незмінно очолював його протягом двадцяти трьох років (1967–1990). З 1990 УТОПІК очолює академік НАН України П. Толочко. У 1988 товариство набуло сучасну назву — Українське товариство охорони пам'яток історії та культури.

Відповідно до затвердженого статуту, найвищим органом товариства був з'їзд, на якому обиралися правління та ревізійна комісія. На пленумі правління обирався голова товариства. Створювалися відповідні області, міські та районні організації, а за місцем роботи чи навчання членів товариства — первинні осередки. Крім індивідуального членства передбачалася наявність колективних членів, якими могли виступати підприємства, установи та організації. При республіканському, обласних, міських та районних правліннях створювалися тематичні секції та комісії за напрямками роботи та видами пам'яток. У 1990 р. Статут УТОПІК був змінений, замість правління з'їзд товариства обирає Головну раду та Колегію Головної ради. Створення добровільного товариства охорони пам'яток стало однією з найбільш знакових подій в культурному житті України в другій половині ХХ ст. Популярність УТОПІК була надзвичайно високою. Вже за перший рік існування членами товариства стали понад 2 млн. осіб, розгорнули роботу 25 обласних, 97 міських, 465 районних та 22 тис. первинних організацій. У 1972 р. товариство об'єднувало вже 31 тис. колективних членів та понад 6,4 млн. індивідуальних членів. При організаціях товариства працювали 85 народних університети охорони пам'яток, 9 тележурналів, 29 радіожурналів, 258 кінолекторіїв. Значною популярністю користувався науково-методичний бюлетень товариства «Пам'ятники України» (з 1988 — «Пам'ятки України»). Станом на грудень 1986 р. індивідуальними членами УТОПІК було вже 17 млн. 956 тис. 800 осіб, діяло 75 217 первинних організацій. Українська громадськість отримала можливість через товариство впливати на стан охорони пам'яток у цілому та втручатися в події, підносити свій голос, в разі

виникнення небезпеки існуванню конкретних об'єктів історико-культурної спадщини. Водночас для багатьох українців праця в УТОПК стала реальною можливістю в умовах радянського тоталітаризму та переслідування усього національного долучатися до української минувшини та давніх українських традицій, пропагувати й оберігати матеріальні свідoctва історичного шляху українського народу. Серед мільйонів членів товариства значний внесок в його діяльність в 60–80-х роках ХХ ст. внесли такі видані українські вчені як М. Брайчевський, К. Стецюк, О. Апанович, Ф. Шевченко, В. Сарбей, Я. Дашкевич, Я. Дзира, Я. Ісаєвич, Д. Телегін, В. Стрельський, Ю. Асеєв, Л. Проценко, Г. Логвин, Л. Прибега, І. Ігнаткін, О. Силін, С. Кілесо, письменники О. Гончар, П. Загребельний, І. Ле, С. Плачинда, композитор П. Майборода, музейні діячі М. Сікорський, Б. Возницький та ін.⁹³ Про вплив та значення УТОПК свідчить той факт, що в Законі УРСР «Про охорону і використання пам'яток історії та культури» (1978 р.) окремою статтею визначалася роль і місце УТОПК у здійсненні «громадського контролю за їх охороною, використанням ремонт і реставрацією» (ст. 13)⁹⁴. Фактично, на практиці центральним і місцевим органам товариства надавалося право погоджувати будь-які дії щодо знесення, ремонту та реставрації об'єктів культурної спадщини, зупиняти незаконні роботи щодо них, ініціювати внесення нових об'єктів до реєстрів пам'яток історії та культури республіканського та місцевого значення.

Товариство брало активну участь у проведенні щорічних республіканських громадських оглядів пам'яток і пам'ятних місць, проводило значну дослідницьку роботу по виявленню та дослідженню об'єктів культурної спадщини, їх державному обліку та паспортизації, ініціювало створення музеїв та заповідників, активно популяризувало завдання збереження культурної спадщини, вкладало значні кошти в ремонт та реставрацію пам'яток. Лише протягом 1967–1971 рр. за участю та із залученням коштів товариства було реставровано понад 700 пам'яток, споруджено понад 350 пам'ятних знаків, обладнано понад 350 народних музеїв або музейних кімнат⁹⁵. Товариство виступило засновником Музею народної архітектури та побуту України в с. Пирогово біля Києва, який від початку будівництва перебував на його балансі. Загалом на створення та діяльність музею товариство виділило 50 млн. крб. Воно брало активну участь у створенні подібних музеїв у Переяславі-Хмельницькому та у Львові. Понад 5 млн. крб. Товариство виділило на будівництво Музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. в Києві. Із залученням коштів товариства були реставровані такі визначні пам'ятки архітектури, як Софійський собор у Києві, Борисо-Глібський, Успенський та Спасо-Преображенський собори, П'ятницька церква в Чернігові, пам'ятки

Новгоро-Сіверського, Львова та Севастополя, упорядковані пам'ятні місця, пов'язані з життям та творчістю Т.Г. Шевченка та багато інших об'єктів культурної спадщини. Загалом за перше двадцятиріччя свого існування станом на 1989 р. товариство інвестувало у дослідження, пропаганду, ремонт та реставрацію пам'яток понад 110 млн. крб.⁹⁶

У 1989 р. до справи охорони та дослідження історико-культурної спадщини України активно долучилася Всеукраїнська спілка краєзнавців на чолі з академіком НАН України П. Тронько.

Однак вже на початку цього позитивного процесу в Україні розгорнулася чергова кампанія «полювання на відьом». Під традиційним гаслом «боротьби з українським буржуазним націоналізмом» нещадно придушувалися всі паростки демократизації та національного відродження 60-х рр. Не обминула вона й справу охорони пам'яток. У жовтні 1972 р. Політбюро ЦК Компартії України піддало розгромній критиці діяльність Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, засудивши «факти захоплення старовиною, її ідеалізації, некритичного ставлення до архаїчних форм у побуті та звичаях». Відтак пам'яткоохоронна діяльність мала спрямовуватися в русло увічнення та пропаганди «революційних і трудових традицій, братської дружби народів СРСР». На озброєння було взято негласний принцип, за яким кількість пам'яток дожовтневого періоду України не повинна була перевищувати 30% від загальної кількості облікованих об'єктів. Було зірвано плани створення ряду заповідників, насамперед, Хортицького, видання каталога-довідника по пам'ятках України, програму реставраційно-відбудовчих робіт. Державні та громадські кошти спрямовувалися на спорудження пам'ятників В.І. Леніну, численних пам'ятних знаків і меморіалів, присвячених боротьбі за встановлення радянської влади та подіям Великої Вітчизняної війни.

Як наслідок, виникла чергова криза охорони культурної спадщини. З 1346 пам'яток архітектури, що перебували на обліку в сер. 70-х рр., 479 вимагали невідкладних заходів щодо ремонту та консервації. У занепаді перебувало більшість споруд на території Києво-Печерської лаври, були безповоротно знищені костьол XVI ст. у с. Луків Волинської обл., Вірменська башта XVI ст. у Кам'янці-Подільському, торгові ряди поч. XIX ст. у Білій Церкві, церква з дзвіницею поч. XIX ст. у с. Сергіїв Чернівецької обл., кенаса поч. XIX ст. у Луцьку та інші пам'ятки. Поширеним явищем було нецільове використання об'єктів культурної спадщини. Понад 140 пам'яток архітектури використовувалися під склади та виробничі цехи промислових підприємств, зерносховища. Водночас 280 цінних споруд взагалі були бездоглядними і не мали господарів. Катастрофічних масштабів досягло руйнування археологічних пам'яток.

На Черкащині було розорано 113 курганів з 226 облікованих, на території Київщини, Полтавщини, Сумщини, Хмельниччини в цей час повністю знищили 16 давньоруських городищ.

Прихильники охорони та збереження культурної спадщини значні сподівання покладали на удосконалення законодавчих основ охорони пам'яток. В 1976 р. затверджується загальносоюзний закон про охорону і використання пам'яток історії та культури, який став основою для розробки відповідного українського законодавчого акту. Закон Української РСР «Про охорону і використання пам'яток історії та культури» було прийнято Верховною радою УРСР 13 липня 1978 року. Процес широкого обговорення закону та його схвалення виявили значний вплив на стан збереження культурної спадщини. Юридичне закріплення таких базових понять як «пам'ятка історії та культури», «охорона пам'яток», «консервація» та «реставрація пам'яток», фіксація окремих видів пам'яток та спеціально уповноважених органів державного управління щодо їх збереження, компетенції та відповідальності органів державної влади, місця громадських організацій в практичному забезпеченні пам'яткоохоронних заходів, та передбачена окремим розділом юридична відповідальність за порушення вимог закону мали позитивний вплив на загальну ситуацію в сфері охорони культурної спадщини⁹⁷. Слід додати, що використання в тексті закону як базового юридичного терміну «пам'ятка історії та культури» стало результатом перемоги експертного середовища у протистоянні з довготривалими тенденціями до поступової русифікації пам'яткознавчої та пам'яткоохоронної термінології. Зокрема, на початку 1970-х років обґрунтуванню доцільності використовувати саме такий термін були присвячені публікації В. Акуленка, В. Антоненка-Давидовича, А. Бурячка, тоді як в офіційних словниках та енциклопедичних виданнях активно обстоювався як калька з російської мови термін «пам'ятник, пам'ятник історії та культури» (або «пам'ятник» — те само що і «пам'ятка», або навіть повністю відкидалося використання слова «пам'ятка» в контексті об'єктів культурної спадщини)⁹⁸. В тексті закону зазначалося: «Пам'ятками історії та культури є споруди, пам'ятні місця і предмети, зв'язані з історичними подіями в житті народу, розвитком суспільства і держави, твори матеріальної і духовної творчості, які становлять історичну, наукову, художню чи іншу культурну цінність» (Ст. 1). Закон закріплював усталену на той час практику поділу пам'яток на п'ять видів — історії, археології, мистецтва, містобудування і архітектури, документальні пам'ятки (Ст. 6). В тому числі нерухомі пам'ятки за своїми класифікаційними ознаками розподілялися і обліковувалися відповідно до перших вказаних чотирьох видів.

Положення закону були деталізовані та доповнені у затверджених на загальносоюзному рівні «Положення» (1982 р.) та «Інструкція» (1986 р.)

про охорону нерухомих пам'яток історії та культури конкретизували питання організації виявлення, обліку, збереження, реставрації та використання об'єктів культурної спадщини і були взяті за основу практичного застосування вимог пам'яткоохоронного законодавства. У 1988 р. Україна ратифікувала Конвенцію ЮНЕСКО «Про охорону всесвітньої культурної та природної спадщини» (1972 р.).

Факт ухвалення загальносоюзного та українського законодавства з охорони пам'яток, з одного боку, привернув до цього питання увагу широкої громадськості і в той же час чітко окреслив зобов'язання органів державної влади щодо збереження культурної спадщини України. В цілому це мало позитивні наслідки для розвитку пам'яткоохоронної справи.

Значно активізувалися процеси виявлення і обліку об'єктів культурної спадщини. Якщо в 1977 р. на державному обліку перебувало понад 47 тис. пам'яток, то на поч. 90-х років їх чисельність зросла майже втричі і складала 124 704 об'єкта, в тому числі пам'яток історії — 53501, археології — 55800, архітектури — 7155, монументального мистецтва — 8248. Вперше в історії України у 1987 р. як підготовча праця до створення багатотомного Зводу пам'яток народів СРСР по Українській РСР вийшов друком каталог-довідник «Пам'ятки історії та культури Української РСР», який оприлюднив дані про всі обліковані на той час історико-культурні об'єкти⁹⁹. Це була перша синтетична праця, яка на систематизованій основі оприлюднила зведену інформацію про наявні пам'ятки усіх видів та типів. Каталог пам'яток архітектури та містобудування всесоюзного і республіканського значення було видано друком протягом 1983–1986 років¹⁰⁰. Затвердження 1976 року українським урядом переліку з 39 малих та середніх міст та інших населених пунктів України, що мали історичне значення та велику кількість пам'яток історії та культури, розвиток і забудова яких мали відбуватися з урахуванням збереження їх історичного вигляду додатково привернуло увагу громадськості¹⁰¹. В цей період спостерігалось суттєве зростання обсягів реставраційних робіт. Якщо протягом 1977–1979 рр. з цією метою з різних джерел було використано 47,1 млн. крб., то протягом 1980–1985 рр. — 123 млн. крб. (що складало в середньому 20 млн. крб. на рік). Більша увага стала приділятися історико-культурним заповідникам, як найвищій формі охорони об'єктів культурної спадщини. У 1987 р. в Україні діяли 19 історико-культурних заповідників, з яких 11 були створені протягом сер. 70–80-х років, серед них — Кам'янець-Подільський (1977), Новгород-Сіверський (1978), Переяслав-Хмельницький (1979), Острозький (1985), Путивльський (1986). Також були засновані Канівський та Чигиринський (1989) історико-культурні заповідники. Перлини української культурної спадщини — Софійський собор XI ст. та комплекс споруд Києво-

Печерської лаври XI–XX ст. 1990 року були включені до Реєстру всесвітньої культурної спадщини ЮНЕСКО.

Однак ці зрушення не змогли кардинальним чином вплинути на загальну ситуацію із збереженням культурної спадщини. Практичний досвід висвітлив суттєві прогалини у фінансуванні та матеріально-технічному забезпеченні охоронних заходів. Обсяги щорічних асигнувань з бюджету на ремонт та реставрацію пам'яток протягом 70-х років не перевищували 3–5 млн. крб. і лише наприкінці 80-х рр. вийшли на рівень 10 млн. крб., що складало 50% від усіх залучених коштів. При цьому, за підрахунками фахівців, для мінімального забезпечення невідкладних ремонтно-реставраційних робіт щороку мало виділятися щонайменше 50 млн. крб. Бюджетні асигнування виділялися лише на об'єкти, що не перебували в орендному використанні. При цьому вони не відповідали реальним потребам за своїми обсягами, а їх безлімітний характер в умовах централізованого розподілу матеріальних ресурсів не дозволяв скористатися ними ефективно, приводив до тривалих довгобудів. Виробнича база реставраційних робіт ніяк не відповідала їх завданням. Оплата реставраційних робіт відповідно до затверджених тарифів була значно меншою, ніж звичайні будівельні роботи, що призводило до відпливу кваліфікованих кадрів з реставраційних організацій. З іншого боку, більшість орендарів не мала у своєму розпорядженні коштів на забезпечення ремонтно-реставраційних і відбудовчих робіт або не бажала їх витратити з цією метою, експлуатуючи пам'ятки до їх руйнування. Величезна кількість пам'яток архітектури, особливо культового призначення, взагалі не використовувалася, тож навіть після проведення ремонтно-реставраційних робіт під дією природних факторів за відсутності постійного догляду знову швидко приходила в руйнівний стан.

Найсерйозніші негативні наслідки мала відсутність реальних механізмів, що забезпечували зацікавленість місцевих рад у збереженні історико-культурних надбань. Це не лише стримувало їх ініціативу, а й приводило до прямих порушень чинного законодавства. Переважна більшість пам'яток мала утримуватися за рахунок місцевих бюджетів, тож для органів влади вигідною була ситуація, коли на їх території реєструвалося якомога менше об'єктів, що мали історичне або культурне значення. Злочини проти об'єктів історико-культурної спадщини дуже часто лишалися безкарними не лише через небажання влади притягати до відповідальності винних у руйнуванні чи пошкодженні пам'яток, але й через недосконалість системи правових норм по визначенню реальних оцінок обсягів заподіяних ними збитків. В тому числі виникла парадоксальна ситуація, коли чим старшим був вік пам'ятки культури, тим меншою була її «балансова вартість», що призводило до інколи суто

символічних нарахувань коштів при оцінці заподіяних збитків. Безпосереднім наслідком цього була неспроможність органів охорони пам'яток захищати історичне середовище від посягань «манкуртів» від архітектури, готових, за виразом В. Білоконя, «будувати на кістках рідного батька».

Продовжувалася комуністична ідеологізація пам'ятоохоронної справи, що не лише позначилася на напрямках, формі та змісті охорони історико-культурної спадщини, а й призводила до масових руйнувань пам'яток, спотворювала історичне минуле і викреслювала з свідомості українського народу цілі пласти його колективної пам'яті.

2. Охорона пам'яток в незалежній Україні та актуальні проблеми збереженні історико-культурної спадщини

Формування законодавчих та організаційних засад охорони пам'яток

Проголошення незалежності України відкрило новий етап в історії українського народу та його державного будівництва. Питання охорони та збереження культурної спадщини стали складовою частиною державної політики в сфері культури.

У 1992 р. Верховна Рада України ухвалила «Основи законодавства України про культуру», якими були стверджені нові «правові, економічні, організаційні засади розвитку культури в Україні», і які «регулюють суспільні відносини у сфері створення, поширення, збереження та використання культурних цінностей». Серед основних принципів культурної політики в Україні було ствердження суверенних прав України у сфері культури, визнання культури як одного з головних чинників самобутності української нації та національних меншин, що проживають на території України, «збереження і примноження культурних надбань», «збереження, відтворення та охорону культурно-історичного середовища». Як обов'язок громадян України стверджувалася необхідність дбати про збереження культурної спадщини, традицій народної культури, сприяти охороні пам'яток історії та культури. Основи законодавства України про культуру у статті 14 вперше подають визначення терміну «культурні цінності», до яких віднесено «об'єкти матеріальної і духовної культури, що мають художнє, історичне, етнографічне та наукове значення»¹⁰². Також зазначається, що унікальні цінності матеріальної та духовної культури, культурні цінності, які мають виняткове історичне значення для формування національної самосвідомості українського народу, визнаються об'єктами національного культурного надбання і заносяться до Державного реєстру національного культурного надбання¹⁰³.

В Положенні про Державний реєстр національного культурного надбання, затвердженому постановою Кабінету Міністрів України від 12 серпня 1992 р., був більш детально конкретизований і системно викладений перелік видів та типів об'єктів, які становлять виняткову історичну, наукову, художню чи іншу культурну цінність і можуть включатися до реєстру. До таких, зокрема, було віднесено:

- пам'ятки історії — будинки, споруди, пам'ятні місця і предмети, пов'язані з найважливішими історичними подіями в житті народу, розвитком науки, техніки, культури, життям і діяльністю видатних діячів;
- пам'ятки археології — городища, кургани, залишки стародавніх поселень, укріплень, виробництв, каналів, шляхів, стародавні місця поховань, кам'яні скульптури, наскельні зображення, старовинні предмети, ділянки історичного культурного шару стародавніх населених пунктів та археологічні знахідки, що є визначними пам'ятками національної культури і характеризують певні етапи історичного розвитку;
- пам'ятки містобудування і архітектури — унікальні ансамблі і комплекси, окремі об'єкти архітектури, а також пов'язані з ними твори монументальної скульптури і живопису, декоративно-ужиткового і садово-паркового мистецтва, природні ландшафти;
- пам'ятки мистецтва — визначні твори образотворчого і декоративно-ужиткового мистецтва;
- документальні пам'ятки — унікальні акти державності, інші важливі архівні матеріали, кіно-, фото- і фонодокументи, старовинні рукописи, рідкісні друковані видання¹⁰⁴.

Запропонована градація об'єктів національного культурного надбання в своїй основі спиралася на відповідні положення Закону Української РСР «Про охорону і використання пам'яток історії та культури» (1978 р.). Разом з тим, до реєстру могли бути включені й інші об'єкти, що становлять виняткову цінність під кутом історії, культури, етнології чи науки.

«Основи законодавства України про культуру» за рівнем узагальнення та охоплення різних аспектів питань розвитку культури, а також за стилем та характером викладу законодавчих норм, стали своєрідним «конституційним актом» в сфері культури перших років незалежності України.

Згодом питання охорони пам'яток історії та культури знайшли відображення в Конституції України, ухвалений у 1996 р. Зокрема, в ній зафіксовані наступні базові положення: «Культурна спадщина охороняється законом. Держава забезпечує збереження історичних пам'яток та

інших об'єктів, що становлять культурну цінність, вживає заходів для повернення в Україну культурних цінностей народу, які знаходяться за її межами» (Ст. 54). Як конституційну норму зафіксовано зобов'язання кожного громадянина «не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині»¹⁰⁵.

Протягом 90-х років відбувався доволі інтенсивний процес розробки та кодифікації нормативно-правового забезпечення базових принципів дотримання завдань охорони та збереження культурної спадщини в різних сферах державного будівництва України. Серед таких документів концептуального характеру вкажемо на Земельний кодекс України (1990 р.), закони України «Про власність» (1991 р.), «Про свободу совісті та релігійних організацій» (1991 р.), «Про основи містобудування» (1992 р.), «Про приватизацію майна державних підприємств» (1992 р.), «Про приватизацію невеликих державних підприємств (малу приватизацію)» (1992 р.), «Про приватизацію державного житлового фонду» (1992 р.), «Про право власності на окремі види майна» (1992 р.), «Про заставу» (1992 р.), «Про рекламу» (1996 р.), «Про місцеве самоврядування в Україні» (1997 р.) та ін.¹⁰⁶ В тому числі важливе значення мали положення про оголошення «національних, культурних та історичних цінностей» національним багатством України та власністю народу України, заборона їх приватизації та заборона відчуження пов'язаних з ними об'єктів державного житлового фонду (квартири-музеї, квартири, розташовані на території природних та біосферних заповідників, національних парків, ботанічних садів, дендрологічних парків, парків-пам'яток садово-паркового мистецтва, історико-культурних заповідників, музеїв-заповідників). В окремих випадках при набутті громадянами права власності на об'єкти, що перебували на державному обліку як пам'ятки історії та культури мали видаватися спеціальні дозволи державними органами охорони пам'яток. Передача у користування релігійним громадам культових будівель, які становлять історичну, художню або іншу культурну цінність мала здійснюватися виключно за умови додержання ними правил охорони і використання пам'яток історії та культури. Національні культурні та історичні цінності, що перебувають у державній власності й занесені або мають бути занесені до Державного реєстру національного культурного надбання не можуть бути предметом застави. В земельному кодексі було зафіксоване поняття «землі історико-культурного призначення», до яких було віднесено землі історико-культурних заповідників, меморіальних парків, поховань, археологічних і архітектурних пам'яток та архітектурно-ландшафтних комплексів. На цих землях заборонялася будь-яка діяльність, яка суперечила їх цільовому призначенню. Було встановлено, що вилучення цих земель не допускається.

Окрім того, унормуванню певних питань охорони пам'яток сприяла низка указів Президента України, схвалених в цей період. Зокрема, це Указ Президента України «Про пріоритетні завдання у сфері містобудування» № 422/97 від 13 травня 1997, в якому ставилися завдання посилення контролю за дотриманням містобудівного законодавства, розроблення та затвердження до 1999 р. Генеральної схеми планування території України та розроблення і коригування містобудівної документації, генеральних планів забудови населених пунктів, «забезпечення реконструкції та реставрації історичних будівель, охорони і збереження пам'яток історико-культурної спадщини», «розроблення правил забудови населених пунктів, перед усім для територій, на яких розташовані пам'ятки історії та культури»¹⁰⁷. Також слід відзначити Указ Президента України «Про основні напрями соціальної політики на 1997–2000 роки» № 1166/97 від 18 жовтня 1997 р., де, зокрема, в розділі VII «Гуманітарна політика» зазначалося: «Розвиток української культури, а відтак й принципи реалізації її державної політики базуються на таких загально визнаних демократичних засадах: ...збереження національної культурної спадщини (пам'яток і цінностей, музеїв, заповідників тощо) як основи національної культури, турбота щодо дальшого розвитку традиційних культур народів, які населяють Україну». Додатково ставилося завдання «налагодження дієвого моніторингу стану пам'яток історії та культури, схоронності музейних фондів України»¹⁰⁸.

Важливе суспільне значення мали укази Президента України «Про заходи щодо відтворення видатних пам'яток історії та культури» (9 грудня 1995 р., 1138/95), «Про Всеукраїнський фонд відтворення пам'яток історико-архітектурної спадщини» (12 червня 1996 р. № 422/99) та затвердження «Положення» про цей фонд (31 липня 1996 р. № 620/96), який був названий на честь видатного українського письменника та поборника збереження культурної спадщини України Олесь Гончара¹⁰⁹. Фонд очолив відомий науковець і пам'яткоохоронець, голова Всеукраїнської спілки краєзнавців України академік НАН України П.Т. Тронько. В ці роки також були схвалені укази Президента України «Про Раду з питань збереження національної культурної спадщини» від 10 червня 1997 р. та щодо затвердження «Положення» про неї (27 жовтня 1997 р.), яка створювалася як консультативно-дорадчий орган при Президенті України з метою «збереження, активізації пошуку та виявлення цінностей, що становлять національну культурну спадщину України». Раду очолив відомий український науковець І.Ф. Курас¹¹⁰. 23 серпня 1999 р. Президент України на підтримку ініціативи вчених, архітекторів, реставраторів, працівників державних органів охорони пам'яток історії та культури України установив в Україні День пам'яток історії та культури, який щорічно відзначається 18 квітня — у Міжнародний день пам'яток і

визначних місць¹¹¹. На жаль, вже в січні 1998 р. діяльність Ради з питань збереження національної культурної спадщини припинилася.

Серед ініціатив Президента України, які значною мірою вплинули на загальний стан із збереженням пам'яток історії та культури є Указ Президента України «Про заходи щодо повернення релігійним організаціям культурного майна» № 1257 від 4 березня 1992 р. Враховуючи численні прохання релігійних громад «про повернення їм культових будівель та іншого майна», уряду України за участю органів охорони пам'яток доручалося визначити, які пам'ятки архітектури могли передаватися у відповідності до норм законодавства релігійним організаціям. Раді Міністрів Кримської АРСР, виконавчим комітетам обласних, Київської та Севастопольської міських Рад народних депутатів протягом 1992–1993 років доручалося здійснити передачу релігійним громадам у власність чи безоплатне користування культових будівель, що використовуються не за призначенням, а також організувати інвентаризацію культового майна, що зберігається у фондах державних музеїв і архівів, «для вирішення у встановленому порядку питання про можливість його подальшого використання за призначенням»¹¹². Практична реалізація даного указу позначилася на умовах використання та збереження багатьох пам'яток архітектури, які належали до культових споруд, а надто при фактично одночасній масовій їх передачі релігійним організаціям.

Проаналізувавши досвід культурного будівництва в перші роки незалежності України, 22 лютого 1996 р. Кабінет Міністрів України ухвалив постанову «Про стан і заходи щодо розвитку української культури», яка мала на меті посилити увагу органів державної влади та місцевого самоврядування до проблем розвитку культури в цілому та в усіх регіонах України, домогтися більш ефективної реалізації Комплексної програми основних напрямів розвитку культури в Україні до 2005 р. й збільшення асигнувань та капіталовкладень для її потреб. В тому числі, перед Міністерством культури і мистецтв України ставилося завдання здійснити заходи щодо якнайшвидшого завершення підготовки томів Зводу пам'яток історії та культури України, Державного реєстру національного культурного надбання¹¹³.

Однак незважаючи на доволі інтенсивний нормотворчий процес в сфері збереження культурної спадщини, в перші роки незалежності основні принципи організації державної системи охорони пам'яток залишалися такими ж як в останні роки існування СРСР і ґрунтувалися на Законі Української РСР «Про охорону і використання пам'яток історії та культури» (1978 р.), який продовжував зберігати свою чинність. Вона базувалася на засадах відомчого розподілу об'єктів культурної спадщини між Міністерством культури України (історія, археологія, монументальне

мистецтво) та Міністерством інвестицій і будівництва (архітектура та містобудування). У 1997 р. замість останнього почав діяти Державний комітет будівництва, архітектури та житлової політики України (Держбуд України), до компетенції якого належали завдання «організації роботи, пов'язаної з охороною, обліком, використанням і реставрацією пам'яток архітектури і містобудування, а також районів історичної забудови, ведення Державного реєстру національного культурного надбання по цих пам'ятках», координація «підрозділів охорони пам'яток архітектури і містобудування»¹¹⁴. Загальна відповідальність за їх збереження покладалася на Кабінет Міністрів України, Раду міністрів АР Крим та відповідні виконкоми обласних, міських, районних рад. З липня 1992 р. у зв'язку із затвердженням положення про місцеві державні адміністрації, до їх компетенції було включено завдання реалізації державної політики в сфері розвитку культури. Згодом ця сфера компетенції місцевих державних адміністрацій неодноразово підтверджувалася додатковими нормативними актами.

Розпорошеність зусиль різних державних органів в справі охорони пам'яток історії та культури, а також потреба ефективної праці в нових політичних умовах й в умовах нової правової та економічної реальності покликали до життя критичні зауваження громадськості щодо застарілості і невідповідності міжнародним нормам охорони пам'яток діючого Закону Української РСР про охорону та використання пам'яток історії та культури, вимоги створення нового законодавчого акту та єдиного державного органу охорони нерухокої культурної спадщини в Україні.

Реальне опрацювання нового базового законодавчого акту в сфері охорони пам'яток проводилося протягом 1999–2000 рр. Перший варіант його проекту був розроблений групою фахівців з Державного інституту теорії та історії архітектури і містобудування і поданий ними до Комітету Верховної ради України з питань культури і духовності. Під час роботи над законопроектом виявилось, що в пропонованому вигляді законопроект містив цілу низку проблемних положень як концептуального, так і прикладного характеру. Зокрема, в його основу було покладено конвенцію ЮНЕСКО «Про охорону всесвітньої культурної та природної спадщини» (1972 р.), що було цілком логічним кроком з огляду на ратифікацію конвенції Україною у 1989 р. Проте проект абсолютно не враховував, більше того — повністю відкидав увесь попередній досвід охорони пам'яток в Україні. Так, наприклад, розробники законопроекту взагалі відмовилися від використання терміну «пам'ятка» та запропонували ввести в нормативну базу як базові лише деякі основні терміни, зафіксовані в конвенції — «культурна спадщина», «об'єкт» («об'єкт культурної спадщини»), «ансамблі», «визначні місця» тощо. Між тим,

відмова від використання в нормативній практиці юридичного терміну «пам'ятка» фактично відрізала всю нормативно-правову базу в галузі охорони пам'яток попередніх десятиліть і загрожувала повним хаосом в юридичній термінології в цій сфері, створювала передумови для масових втрат національної культурної спадщини через зміну їх правового статусу та неминучі ускладнення в забезпеченні їх правового захисту. Окрім того, в законопроекті, зокрема були присутні положення, які ставили державні органи охорони пам'яток в цілковиту залежність від будівельних та інших господарських організацій — передбачалося, що в разі виявлення об'єктів культурної спадщини при проведенні будівельних, земляних чи інших робіт, державні органи повинні були оплачувати організаціям, що здійснювали такі роботи, кошти за кожен день простою під час зупинки робіт з метою проведення рятувальних чи інших досліджень виявлених об'єктів. На ці та інші недоліки законопроекту вказав в експертних висновках співробітник Інституту історії України НАН України С. Кот, який був запрошений комітетом Верховної ради України до складу Робочої групи, яка працювала над проектом. Водночас, ним було подано 35 редакційних поправок до тексту проекту, спрямованих на поєднання його ключових термінів з попередньою термінологічною базою, забезпечення пріоритетів держави у регулюванні здійснення пам'яткоохоронних заходів.

Зрештою, 8 червня 2000 р. Верховна рада України ухвалила Закон України «Про охорону культурної спадщини», який започаткував новий етап законодавчого регулювання питань збереження національної культурної спадщини. Закон ґрунтувався на принципах та базових поняттях, зафіксованих в міжнародних конвенціях та хартіях, вводив до правового обігу в Україні нові терміни і визначення, забезпечував можливості комплексного збереження історико-культурного середовища. У законі зафіксовано і дано визначення окремим юридичним термінам, зокрема, як «культурна спадщина», «об'єкт культурної спадщини», «пам'ятка», а також вперше сформульовано на законодавчому рівні зміст таких ключових понять пам'яткоохоронної діяльності як «охорона культурної спадщини», «зони охорони пам'ятки», «історичне населене місце», «історичний ареал населеного місця», «традиційний характер середовища», «консервація», «реабілітація», «реставрація», «музеефікація» пам'яток. Згідно з нормами закону в редакції 2000 р., об'єкт культурної спадщини — «місце, споруда (витвір), комплекс (ансамбль), їхні частини, пов'язані з ними території чи водні об'єкти, інші природні, природно-антропогенні або створені людиною об'єкти незалежно від стану збереженості, що донесли до нашого часу цінність з антропологічного, археологічного, естетичного, етнографічного, історичного, мистецького, наукового чи

художнього погляду і зберегли свою автентичність». Тоді як пам'ятка визначалася як «об'єкт культурної спадщини, який занесено до Державного реєстру нерухомих пам'яток України». Запроваджувалася дворівнева класифікація об'єктів культурної спадщини: за типами (споруди (витвори), комплекси (ансамблі), визначні місця) та за видами (археологічні, історичні, монументального мистецтва, архітектури та містобудування, садово-паркового мистецтва, ландшафтні)¹¹⁵. Серед найважливіших новацій ухваленого закону було законодавче забезпечення зобов'язань вищих органів виконавчої влади України щодо створення єдиної вертикалі органів охорони культурної спадщини України на чолі з «центральним органом виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини»¹¹⁶.

В подальшому до Закону України «Про охорону культурної спадщини» протягом 2001–2015 рр. було внесено значну кількість змін і доповнень, спрямованих на уточнення та розширення термінологічної бази, нормативно-правового врегулювання актуальних питань управління охороною об'єктів культурної спадщини, їх обліку, вивчення та збереження. Зокрема, у визначенні терміну «об'єкт культурної спадщини» введено поняття «визначне місце» замість «місце», вилучено посилання на цінність об'єкта «з антропологічного ... погляду». Термін «пам'ятка» змінено на термін «пам'ятка культурної спадщини» з тим самим змістовним наповненням. Деталізовано визначення заходів, які складають основу розуміння терміну «охорона культурної спадщини». Зокрема, він трактується як «система правових, організаційних, фінансових, матеріально-технічних, містобудівних, інформаційних та інших заходів», спрямованих на вирішення питань обліку та збереження об'єктів культурної спадщини. Також додано нові терміни, які значно розширили його термінологічно-понятійну основу. В тому числі з'явилися такі терміни, як «нерухомий об'єкт культурної спадщини», «рухомі предмети, пов'язані з нерухомими об'єктами культурної спадщини», «предмет охорони об'єкта нерухокої культурної спадщини», «виявлення об'єкта нерухокої культурної спадщини», «щойно виявлений об'єкт культурної спадщини», «дослідження», «пристосування», «ремонт», «зміна об'єкта культурної спадщини». Нерухомий об'єкт культурної спадщини в тексті закону визначається як «об'єкт культурної спадщини, який не може бути перенесений на інше місце без втрати його цінності з археологічного, естетичного, етнологічного, історичного, архітектурного, мистецького, наукового чи художнього погляду та збереження своєї автентичності». Рухомі предмети, пов'язані з нерухомими об'єктами культурної спадщини — елементи, групи елементів об'єкта культурної спадщини, що можуть бути відокремлені від нього, але складають з ним єдину цілісність, і відокремлення

яких призведе до втрати археологічної, естетичної, етнологічної, історичної, архітектурної, мистецької, наукової або культурної цінності об'єкта. Предмет охорони об'єкта культурної спадщини трактується як «характерна властивість об'єкта культурної спадщини, що становить його історико-культурну цінність, на підставі якої цей об'єкт визнається пам'яткою»¹¹⁷.

На наш погляд, перша спроба на рівні законодавчого акту чітко визначити, що саме в кожному об'єкті, власне, є предметом охорони, вийшла не зовсім вдалою. Адже застосоване поняття «характерна властивість» не зовсім точно і вже зовсім не конкретно передає зміст того, що мається на увазі, коли йде мова про встановлення підстав для визнання об'єкта культурної спадщини пам'яткою (тобто занесення у Державний реєстр нерухомих об'єктів культурної спадщини України). «Властивість» як філософська категорія виражає таку сторону предмету, яка обумовлює його відмінність або спільність з іншими предметами і виявляється в його відношенні до них¹¹⁸. Водночас академічний тлумачний словник української мови подає таке розуміння цього слова: «Властивість — якість, ознака, характерні для кого-, чого-небудь. Вона [Маріора] мала властивість усе обнюхувати, і за хвилину не було речі в хаті, дух якої не був би їй знайомим (Михайло Коцюбинський, I, 1955, 281); Він [горох] має властивість нагромаджувати в ґрунті азот (Радянська Україна, 7.VIII.1962, 2)¹¹⁹. В той же час слово «ознака» словник трактує як «риси, властивість, особливість кого-, чого-небудь. Давнішими дослідниками визначались, як істотні ознаки фольклору, масовість його побутування і усність його творення та передачі (Максим Рильський, III, 1956, 153); Викінчений корабель набував у нашій уяві ознак живої істоти (Юрій Яновський, II, 1958, 159); Хлопчик уродився смаглявим, чорнобровим, опецькуватим, за всіма ознаками — викапаний батько (Григорій Тютюнник, Вир, 1964, 524)»¹²⁰. Під цим кутом зору, в даному випадку більш точним та доречним було б застосування саме слова «ознака(и)». Також доцільно було б додатково розкрити, що саме в контексті закону мається на увазі під відповідними ознаками. Зокрема, даний термін міг би отримати таке визначення: предмет охорони об'єкта культурної спадщини — характерна(і) ознака(и) об'єкта культурної спадщини у вигляді наявності матеріальних елементів, що уособлюють його автентичні типологічні, видові, планувальні, конструктивні та інші особливості, безпосередній зв'язок з історичними подіями чи особами, розвитком культури, духовного життя, традицій, мистецтва і становить історико-культурну цінність, на підставі якої цей об'єкт визнається пам'яткою.

Серед важливих нововведень до закону слід вказати на розширення видової класифікації об'єктів культурної спадщини, яка доповнена об'єк-

тами науки і техніки як окремого виду. Закон визначає їх як «унікальні промислові, виробничі, науково-виробничі, інженерні, інженерно-транспортні, видобувні об'єкти, що визначають рівень розвитку науки і техніки певної епохи, певних наукових напрямів або промислових галузей»¹²¹. Раніше пам'ятки науки і техніки були складовою частиною пам'яток історії. Нововведення запроваджене у відповідь на тенденції у міжнародному досвіді здійснення охорони культурної спадщини, згідно з яким вони виокремлюються як окремі об'єкти охорони культурної спадщини, які мають власний зміст і окремі класифікаційні ознаки. Також в окремий вид об'єктів культурної спадщини виокремлено об'єкти містобудування. Таким чином, затверджена на законодавчому рівні класифікація об'єктів культурної спадщини за видами набула наступного вигляду: археологічні, історичні, монументального мистецтва, архітектури, містобудування, садово-паркового мистецтва, ландшафтні, науки і техніки.

Ще однією з помітних змін до закону порівняно з його першою редакцією є законодавче запровадження крім Державного реєстру нерухомих пам'яток України додаткового Переліку об'єктів культурної спадщини, до якого вносяться щойно виявлені об'єкти культурної спадщини до вирішення питання про їх реєстрацію як пам'яток (Ст. 1, Ст. 14, п. 2). Переліки об'єктів культурної спадщини та внесення окремих об'єктів до них затверджуються рішеннями відповідних органів охорони культурної спадщини. Про набуття об'єктом статусу щойно виявленого об'єкта культурної спадщини письмово повідомляється його власнику¹²². На такі об'єкти повністю поширюється режим охорони пам'яток культури. Безумовно, ця норма значною мірою поліпшила захист об'єктів культурної спадщини, враховуючи складність та тривалий характер підготовки належної документації та оформлення внесення пам'яток до Державного реєстру.

При розгляді змін, що були внесені до першої редакції Закону України «Про охорону культурної спадщини» також слід звернути увагу на визначення місця і ролі громадськості в питаннях охорони культурної спадщини, зокрема Українського товариства охорони пам'яток історії та культури (УТОПІК). Зокрема, у ст. 11 закону зафіксовано, що УТОПІК сприяє залученню широких верств населення до участі в охороні культурної спадщини, здійснює пропаганду культурної спадщини і законодавства про її охорону, громадський контроль за її збереженням, використанням, консервацією, реставрацією, реабілітацією, музеєфікацією та ремонтом, сприяє роботі органів охорони культурної спадщини. Також законом передбачено для товариства право подання на внесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України по категорії пам'яток

місцевого значення (Ст. 14, п. 1 «б»). Водночас законом обумовлена активна участь у здійсненні завдань охорони культурної спадщини інших громадських організацій, установ науки, культури та освіти, підприємств та організацій. В оновленій редакції закону з'явилася норма про право незалежних груп спеціалістів за власною ініціативою або ініціативою органів охорони пам'яток за рахунок власних коштів чи на громадських засадах здійснювати експертизу питань охорони культурної спадщини, висновки якої можуть враховуватися органами виконавчої влади та місцевого самоврядування¹²³.

Після ухвалення закону «Про охорону культурної спадщини» було ухвалено ще цілу низку законодавчих актів, в яких з різним ступенем деталізації регулювалися питання охорони пам'яток. Перш за все, слід відзначити Закон України «Про охорону археологічної спадщини» (2004 р.), яким значною мірою було конкретизовано і врегульовано особливості збереження та дослідження об'єктів археології на території України. Вперше в Україні на законодавчому рівні як юридичні терміни були закріплені визначення термінів «археологічна спадщина», «об'єкт археологічної спадщини», «пам'ятка археології», «археологічна розвідка», «археологічні розкопки», «охорона археологічної спадщини», «наукові дослідження археологічної спадщини», «дослідник археологічної спадщини», «дозвіл» на проведення археологічних розвідок та розкопок та ін. В питаннях організації охорони археологічних об'єктів, положення закону ґрунтуються на принципах, визначених Законом України «Про охорону культурної спадщини» та іншими законодавчими актами. Водночас в законі детально зафіксовано законодавчі засади здійснення наукових досліджень археологічної спадщини, права і обов'язки дослідників об'єктів археології, стверджено обов'язковість наукової археологічної експертизи при розгляді питань погодження документів із землеустрою та при виконанні містобудівних, архітектурних і ландшафтних перетворень та інших земляних і підводних робіт, визначено статус знахідок, одержаних в результаті археологічних досліджень¹²⁴. Збереження, відтворення та охорона історичного середовища, охорона національного культурного надбання, в тому числі культурної спадщини як найважливіші пріоритети та завдання держави в сфері культури були підтверджені в Законі України «Про культуру» (2010 р.). Також були схвалені нові законодавчі акти, які у тій чи іншій мірі були дотичні до справи охорони пам'яток — «Про землеустрій» (2003 р.), «Про державну експертизу землепорядної документації» (2004 р.), «Про затвердження Загальнодержавної програми збереження та використання об'єктів культурної спадщини на 2004–2010 роки» (2004 р.), «Про тимчасову заборону приватизації пам'яток культурної спадщини» (2005 р.), «Про регулювання містобудівної діяльності» (2011 р.), або внесені достатньо суттєві зміни в раніше затверджені

закони, зокрема, «Про архітектурну діяльність», «Про основи містобудування» та ін.¹²⁵

На реалізацію затверджених законодавчих норм, Кабінет Міністрів України ухвалив цілу низку постанов та розпоряджень. Зокрема, перш за все слід відзначити створення у 2002 р. єдиної Державної служби охорони культурної спадщини (у 2006–2011 рр. — Державна служба охорони національної культурної спадщини). Роком раніше були затверджені порядок визначення категорій пам'яток для занесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України, порядок укладання охоронних договорів на пам'ятки культурної спадщини. Також набув чинності порядок визначення населених пунктів («населених місць») історичними та схвалено перелік таких місць, було визначено порядок та принципи затвердження історичних ареалів населених пунктів з метою обмеження в таких зонах господарської діяльності. Вперше було затверджено методичку грошової оцінки пам'яток. Уряд додатково уточнив умови передачі культових будівель — визначних пам'яток архітектури релігійним організаціям. У 2003 р. як дорадчий орган при Кабінеті міністрів України було створено Міжвідомчу координаційну раду з питань охорони культурної спадщини¹²⁶.

Створена Державна служба охорони культурної спадщини (Державна служба охорони національної культурної спадщини) не мала характер чіткої вертикально-інтегрованої структури від загальнодержавного до місцевих регіональних рівнів. На місцях органи державної влади та місцевого самоврядування формували власні органи охорони пам'яток, які мали різні організаційні форми та статус. Зокрема, у АР Крим діяв Республіканський комітет з охорони культурної спадщини, в Києві функціонувало Головне управління охорони культурної спадщини, у Дніпропетровську — управління охорони культурної спадщини, у Львівській області — Управління охорони культурної спадщини, а у Львові — Управління охорони історичного середовища, в Одеській області — Управління охорони об'єктів культурної спадщини. У Кіровоградській області, містах Івано-Франківську, Луганську, Луцьку Чернівцях — відділи охорони культурної спадщини¹²⁷.

Відповідно до проведеної у 2010–2011 рр. оптимізації органів державного управління, Державна служба охорони національної культурної спадщини була ліквідована, її повноваження як спеціального державного органу управління в сфері охорони пам'яток культури були передані Міністерству культури України¹²⁸. В рамках міністерства діє Управління охорони нерухокої культурної спадщини, в структурі якого працюють Відділ збереження та використання нерухокої культурної спадщини, Відділ контролю за дотриманням законодавства в сфері охорони куль-

турної спадщини, Сектор набуття правового режиму об'єктів та територій, пов'язаних з охороною нерухомої культурної спадщини¹²⁹.

В червні 2015 р. міністр культури України В. Кириленко анонсував діяльність Робочої групи з підготовки нового закону України про охорону культурної спадщини, який, як передбачається, має на меті удосконалення пам'яткоохоронного законодавства з урахуванням практичного досвіду його застосування, а також відповідатиме загальним тенденціям політики децентралізації в системі взаємовідносин органів державної влади та місцевого самоврядування, передачі частини повноважень та відповідальності на регіональний рівень.

Отже, проголошення незалежності України покликало до життя інтенсивний процес створення нових законодавчих та організаційних засад охорони культурної спадщини, зокрема, нерухомих пам'яток історії та культури. В його рамках було підтверджено ставлення держави до даної сфери як до одного з пріоритетних напрямків розвитку української культури, відбувався пошук нових структурних форм управління нею на загально-державному та регіональному рівнях.

Актуальні проблеми охорони культурної спадщини

Здобуття незалежності України відкрило новий етап в історії охорони та збереження історико-культурної спадщини. В першу чергу зміни державної політики в даній сфері культури стосувалися світоглядних засад щодо критеріїв визначення об'єктів, які кваліфікуються як пам'ятки культури та вносяться до охоронних реєстрів. Почалися процеси деідеологізації та декомунізації пам'яткоохоронної галузі. Вже в перші роки незалежності органами охорони пам'яток були переглянуті існуючі реєстри об'єктів культурної спадщини. З них були виключені тисячі низькопробних тиражованих пам'ятників більшовицьких вождів, будинків та споруд, поява яких у державних реєстрах була викликана виключно ідеологічною кон'юнктурою та партійними директивами. В основу пам'яткоохоронної роботи були покладені засади української державності та національного відродження, об'єктивної оцінки з цих позицій історичних подій та осіб, об'єктів архітектурної спадщини і монументального мистецтва. Особливо актуального значення набула праця по виявленню, збереженню та упорядкуванню пам'ятних місць, пов'язаних з історією визвольних змагань українського народу, увічненням пам'яті жертв трагічних голодоморів 20-х — 30-х — 40-х років, кривавих сталінських репресій та тоталітарного радянського режиму. Велика увага приділяється історії української церкви та культурного життя. Під охорону держави беруться пам'ятні місця, будинки і споруди, що відображають створення та діяльність Української центральної Ради, Генерального секретаріату, уряду УНР та Директорії, Української держави доби геть-

манату. В пам'ятках історії та культури увічнені імена М. Грушевського, С. Петлюри, В. Вінниченка, Є. Коновальця, А. Мельника, О. Шульгина, І. Огієнка, С. Бандери, О. Ольжича, О. Теліги та багатьох інших діячів, хто змагався за українську державність. Упорядковуються могили вояків Армії УНР та Українських Січових Стрільців, бійців Української повстанської армії, розшуковуються та вносяться до державних реєстрів місця їх формування, розташування штабів, таборів та бойових дій. Базуючись на демократичних нормах світового співтовариства, Україна докладає зусиль до виявлення та упорядкування на її території місць поховань іноземних воїнів, в тому числі жертв першої та другої світових війн.

За роки незалежності в Україні спостерігалася доволі складна динаміка кількості облікованих пам'яток культури, яка характеризується як показниками до її зростання, так і зворотними тенденціями до зменшення чисельності об'єктів культурної спадщини. Проте в цілому за роки незалежності України характерним є стійке зростання кількості пам'яток, що перебувають під державною охороною. Так, у 1991 р. їх чисельність складала 121 801 об'єктів, а в 1999 р. — вже понад 147 000 об'єктів. Проте в подальшому кількість об'єктів культурної спадщини, які перебували під охороною держави, відчутно зменшилася і зміни показників чисельності облікованих об'єктів культурної спадщини відбувалися з багато меншого базового рівня. Це значною мірою було пов'язано, з одного боку, з упорядкуванням і концентрацією справи обліку пам'яток в рамках одного спеціального уповноваженого органу охорони пам'яток і усунення повторів одних і тих самих об'єктів, які, маючи комплексний характер, одночасно перебували в різних реєстрах (археології, історії, архітектури та ін.). А з другого боку, відповідно до вимог нового закону про охорону пам'яток, в більшості регіонів України з державного обліку були виключені тисячі тиражованих пам'ятників (здебільшого колишнім радянським діячам), які з середини 40-х рр. ХХ ст. традиційно обліковувалися і охоронялися як пам'ятки історії. Так, зокрема, станом на 2007 р. під охороною держави перебувало 131 293 пам'яток, в тому числі за діючою на той час класифікацією за видами археологічних — 57 206 (з них — 418 пам'ятки національного значення), історичних — 51 364 (з них — 142 пам'ятки національного значення), монументального мистецтва — 5 926 (з них 44 — національного значення), пам'яток архітектури і містобудування — 16 800 (з них 3 541 — національного значення)¹³⁰. У 2009 р. на державному обліку загалом нараховувалося 143 424 нерухомих пам'яток та об'єктів культурної спадщини¹³¹. На початок 2011 р. в Україні під державною охороною перебувало 144 821 пам'ятка культурної спадщини, з них: 72064 — археології, 52686 — історії, 2849 — монументального мистецтва, 308 — садово-паркового мистецтва, ландшафтних — 5, науки і техніки — 11. Архітектурно-

містобудівна спадщина налічує 16 898 пам'яток, з яких 3 541 — національного значення¹³². Загалом фонд історичних будівель і споруд у населених пунктах перевищував 70 тис. об'єктів. Відповідно до Державного кадастру територій та об'єктів природно-заповідного фонду станом на 1 січня 2011 р. в Україні налічувалося 88 парків-пам'яток садово-паркового мистецтва загальнодержавного та 459 місцевого значення. До Списку історичних населених місць України внесено 401 населений пункт. Крім того, в Україні є 1 399 історичних міст і селищ, понад 8 тис. сіл з цінною культурною спадщиною¹³³. Водночас, за даними державного обліку пам'яток та об'єктів культурної спадщини, які фігурують в офіційних звітах органів державної статистики, станом на 1 січня 2015 р. в Україні налічувалося 123 664 пам'ятки з урахуванням внутрішньоконструктивних об'єктів. В тому числі археології — 59 282, історії — 45 575, монументального мистецтва — 2 434, архітектури і містобудування — 15 912, садово-паркового мистецтва — 326, ландшафтні — 69, науки і техніки — 66¹³⁴. Окремо наводяться дані щодо об'єктів культурної спадщини, занесених до переліку щойно виявлених. Загалом таких об'єктів за даними статистики налічується 24 538 (з урахуванням внутрішньоконструктивних), в тому числі археології — 15 225, історії — 4 845, монументального мистецтва — 1 112, архітектури та містобудування — 3 352, садово-паркового мистецтва — 3, науки і техніки — 1¹³⁵. Відповідно, зведені дані за обома обліковими переліками виглядають наступним чином — загальна кількість нерухомих пам'яток та об'єктів культурної спадщини складає 148 202, в тому числі археології — 74 507, історії — 50 420, монументального мистецтва — 3576, архітектури і містобудування — 19 264, садово-паркового мистецтва — 329, ландшафтні — 69, науки і техніки — 67. При цьому зазначимо, що у державних статистичних звітах за 2014 р. не враховані дані по АР Крим та м. Севастополю. Також слід звернути увагу на той факт, відомості щодо пам'яток архітектури і містобудування подаються об'єднані разом, тоді як відповідно до чинного законодавства та затвердженої ним класифікації видів пам'яток та об'єктів культурної спадщини, вони мають обліковуватися та висвітлюватися як окремі види.

З 2001 р. розпочалося формування Державного реєстру нерухомих пам'яток України. Уряд України затвердив відповідний порядок занесення об'єктів культурної спадщини до реєстру. Це стало основою підготовчої праці, яка поклала початок його наповненню. У 2013 р. Державний реєстр нерухомих пам'яток України включав 4719 пам'яток, з яких 891 — національного значення, а 3828 — місцевого значення. Станом на 1 січня 2015 р. чисельність пам'яток, внесених до Державного реєстру значно збільшилася і складала вже 7550 об'єктів, в тому числі 891 за категорією національного значення та 6659 за категорією місцевого

значення¹³⁶. За видами пам'ятки культурної спадщини, внесені до Державного реєстру, розподіляються наступним чином: історії — 2383 (331 національного значення, 2052 місцевого значення), монументального мистецтва — 199 (48 національного значення, 151 місцевого значення), археології — 2629 (434 національного значення, 2195 місцевого значення), науки та техніки — 41 (5 національного значення, 36 місцевого значення), архітектури — 2252 (66 національного значення, 2186 місцевого значення), ландшафтні — 5 (1 національного значення, 4 місцевого значення), садово-паркового мистецтва — 9 (всі місцевого значення), містобудування — 32 (6 національного значення, 26 місцевого значення)¹³⁷. Пам'ятки національного значення внесені до Реєстру двома постановами Кабінету Міністрів України від 3 вересня 2009 р. № 928 «Про занесення об'єктів культурної спадщини національного значення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України» (744 пам'ятки) та від 10 жовтня 2012 р. № 929 «Про внесення об'єктів культурної спадщини національного значення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України» (147 пам'яток)¹³⁸. Динаміку формування Державного реєстру нерухомих пам'яток України в період 2005–2014 рр. за категоріями національного та місцевого значення в загальнонаціональному та регіональному контекстах, а також за видами пам'яток ілюструють дані Міністерства культури України (Див.: *Таблиця 1, Таблиця 2*).

Значна увага надавалася створенню історико-культурних заповідників. Зокрема, лише в першій половині 90-х років було започатковано або реорганізовано з наданням більш вагомого статусу 32 державних заповідника, присвячених визначним постатям та важливим подіям національної історії, збереженню історичних міст. Серед них — історико-культурні заповідники «Батьківщина Тараса Шевченка», «Поле Берестейської битви», «Гетьманська столиця» (сmt. Батурич), «Трахтемирів», а також історико-архітектурні та археологічні комплекси в Алупці, Бахчисараї, Вишгороді, Верхньому Салтові, Галичі, Глухові, Дубно, Жовкві, Збаражжі, Золочеві, Кам'янці, Новгород-Сіверському тощо. Загалом станом на 1999 р. в Україні діяло 54 історико-культурних заповідника. Створенням у 1989 р. «Шевченківського національного заповідника у м. Каневі» започатковано мережу національних історико-культурних заповідників. Указом Президента України від 11 жовтня 1994 р. «Про національні заклади культури» були визначені їх статус та порядок утворення. В цілому на 1 січня 2004 р. в Україні було проголошено 13 національних історико-культурних заповідників. Серед них — історико-етнографічний заповідник «Переяслав», історико-археологічний заповідник «Херсонес Таврійський», історико-архітектурні заповідники

Таблиця 2

Кількість об'єктів культурної спадщини, внесених до Державного реєстру нерухомих пам'яток України станом на 01.01.2015 р.

№ з/п	Найменування області	ІСТ		ММ		Археологія		НТ		Архітектури		Ландшафти		СПМ		МБ		Всього
		нац.	місц.	нац.	місц.	нац.	місц.	нац.	місц.	нац.	місц.	нац.	місц.	нац.	місц.	нац.	місц.	
1	АР Крим	26	656		20	23	85		1	14	313				3		2	1143
2	Вінницька	7	3	2	1	19	1				7							40
3	Волинська	7		1	1	15	2				14							40
4	Дніпропетровська	10	119		5	13	719			1	12							879
5	Донецька	3	72	2	2	9												88
6	Житомирська	3	4	1		12					36							56
7	Закарпатська		1	2		13												16
8	Запорізька	3	6			9	341				14					20		393
9	Івано-Франківська	9	6	1	2	12	16			9	9							64
10	Київська	6	56		5	25	18	18		7	96		1					232
11	Кіровоградська	2	2		3	4	11				23							45
12	Луганська	7	396		28	3	32			9	22							497
13	Львівська	15	8	3	1	14	1	1		7	40							90
14	Миколаївська	2	2		1	27						1						33
15	Одеська	2	112	5	22	16	4	5		2	863			2		1		1035
16	Полтавська	14	4	5	2	13	51	1			3							92
17	Рівненська	1	2			16	1				5							25
18	Сумська	8	35	3	13	20	60	1		6	13							159
19	Тернопільська	2	63		2	3	73	1		1	1							145
20	Харківська	10	130	4	6	15	411	1		5	13			1				596
21	Херсонська	2	2	2		30		3			7							46
22	Хмельницька	5	121	1	3	11	20	3		2	11							177
23	Черкаська	9	21	1	4	29	5			1	12			1				85
24	Чернівецька	4				14	7				33							58
25	Чернігівська	46	9	1	1	32	305			1	83			1				479
26	м. Київ	124	220	9	29	23	2	1	5	2	556		1	1	6	3		982
27	м. Севастополь	4	2	5		14	30											55
	Всього:	331	2052	48	151	434	2195	5	36	66	2186	1	4	9	6	26	7550	
		2383		199	2629	41	2252	9	9	32								

«Софія Київська», «Києво-Печерська лавра», «Чернігів стародавній», історико-культурні заповідники «Давній Галич», «Чигирин», «Хортиця» та ін. Станом на 2015 р. на базі найвизначніших архітектурно-містобудівних та історико-культурних комплексів створено вже 63 державних історико-культурних та історико-архітектурних заповідники, 16 з них мають статус національних¹³⁹. Серед безперечних успіхів на цьому напрямку пам'яткоохоронної роботи — здійснення комплексної реставрації видатної пам'ятки архітектури — Палацу К. Разумовського в Батурині (1799–1803, арх. Ч. Камерон), який протягом багатьох десятиріч перебував у занедбаному стані і поступово руйнувався. В 2001–2002 рр. з ініціативи прем'єр-міністра України В. Ющенка була розроблена Комплексна програма збереження пам'яток заповідника «Гетьманська столиця», реалізація якої розпочалась в 2003 році. Це була сьома спроба реставрації палацу, але єдина, яка стала успішною. З 2005 р. масштаб робіт значно збільшився — за кошти українських меценатів інтенсивні роботи по відродженню палацу, відновленню флігелів велись в 2005–2006 рр. У 2008 р. було виконано особливо величезний обсяг реставраційних робіт і вперше за свою двохсотрічну історію палац засяяв своєю первинною красою. Проект відродження розробили фахівці інституту «УкрНДІпроектреставрація», роботи виконували спеціалісти корпорації «Укрреставрація»¹⁴⁰.

Велике значення для відновлення історичного середовища українських міст і сіл мали розробка і початок реалізацію масштабної за задумом і задіяними ресурсами державної програми відтворення втрачених визначних пам'яток архітектури, яка відображувала пануючу в перші роки незалежності громадську думку, спрямовану на перспективу підняття з руїн або й небуття особливо важливих як національні символи духовних скарбів України. Ідею відродження втрачених святинь ще на початку 90-х років висловив Олесь Гончар, який очолив рух української громадськості щодо відтворення Михайлівського Золотоверхого монастиря, зруйнованого у 30-х роках сталінським режимом. В грудні 1995 р. була створена Комісія з питань відтворення визначних пам'яток історії та культури, яку очолив академік П.Т. Тронько. А у червні 1996 р. Указом Президента України було засновано Всеукраїнський фонд відродження видатних пам'яток історико-культурної спадщини. До створення фонду Олесь Гончар не дожив кількох місяців. В пам'ять про видатного письменника, громадського діяча було запропоновано назвати фонд його ім'ям. Головою правління фонду був призначений П.Т. Тронько. Співголовами правління були В.А. Ющенко, І.Ф. Драч, членами правління Д.М. Гнатюк, В.П. Горбулін, М.Г. Жулинський, В.М. Литвин, Б.І. Олійник, О.О. Омельченко, В.А. Смолій, інші відомі науковці, громадські та

державні діячі¹⁴¹. 23 квітня 1999р. Кабінет Міністрів України затвердив Програму відтворення видатних пам'яток історії та культури України, до якої увійшли 56 найвидатніших об'єктів культурної спадщини — як окремих пам'яток, так і ансамблів і комплексів. Крім Успенського та Михайлівського Золотоверхого соборів до списку були включені Бого-явленський собор Братського монастиря, Будинок Київського магістрату на Контрактовій площі у Києві, Успенський собор у Полтаві, історико-архітектурний ансамбль Старого міста у Кам'янці-Подільському, замки у Бережанах на Тернопільщині та Корці на Рівненщині, садиби Павла Чубинського на Київщині і родини Симиренків на Черкащині, об'єкти, пов'язані з історією запорізького козацтва на острові Хортиця та інші¹⁴². У 1999 р. був відбудований і освячений Михайлівський Золотоверхий собор, 2000 р. — Успенський Собор Києво-Печерської лаври, 2003 — церква Успіння Богородиці Пирогощі на Подолі в Києві, 2004 р. — собор Св. Володимира у Севастополі, 2005 — церква Різдва Христового у м. Києві, в якій був відспіваний духовний пророк України Тарас Шевченко перед похованням на Чорній горі у Каневі.

Важливим напрямком вивчення та збереження історико-культурної спадщини України стали започатковані державні програми дослідження пам'яток українського козацтва «Січі козацькі» та «Гетьманські столиці». Значний внесок у реалізацію цих програм зробило Українське товариство охорони пам'яток історії та культури України, яке з 1990 організувало постійно діючу археологічну експедицію «Часи козацькі».

З метою фіксації об'єктів культурної спадщини, які опинилися на територіях, які постраждали внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС, ще з кінця 1980-х і на поч. 1990-х рр. за ініціативою УТОПК та редакції журналу «Пам'ятки України» було обстежено 31 район Волинської, Київської, Житомирської, Рівненської та Чернігівської областей України, виявлено та задокументовано понад 2,5 тис. пам'яток¹⁴³.

З 1954 р. Україна (тоді ще в статусі республіки колишнього СРСР) є членом ЮНЕСКО¹⁴⁴. 2 жовтня 1988 р. Верховна рада України ратифікувала Конвенцію ЮНЕСКО «Про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини» (1972 р.), якою передбачається зобов'язання кожної країни — учасниці конвенції визначити і дбайливо зберігати об'єкти національної культурної і природної спадщини, які мають особливе значення під кутом розвитку загальнолюдської цивілізації та важливі для усього світу. Відповідно до положень конвенції створено Міжурядовий комітет з охорони всесвітньої культурної та природної спадщини — «Комітет всесвітньої спадщини» (ст. 8), передбачено укладання, поновлення і публікацію Списку всесвітньої спадщини (ст. 11)¹⁴⁵. В переддень проголошення незалежності України в грудні 1990 р. під час XIV сесії

Міжнародного комітету ЮНЕСКО зі збереження всесвітньої культурної і природної спадщини до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО було внесено дві визначні пам'ятки української історії та культури — Собор Святої Софії з прилеглими монастирськими спорудами і Києво-Печерська лавра (під одним номером). Вже в умовах незалежної України завдяки зусиллям українських науковців та дипломатів представництво національного культурного надбання України у Списку всесвітньої спадщини відчутно зросло. Зокрема, до нього були включені такі нові об'єкти від України: Ансамбль історичного центру м. Львова (1998 р.), Геодезична дуга Струве (транскордонна номінація, 2005 р., 4 об'єкти від України), Букові праліси Карпат (категорія природної спадщини, 2007 р.), Резиденція митрополитів Буковини і Далмації у Чернівцях (2011 р.), Стародавнє місто Херсонес Таврійський та його Хора у Севастополі (2013 р.), Дерев'яні церкви Карпатського регіону України і Польщі (2013 р., 16 об'єктів від України)¹⁴⁶.

Окрім того, до попереднього списку об'єктів, які номінуються для включення до Списку всесвітньої спадщини, внесено ще 15 одиниць від України. Зокрема, згідно з зафіксованими в документах ЮНЕСКО назвами, до них належать: Історичний центр Чернігова 9-13 ст. (1989 р.), Культурний ландшафт каньйону в Кам'янці-Подільському (1989 р.), Могила Тараса Шевченка і Державний історичний і природний музей-заповідник (1989 р.), Національний степовий біосферний заповідник «Асканія-Нова» (1989 р.), Дендропарк «Софіївка» (2000 р.), Бахчисарайський палац кримських ханів (2003 р.), Археологічне місце «Кам'яна могила» (2006 р.), Миколаївська астрологічна обсерваторія (2007 р.), Комплекс оборонних пам'яток Судака 6-16 ст. (2007 р.), Астрономічна обсерваторія України (2008 р.), Історичний центр портового міста «Одеса» (2009 р.), Київ: Собор Святої Софії з прилеглими монастирськими спорудами, Св. Кирила і св. Андрія церкви, Києво-Печерська лавра (доповнення до Київ: Собор святої Софії та Києво-Печерська лавра) (2009 р.), Торгівельні поселення і укріплення Генуезьких торгівельних шляхів. Від Середземномор'я у Чорне море (2010 р.), Культурний ландшафт «печерних міст» Кримської Готії (2012 р.), Історичне середовище столиці кримських ханів у Бахчисараї (2012 р.)¹⁴⁷. У червні 2015 р. в Одесі відбулася міжнародна науково-практична конференція щодо підготовки номінаційного дос'є на внесення історичного центру міста та одеських катакомб до Списку всесвітньої культурної спадщини ЮНЕСКО¹⁴⁸.

Відбулися зрушення у реалізації масштабної загальнодержавної програми з підготовки багатотомного енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та культури України». Питанням підготовки Зводу

пам'яток надається важливе значення. Зокрема, було ухвалено постанову Кабінету Міністрів України від 14 березня 1992 р. № 131 «Про додаткові заходи щодо забезпечення видання томів «Зводу пам'яток історії та культури України», яка зобов'язала місцеві органи влади і відповідні наукові установи активізувати роботу над виданням і випуском томів Зводу¹⁴⁹. Важливим кроком стало створення у 1993 р. Головної редакційної колегії, згодом республіканської (АР Крим), обласних та міських (м. Київ та Севастополь) редколегій, а також спеціалізованої наукової Головної редакції Зводу при видавництві «Українська енциклопедія» ім. М. Бажана. У 2013 р. видавничу підготовку рукописів томів Зводу до друку було покладено на Державну наукову установу «Енциклопедичне видавництво».

Позитивну роль у роботі над Зводом відіграли Укази Президента України «Про забезпечення підготовки і випуску багатотомного енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та культури України» від 11 грудня 2000 р. № 1328¹⁵⁰ та «Про додаткові заходи з підготовки і випуску багатотомного енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та культури України» від 28 листопада 2007 р. №1156/2007¹⁵¹. Зокрема, згідно з Указом Президента України від 11 грудня 2000 р. на Кабінет Міністрів України було покладено забезпечення виходу Зводу у світ до 2010 р. Фінансування по підготовці рукописів томів Зводу покладалося на обласні (міські) адміністрації з відповідним виділенням коштів з місцевих бюджетів, виготовлення тиражу мало здійснюватись за кошти державного бюджету. Державному комітету інформаційної політики, телебачення і радіомовлення України було доручено забезпечити поліграфічне виготовлення праці, а Міністерству закордонних справ України — сприяти Головній редакційній колегії в отриманні необхідної інформації про культурну спадщину українців за кордоном. Останнім Указом передбачено включення до Державного бюджету України видатків на підготовку і випуск томів Зводу, в тому числі виділення відповідних коштів Раді міністрів АР Крим, обласним і міським (Київській і Севастопольській) державним адміністраціям, а також Інституту історії України НАН України для підготовки рукописів томів. В Указі йшлося про необхідність створення належних умов для роботи регіональних редакційних колегій, авторських колективів та робочих груп, фінансування з місцевих бюджетів виявлення і дослідження історико-культурних об'єктів. Кабінету Міністрів доручено забезпечити випуск 28-томної енциклопедичної праці до 2018 р.

В результаті проведеної роботи вийшли у світ дві частини 1-го тому «Київ» (Ч. 1 — 1999 р., Ч. 2 — 2004 р.), які отримали високу оцінку громадськості України¹⁵². Опрацьована і підготовлена до друку третя

частина цього тому у електронному вигляді опублікована на інтернет-сайті Інституту історії України НАН України¹⁵³. В абсолютній більшості регіонів України роботи над томами Зводу пам'яток ведуться інтенсивно, діють місцеві редколегії та робочі групи. За допомогою Інституту історії України НАН України також підготовлено та розміщено на сайті інституту матеріали до томів Зводу по м. Севастополю (320 с.), Автономній республіці Крим (кн. I, 1200 с.), Львівській області (кн. I, м. Львів, 600 с.). Надійшли до інституту також матеріали до тому Зводу по Запорізькій області (кн. I, м. Запоріжжя) для опрацювання до публікації на сайті. Окрім того, на інформаційних ресурсах інституту подано публікації, які видані обласними редколегіями на матеріалах Зводу у місцевих видавництвах з метою наукової апробації. Так, по Полтавській області вже видано 10 порайонних випусків матеріалів до тому Зводу.

Разом з тим, праця з охорони та збереження національної культурної спадщини протягом тривалого часу несла на собі відбиток тих проблем перехідного періоду, які були характерні для української дійсності.

Зокрема, ще потребує удосконалення система органів управління сферою охорони пам'яток культури. Відповідно до чинної нормативної бази єдиним уповноваженим центральним органом виконавчої влади, на який покладено відповідальність та повноважень щодо здійснення державної політики в сфері охорони пам'яток визначено Міністерство культури України (в даний час — Управління охорони нерухомої культурної спадщини). Воно відповідає за всі види та типи пам'яток, які перебувають на державному обліку та під охороною держави. Разом з тим, ще зберігаються елементи відомчого розподілу у здійсненні повноважень з питань управління та контролю за збереженням, функціонуванням об'єктів культурної спадщини. Так, щодо пам'яток архітектури та містобудування до останнього часу певні повноваження має Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України, щодо пам'яток садово-паркового мистецтва, ландшафтних пам'яток — Міністерство екології та природних ресурсів України, контроль за використанням земель історико-культурного призначення здійснює Міністерство аграрної політики та продовольства України, пам'ятками підводної археології також опікується Державна прикордонна служба України¹⁵⁴. У цьому зв'язку виникає дублювання окремих функцій та конфлікт відомчих інтересів з окремих питань. Відсутність єдиної чіткої системи органів управління сферою охорони пам'яток культури на рівні місцевих органів влади також негативно впливає на загальний стан пам'яткоохоронної роботи. Так, наприклад, у Черкаській області немає спеціалізованого місцевого органу, який би займався суто пам'яткоохоронною роботою. Натомість в складі місцевого управління культури в області діє відділ охорони культурної спадщини, музейної справи та з

питань релігій, який має доволі широкі завдання¹⁵⁵. Як наслідок, область має одні з найгірших по Україні показники занесення пам'яток до Державного реєстру нерухомих пам'яток культури України — станом на 1 січня 2015 р. до нього було внесено лише 40 пам'яток культури національного значення та 45 пам'ятки місцевого значення¹⁵⁶. При цьому загальна кількість об'єктів культурної спадщини, які перебувають на державному обліку складає 9266 од. Цілком очевидно, що здійснення масштабної децентралізації в Україні та максимально широке надання повноважень органам місцевого самоврядування мають супроводжуватися організацією дієвого контролю за станом збереження об'єктів культурної спадщини на місцях, що потребує подальшого удосконалення системи органів управління сферою охорони пам'яток. Зокрема, має бути забезпечено як вимоги дотримання органами місцевого самоуправління завдань охорони та збереження культурної спадщини, так і достатнє регіональне представництво центрального уповноваженого органу охорони культурної спадщини (Управління охорони нерухокої культурної спадщини), яке б здійснювало контрольні та методичні функції в даній сфері.

Загалом, програма занесення об'єктів до Державного реєстру нерухомих пам'яток культури України реалізується дуже повільно. За даними на 2006–2008 рр., частка об'єктів культурної спадщини, паспортизованих за новим зразком, не сягала і 2% їх загальної кількості¹⁵⁷. З передбачених комплексною програмою 3541 електронного паспорта об'єктів архітектури та містобудування, садово-паркового і ландшафтного мистецтва національного значення, станом на 1 квітня 2009 р. за новим зразком було складено усього 325 паспортів, тобто 10%¹⁵⁸. Той факт, що в реєстр станом на початок 2015 р. занесено лише 7550 пам'яток з понад ніж 148 тис. об'єктів культурної спадщини, які перебувають на державному обліку та під охороною держави, вказує на суттєві недоліки в організації даної справи. Очевидно, що існують як системні проблеми, які мають загальний характер і негативно впливають та темпи формування Державного реєстру в цілому, так і недоопрацювання на регіональному рівні, коли цій відповідальній справі не приділяється належної уваги на місцях. Так, зокрема, у Закарпатській області до Державного реєстру офіційно внесено лише 16 пам'яток, у Рівненській області — 25, в Миколаївській — 33, Вінницькій та Волинській областях — по 40 пам'яток, в Кіровоградській області — 45, в Херсонській області — 46, в Житомирській області — 56. В той же час, в цілому ряді інших адміністративних одиниць України ситуація відрізняється разюче — в АР Крим до Державного реєстру оформлено 1143 пам'ятки, в Одеській області — 1035, у м. Києві — 982, у Дніпропетровській області — 879, у Харківській області — 596, у Луганській області — 497, у Чернігівській області — 479, у Запорізькій області — 393¹⁵⁹. Коли мова йде про системні

проблеми, експерти вказують на занадто складний характер підготовки відповідної документації на пам'ятки, а також завищену вартість послуг на її оформлення. Зокрема, серед причин, які гальмували паспортизацію за новим зразком, особливий негативний вплив мало суттєве подорожчання вартості робіт з виготовлення паспортів — у 2009 р. порівняно з 2003 р. вона зросла з 2 до 10 тис. грн, тобто у 5 разів, що програмами заходів по збереженню культурної спадщини не було враховано. Складання нового Державного реєстру нерухомих пам'яток України ще не закінчено, а в чинних переліках пам'яток відображаються навіть уже зруйновані об'єкти, окремі пам'ятки обліковуються двічі під різними номерами (як пам'ятки архітектури та археології, архітектури та історії тощо), а деякі зареєстровані як комплекс, що включає декілька пам'яток. Наприклад, за даними проведеної перевірки, архієрейський будинок Кременецько-Почаївського заповідника Тернопільської області обліковується двічі — як пам'ятка архітектури і як пам'ятка історії (там бував Т.Г. Шевченко). Очевидно, що недоліки в офіційного порядку включення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру та через велику кількість органів, які керують заповідниками, залишається ймовірність подвійного обліку пам'яток¹⁶⁰. У цьому зв'язку було б доцільно в основу формування Державного реєстру нерухомих пам'яток України покласти матеріали Зводу пам'яток історії та культури України, які містять комплексні відомості про кожен об'єкт культурної спадщини, що унеможливило його дублювання у зведеному реєстрі. Окрім того, суттєво стримувала формування Державного реєстру несистемна робота з визначення майнової цінності об'єкта культурної спадщини, що є важливою складовою облікової документації. Так, грошова оцінка об'єктів національного значення проводилась лише стосовно об'єктів, які розташовані на території заповідників, та тих, що надавались в оренду. Водночас у жодному регіоні, де проводився аудит, не виділялись кошти на проведення грошової оцінки пам'яток місцевого значення, тому вони не оцінювались¹⁶¹. Між тим, затримка з формуванням Державного реєстру створює правову колізію, коли пам'ятка реально існує, перебуває на державному обліку відповідно до прикінцевих положень закону України «Про охорону культурної спадщини», але захист її від незаконних посягань в судовому порядку ускладнюється саме у зв'язку з тим, що вона не внесена до новозапочаткованого Державного реєстру, тому що в основному тексті закону прямо зазначається, що об'єкти культурної спадщини набувають статусу пам'яток після занесення до Державного реєстру.

За даними перевірки Державної фінансової служби України, проведеної у 2009 р., Державна архітектурно-будівельна інспекція (урядовий орган державного управління у складі Мінрегіонбуду), на яку покладено державний контроль у сфері містобудування, не володіє належною

інформацією про об'єкти, що підпадають під дію законодавства про охорону культурної та містобудівної спадщини. Немає системного контролю за охороною культурної спадщини і на регіональному рівні. Зокрема, з обраних для дослідження регіонів таких органів не було у 4-х областях: Тернопільській, Хмельницькій, Чернівецькій та Чернігівській, на території яких розташовується 236 пам'яток архітектури, що становить майже половину пам'яток усіх заповідників Мінрегіонбуду. Це призводило до суттєвих порушень щодо охорони пам'яток. Водночас на територіях, де існували регіональні державні органи охорони, також непоодинокими були випадки проведення будівельних робіт без відповідних дозволів, втрати пам'ятками їх автентичності та використання не за призначенням. Так, дозволи інспекції Держархбудконтролю отримано лише на 10 із 16 пам'яток історико-культурної спадщини м. Львова, на яких за кошти субвенції виконувалися у 2008 році ремонтно-реставраційні роботи; дозволів на проведення будівельних робіт вартістю 6,2 млн. грн. на 6-ти інших об'єктах надано не було¹⁶².

Як показав досвід, в Україні виявилися недостатньо захищеними пам'ятки культури, внесені до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Зокрема, широкий суспільний резонанс викликали питання будівництва в охоронній зоні Національного історико-культурного заповідника «Софія Київська», що не лише спотворило історично-сформований вигляд міського середовища навколо визначної пам'ятки культури, але й загрожувало збереженню об'єктів, розташованих на її території. Будівництво розпочалося у 2001–2002 рр. з метою спорудження великого фітнес-центру в районі прилеглих до заповідника вулиць Володимирської (№ 20-22) та пров. Рильського (№ 1, 5)¹⁶³. Окрім того, міська влада Києва виділила під комерційну забудову ще тридцять ділянок, на яких передбачалося будівництво високоповерхових будівель різного призначення. Тим самим майбутні споруди могли повністю закрити огляд пам'ятки та створити навколо неї некоректний архітектурний фон. Виникла пряма загроза заповіднику внаслідок збільшення навантаження на ґрунти навколо пам'ятки і подальшого підняття ґрунтових вод, які станом на 2010 р. піднялися на 7 метрів проти попереднього рівня. Виник резонансний конфлікт між пам'яткоохоронною громадськістю та міською владою м. Києва. Питання набуло такої гостроти, що розглядалося на рівні Комітету всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Реальною була загроза виключення Софії Київської з Списку всесвітньої спадщини, про що українські представники дістали попередження¹⁶⁴. Щоб унеможливити подібні випадки, група експертів та народних депутатів України ініціювали розробку та розгляд в Комітеті Верховної ради України в червні 2015 р. проекту закону України «Про внесення змін до Закону України «Про

охорону культурної спадщини» (щодо збереження пам'яток культурної спадщини, внесених до Списку всесвітньої спадщини Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО)». Законопроект подає визначення поняття пам'яток всесвітньої спадщини, їх буферних зон, визначення порядку встановлення режиму їх використання, визначення компетенції органів управління такими пам'ятками та їх наглядових рад, встановленням інших особливостей щодо управління та збереження таких пам'яток. Разом з тим, пропонована у даному проекті система адміністрування пам'ятками культури, внесеними до Списку всесвітньої спадщини, що передбачає значний рівень автономії, потребує відповідної корекції з метою адаптації до діючої системи охорони пам'яток¹⁶⁵.

На необхідність більш активної позиції України щодо внесення визначних пам'яток культури до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО справедливо вказують численні експерти. Станом на 2013 р. до Списку загалом внесено 981 об'єкт зі 160 країн світу. Частка українських пам'яток у ньому налічує сім позицій у Списку (6 — об'єкти культурної спадщини, 1 — природної спадщини). Окрім того, 1 об'єкт внесено до списку нематеріальної культурної спадщини ЮНЕСКО. Це складає усього біля 0,7% від загальної кількості об'єктів світової культурної спадщини¹⁶⁶. Таке становище викликane тим, що, з одного боку, дотичні українські відомства та інституції не досить активно добирали об'єкти, які б відповідали вимогам для внесення до Попереднього списку всесвітньої спадщини, а з другого, — вже внесені до Попереднього списку українські об'єкти роками, а інколи десятиліттями перебували без подальшого руху в Комітеті всесвітньої спадщини ЮНЕСКО через відсутність підготовленої українською стороною відповідної документації, необхідної для завершення номінаційного розгляду. Лише в останні роки зусиллями Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень Міністерства культури України було підготовлено декілька номінаційних досьє для завершення внесення ряду пам'яток України до Списку всесвітньої спадщини¹⁶⁷. Цілком очевидно, що така робота повинна проводитися на системній та плановій основі, можливо — на підставі спеціальної урядової програми.

Майже впродовж усіх 90-х років ХХ ст. в бюджеті України майже не виділялися кошти на здійснення досліджень та реставрації пам'яток архітектури, вони велися фактично лише за рахунок коштів орендних договорів та благодійних пожертв. Згодом ситуація дещо поліпшилася, проте бюджетне фінансування ремонтно-реставраційних робіт залишилося однією з головних проблем збереження об'єктів культурної спадщини України. Неритмічність надання бюджетних асигнувань перешкод-

жала якісній та вчасній реставрації архітектурної спадщини. Показовою в цьому відношенні була ситуація щодо реставрації пам'яток архітектури в Чернігівській області протягом 1993–1997 рр. Так, протягом зазначеного періоду реставраційні роботи в області велися усього по чотирьох об'єктах — Слеському монастирі, Іллінській церкві та печерах, Колегіуму в м. Чернгігові та палацу Разумовських в м. Батурині. Загальний обсяг коштів, які були виділені на проведення цих робіт у 1993 р. складав 154,6 млн. крб. (36,7 тис. грн.), у 1994 р. — 7300 млн. крб. (1732,9 тис. грн.), у 1995 р. — 28800 млн. крб. (6834,2 тис. грн.), у 1996 — 192,6 тис. грн., у 1997 р. — 1983,3 тис. грн. При цьому, якщо у 1993 р. фінансування було виділено на всі чотири об'єкти, то у 1994–1995 рр. — на три, а в 1996 р. лише на один об'єкт, у 1997 р. — на два об'єкти. Зокрема, на реставрацію Колегіуму кошти були видалені лише протягом 1993 р., а в наступні 1994–1997 рр. асигнування реставраційних робіт було припинено. Реставрація палацу Разумовських фінансувалася лише протягом 1993–1995 рр., а в 1996–1997 рр. кошти на це вже не виділялися. Реставрація Слеського монастиря фінансувалася з перервою — у 1993–1995 рр. кошти виділялися щорічно, у 1996 р. фінансування було повністю зупинено, а в 1997 р. кошти на проведення робіт знову були виділені. Лише роботи по Іллінській церкві і печерах за вказаний п'ятирічний період стабільно фінансувалися щороку¹⁶⁸. Практика неритмічного та не в повному запланованому обсязі фінансування ремонтно-реставраційних робіт на об'єктах культурної спадщини була характерною для всієї України загалом та мала своє продовження і в наступні періоди. Наприклад, для ремонту і реставрації пам'яток архітектури на IV квартал 2003 року було заплановано 59% видатків від загальної суми на рік, у 2004 році — 45%, тоді як заздалегідь було зрозуміло, що такі обсяги коштів не зможуть бути використані через державні реставраційні вимоги, згідно з якими ремонтно-реставраційні роботи повинні виконуватися при середньодобовій температурі не нижче +5 градусів. Отже, наприкінці року було повернуто до держбюджету 3 млн. грн., або майже половину коштів, фактично виділених на реставрацію¹⁶⁹. Впродовж 2002–2004 років державним історико-культурним заповідникам було виділено понад 200 млн. грн. бюджетних коштів. Однак, попри проведену заповідниками роботу з реставрації (за 3 роки було відреставровано 256 об'єктів), станом на 1 січня 2005 р. ремонту й реставрації потребували близько 1,1 тис. пам'яток, тобто майже кожна друга¹⁷⁰. На жаль, це негативний досвід мав продовження і в наступні роки. Так, асигнування за бюджетною програмою «Паспортизація, інвентаризація та реставрація пам'яток культури», надані за лімітними довідками Міністерства фінансів, становили: у 2006 році –55% загальних річних видатків, у 2007-му —

70%, у 2008-му — 90%. Крім того, зволікання з розподілом субвенції на збереження історичної забудови міст, об'єктів історико-культурної спадщини, впорядкування історичних населених місць України призвело до надання бюджетних асигнувань з другої половини 2006–2008 років. Як наслідок, кошти не встигали використати за призначенням. Зокрема, було не реалізовано та повернуто до бюджету у 2006 році — 5,3 млн. грн., у 2007-му — 1,2 млн. грн. Державним фінансовим аудитом ефективності використання бюджетних коштів на збереження архітектурної спадщини було встановлено, що на збереження архітектурної спадщини у 2006–2008 роках та I кварталі 2009 року через Міністерство регіонального розвитку та будівництва (далі — Мінрегіонбуд) було спрямовано з державного бюджету 673,3 млн. грн., що становило 96% передбачуваного. Між тим, як засвідчили результати аудиту, ремонтно-реставраційних робіт потребує кожна друга пам'ятка архітектури на території заповідників, що належать до сфери управління Мінрегіонбуду. За 2006–2008 роки було втрачено 12 архітектурних пам'яток. При цьому в результаті недосконалого управління, не було забезпечено ефективного витрачання 75 млн. грн., а через незастосування фінансових санкцій за порушення законодавства з охорони культурної спадщини бюджетом втрачено 24,7 млн. гривень¹⁷¹.

Недосконала система відбору об'єктів для ремонтно-реставраційних робіт та розподілу бюджетних асигнувань у другій пол. 2000-х років зумовлювала погіршення стану архітектурних пам'яток та неефективні бюджетні витрати у сумі 26,9 млн. гривень. Так, не сприяла досягненню найкращих результатів практика відбору нових об'єктів ремонтно-реставраційних робіт за наявності пам'яток, на яких не були завершені роботи у попередній період. Зокрема, за наявності незавершених реставрацією на кінець 2006 р. 26 пам'яток у 2007 р. розпочато ще 12 нових об'єктів. Тоді як на кінець 2007 р. таких незавершених об'єктів стало 32, у 2008 р. розпочато роботи ще на 21-му об'єкті. Наприклад, за бюджетною програмою «Паспортизація, інвентаризація та реставрація пам'яток архітектури» за наявності трьох незавершених з 2003 р. об'єктів Чернігівської області кошти у сумі 3,3 млн. грн. було спрямовано на розробку та коригування проектно-кошторисної документації п'яти нових об'єктів. Як результат, станом на 1 квітня 2009 р. не було завершено роботи на 4-х об'єктах (Благовіщенський собор, Георгіївська, Воскресенська та Іллінська церкви), на які вже витратили 15,7 млн. грн., та не розпочато роботи на 3-х об'єктах (Палац О. Румянцева-Задунайського, комплекс садиби «Покорщина», Троїцька церква), на які було розроблено тільки проектно-кошторисні документації загальною вартістю 2 млн. гривень. При цьому, незважаючи на наявність проектно-кошторисної документації

на ремонтно-реставраційні роботи Палацу О. Румянцева-Задунайського та Троїцької церкви, за яку у 2007 р. було сплачено 1,4 млн. грн., планами держзамовлення на 2008 р. роботи на цих об'єктах не було передбачено¹⁷².

Незважаючи на неодноразові пропозиції архітектурного заповідника «Кам'янець» до Мінрегіонбуду щодо внесення пам'ятки історії і архітектури України комплексу «Польська брама» до переліку об'єктів, які потребують невідкладних протиаварійних і ремонтно-реставраційних робіт за кошти державного бюджету, цей об'єкт жодного разу до переліку не вносився. Як результат, у м. Кам'янці-Подільському у лютому 2009 року обвалилася північна стіна Польської брами, зруйнувалася Надбрамна башта комплексу споруд Нижньої Польської брами, що спричинило збитки на суму 284 тис. грн. Згідно з експертним висновком вартість невідкладних протиаварійних та реставраційних робіт становить 870 тис. гривень. Через брак коштів тривалий час в аварійному стані перебуває перлина архітектури XVIII століття, один з найкращих в Україні витворів у стилі бароко — Андріївська церква (м. Київ) (збудована у 1746–1761 роках за проектом Ф.Б. Растреллі). У 2007 р., за розпорядженням уряду, на проведення невідкладних протизсувних робіт на території Андріївської церкви з резервного фонду державного бюджету передбачалося виділити 2 млн. грн., які надійшли лише у серпні 2009 р. У той же час, потреба у коштах для здійснення комплексу необхідних робіт та заходів на території Андріївської церкви станом на 1 квітня 2009 р. за підрахунками фахівців Заповідника «Софія Київська» становила близько 25 млн. грн.¹⁷³ Зволікання з проведенням першочергових ремонтних та консерваційних робіт призвели до того, що в грудні 2014 р. у історико-культурному заповіднику «Меджибіж» обвалилася стіна палацу — пам'ятки XVI ст. Перед тим обвали конструкцій з меншими наслідками мали місце у 2012 р., проте висновків щодо аварійної ситуації на об'єкті та дій по запобіганню подальшим руйнуванням зроблено не було¹⁷⁴.

Актуальною проблемою у збереженні культурної спадщини було і залишається невизначення меж заповідників та неоформлення права володіння земельними ділянками, де вони розташовуються. Так, із 59 досліджених заповідників нині визначено територіальні межі у 44 (74,5%) і лише 11 заповідників (19%) юридично оформили володіння земельними ділянками. Через відсутність у заповідників коштів та неналежне виконання органами місцевого самоврядування вимог законодавчих актів землі історико-культурного призначення та розташовані на них пам'ятки зазнають пошкоджень і руйнації. Наприклад, у заповіднику «Трахтемирів» Черкаської області розпорядженням облдержадміністрації площу

переданих заповіднику земель зменшено з 4465 до 590 га (у 7,5 раза), решту земель (разом із 81 пам'яткою) було передано недержавному регіональному ландшафтному парку «Трахтемирів», який насправді був мисливською меккою високопоставлених урядовців і приватною власністю сумновідомого Бакая і К^о. Через відсутність актів землевідведення Бахчисарайському заповіднику АР Крим не вдалося відстояти в суді право на території Святоуспенського монастиря. Подібні ситуації склалися в заповіднику м. Святогірська Донецької області, Національному заповіднику «Хортиця» Запорізької області, Національному заповіднику «Херсонес Таврійський» м. Севастополь, заповіднику м. Дубно Рівненської області, Національному заповіднику «Чигирин» Черкаської області та в інших¹⁷⁵.

Ще однією з головних проблем здійснення охорони нерухомої культурної спадщини в Україні лишається низька культура представників підприємницьких структур-забудовників та місцевих органів влади, для яких суто прагматичні завдання отримання максимального прибутку від будівельних проектів повністю нівелює необхідність усвідомлення суспільного значення потреби збереження історико-культурного середовища в цілому та окремих об'єктів старовини, які його формують. На жаль, нерідко траплялися випадки, коли всупереч законодавству України та громадській думці в реалізації таких проектів забудовники отримували підтримку органів охорони пам'яток та вищих органів державної влади України. При цьому, з метою отримання максимальних прибутків від будівництва прибуткових об'єктів видавалися дозволи на спорудження модерних об'єктів в історичних центрах населених пунктів, що наносило непоправну шкоду збереженню цілісного історико-культурного середовища. Нерідко з цією метою санкціонувалися знесення історичних та архітектурних пам'яток, що перебували під охороною держави. Доволі численними є випадки, коли орендарі змінювали призначення отриманих у користування пам'яток без відповідного дозволу.

Наприклад, СПД Волошин О.М. надано в оренду нежитлове приміщення у м. Умань, що є частиною пам'ятки архітектури місцевого значення Монастиря Василіанів (мур 1764–1784 років) заповідника «Стара Умань». За охоронним договором, укладеним органом охорони культурної спадщини Черкаської облдержадміністрації із Заповідником, ця пам'ятка має використовуватися виключно як історико-культурний центр. Але з підприємцем охоронний договір не укладався, дозволи на зміну призначення не надавалися, а орендоване приміщення використовується як молодіжний нічний клуб. Крім того, у результаті самовільного проведення орендарем земляних робіт, пам'ятка історії та архітектури кінця XVIII ст. втратила свій первинний вигляд. При цьому, у 2007–2008

роках з державного бюджету було спрямовано 1,5 млн. грн. для виведення Монастиря Василіанів з аварійного стану та на першочергові реставраційні роботи¹⁷⁶. У центральній частині Львова був доведений до непридатного та аварійного стану і розібраний у 1996–1997 рр. з дозволу місцевої влади старовинний будинок XVI–XVII ст. по вул. Міцкевича, 9. Залишки будинку перетворилися на стихійний смітник і в такому вигляді перебували включно до 2015 р. Жодних спроб відновити втрачену пам'ятку не було. У Харкові по вул. Сумська 11 знаходиться визначна історична пам'ятка, де був центр літературного життя України 20–30-х рр. ХХ ст., розміщувалися редакції багатьох українських газет, відома літературна організація «Плуг», працювали і жили В. Елланський, П. Тичина та інші діячі культури України, бував Ю. Фучік. Будинок був переданий в оренду, і незабаром постраждав від пожежі (2012 р.). Після пожежі не відновлений, органами місцевої влади за підтримки місцевих органів охорони пам'яток поставлено питання про його остаточне знесення і будівництво на його місці нової споруди.

Безліч сумних прикладів нехтування вимогами пам'яткоохоронного законодавства, на жаль, пов'язані із столицею України — містом Києвом. Зокрема, замість запланованої реконструкції старовинного київського готелю «Театральний», розташованого напроти Оперного театру, внаслідок грубого порушення будівельних норм та технологій відбулося повне руйнування його конструкцій і на його місці фактично був зведений новий офісний комплекс «Леонардо». Внаслідок забудови історичного київського урочища Гончари-Кожум'яки доведено до критичного стану та руйнування меморіальну садибу відомого художника Г. Світлицького, а також «зрізано» частини історичних київських гір — Замкової та Старокиївської, що призвело до порушення їх міцності, появи тріщин та сповзань ґрунту. В межах безпосередньої охоронної зони та в безпосередній близькості до відомої пам'ятки архітектури — костела Св. Миколая (1909 р.) по вул. Велика Васильківська (арх. В. Городецький) збудовано офісний центр, внаслідок чого було зафіксовано тріщини конструкціях пам'ятки та осипання зовнішнього ліпного декору. Критику громадськості викликали випадки сучасного висотного будівництва в межах території Київської фортеці та пошкодження у зв'язку із цим цілої низки об'єктів культурної спадщини¹⁷⁷. Замість зруйнованих будинків ХІХ — поч. ХХ ст. історичної забудови, в районі Софійської площі напроти Національного історико-культурного заповідника «Софія Київська» постав багатоповерховий «готель вищого класу»¹⁷⁸. Всупереч вимогам законодавства про охорону пам'яток на славнозвісних київських пагорбах вже в роки незалежності збудовано цілу низку скандальних висотних споруд (вул. Грушевського, вул. І. Мазепи та ін.), які повністю

спотворили сучасними новобудовами зону охоронюваного історичного ландшафту та історичний вигляд забудови правого берега Дніпра у Києві, знівельювали та порушили домінування споруд Києво-Печерської лаври та інших храмів Києва, які до того визначали неповторний колорит краєвиду міста.

Злочином проти пам'яті та історичного минулого стало знищення унікальних залишків Лядських воріт XIII ст. під час реконструкції Майдану Незалежності в Києві та будівництва під ним підземного торговельного центру. Тоді були відкриті автентичні оборонні конструкції з величезних дубових колод, які добре збереглися. Їх почали досліджувати археологи. Але замість ґрунтовних досліджень і музеєфікації знайдених унікальних решток стародавніх київських воріт, без попередження науковців їх поспіхом розібрали будівельники, щоб не затримувати спорудження торговельного комплексу. Лише декілька фрагментів тих дубових колод було залишено як зразок і музеєфіковано, але постійного відкритого доступу до них немає. На жаль, унікальний з точки зору не лише української, але й світової культури виявлений об'єкт культурної спадщини було втрачено. У цьому зв'язку черговим іспитом для київської влади стало відкриття у 2015 р. під час комерційного будівництва на Поштовій площі на Подолі добре збережених залишків кількох київських садиб доби Київської Русі. Знахідка викликала значний суспільний резонанс. Київський міський голова В. Клічко та міністр культури України В. Кириленко публічно пообіцяли, що її буде не лише досліджено, але й музеєфіковано із забезпеченням постійного доступу. Однак станом на початок липня 2015 р. унікальні археологічні артефакти були засипані на місці землею і законсервовані¹⁷⁹.

Велике обурення громадськості викликала ситуація, що склалася навколо збереження відомої пам'ятки Києва, яка формує історико-архітектурний вигляд Контрактової площі у м. Києві — Гостинного двору (1809–1833, арх. Л. Руска). Відповідно до постанови Ради Міністрів УРСР від 24 серпня 1963 р. будівля Гостинного двору була внесена до списку пам'яток архітектри республіканського значення, що перебувають під охороною держави. У фундаментальному ілюстрованому каталогу-довіднику пам'яток містобудування та архітектури України його було охарактеризовано як «найважливішу частину ансамблю Червоної площі» (тепер Контрактова пл. — *Авт.*), що «має велике містобудівне значення в історично складеній забудові центральної частини Подолу»¹⁸⁰. У 1971–1990 рр. завдяки ентузіазму та зусиллям архітектора В. Шевченко було виконано ґрунтовні дослідження та розроблено проект відтворення двоповерхового Гостинного двору за авторським проектом Л. Руска та його пристосування під Реставраційний центр, наукову архітектурно-буді-

вельну бібліотеку ім. В. Заболотного, Театру на Подолі тощо. Відновлення пам'ятки у авторському задумі було одним із важливих завдань затвердженого у 1976 р. проекту регенерації площі в її історичному вигляді. На проектні роботи по Гостинному двору та його відтворення у нових формах було виділено 6 млн. крб. з бюджету УРСР та 100 тис. крб. було виділено на ці цілі з фондів УТОПК. Реалізований проект прикрасив старовинний Поділ і став однією з його візитівок. Проте вже на початку другого тисячоліття споруда привернула увагу комерційних організацій-забудовників. Як наслідок, було застосовано прямий адміністративний ресурс на найвищих рівнях державної влади України. У 2011 р. постановою Кабінету міністрів України Гостинний двір був виключений із Списку пам'яток архітектури України, що перебувають під охороною держави¹⁸¹. Після цього був затверджений проект його реконструкції, який передбачає пристосування під торговельний центр з тотальною зміною конструктивних особливостей та зовнішнього вигляду споруди. Це викликало протести громадськості, які вилилися у фізичні зіткнення активістів з представниками забудовника. Зрештою, після Революції Гідності у 2014 р. рішенням Київської міської ради Гостинний двір був відновлений в статусі пам'ятки містобудування (щоправда місцевого значення). Але йому вже було завдано колосальної шкоди внаслідок початку реконструкції. Громадськість продовжує наполягати на повному анулюванні проекту його перебудови та розірвання містом Києвом усіх угод з забудовниками.

У цьому зв'язку слід відзначити, що не сприяє збереженню культурної спадщини відсутність у законодавчому полі дієвого механізму стягнення фінансових санкцій за порушення законодавства у сфері охорони культурної спадщини. Упродовж 2006–2008 років охоронними органами тільки 6 регіонів (АР Крим, Вінницькій, Івано-Франківській, Львівській, Одеській та Черкаській областях) було видано 1451 припис щодо порушення законодавства з охорони пам'яток місцевого значення, припинення ремонтно-будівельних робіт на пам'ятках, їх територіях та в зонах охорони. Але фінансові санкції не застосовувалися, а отже, бюджет не отримав щонайменше 24,7 млн. гривень, а порушники пам'яткоохоронного законодавства — реального покарання¹⁸².

Однією з проблем практичної реалізації завдань охорони культурної спадщини є недоопрацьована система їх бухгалтерського обліку. Так, за інформацією Мінрегіонбуду, станом на 1 квітня 2009 р. регіональними підрозділами охорони культурної спадщини вдалося оформити лише 2,1 тис. охоронних договорів, що становило 13% загальної кількості пам'яток архітектури та містобудування (16 тисяч). Решта 13,9 тис. пам'яток юридично не були оформлені належним чином, що фактично

ставило під сумнів здійснення дієвого контролю з боку держави за режимом їхнього утримання. Також заважає збереженню більшості пам'яток на заповідних територіях їх перебування поза балансами заповідників та недостатнє правове регламентування з питань бухгалтерського обліку. Так, з наявних на території заповідників Мінрегіонбуду 492 пам'яток архітектури на їх балансах обліковувалися лише 218 об'єктів (44%), інші 274 — є в оперативному обліку, перебувають в обліку інших установ та органів або ніяк не обліковувалися. Наприклад, із 145 пам'яток на території Заповідника «Кам'янець» Хмельницької області, на його балансі перебувало менше третини — 42. З решти 103-х об'єктів — 50 перебувало у комунальній власності територіальної громади м. Кам'янця-Подільського, 20 — інших державних установ, 20 — у приватній власності, 12 — у власності релігійних громад, 1 — у комунальній власності громади Кам'янець — Подільського району. Так само, Заповідник «Стара Умань» (Черкаська область) — із 68 пам'яток архітектури на його території враховував в бухгалтерському обліку лише 7 (10%); Заповідник у м. Жовква (Львівська область) із 40 пам'яток обліковував 7 (17%). Крім того, відсутність чітких регламентів щодо ведення бухгалтерського обліку пам'яток культурної спадщини зумовлює заниження в обліку їх справедливої вартості. Наприклад, за даними бухгалтерського обліку Заповідника у м. Жовква (Львівська область) балансова вартість Жовківського замку станом на 1 квітня 2009 р. становить 4,3 млн. грн, тоді як за даними експертної оцінки, проведеної у 2005 р., вартість замку визначена у сумі 17,9 млн. грн., що більше ніж у чотири рази. Аналогічно проведеною у 2006 році експертною оцінкою Домініканський монастир оцінено у 6,3 млн. грн, однак його балансова вартість станом на 1 квітня 2009 р. зазначена у розмірі 1,6 млн. грн. Через відсутність положень щодо ведення бухгалтерського обліку пам'яток архітектури немає підстав для віднесення проведених витрат з реставрації та відновлення на збільшення їх балансової вартості. Як результат — балансова вартість низки безцінних зразків архітектури та містобудування є вельми мізерною. Зокрема, в обліку заповідника у м. Белз без оформленої балансової вартості перебувала Аріанська вежа, на ремонтно-реставраційні роботи якої було витрачено 990 тис. грн. Не збільшили балансову вартість витрачені з державного бюджету у 2006–2008 роках на ремонтно-реставраційні роботи Офіцерських казарм кошти в сумі 776 тис. гривень. Так само, на реставрацію у 2007 році Лазні Сари-Гюзель (АР Крим) використано 925 тис. грн., однак балансова вартість цього об'єкта станом на 1 січня 2009 р. становила лише 19 тис. грн.¹⁸³ Ще більш разючим є приклад, пов'язаний із Національним заповідником «Софія Київська» у м. Києві — на реставрацію Будинку митрополита XVIII ст., що є на території заповідника,

лише у 2002–2004 рр. було витрачено 1,4 млн. грн., а станом на 2005 р. в бухгалтерському обліку його балансова вартість становила аж... 300 грн.¹⁸⁴

Значна кількість невирішених проблем пов'язано із станом збереження пам'яток археології. Викликає занепокоєння те, що внаслідок недостатнього контролю з боку державних органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування мають місце факти порушення пам'яткоохоронного законодавства. Під час будівельних і сільськогосподарських робіт допускається руйнування та розорювання унікальних давніх поселень, зокрема трипільської культури, курганів скіфо-сарматського періоду, пам'яток археології козацької доби (у тому числі козацьких могил). В тому числі, фіксується багато випадків знищення пам'яток археології будівельними організаціями, які виконують державні замовлення. Досить сказати, що під час будівництва 500-кілометрової автостради Київ–Одеса в 2004 р. було досліджено лише кілька пам'яток археології. Десятки давніх поселень і могильників були знищені будівельниками. Сотні пам'яток руйнуються і пошкоджуються під час будівництва оптико-волоконного зв'язку, місцевих газо-нафтопроводів, ліній високовольтних електропередач. Серед характерних порушень законодавства про охорону пам'яток та археологічної спадщини місцевими органами влади експерти вказують на наступні — не укладаються охоронні договори, не проводиться належним чином виявлення та облік об'єктів археологічної культурної спадщини, не надаються розпорядження та приписи щодо охорони пам'яток, масовими є факти передачі у приватну власність земель, на яких розташовані пам'ятки історії та культури, які занесені до Державного реєстру¹⁸⁵. Так, зокрема, у 2015 р. прокуратура Тернопільської області звернулася до суду з позовом про повернення у державну власність земельної ділянки, на якій розташована пам'ятка археології вартістю понад 12,5 млн. грн. Зокрема, було встановлено, що вказана пам'ятка археології була передана органом місцевого самоврядування у приватну власність разом з навколишніми сільськогосподарськими угіддями. Щоб захистити об'єкт культурної спадщини від руйнування, прокуратура у позовній заяві вимагає визнати незаконним і скасувати рішення сесії Дзвиняцької сільської ради Заліщицького району щодо відведення земельної ділянки площею 0,3539 га для ведення особистого селянського господарства, визнати недійсним свідоцтво про право власності на неї та повернути пам'ятку археології у державну власність¹⁸⁶. Але доволі частими є ситуації, коли винні у руйнуванні пам'яток археології уникають відповідальності. Так, зокрема, за фактом пошкодження курганного могильника на території Михайлівської сільради Апостоловського району Дніпропетровської області у 2008 р. була

порушена кримінальна справа, яка так і не була завершена, злочинці не були встановлені і покарані. Так само не були встановлені особи, відповідальні за завдану шкоду пам'ятці археології в Самарському районі цієї ж області. А в Донецькій області з порушень протягом 2003–2008 рр. 32 кримінальних справ за фактами заподіяння шкоди пам'яткам, лише 8 були розслідувані до кінця і направлені до суду¹⁸⁷.

У регіонах процвітають грабіжницькі розкопки, що завдає непоправних збитків археологічній спадщині країни. Ці несанкціоновані розкопки досягли загрозливого рівня. А вилучення об'єктів археологічної спадщини під час приватизації землі в останні роки набуло масового характеру через бездіяльність місцевих органів виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини та відсутність у їх складі достатньої кількості кваліфікованих фахівців-археологів. У приватній власності опинилися тисячі об'єктів археологічної спадщини, над якими нависла загроза знищення. Як наслідок — тисячі предметів археологічної спадщини опиняються на «чорному ринку», незаконно вивозяться за кордон. Так, за інформацією Державної митної служби України, лише за період 2006 — перше півріччя 2008 років в нашій країні було виявлено 370 випадків незаконного переміщення історико-культурних цінностей, затримано близько 4 тисяч предметів старовини загальною вартістю понад 1 мільйон гривень. Окрім того, правоохоронними органами СБУ та МВС України були встановлені численні факти зловживань службовим становищем з боку посадових осіб, котрі надавали дозволи на будівництво споруд на землях природнозаповідного фонду та в місцях розташування пам'яток археології, історії та культури¹⁸⁸.

Як наслідок існуючих проблем із збереженням археологічної спадщини, за даними експертів в Україні щорічно зникають щонайменше до 500 пам'яток археології, що є непоправними втратами для національної культурної спадщини¹⁸⁹. І ця цифра може бути занадто оптимістичною. Адже дотепер існують суттєві розходження в оцінках загальної чисельності пам'яток археології, які реально можуть перебувати на території України і даними їх державного обліку. Як зазначалося вище, на державному обліку перебуває 72064 пам'яток археології, тоді як за оцінками фахівців Інституту археології НАН України, в Україні знаходиться щонайменше близько 160 тис. об'єктів археологічної спадщини¹⁹⁰.

Ще однією актуальною проблемою охорони пам'яток в Україні є збереження культових споруд — пам'яток архітектури, переданих у користування релігійним громадам. Започатковані у 1991–1992 рр. заходи держави у цьому напрямку згодом були доповнені цілою низкою нормативних документів. Так, зокрема, президент України Л. Кучма видав розпорядження «Про повернення релігійним організаціям культового

майна» (№ 53 від 22 червня 1996 року), яким доручалося до 1 грудня 1997 року забезпечити передачу у безоплатне користування або повернення безоплатно у власність релігійних організацій культових будівель і майна, які перебувають у державній власності і використовуються не за призначенням. У травні 1998 року вийшло розпорядження Кабінету Міністрів України «Щодо забезпечення поетапного повернення релігійним організаціям культових будівель, які не використовуються або використовуються не за призначенням», в якому уряд вимагав від місцевих органів державної виконавчої влади повного переліку культових будівель, які перебувають у державній та комунальній власності і не використовуються або використовуються не за призначенням, з визначенням термінів та умов поетапного повернення їх релігійним організаціям. 14 лютого 2002 року була затверджена постанова Кабінету Міністрів України «Про умови передачі культових будівель — визначних пам'яток архітектури релігійним організаціям», якою уряд скасував постанову Ради Міністрів Української РСР № 83 від 5 квітня 1991 року і встановив, що культові будівлі — визначні пам'ятки архітектури можуть передаватися у користування релігійним організаціям. Проте така передача може здійснюватися лише за умови переміщення тих закладів, установ і організацій, що займають ці культові будівлі, до інших приміщень. Внаслідок цих рішень релігійним організаціям за роки незалежності України було повернуто 3,6 тисячі храмів і понад 10 тисяч предметів культового та церковного вжитку, а кількість культових будівель і пристосованих приміщень, якими користуються громади, збільшилася з 9 449 до 18 634, або на 92,7%. В тому числі, з 13,2 тисячі храмів, які нині перебувають у власності чи користуванні релігійних організацій, 3845 (29,2%) є пам'ятками архітектури¹⁹¹.

Про масштаби цього процесу може свідчити конкретний приклад з наявного статусу споруд Києво-Печерської лаври. За даними Міністерства культури України за 2013 р., із 79 будівель та споруд, які передані в безоплатне користування Свято-Успенській Києво-Печерській Лаврі, 64 — це пам'ятки архітектури національного та місцевого значення, 15 будівель та споруд належать до фонові забудови. На 58 пам'яток архітектури була наявна облікова документація, ще на 6 пам'яток — облікова документація тільки готується¹⁹².

Об'єктивно оцінюючи акти повернення культових споруд та майна релігійним громадам, або передача їх їм у користування як акт історичної справедливості, разом з тим слід зазначити, що у багатьох випадках цей процес супроводжується конфліктом між релігійними громадами та державними інтересами щодо охорони та збереження цих об'єктів як пам'яток культури, утримання яких вимагає певних чітко встановлених

умов та вимог. «Конфлікт інтересів» між релігійними організаціями та державою щодо даного питання виразно окреслився вже на початку-в середині 90-х років ХХ ст.

Так, зокрема, в м. Кам'янці-Подільському, відомому своїми пам'ятками культури, на початку 90-х років ХХ ст. міська рада без погодження з дирекцією існуючого історико-культурного заповідника передала релігійній громаді найдавнішу споруду міста — Миколаївську церкву ХІV ст. Без жодних консультацій з органами охорони пам'яток громада самовільно заштукатурила унікальні залишки давніх розписів в середині храму, зірвала проведення запланованих на 1992 р. реставраційних робіт, не допускаючи в нього вчених та фахівців-реставраторів. Інша релігійна громада отримала у своє користування ще одну відому пам'ятку — Петропавлівську церкву 1580 р. і так само без погоджень з органами охорони пам'яток самовільно заштукатурила фрагменти фрескових розписів ХVІ ст., які є надзвичайно рідкісними та цінними для української культури даного періоду. А дерев'яна Хрестовоздвиженська церква кін. ХVІІІ ст. також в Кам'янці-Подільському була зовні і всередині повністю пофарбована релігійною громадою білою олійною фарбою, що порушило як естетичний вигляд пам'ятки дерев'яного зодчества і традиції народної архітектури, так і вимоги до технологічних умов її зберігання. Так само аналогічна доля спіткала унікальний об'єкт національного культурного надбання — широко відомий козацький Троїцький собор 1775–1780 рр. в Новомосковську Дніпропетровської області, який тоді був щойно відреставрований на кошти держави — його також громада пофарбувала у білий колір олійною фарбою¹⁹³. Релігійною громадою у с. Сутківці (Хмельницька область) без необхідних дозвільних та проектних документів проведено ремонт церкви-фортеці, під час якого втрачено старовинні цінні фрески. Розчин, яким було покрито фрески, став накопичувати вологу, і вся будівля почала стрімко руйнуватись. Для збереження зруйнованої ремонт пам'ятки впродовж 2006–2008 років з державного бюджету було виділено 1,75 млн. гривень¹⁹⁴. У 2007 році покрили листовим залізом церкву і дзвіницю у с. Тисменичани Надвірнянського району Івано-Франківської області. У Церкві св. Параскеви, що у с. Шешори Косівського району цієї області, замінили дерев'яні вікна на пластиківі. Аналогічно бойківську церкву 1870 року у селі Нижній Турківського району Львівської області оббито пластиком, а дах покрито полімерною плівкою¹⁹⁵.

Широкого розголосу на поч. 90-х років ХХ ст. набули факти «перемалювання» фрескових розписів ХVІІІ ст. у переданих релігійним організаціям храмах Києво-Печерської лаври та самовільне «оновлення» ними святих мощів у лаврських печерах¹⁹⁶. Незабаром сталася нова

резонансна подія — у ряді храмів та споруд лаври були «перемальовані» розписи авторства відомого українського художника І. Їжакевича, виконані ним на замовлення Києво-Печерської лаври в кінці XIX — на поч. XX ст.¹⁹⁷ В жовтні 2007 р. без погоджень з Національним історико-культурним заповідником «Києво-Печерська лавра» та органами охорони пам'яток самовільно було зруйновано пам'ятку архітектури — Братську браму та огорожу на в'їзді до Нижньої Лаври (корпус 71в), охоронний номер 4/87. Це було зроблено для полегшення заїзду машин під час незаконних масштабних будівельних робіт на території Нижньої лаври по спорудженню сучасних будівель різного призначення в охоронній зоні пам'ятки, яка перебуває в Списку всесвітньої спадщини¹⁹⁸. За даними Державної фінансової інспекції України, станом на 1 січня 2009 р. на території Заповідника, без погодження з його дирекцією було знесено 11 і перебудовано 16 об'єктів, внаслідок чого збитки держави від втрати пам'яток, культурно-історичну та духовну цінність яких важко навіть оцінити, за балансовою вартістю сягають 2,8 млн. грн. Оскільки територія Заповідника розташована у зсувонебезпечній зоні правого берега Дніпра, масштабні будівельні роботи призводять до підйому рівня ґрунтових вод та просідання землі, а отже — до руйнації споруд і комунікацій. Лише упродовж 2006–2008 років на протиаварійні заходи Заповідника з державного бюджету було спрямовано 38,2 млн. гривень. Але попри значні фінансові витрати з боку держави, несанкціонована забудова руйнує цілісність архітектурного комплексу пам'яток Києво-Печерської лаври та загрожує їх збереженню¹⁹⁹.

У цьому зв'язку велике занепокоєння громадськості викликало внесення у 2011 р. депутатами від Партії регіонів Ю. Бутом та Д. Шенцевим до Верховної Ради України законопроекту «Про внесення змін та доповнень до деяких законів України (щодо передачі об'єктів культурної спадщини релігійним організаціям)» (Р. № 9690), в якому фактично йшлося про виключення із списків пам'яток культури, які не підлягають приватизації та повну передачу УПЦ (МП) комплексів Києво-Печерської та Почаївської лавр²⁰⁰. Під тиском критичних зауважень законопроект не вийшов за межі Комітету Верховної ради України з питань культури і духовності, проте спроби внести подібні законопроекти на розгляд Верховної ради України тривали і в майбутньому.

Великою проблемою для збереження національної культурної спадщини стала масова фізична загибель переданих релігійним громадам культових пам'яток архітектури внаслідок пожеж. У травні 2000 р. в с. Стоянці Мостиського району Львівської області згоріла церква Введення у храм Пресвятої Богородиці, споруджена у 1789 р.²⁰¹ У квітні 2011 р. в с. Переволочна Буського Львівської області згоріла дерев'яна

церква Успіння Пресвятої Богородиці XVII ст., яка була пам'яткою національного значення²⁰². У 2008 р. згоріла церква Успіння Пресвятої Богородиці 1670 р. в м. Яворові на Львівщині (ох. № 523). Це була одна з найкращих пам'яток традиційного сакрального будівництва галицької школи. Церква була пропонована до внесення у Список всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. І хоча вона згоріла не дотла — вціліли вівтарна частина і стіни, однак вже на другий день громада розібрала збережені зруби²⁰³. У квітні 2015 р. фатальна пожежа сталася у Свято-Іллінському храмі 1700 р. в Камінь-Каширському Волинської області, який був знищений повністю²⁰⁴. Також вогнем були знищені у різні роки у с. Тинів Дрогобицького району Львівської області — церква Св. Параскеви 1718 р., у с. Несмичі Сокальського району Львівської області — церква Успіння 1712 р., у с. Залужжя Яворівського району Львівської області — церква Св. Параскеви 1681 р., у с. Шкло, Яворівського району Львівської області — Церква Св. Параскеви 1732 р., у с. Великий Желудськ Володимирецького району Рівненської області — церква Св. Покрови 1650 р. А в с. Кобилецька Поляна на Рахівщині Закарпатської області відому церкву Вознесіння Господнього XVIII ст. (за деякими даними датувалася 1512 р.) селяни розібрали, щоб звільнити місце для будівництва нової церкви, дерево поскидали до купи і спалили²⁰⁵.

Сумна статистика знищених вогнем дерев'яних церков вражає. За 1991–2013 рр. на Львівщині було 90 пожеж в церквах, в яких вщент згоріло 38 дерев'яних храмів. За 1991–2011 рр. на Івано-Франківщині згоріло 19 дерев'яних церков. Загалом по Україні лише в період 2000–2006 рр. згоріли 164 церкви. В тому числі 2000 р. — 21 церква, 2001 р. — 23, 2002 р. — 28, 2003 р. — 22, 2004 р. — 22, 2005 р. — 19, 2006 р. — 29. Усього в Україні з 1991 р. згоріло та було розібрано приблизно 200 старовинних церков²⁰⁶. Безумовно, національній культурній спадщині країни завдано непоправних втрат.

У зв'язку з кризою радянського тоталітарного режиму, розпадом СРСР та проголошенням незалежної української держави ще наприкінці 1980-х на поч. 1990-х рр. XX ст. окреслилася ситуація, коли пам'ятки історії та культури, а особливо об'єкти монументального мистецтва опинилися на передовій лінії глибокого ідеологічного протистояння, яке виникло в суспільстві між прихильниками незалежної України та прибічниками реставрації СРСР і комуністичного режиму або консервації своєрідного посткомуністичного статус-кво в нових політичних реаліях. Як символи, які уособлюють собою матеріальні вияви протилежних світоглядних засад, вони не лише стали об'єктами соціальної напруги та проведення політичних акцій, але й жертвами актів вандалізму, які набули масового характеру. Зміна політичної ситуації в Україні та суспільна

переоцінка наслідків панування комуністичного режиму гостро поставили питання про долю тих пам'яток «тоталітарної доби», які уособлювали її діячів та відображували трактування історичних подій під кутом зору комуністичної ідеології. Сформувалися полярні підходи у ставленні до них. За одним з них, всі ці об'єкти мають бути зняті з державного обліку, а монументальні пам'ятники — ще й демонтовані. За іншим — їх статус як пам'яток не потрібно змінювати, а монументи радянської доби не слід залишати на своїх місцях. В той же час виникло протистояння і навколо об'єктів культурної спадщини, які відображували нові підходи до оцінок історичного минулого України, особливо тих, що уособлюють події національно-визвольного руху українського народу у ХХ ст. та його провідних діячів.

Слід зазначити, що на поч. 2000-х років в Україні була зроблена спроба розпочати керований процес демонтажу радянської та комуністичної символіки. Зокрема, слід вказати на указ президента України Л. Кучми «Питання щодо використання державних символів України» від 9 лютого 2001 року № 79/2001 (із змінами, внесеними згідно з Указом Президента № 1143/2001 від 26.11.2001 р.)²⁰⁷. Цим указом Кабінетові міністрів України, окремим міністерствам і відомствам були дані доручення щодо визначення порядку використання державних символів України на період до законодавчого його врегулювання, а також з метою «виховання у громадян поваги до цих символів, запобігання неналежному їх використанню». Поміж іншого, в указі Президента України містилася вимога до органів виконавчої влади забезпечити ліквідацію символів та гасел колишніх СРСР та КПРС під час реконструкції будівель та споруд. Наведемо цей пункт указу повністю:

«4. Раді міністрів Автономної Республіки Крим, обласним Київській та Севастопольській міським державним адміністраціям:

організувати проведення роз'яснювальної роботи серед населення, спрямованої на виховання поваги до державних символів України;

забезпечити під час реконструкції будівель та споруд ліквідацію зображень державних символів колишнього СРСР та радянських республік, гасел КПРС, за винятком випадків, коли зазначені зображення містяться на будівлях та спорудах, включених до переліків пам'яток історії та культури».

Однак даний указ не вичерпував проблему, не давав чітких орієнтирів щодо суспільного ставлення до монументальних пам'ятників діячам комуністичної доби. До того ж його виконання відверто ігнорувалося місцевими органами влади у багатьох регіонах України, особливо на Сході та Півдні. За відсутності сформованої та чітко сформульованої державної позиції щодо даних питань, суспільне протистояння навколо

них набуло стихійного характеру, увійшло в історію незалежної України як «війна пам'ятників».

Факти, пов'язані з актами вандалізму проти пам'яток, віддзеркалювали рівень суспільного конфлікту. Неодноразовими були випадки наруги над пам'ятниками Т.Г. Шевченку в Києві та Дніпропетровську, меморіальними дошками, встановленими на меморіальних будинках, пов'язаних з його життям у м. Києві на будинку-музеї поета по провулку Т. Шевченка 8-а та по вул. Вишгородській 5. Всю Україну сколихнула звістка про спалення хати батьків Т. Шевченка у Кирилівці, що на Черкащині. В Києві було облито фарбою меморіальні дошки на честь Бориса Грінченка, Георгія Нарбута, Михайла Булгакова, пам'ятник Григорію Петровському, осквернили могилу Василя Стуса та місце символічного поховання студентів, полеглих в бою під Крутами, могили радянських воїнів у Парку Слави. На Черкащині в Чигирині з пам'ятника Богдану Хмельницькому неодноразово зривали і розбивали меморіальну дошку, а з Переяславського історичного музею було викрадено його шаблю і булаву. На Львівщині було спалено хату-музей радянського розвідника Миколи Кузнецова, тоді ж невідомі висадили у повітря один із перших пам'ятників, встановлених на честь засновника ОУН полк. Євгена Коновальця. На Івано-Франківщині був висаджений у повітря пам'ятник лідеру ОУНР Степанові Бандері. У Миколаївській області спалили хрест, встановлений в пам'ять жертв голодоморів. В Севастополі були пошкоджені пам'ятник комсомольцям, що загинули в роки Великої Вітчизняної війни та три обеліски на моглах радянських воїнів. По населених пунктах Західної України масово валилися з постаментів пам'ятники В. Леніну та іншим комуністичним діячам²⁰⁸. Зокрема, за деякими даними, протягом 1990-х на Галичині та Волині демонтували понад 2000 скульптурних зображень В. Леніна, на рубежі 1990–2000-х рр. у західних і центральних областях України — понад 600²⁰⁹.

В подальшому на тлі загострення політичного протистояння в Україні, яке мало місце під час президентських виборчих кампаній 2004 р. та 2009–2010 рр., виборів до Верховної ради України, в ході яких застосовували виборчі технології, спрямовані на протиставлення різних регіонів та верств населення України, базовим елементом яких було ставлення до минулого та стратегічні вектори цивілізаційного вибору України між Сходом та Заходом, отримало свої нові вияви у «війні пам'ятників».

З одного боку, значна частина українського суспільства продовжувала наполягати на повному демонтажу та усуненню з вулиць та площ населених пунктів України пам'ятників діячам комуністичного режиму. Так, зокрема, після перемоги Помаранчевої революції 2004–2005 рр. під час перебування при владі президента України В. Ющенка протягом 2005–2008 років переважно у центральних областях було демонтовано

понад 600 пам'ятників В. Леніну²¹⁰. 2003 року український парламент назвав, а в 2006 р. — офіційно визнав на рівні закону Голодомор злочином і кваліфікував його як геноцид українського народу²¹¹. 13 січня 2010 року Апеляційний суд міста Києва визнав більшовицьких лідерів СРСР і УРСР винними в організації в 1932–1933 роках Голодомору-геноциду в Україні та у вчиненні масового вбивства мільйонів українців голодом. Були названі ряд діячів комуністичного режиму, безпосередньо причетних до того злочину. У 2009 році президент України В. Ющенко підписав указ № 432/2009 «Про додаткові заходи щодо вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні», одним із положень якого було «вжиття в установленому порядку додаткових заходів щодо демонтажу пам'ятників і пам'ятних знаків, присвячених особам, які причетні до організації та здійснення голодоморів і політичних репресій в Україні, а також щодо перейменування в установленому порядку населених пунктів, вулиць, площ, провулків, проспектів, парків, скверів у населених пунктах України, назви яких пов'язані з іменами таких осіб»²¹². 20 листопада 2008 року було демонтовано пам'ятник діячу комуністичного режиму С. Косіору у м. Києві²¹³. Наприкінці листопада 2009 р. у Києві було демонтовано пам'ятник радянському діячу Григорію Петровському, встановлений на вулиці Грушевського, 1²¹⁴. Проте у більшості міст і сіл України місцева влада не виконувала положення закону. Відтак, деякі представники місцевої громади, зокрема члени та прихильники націоналістичних організацій, брали ініціативу у свої руки, і були факти зруйнувань та пошкоджень окремих монументів. Зокрема, у лютому 2013 року, коли представники ВО «Свобода» на чолі з народним депутатом І. Мірошниченком, не зважаючи на попередження міліції, повалили пам'ятник Леніну у місті Охтирці на Сумщині. Ця подія ознаменувала новий етап стихійного повалення пам'ятників В. Леніну в Україні, який увійшов в історію під назвою «ленінопад»²¹⁵. Рішення про демонтаж усіх пам'ятників В. Леніну почали прийматися на рівні міських рад та міських голів цілої низки населених пунктів України, зокрема Сум та Новоград-Волинського. Події Революції гідності 2013–2014 рр. та знесення 8 грудня 2013 року пам'ятника Леніну в Києві на Бессарабській площі надали процесу «ленінопаду» масового характеру. У 2013–2014 рр. по Україні було знесено ще 552 пам'ятника В. Леніну²¹⁶. Цей процес охопив всю територію України — демонтовувалися пам'ятники Леніну у Дніпропетровську, Житомирі, Кіровограді, Миколаєві, Полтаві, Харкові, Херсоні і Чернігові. В липні-серпні 2014 р. він поширився і на територію Донецької та Луганської областей. Загалом, за різними даними, станом на початок 2015 р. в Україні з приблизно 5500 пам'ятників Леніну залишалося 1800²¹⁷ або 1700, а станом на липень 2015 року їх нараховували вже менше 1400²¹⁸.

Зрештою, і держава зайняла рішучу позицію щодо ставлення до символіки та пам'ятників тоталітарної доби. 9 квітня 2015 р. Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їх символіки», який ще отримав назву «закону про декомунізацію». Зокрема, законом зобов'язує місцеві влади демонтувати пам'ятники комуністичним діячам на всій території України²¹⁹. В січні 2015 р. міністр культури України В. Кириленко заявив, що міністерство буде підтримувати ініціативи щодо зняття з обліку усіх пам'ятників, пов'язаних з діячами комуністичного тоталітарного режиму. В тому числі, постало питання про створення Музею тоталітарної доби, де такі пам'ятники мають бути сконцентровані²²⁰.

Водночас дане питання викладає і ряд застережень. Очевидно, що слід враховувати, що за десятиліття існування радянської влади в Україні сформувалася і діяла ціла плеяда талановитих митців, які були змушені реалізовувати себе як творчі особистості в умовах тих ідеологічних вимог та догм, які нав'язувалися суспільству тоталітарним режимом. Тож повне знищення мистецької спадщини тієї епохи може призвести до цілковитого забуття кілької поколінь діячів українського мистецтва доби Радянської України. Так само, мова йде про певні етапи розвитку українського мистецтва з специфічними стандартами тематики, канонів художнього мислення, техніки виконання та інших базових складових творчого процесу, вияви яких слід було б зберегти суто з точки зору історії мистецтва. І для цього найбільше підходить саме музеєфікація таких об'єктів культурної спадщини, що зробить процес «декомунізації» суспільного простору керованим.. При цьому територія українських міст і сіл, безумовно, має бути очищений та звільнений від масового засилля монументами діячам тоталітарної доби, що відповідатиме правді історії та суспільному запиту нової епохи розвитку України.

В той же час, в ці роки системного характеру набули провокативні акти вандалізму, спрямовані на нищення пам'ятників та пам'ятних знаків, встановлених на честь учасників українського національно-визвольного руху. Так, неодноразово акти вандалізму вчинялися проти пам'ятного знака в Бабиному Яру на честь української поетеси Олени Теліги та членів ОУН, які загинули в окупованому Києві у 1941–1943 рр. від рук нацистів. Зокрема, у липні 2009 р. встановлений у 1992 р. дерев'яний Пам'ятний хрест був повалений, гранітні плити з текстом присвяти та прізвищами полеглих патріотів були розбиті. Після відновлення пам'ятного знака, в лютому 2010 р. на нього було вчинено новий напад — Хрест пробували спилити та підпалити, плити облили фарбою²²¹. Ще один акт вандалізму було вчинено в липні 2015 р. — Хрест знову намагалися

підпалити, а плити облили маслянистою рідиною. У жовтні 2010 р. на Івано-Франківщині на Скелях Довбуша було повалено та знищено пам'ятний знак, встановлений на честь головнокомандуючого УПА Р. Шухевича. Перед тим, влітку того ж року, цей пам'ятник знак вже був об'єктом нападу вандалів²²². В липні 2011 р. невідомі розбили меморіальну дошку з текстом-присвятою на монументі Українським січовим стрільцям, встановленому у Вінниці. Перед тим лише протягом 2010 р. акти вандалізму та погроми монумента вчинялися чотири рази²²³. В серпні 2013 р. у м. Рава-Руська Львівської області був розгромлений пам'ятник воякам Української повстанської армії²²⁴. У вересні 1913 р. у Харкові міська рада проголосувала про демонтаж меморіальної дошки видатному українському лінгвісту та літературознавцю та діячу українського національно-визвольного руху періоду Другої світової війни та на еміграції Ю. Шевельову, яка була одразу після того у варварський спосіб знищена²²⁵.

Тож подолання проявів ідеологічно-світоглядного протистояння в українському суспільстві в даній сфері залишається актуальним завданням державних інституцій.

Великої шкоди об'єктам культурної спадщини завдають і акти «побутового» вандалізму, пов'язані діями збирачів металу, торгівців антикваріатом та звичайними хуліганськими вчинками. Так, характерними були випадки, зафіксовані в кінці 1990-х — на поч. 2000 рр. У м. Києві п'ятеро збирачів кольорового металу вирвали з постаменту пам'ятника «Героям оборони Києва» мідні зірку та лаврову гілку²²⁶. У м. Севастополі на цвинтарі комунарів був вкрадений 80-кілограмовий бюст з могили учасника Другої світової війни адмірала С. Чурсіна²²⁷. А в Донецькій області мисливці за металом примудрилися порізати автогеном та вивезти на пункт приймання металобрухту легендарний танк «Т-34», який пройшов дорогами Другої світової війни від Сталінграду до Берліну і після війни був встановлений на постаменті на Безіменній висоті біля села Підгорне Старобешівського району²²⁸. В Полтаві такий же вандал зірвав і викрав бронзовий барельєф з відомого пам'ятника Івану Котляревському, встановленому у 1903 р., а з будинку літературно-меморіального музею поета — меморіальну дошку²²⁹. У Харкові мисливці за металом вщент зруйнували пам'ятний знак на честь математика А. Ляпунова, викрали меморіальну дошку з пам'ятного знаку на місці першої в Російській імперії маівки, бронзовий настінний пам'ятний знак на честь героя-підводника І. Фісановича. Упродовж кількох років при повній байдужості місцевої влади здиралися меморіальні дошки та барельєфи з видатної історичної пам'ятки — будинку Слово», де протягом 20–30х рр. ХХ ст. мешкали 49 провідних письменників та діячів мистецтва. В тому числі — був

зірваний і знищений барельєф поета-академіка Павла Тичини²³⁰. У с. Марківка Томашпільського району Вінницької області група дітей заради забави зірвала з своїх місць та розкидала 120 надгробних плит на сільському Меморіалі Слави²³¹. За одну ніч з місцевого кладовища у с. Жванець Кам'янець-Подільського району Хмельницької області зникли старовинні могильні хрести та пам'ятники, виконані з білого та чорного мармуру у XVIII–XIX ст. на могилах представників польських родин. Як виявилось згодом, пам'ятники самовільно демонтували і без жодних дозволів вивезли до Кам'янця-Подільського варшавські студенти, які планували встановити їх біля кафедрального католицького собору²³².

Ситуація, що склалася навколо АР Крим та м. Севастополя у зв'язку з їх окупацією та анексією Російською Федерацією у 2014 р. гостро поставила питання щодо долі об'єктів культурної спадщини та культурних цінностей загалом, що перебувають на їх території.

Згідно з оприлюдненими даними Міністерства культури України, станом на 2013 р. на території Автономної республіки Крим діяли 34 музейних установи різного типу. В Криму налічувалося 917 477 предметів державної частини Музейного фонду України. В м. Севастополі працювало 5 музейних установ, зберігалось 320 163 музейних предмети державної частини Музейного фонду України²³³. За даними статистики АР Крим, на території автономії перебувало також понад 300 громадських та відомчих музеїв²³⁴.

Відповідно до статистичних даних за 2013 р., на території АР Крим перебувало 3772 пам'ятки історії, археології, архітектури та містобудування, монументального мистецтва, що відносяться до різних історичних епох та цивілізацій. Враховуючи, що велика кількість пам'яток кваліфікується як комплекси чи ансамблі, які включають в себе цілу низку конкретних об'єктів культурної спадщини, загальна чисельність пам'яток культури Криму сягала 8693. В тому числі археології — 2037 (5106), історії — 962 (2582), монументального мистецтва — 260, архітектури та містобудування — 512 (61), науки та техніки — 1²³⁵. За цими сухими цифрами ховаються унікальні об'єкти — від стародавніх стоянок чи не останніх неандертальців у Європі, залишки давньогрецьких міст-колоній Північного Причорномор'я, легендарні скіфські кургани, середньовічні печерні міста-фортеці Чуфут-кале і Мангуп-кале, комплекс ханського палацу у Бахчисараї, розкішні палаци в Алупці та Лівадії, культові для світової культури меморіальні музеї видатних поетів, письменників та художників — цей перелік може бути практично безкінечним. Окрім того в Криму налічується 30 унікальних парків — пам'яток садово-паркового мистецтва²³⁶. В межах адміністративної території м. Севастополя знаходяться 2063 об'єкта культурної спадщини²³⁷. В тому числі унікальний

Національний заповідник «Херсонес Таврійський», включений за поданням України до Списку Всесвітньої культурної спадщини ЮНЕСКО. Дії російської окупаційної влади створюють пряму загрозу комплексу заповідника. Так, зокрема, 9 липня 2015 р. наказом головного управління культури міста генеральний директор заповідника Андрій Кулагін був знятий з посади, і на його місце призначений протоієрей Сергій Халюта — благочинний Севастопольського округу. За словами «губернатора» Севастополя Сергія Меняйла, дане призначення було схвалено особисто міністром культури Росії Володимиром Медінським і московським патріархом Кирилом (Гундяєвим). Співробітники заповідника визнали це абсолютно неприпустимим і висловили свій протест у відкритому листі. Вони вказують на те, що Херсонес у тому числі є науково-дослідною і просвітницькою установою, що займається історією та археологією античної й середньовічної епох. «Подібне призначення символізує повну зміну вектора розвитку заповідника і перекреслює працю тисяч людей, протягом майже двохсот років віддавали свої знання, сили і душі Херсонесу», — йдеться у зверненні співробітників установи²³⁸. 1 серпня 2015 р. президент Росії В. Путін видав указ про включення заповідника «Херсонес Таврійський» до Єдиного державного реєстру об'єктів культурної спадщини народів РФ та передачу його у федеральне підпорядкування. При цьому з'явилася інформація про заяву російського очільника Севастополя С. Меняйла щодо того, що печатка та установчі документи Національного заповідника «Херсонес Таврійський» втрачено²³⁹. Міністр культури України В. Кириленко назвав рішення Путіна незаконним²⁴⁰. Символічним актом відторгнення усього українського став демонтаж у м. Севастополі пам'ятника видатному українському гетьману Петру Сагайдачному, встановлений на кошти меценатів вже в роки незалежності України²⁴¹. Пам'ятник згодом вдалося вивезти до Харкова.

14 квітня 2014 р. Верховна рада України ухвалила Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України». Закон визначив правовий статус сухопутних територій Автономної Республіки Крим та міста Севастополя, внутрішні води України цих територій, а також їх підводний і повітряний простори тимчасово окупованою територією, що є невід'ємною частиною території України, на яку поширюється дія Конституції та законів України (ст. 1, ст. 2, ст. 3)²⁴². Ним також визначено особливості правовідносин в різних сферах державного та суспільного життя на цій території. В тому числі, своїм змістом закон заторкує і питання захисту культурної спадщини («Стаття 5. Захист прав і свобод людини і громадянина, культурної спадщини на тимчасово окупованій території»). Зокрема, в п. 7 даної статті зазначається: «Відповідальність за охорону

культурної спадщини на тимчасово окупованій території покладається на Російську Федерацію, як на державу, що здійснює окупацію, відповідно до норм і принципів міжнародного права»²⁴³.

Така норма закону за своєю суттю відповідає тим міжнародно-правовим нормам, які врегульовують зобов'язання держав щодо захисту культурних цінностей, зокрема і об'єктів культурної спадщини, в умовах війн та збройних конфліктів та на окупованих територіях. Однак, на наш погляд, ця затверджена парламентом редакція даного пункту недостатньо повно висвітлює важливість та складність питання. Відповідно, вона потребує додаткової конкретизації та доповнень, спрямованих як на чітке ствердження повноважень української держави щодо культурних цінностей на тимчасово окупованих територіях, так і фіксація вимог дотримання ключових положень українського законодавства щодо збереження культурних цінностей та здійснення відповідних охоронних заходів щодо них на окупованих територіях.

Воєнні дії на території Донецької та Луганської областей, що стали прямим наслідком російської агресії проти України, створили ще один чинник небезпеки для збереження національної культурної спадщини. Застосування масованих артилерійських обстрілів населених пунктів та промислових об'єктів угрупованнями російських військових та найманців, а також загонами сепаратистів, яких вони підтримують, призводить до пошкоджень і руйнувань центрів збереження культурних цінностей та об'єктів культурної спадщини. У селі Троїцьке Попаснянського району через постійні обстріли з боку російських терористів часткових руйнувань зазнав кам'яний православний Свято-Троїцький храм, збудований у 1840 році — снаряди влучили прямо в будівлю храму, пробили дах і вибухнули всередині. Вівтар храму повністю розбитий, ікони посічені осколками. Слід зазначити, що це є один із найбільших православних храмів Луганщини, який пережив дві війни — громадянську та Другу світову²⁴⁴. В результаті артобстрілу в ніч з 20 на 21 серпня 2014 р. було зруйновано будівлю Донецького обласного краєзнавчого музею. В музей влучило вісім снарядів. Зруйновано покрівлю, два сходових прорізи, стіни і підвал, просіли плити перекриття. Із 29 виставкових залів уціліло три, знищено близько тисячі експонатів. Будівля музею відновленню не підлягає²⁴⁵. Сьогодні важко сказати, скільки постраждало пам'яток промислової архітектури в цих регіонах — їх виявлення і облік практично не проводилися місцевими органами охорони культурної спадщини у зв'язку з або небажанням допускати фахівців з боку власників підприємств, або через режимний характер багатьох промислових об'єктів. Зокрема, лише під час опрацювання історико-архітектурного опорного плану м. Артемівськ Донецької області на контрольованій українською владою тери-

торії було виявлено і рекомендовано до взяття на державний облік понад 30 об'єктів культурної спадщини, зокрема, чимало з них складають саме збережені зразки промислової архітектури та фрагменти історичної забудови міста. Між тим, до останнього часу ці об'єкти культурної спадщини перебували поза увагою.

* * *

Отже, протягом ХХ — на поч. ХХІ ст. в Україні відбувався складний та суперечливий процес формування державної системи охорони пам'яток історії та культури, випрацьовувалися форми і методи активної участі широкої громадськості у цій сфері розвитку культури. Йому були притаманні як безумовні успіхи та досягнення конкретних позитивних результатів, так і періоди занепаду та масових втрат національного культурного надбання. Здобуття Україною державної незалежності відкрило нові широкі перспективи у здійсненні заходів по збереженню, вивченню та популяризації національної культурної спадщини, її гідній презентації у світі. Але цей потенціал використаний далеко не повною мірою, в нових історичних умовах залишається чимало неподоланих проблем, які потребують свого негайного вирішення, аби пам'ятки історії та культури не лише були забезпечені повноцінним та ефективним захистом з боку держави, але й повною мірою був реалізований їх інформаційний потенціал у сферах науки, освіти і виховання, для досягнення цілей сталого економічного розвитку.

Актуальними для сучасної України є слова президента Світового банку Д. Вульфенсона, проголошені ним у вересні 1998 р. щодо місця і ролі культурної спадщини в сучасному світі: «Поряд із глобалізацією прийшло незрівнянне утвердження окремої ідентичності... Самоусвідомлення і почуття власної гідності, що впливають із культурної самобутності, є суттєвим компонентом прагнення суспільств піклуватися про власну долю. Саме з цих причин ми у Світовому банку переконані, що повага до культури і ідентичності народів є важливим елементом будь-якого ефективного підходу до розвитку, орієнтованого на народ... Це також посилює сенс підприємництва. Від туризму до реставрації інвестиції у культурну спадщину і пов'язані галузі стимулюють працеміську економічну діяльність, що створює матеріальні цінності та прибутки»²⁴⁶.

¹ Історико-культурна спадщина України (ХІХ ст. — поч. ХХ ст.): Збірник документів і матеріалів / Упор. Т.Ф. Григор'єва. — К., 1995. — С. 45.

² Галицьке намісництво (1772–1921): Архівно-бібліографічний фондний покажчик. — К., 1990. — С. 81; *Ком С.І.* Терміни «пам'ятка» і «пам'ятник» у пам'яткознавстві // *Праці Центру пам'яткознавства.* — Вип. 1. — К., 1992. — С. 34.

³ *Заремба С.З.* Українське пам'яткознавство: Історія. Теорія. Сучасність. — К., 1995. — С. 86–87; Енциклопедія українознавства. — Т. 5. — Львів, 1996. — С. 1711–1713; Енциклопедія історії України. — Т. 7. — К., 2010. — С. 203–206.

⁴ *Егоров В.Л.* Развитие и становление понятия «памятник истории» // История СССР. — 1988. — № 1. — С. 103; Актуальні питання виявлення і дослідження пам'яток історії та культури (на матеріалах Зводу пам'яток історії та культури України). — Частина I. — К., 1999. — С. 39. Теоретичні та науково-методичні засади підготовки статей про пам'ятки історії до «Зводу пам'яток історії та культури України». — К., 2011. — С. 20.

⁵ Н.Б. Охрана памятников старины // Археологическая летопись Южной России. — 1904. — № 4-5. — С. 199; Актуальні питання виявлення і дослідження пам'яток історії та культури (на матеріалах Зводу пам'яток історії та культури України). — Частина I, с. 53.

⁶ Історико-культурна спадщина України (XIX ст. — поч. XX ст.): Збірник документів і матеріалів / Упор. Т.Ф. Григор'єва. — К., 1995. — С. 17–21.

⁷ Законодательство России. Свод законов Российской империи: В 16 т. — Т. XII. — С. 231. — Електронний ресурс: <http://pravo.fso.gov.ru/proxy/ips/?searchres=&empire=1&collection=0&volume=100016&pg=228&contentsname=%D0.4.%CE+%E7%E4%E0%ED%E8%FF%F5+%EE%E1%F9%E5%F1%F2%E5%ED%ED%FB%F5&sort=1>

⁸ *Федорова Л.Д.* Діяльність Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва зі збереження культурної спадщини України. 1910–1922 рр. — К., 2008. — С. 31.

⁹ Історико-культурна спадщина України (XIX ст. — поч. XX ст.), с. 12, 58–59, 124.

¹⁰ Там само, с. 54–55, 176.

¹¹ Там само, с. 13.

¹² *Горбик В., Денисенко Г., Пархоменко М.* З історії охорони та збереження пам'яток в Україні // Пам'яткознавчі студії в Україні: Теорія і практика. — К., 2007. — С. 69.

¹³ *Федорова Л.Д.* Київське воєнно-історичне товариство в пам'яткоохоронному і краєзнавчому русі Наддніпрянської України початку 20 ст. — К., 2005. — С. 7–8, 12, 90–118.

¹⁴ Там само, с. 177–179.

¹⁵ *Журба О.І.* Київська археографічне комісія. 1843–1921. — К., 1993. — С. 33–39, 100–109; Історико-культурна спадщина України: проблеми дослідження та збереження. — К., 1998. — С. 21; *Горбик В., Денисенко Г., Пархоменко М.* Назв. праця, с. 68.

¹⁶ *Заремба С.З.* Назв. праця, с. 151–157.

¹⁷ Там само, с. 142–150.

¹⁸ Там само, с. 84–85; *Федорова Лариса.* З історії пам'яткоохоронної та музейної справи у Наддніпрянській Україні. 1870–1910 рр. — К., 2013. — С. 25–40.

¹⁹ Енциклопедія історії України. — Т. 4. — К., 2007. — С. 262.

²⁰ *Ковпаненко В.* Архітектурно-мистецька спадщина Наддніпрянської України у вітчизняних історичних дослідженнях (кінець XIX — початок XX ст.). — К., 2013. — С. 64–65.

²¹ *Федорова Л.Д.* Діяльність Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва зі збереження культурної спадщини України. 1910–1920 рр. — К., 2008. — С. 31–135.

²² *Заремба С.З.* Назв. праця, с. 102–117; *Федорова Лариса.* З історії пам'ятко-охоронної та музейної справи у Наддніпрянській Україні. 1870–1910 рр., с. 40–43.

²³ Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. — К., 1990. — С. 869.

²⁴ *Стельмашова А.И.* Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета как источник для написания статей к Своду памятников истории и культуры // Памятники истории и культуры Винницкой области: материалы к Своду памятников истории культуры народов СССР по Украинской ССР. Вып. 8. — К., 1990. — С. 15–16.

²⁵ Памятники истории и культуры Украинской ССР: каталог-справочник. — К., 1987. — С. 400.

²⁶ Историко-культурна спадщина України: проблеми дослідження та збереження. — К., 1998. — С. 22.

²⁷ *Ернст Ф.* Художні скарби Києва, які постраждали у 1918 р. // Хрещатик. — 1992. — 26 березня.

²⁸ Н.Б. Охрана памятников старины // Археологическая летопись Южной России. — 1904. — № 4-5. — С. 20.

²⁹ *Бучневич В.Е.* Записки о Полтаве и ее памятниках. — Полтава, 1902. — С. 228–230.

³⁰ Репресоване краєзнавство (20–30-ті роки): 36. біогр. нарисів. — К, 1991.

³¹ ЦДАВО України. — Ф. 2457, оп. 1, спр. 1. — Арк. 1–2.

³² *Нестуля О.* Визвольні змагання українського народу і охорона пам'яток культури (1917–1920 рр.). — Полтава, 1993. — С. 4–9.

³³ Там само. — С. 18–31; ЦДАВО України. — Ф. 2581, оп. 1. — Спр. 216. — Арк. 2–11; Спр. 222. — Арк. 1–2; *Анисимов Александр.* Скорбное бесчувствие. — К., 1992. — С. 129–132; *Ернст Ф.* Художественные сокровища Киева, пострадавшие в 1918 году. — К., 1918.

³⁴ *Нестуля О.* Назв. праця. — С. 32–62; ЦДАВО України. — Ф. 2201, оп. 1, спр. 46; 1194; 1198; 1199–1210; оп. 2, спр. 578–579.

³⁵ *Нестуля О.* Назв. праця. — С. 72–76, 80–81.

³⁶ Там само. — С. 63–81.

³⁷ Андріївський узвіз. — 1992. — Лютий (№ 5).

³⁸ *Кот С.И.* Первый на Украине (К образованию Всеукраинского комитета охраны памятников искусства и старины) // Историческое краеведение в СССР. Вопросы теории и практики: Сб. статей. — К., 1991. — С. 213–264, 269; Историчне краєзнавство в Українській РСР. — К., 1989. — С. 172–173.

³⁹ *Кот С.И.* Первый на Украине, с. 264–273.

⁴⁰ Відділ фондів Полтавського краєзнавчого музею. — Ф. 1, оп. 1, спр. 11–10. — Арк. 11–25.

⁴¹ Историко-культурна спадщина України: проблеми дослідження та збереження, с. 29.

⁴² ЦДАВО України. — Ф. 14, оп. 1, спр. 4. — Арк. 2.

⁴³ Там само, спр. 3. — Арк. 52–59; Державний архів Чернігівської області (далі — ДАЧО) — Ф. Р-513, оп. 1, спр. 516. — Арк. 14.

⁴⁴ ЦДАВО України. — Ф. 166, оп. 2, спр. 456. — Арк. 122; ДАЧО. — Ф. Р-593, оп. 1, спр. 516. — Арк. 14; Державний архів Полтавської області (далі — ДАПО). — Ф. 3872, оп. 1, спр. 1032. — Арк. 38.

⁴⁵ Культурне будівництво в Українській РСР. 1917–1927 рр. — К., 1979. — С. 419.

⁴⁶ ДАЧО. — Ф. Р-593, оп. 1, спр. 1378. — Арк. 79; *Кот С.И.* Документи Государственного архива Винницкой области по истории охраны памятников за годы советской власти // Памятники истории и культуры Винницкой области: Материалы к Своду памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР. — Вып. 8. — К., 1990. — С. 13.

⁴⁷ *Кот С.И.* Документи Государственного архива Винницкой области по истории охраны памятников за годы советской власти, с. 13.

⁴⁸ *Цвейбель Д.С.* Назв. праця. — С. 109–110.

⁴⁹ ЦДАВО України. — Ф. 166, оп. 2, спр. 456. — Арк. 20.

⁵⁰ *Акуленко В.І.* Охорона пам'яток історії та культури в Україні. 1917–1990. — К., 1991. — С. 65; *Нестуля О.О.* Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні. — Київ–Полтава, 1994. — С. 102.

⁵¹ ЦДАВО України. — Ф. 166, оп. 2, спр. 456. — Арк. 164; Законодавство про пам'ятники історії та культури. — С. 27–32.

⁵² *Дубровський В.В.* Історико-культурні заповідники та пам'ятки України. — С. 14; *Акуленко В.І.* Назв. праця. — С. 77–78; *Нестуля О.О.* Охорона пам'яток історії та культури. 1926–1941. — С. 17.

⁵³ Законодавство про пам'ятники історії та культури. К., 1970. — С. 29; Історичне краєзнавство в Українській РСР, с. 174; *Нестуля О.О.* Охорона пам'яток історії та культури. 1926–1941, с. 44.

⁵⁴ *Шовкопляс І.Г.* Розвиток радянської археології на Україні — К., 1969. — С. XVI.

⁵⁵ ДАЧО. — Ф. Р-593, оп. 1, спр. 1378. — Арк. 91–92; Ф. Р-1844, оп. 1, спр. 1. — Арк. 1–58; Культурне будівництво в Українській РСР. 1917–1927. — С. 187.

⁵⁶ ДАЧО. — Ф. Р-593, оп. 1, спр. 1850. — Арк. 1415; спр. 1806. — Арк. 64; Ф. Р-65, оп. I, спр. 294. — Арк. 99.

⁵⁷ ДАВО. — Ф. Р-847, оп. 1, спр. 53. — Арк. 354–355.

⁵⁸ ДАЛО. — Ф. Р-2068, оп. 1, спр. 494. — Арк. 65–70; Арк. 75–75 об.; Ф. Р-7055, оп. 1, спр. 46. — Арк. 79–88; ДАЧО. — Ф. Р-593, оп. 1, спр. 526. — Арк. 14; ДАВО. Ф. Р-254, оп. 1, спр. 64. — Арк. 552–552 зв.; Ф. Р-925, оп. 2, спр. 165. — Арк. 20; Ф. Р-595, оп. 1, спр. 200. — Арк. 67.

⁵⁹ Архів СБУ. — Спр. 67098 ф.п. — Арк. 70.

⁶⁰ Законодавство про пам'ятники історії та культури. — С. 292, 237–238, 241–242; ДАЧО. — Ф. Р-65, оп. 1, спр. 620. — Арк. 140, 144–145; *Карнабід О.О.* Минуле і сучасне стародавнього центру Чернігова–Дитинця // Укр. іст. журн. — 1972. — № 3. — С. 95; *Акуленко В.І.* Назв. праця. — С. 93.

⁶¹ ЦДАВО України. — Ф. 166, оп. 6, спр. 9392. — Арк. 136; *Нестуля О.О.* Назв. праця. — С. 77.

⁶² *Акуленко В.І.* Назв. праця. — С. 89.

⁶³ *Геврик Тит.* Втрачені архітектурні пам'ятки Києва. — Нью-Йорк, 1987. — С. 6.

⁶⁴ *Акуленко В.І.* Назв. праця. — С. 125.

⁶⁵ *Нестуля О.О.* Назв. праця — С. 52; ДАВО. — Ф. Р-2700, оп. 1, спр. 57. — Арк. 99.

⁶⁶ Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: Справочник-каталог. — В 4-х т. — К., 1983. — С. 7.

⁶⁷ ЦДАВО України. — Ф. 4762, оп. 1, спр. 156. — Арк. 24–25.

⁶⁸ Там само. — Спр. 41. — Арк. 74 зв; Спр. 156. — Арк. 25; Ф. 4906, оп. 1, спр. 1346. — Арк. 56.

- ⁶⁹ *Карнабед А.А.* Чернігів: історико-архітектурний нарис. — К., 1980. — С. 85–90.
- ⁷⁰ Законодавство про пам'ятники історії та культури. — К., 1970. — С. 139–145.
- ⁷¹ Законодавство про пам'ятники історії та культури. — С. 337; Державний архів Дніпропетровської області. — Ф. Р-4179, оп. 1, спр. 6. — Арк. 28.
- ⁷² ЦДАВО України. — Ф. Р-4906, оп. 1, спр. 01 — Арк. 53–57.
- ⁷³ *Килессо С.К.* Восстановление городов и сел Украины // Строительство и архитектура. — 1980. — № 5. — С. 4; *Його ж.* Подвиг возрождения и созидания // Там само. — 1985. — № 5. — С. 7.
- ⁷⁴ ЦДАВО України. — Ф. 5116, оп. 10, спр. 5. — Арк. 167; Спр. 10. — Арк. 41; Спр. 113. — Арк. 124; Спр. 167. — Арк. 63–64; Спр. 183. — Арк. 67.
- ⁷⁵ Пам'ятники архітектури Української РСР, що перебувають під державною охороною. — К., 1956. — С. 5.
- ⁷⁶ ЦДАВО України. — Ф. 4768. — Оп. 1, спр. 135. — Арк. 1.
- ⁷⁷ ЦДАВО України. — Ф. 5116, оп. 10, спр. 72. — Арк. 26; Ф. 4768, оп. I, спр. 135; — Арк. 1.
- ⁷⁸ ЦДАВО України. — Ф. 5116, оп. 10, спр. 90. — Арк. 41; Спр. 113. — Арк. 124; Спр. 167. — Арк. 63–64; Спр. 183. — Арк. 67.
- ⁷⁹ *Войналович В.А.* Досвід і проблеми охорони пам'яток історії та культури в 60–80-х роках // Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР. — Ч. 4. — С. 18; ЦДАВО України. — Ф. 5116, оп. 10, спр. 225. — Арк. 169.
- ⁸⁰ ДАВО. — Ф. Р-4971, оп. 8, спр. 40. — Арк. 39.
- ⁸¹ *Войналович В.* Назв. праця. — С. 17.
- ⁸² *Кот С.* Витоки: З передчасів Українського товариства охорони пам'яток історії та культури // Пам'ятки України. — 2005. — № 2. — С. 131–138.
- ⁸³ ЦДАВО України. — Ф. 5116, оп. 10, спр. 255. — Арк. 127–137.
- ⁸⁴ Законодавство про пам'ятники історії та культури. — С. 80–88.
- ⁸⁵ Законодавство про пам'ятники історії та культури. — С. 300–335.
- ⁸⁶ Пам'ятки України. — 1980. — № 1. — С. 49.
- ⁸⁷ Законодавство про пам'ятники історії та культури. — С. 85–86, 225–226.
- ⁸⁸ *Акуленко В.І.* Назв. праця. — С. 193; *Войналович В.А.* Назв. праця. — С. 39.
- ⁸⁹ *Брайчевський М.Ю.* Сохраний пам'ятники истории // История СССР. — 1966. — № 2. — С. 205–226.
- ⁹⁰ *Кот С.* Витоки: З передчасів Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, с. 138.
- ⁹¹ ЦДАВОУ. — Ф. 5116, оп. 10, спр. 307. — Арк. 47.
- ⁹² *Заремба С.* Українське товариство охорони пам'яток історії та культури. — К., 1998. — С. 30–31.
- ⁹³ Там само, с. 100–105, 185–187; Радянська енциклопедія історії України. — Т. 4. — К., 1972. — С. 356–357.
- ⁹⁴ Закон Української РСР «Про охорону і використання пам'яток історії та культури». — К., 1980. — С. 7–8.
- ⁹⁵ Радянська енциклопедія історії України. — Т. 4. — К., 1972. — С. 356–357.
- ⁹⁶ *Заремба С.* Українське товариство охорони пам'яток історії та культури, с. 43–44, 100–104.

⁹⁷ Закон Української РСР «Про охорону і використання пам'яток історії та культури». — К., 1980. — С. 1–20.

⁹⁸ *Кот С.І.* Пам'ятка чи пам'ятник? // Пам'ятники України. — 1986. — № 4. — С. 29–31; *Його ж.* Терміни «пам'ятка і пам'ятник» у пам'яткознавстві // Праці Центру пам'яткознавства. — Вип. 1, К., 1992. — С. 31.

⁹⁹ Памятники истории и культуры Украинской ССР: каталог-справочник. — К., 1987.

¹⁰⁰ Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: иллюстрированный каталог-справочник. — В 4-х т. — К., 1983–1986.

¹⁰¹ *Горбик В.О., Кот С.І.* До питання про висвітлення історичних міст і сіл у «Зводі пам'яток історії та культури» // Дослідження історії малих і середніх міст України в контексті дальшого розвитку історичного краєзнавства. — Чернігів, 1990. — С. 56–57.

¹⁰² Основи законодавства України про культуру від 14.02.1992 № 2117-ХІІ [Електронний ресурс] / Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2117-12>

¹⁰³ Там само.

¹⁰⁴ Постанова Кабінету Міністрів України від 12.08.1992 р. № 466 «Про затвердження Положення про Державний реєстр національного культурного надбання» [Електронний ресурс] / Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. — Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=466-92-%EF>

¹⁰⁵ Збірник нормативно-правових актів сфери охорони культурної спадщини. — Чернігів, 2011. — С. 102.

¹⁰⁶ Там само, с. 432, 437, 491, 494, 504; Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн. 2. Правова охорона культурних цінностей / Відп. ред.: акад. НАН України Ю.С. Шемшученко та д-р юрид. наук В.І. Акуленко. — К., 1997. — С. 706, 713–720, 722.

¹⁰⁷ Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/422/97>

¹⁰⁸ Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1166/97>

¹⁰⁹ Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1138/95>; <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/422/96>; <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/620/96>

¹¹⁰ Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/501/97>; <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1198/97>

¹¹¹ Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. — Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1062/99>

¹¹² Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. — Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/125/92>

¹¹³ Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/236-96-%D0%BF>

¹¹⁴ Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. — Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1342/97>

¹¹⁵ Закон України «Про охорону культурної спадщини» // Пам'ятки України. — 2000. — № 1. — С. 42.

¹¹⁶ Там само, с. 43.

¹¹⁷ Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1805-14>

¹¹⁸ Електронний ресурс. — Режим доступу: <http://vseslova.com.ua/word/%D0%92%D0%BB%D0%B0%D1%81%D1%82%D0%B8%D0%B2%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C-94956u>

¹¹⁹ Словник української мови: Академічний тлумачний словник 1970–1980 — <http://sum.in.ua/s/vlastyvistj>

¹²⁰ Там само, <http://sum.in.ua/s/oznaka>

¹²¹ Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1805-14>

¹²² Там само.

¹²³ Там само.

¹²⁴ Збірник нормативно-правових актів сфери охорони культурної спадщини, с. 182–196.

¹²⁵ Там само, с. 197–215, 354–486; *Основи пам'яткознавства*. — К., 2012. — С. 313.

¹²⁶ Збірник нормативно-правових актів сфери охорони культурної спадщини, с. 547–629, 651–654; *Основи пам'яткознавства*, с. 275, 334.

¹²⁷ *Основи пам'яткознавства*, с. 326–327.

¹²⁸ Там само, с. 276; Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/346-2011-n>

¹²⁹ Офіційний веб-сайт Міністерства культури України. — Режим доступу: <http://mincult.kmu.gov.ua/mincult/uk/publish/article/378509>

¹³⁰ Електронний ресурс. — Режим доступу: http://www.culturalstudies.in.ua/2007_analiz_4_1.php

¹³¹ *Денисенко Галина*. Воєнна історія України в контексті дослідження і збереження культурної спадщини. — К., 2011. — С. 104.

¹³² *Основи пам'яткознавства*, с. 323–324.

¹³³ Поточний архів Центру досліджень історико-культурної спадщини України Інституту історії України НАН України (далі — Поточний архів ЦДІКСУ Інституту історії України НАН України). — Проблеми збереження культурної спадщини України. Аналітична довідка. [2012 р., 2013 р.]

¹³⁴ Поточний архів Управління охорони культурної спадщини Міністерства культури України. — Звіт про нерухомі пам'ятки та об'єкти культурної спадщини (ПКС) за 2014 рік.

¹³⁵ Там само.

¹³⁶ Поточний архів Управління охорони культурної спадщини Міністерства культури України. — Кількість пам'яток, внесених до Реєстру за категоріями місцевого та національного значення в період 2005–2014 рр. Станом на 01.01. 2015 р.

¹³⁷ Поточний архів Управління охорони культурної спадщини Міністерства культури України. — Кількість об'єктів культурної спадщини, внесених до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. Станом на 01.01. 2015 р.

¹³⁸ Офіційний сайт Міністерства культури України. — Державний реєстр нерухомих пам'яток України. Пам'ятки національного значення. — Режим доступу: <http://mincult.kmu.gov.ua/mincult/uk/publish/article/294593>

¹³⁹ Заповідники // «Спадщина» (Офіційний інформаційний ресурс Науково-дослідного інституту пам'яток охоронних досліджень Міністерства культури України. — <http://www.spadshina.org.ua/index.php?sID=14>

¹⁴⁰ Національний історико-культурний заповідник «Гетьманська столиця»: Офіційний сайт. — Палац Кирила Розумовського. — Режим доступу: <http://www.baturin-capital.gov.ua/b-museum/19-rozumovskij.html>

¹⁴¹ Горбик В.О., Катаргіна Т.І., Кот С.І. Внесок академіка П.Т. Тронька у збереження національної культурної спадщини // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (збірник наукових праць). — Вип. 29. — К., 2005. — С. 28–30.

¹⁴² Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/700-99-%D0%BF>

¹⁴³ Денисенко Галина. Воєнна історія України в контексті дослідження і збереження культурної спадщини. — К., 2011. — С. 97.

¹⁴⁴ Енциклопедія історії України. — Т. 10. — К., 2013. — С. 700.

¹⁴⁵ Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн.2. Правова охорона культурних цінностей, с. 132–134.

¹⁴⁶ UNESCO.World Heritage Convention. — Режим доступу: <http://whc.unesco.org/en/statesparties/ua>; Історико-культурні заповідники. Номінаційні дос'є для занесення до Списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. — К., 2014. — С. 1–2; Об'єкти світової спадщини ЮНЕСКО в Україні. Пам'ятка. — К., 2014. — С. 1–30.

¹⁴⁷ UNESCO.World Heritage Convention. — Режим доступу: <http://whc.unesco.org/en/statesparties/ua>

¹⁴⁸ Бойко Сергій. В Одесі погодили розширення списку пам'яток ЮНЕСКО // Вести. — 2015. — 29 червня.

¹⁴⁹ Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/131-92-%D0%BF>

¹⁵⁰ Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1328/2000>

¹⁵¹ Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1156/2007>

¹⁵² Звід пам'яток історії та культури України: У 28 т. — Т. «Київ». — Кн. 1, ч. 1. — К., 1999. — 608 с.; Кн. 1, ч. II. — К., 2004. — 1216 с.

¹⁵³ Звід пам'яток історії та культури України: У 28 т. — Т. «Київ». — Кн. 1, ч. III. — К., 2008. — с. — Електронний ресурс: Інститут історії України НАН України: офіційний сайт. — Режим доступу:

¹⁵⁴ Основи пам'яткознавства, с. 310–311.

¹⁵⁵ Електронний ресурс. — Управління культури Черкаської ОДА. — Режим доступу: <http://cultura.at.ua/>

¹⁵⁶ Поточний архів Управління охорони культурної спадщини Міністерства культури України. — Кількість пам'яток, внесених до Реєстру за категоріями місцевого та національного значення в період 2005–2014 рр. Станом на 01.01. 2015 р.

¹⁵⁷ Державна фінансова інспекція України: офіційний сайт. — Режим доступу: <http://www.dkrs.gov.ua/kru/uk/publish/article/60894;jsessionid=B7F17BC3111CE7045AD0F4D33700E7BA.app2>

¹⁵⁸ Там само.

¹⁵⁹ Поточний архів Управління охорони культурної спадщини Міністерства культури України. — Кількість пам'яток, внесених до Реєстру за категоріями місцевого та національного значення в період 2005–2014 рр. Станом на 01.01. 2015 р.

¹⁶⁰ Державна фінансова інспекція України Офіційний сайт. — Режим доступу: http://www.dkrs.gov.ua/kru/uk/publish/article?art_id=35041&cat_id=34409

¹⁶¹ Державна фінансова інспекція України: офіційний сайт. — Режим доступу: <http://www.dkrs.gov.ua/kru/uk/publish/article/60894;jsessionid=B7F17BC3111CE7045AD0F4D33700E7BA.app2>

¹⁶² Державна фінансова інспекція України: офіційний сайт. — Режим доступу: <http://www.dkrs.gov.ua/kru/uk/publish/article/60894;jsessionid=B7F17BC3111CE7045AD0F4D33700E7BA.app2>

¹⁶³ *Сырчина Мария*. Подделанная в документах на разрешение строительства фитнес-центра подпись могла лишит столичный Софийский собор титула «восьмое чудо света» // Факты и комментарии. — 2002. — 8 августа; Новосвітня Катерина. Главный архитектор Киева Сергей Бабушкин: «Праздники показали, что народ обновленный майдан Незалежности одобрил. Но еще надо пережить бурю недовольства реконструкцией площади перед Центральным стадионом» // Факты и комментарии. — 2002. — 3 сентября.

¹⁶⁴ *Браткова Анастасия*. «Софию» когут исключить из ЮНЕСКО // Сегодня. — 2010. — 17 мая.

¹⁶⁵ Поточний архів ЦДІКСУ Інституту історії України НАН України. — Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про охорону культурної спадщини» (щодо збереження пам'яток культурної спадщини, внесених до Списку всесвітньої спадщини Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО))».

¹⁶⁶ Світова спадщина ЮНЕСКО в Україні. — Електронний ресурс. — Режим доступу: <http://tsdea.archives.gov.ua/ua/sections/unesco>; *Бадяк Володимир*. До питання реєстрації об'єктів культурної спадщини України з позицій фаховості та національної гідності // Вісник Львівської національної академії мистецтв. — Вип. 24. — Львів, 2013. — С. 362.

¹⁶⁷ Історико-культурні заповідники. Номінаційні дос'є об'єктів культурної спадщини, що запропоновані Україною для занесення до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. — К., 2014. — С. 3.

¹⁶⁸ Поточний архів ЦДІКСУ Інституту історії України НАН України. — Довідка про фінансування реставрації пам'яток архітектури Чернігівської області.

¹⁶⁹ *Мицененко Т.М.* Яку культурну спадщину передамо нащадкам? // Державна фінансова інспекція України Офіційний сайт. — Режим доступу: http://www.dkrs.gov.ua/kru/uk/publish/article?art_id=35041&cat_id=34409

¹⁷⁰ Там само.

¹⁷¹ Державна фінансова інспекція України: офіційний сайт. — Режим доступу: <http://www.dkrs.gov.ua/kru/uk/publish/article/60894;jsessionid=B7F17BC3111CE7045AD0F4D33700E7BA.app2>

¹⁷² Державна фінансова інспекція України: офіційний сайт. — Режим доступу: <http://www.dkrs.gov.ua/kru/uk/publish/article/60894;jsessionid=B7F17BC3111CE7045AD0F4D33700E7BA.app2>

¹⁷³ Державна фінансова інспекція України: офіційний сайт. — Режим доступу: <http://www.dkrs.gov.ua/kru/uk/publish/article/60894;jsessionid=B7F17BC3111CE7045AD0F4D33700E7BA.app2>

¹⁷⁴ В Хмельницької області упала стена замка Меджибожа, побудованого в XVI веку. — Електронний ресурс: http://society.lb.ua/culture/2015/01/12/291798_hmelnitskoy_oblasti_upala_stena.html

¹⁷⁵ Міцененко Т.М. Яку культурну спадщину передамо нащадкам? // Державна фінансова інспекція України Офіційний сайт. — Режим доступу: http://www.dkrs.gov.ua/kru/uk/publish/article?art_id=35041&cat_id=34409

¹⁷⁶ Державна фінансова інспекція України: офіційний сайт. — Режим доступу: <http://www.dkrs.gov.ua/kru/uk/publish/article/60894;jsessionid=B7F17BC3111CE7045AD0F4D33700E7BA.app2>

¹⁷⁷ <http://forumspaskiev.org.ua/databox/2007/05/17147.php>

¹⁷⁸ Фединець Галина. Чи з'являється супер-готель Софійську дзвіницю // День. — 1997. — 27 січня.

¹⁷⁹ У Києві з Поштової площі вивозили деревину, яка не становить археологічної цінності — КМДА // 5-й канал. — Новини. — Режим доступу: <http://www.5.ua/kultura/U-Kyievi-z-Poshtovoi-ploshchi-vyvozyly-derevynu-i-aka-ne-stanovyat-arkheolohichnoi-tsinnosti--KMDA-78172.html>; В Минкультуры заявили, что древняя улица на Подоле не пострадала // Дело. — Режим доступу: <http://delo.ua/ukraine/v-minkultury-zajavili-chto-drevnjaja-ulica-na-podole-ne-postrada-295602/>

¹⁸⁰ Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: иллюстрированный каталог-справочник. — В 4-х томах. — Т. 1: Киев и Киевская область / Отв. ред. Ю.А. Асеев. — К., 1983. — С. 28.

¹⁸¹ Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1380-2011-%D0%BF>

¹⁸² Державна фінансова інспекція України: офіційний сайт. — Режим доступу: <http://www.dkrs.gov.ua/kru/uk/publish/article/60894;jsessionid=B7F17BC3111CE7045AD0F4D33700E7BA.app2>

¹⁸³ Державна фінансова інспекція України: офіційний сайт. — Режим доступу: <http://www.dkrs.gov.ua/kru/uk/publish/article/60894;jsessionid=B7F17BC3111CE7045AD0F4D33700E7BA.app2>

¹⁸⁴ Міцененко Т.М. Яку культурну спадщину передамо нащадкам? // Державна фінансова інспекція України Офіційний сайт. — Режим доступу: http://www.dkrs.gov.ua/kru/uk/publish/article?art_id=35041&cat_id=34409

¹⁸⁵ Козак Д.Н. Стан та перспективи охорони дослідження археологічної спадщини в Україні // Інститут археології НАН України: Офіційний сайт. — Режим доступу: <http://www.iananu.kiev.ua/newsstr/mouse/pubkozak.html>

¹⁸⁶ На Тернопільщині прокуратура вимагає повернути державі пам'ятку археології, вартістю 12,5 млн грн. // Електронний ресурс: Zik.ua. — Режим доступу: http://zik.ua/ua/news/2015/02/06/na_ternopilshchyni_prokuratura_vymagaie_povernuty_derzhavi_pamyatku_arheologii_vartistyu_125 mln_grn_562403

¹⁸⁷ Антошкіна В.К., Мурзін В.Ю., Таран В.О. Охорона культурно-історичної спадщини у світлі сучасного законодавства України. — Донецьк, 2011. — С. 14.

¹⁸⁸ Козак Д.Н. Стан та перспективи охорони дослідження археологічної спадщини в Україні // Інститут археології НАН України: Офіційний сайт. — Режим доступу: <http://www.iananu.kiev.ua/newsstr/mouse/pubkozak.html>

¹⁸⁹ *Тимова О.М.* Деякі актуальні питання збереження культурної спадщини України // Праці Центру пам'яткознавства НАН України та УТОПІК. — Вип. 16. — К., 2009. — С. 7.

¹⁹⁰ *Козак Д.Н.* Вказ. праця.

¹⁹¹ *Микола Рибачук, Олег Білоус.* Проблема реституції церковного майна // Політичний менеджмент. — № 4-5 (55-56) (грудень 2012). — Електронний ресурс. — <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=17&c=152>

¹⁹² Електронний ресурс. — NEWSru.ua: http://palm.newsru.ua/rest/28aug2013/64_iz_79.html

¹⁹³ Актуальні питання виявлення і дослідження пам'яток історії та культури (на матеріалах Зводу пам'яток історії та культури України). — Частина I, с. 37–38.

¹⁹⁴ Державна фінансова інспекція України: офіційний сайт. — Режим доступу: <http://www.dkrs.gov.ua/kru/uk/publish/article/60894;jsessionid=B7F17BC3111CE7045AD0F4D33700E7BA.app2>

¹⁹⁵ Державна фінансова інспекція України: офіційний сайт. — Режим доступу: <http://www.dkrs.gov.ua/kru/uk/publish/article/60894;jsessionid=B7F17BC3111CE7045AD0F4D33700E7BA.app2>

¹⁹⁶ Актуальні питання виявлення і дослідження пам'яток історії та культури (на матеріалах Зводу пам'яток історії та культури України). — Частина I, с. 37.

¹⁹⁷ Історія української культури: У 5-ти т. — Т. 5, кн. 4. — К., 2013. — С. 261.

¹⁹⁸ *Бондаренко Олена, Путова Ганна, Ковальов Павло.* Знищення пам'яток історії та культури Києва. Стислий огляд за 2007 рік. — Електронний ресурс: Форум спасення Києва. — <http://forumspaskiev.org.ua/databox/2007/05/17147.php>

¹⁹⁹ Державна фінансова інспекція України: офіційний сайт. — Режим доступу: <http://www.dkrs.gov.ua/kru/uk/publish/article/60894;jsessionid=B7F17BC3111CE7045AD0F4D33700E7BA.app2>

²⁰⁰ «Регионалы» хотят передать имущество Почаевской Лавры в собственность Московскому Патриархату. — Електронний ресурс: Цензор-нет. — Режим доступу: http://censor.net.ua/news/180866/regionaly_hotyat_peredat_imuschestvo_pochaevskoyi_lavry_v_sobstvennost_moskovskomu_patriarhatu; Поточний архів Центру досліджень історико-культурної спадщини України Інституту історії України НАН України. — Доповідна записка «Про питання передачі у власність Української Православної Церкви комплексів Почаївської лаври та Києво-Печерської лаври», 2012 р.

²⁰¹ Во Львовской области сгорела уникальная церковь-памятник архитектуры XVII века // Факты и комментаии. — 2000. — 12 мая.

²⁰² Во Львовской области сгорела церковь Успения Пресвятой Богородицы XVII века. — Електронний ресурс: Репортер.ua. — <http://reporter-ua.com:81/2011/04/25/volvovskoy-oblasti-sgorela-cerkov-uspeniya-presvyatoy-bogorodicy-xvii-veka>

²⁰³ *Бойко Оксана.* Церкви горять в незалежній Україні, або Безкарність вандалів. — Електронний ресурс: Західна аналітична група. — <http://zgroup.com.ua/article.php?articleid=235>

²⁰⁴ Іллінська церква згоріла повністю. — Електронний ресурс: Волинські новини. — <http://www.volynnews.com/news/society/illinska-tserkva-zhorila-povnistiu-liudy-zhurtuvavshys-prybyraiut-zharyshche/>

²⁰⁵ Електронний ресурс: Сумна статистика згорілих церков. — http://zommersteinhof.io.ua/s212719/sumna_statistika_zgorilih_cerkov

²⁰⁶ Там само.

²⁰⁷ Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/79/2001>

²⁰⁸ Актуальні питання виявлення і дослідження пам'яток історії та культури (на матеріалах Зводу пам'яток історії та культури України). — Частина I, с. 47–48.

²⁰⁹ Ленінопад // Електронний ресурс: Вікіпедія. — Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9B%D0%B5%D0%BD%D1%96%D0%BD%D0%BE%D0%BF%D0%B0%D0%B4>

²¹⁰ Там само.

²¹¹ Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/376-16>

²¹² Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/432/2009>

²¹³ Пам'ятник Станіславу Косіору (Київ) // Електронний ресурс: Вікіпедія. — Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%B0%D0%BC%D1%8F%D1%82%D0%BD%D0%B8%D0%BA_%D0%A1%D1%82%D0%B0%D0%BD%D1%96%D1%81%D0%BB%D0%B0%D0%B2%D1%83_%D0%9A%D0%BE%D1%81%D1%96%D0%BE%D1%80%D1%83_%D0%9A%D0%B8%D1%97%D0%B2%29

²¹⁴ Електронний ресурс: ТСН.ua. — Режим доступу: <http://tsn.ua/ukrayina/u-kiyevi-demontuvali-pam-yatnik-initsiatoru-golodomoru.html>

²¹⁵ Ленінопад // Електронний ресурс: Вікіпедія. — Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9B%D0%B5%D0%BD%D1%96%D0%BD%D0%BE%D0%BF%D0%B0%D0%B4#.D0.A1.D1.82.D0.B0.D1.82.D0.B8.D1.81.D1.82.D0.B8.D0.BA.D0.B0>

²¹⁶ Там само.

²¹⁷ *Котляренко Оксана*. С глаз долой и с постаментом вон // Комсомольская правда в Украине. — 2015. — 15–22 января.

²¹⁸ Ленінопад // Електронний ресурс: Вікіпедія. — Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9B%D0%B5%D0%BD%D1%96%D0%BD%D0%BE%D0%BF%D0%B0%D0%B4#.D0.A1.D1.82.D0.B0.D1.82.D0.B8.D1.81.D1.82.D0.B8.D0.BA.D0.B0>

²¹⁹ Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/317-19>

²²⁰ http://censor.net.ua/news/334080/v_ityune_minkult_prezentuet_novuyu_redaktsiyu_zakona_ob_ohrane_kulturnogo_naslediya

²²¹ Українське слово. — 2010. — 17–23 березня.

²²² Вандалы продолжают уничтожать памятники украинским националистам // Електронний ресурс: Бэгнет. — Режим доступу: <http://pda.bagnet.org/news/ukraine/76523>

²²³ Неизвестные повредили монумент сечевым стрельцам в Виннице Електронний ресурс: Версии.com . Фабрика аналитики. — Режим доступу: <http://versii.com/news/235389/>

²²⁴ Во Львовской области вандалы повредили памятник воинам УПА // Електронний ресурс: Корреспондент. net, 20 августа 2013. — Режим доступу: <http://korrespondent.net/ukraine/events/1594262-vo-lvovskoj-oblasti-vandaly-povredili-pamyatnik-voinam-upa>

²²⁵ Харківські депутати наказали демонтувати дошку Шевельову // Електронний ресурс: Українська правда. — Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2013/09/25/6998679/>

²²⁶ Неблагодарні потомки обокрали пам'ятник Героям оборони Києва // Факты и комментарии. — 1999. — 10 сентября.

²²⁷ *Кудржинская Екатерина*. Неизвестные вандалы украли 80-килограммовый бюст с могилы адмирала Чурсина // Там само, 17 декабря.

²²⁸ Похитители металла решили сдать в металлолом легендарный танк Т-34, установленный на Безымянной высоте в Донецкой области // Факты и комментарии. — 2000. — 5 августа.

²²⁹ В Полтаве поймали вандала, укравшего барельеф с памятника Ивану Котляревскому // Факты и комментарии. — 2005. — 28 января.

²³⁰ *Кльова Анатолій*. Зупинімо полювання на бронзук історії.

²³¹ От нечего делать восьмилетние мальчик и девочка разгромили сельский Мемориал Славы // Факты и комментарии. — 2000. — 15 июля.

²³² *Полевая Ирина*. Ночью уникальные старинные памятники исчезли с сельского кладбища // Сегодня. — 2000. — 7 июля.

²³³ *Вергелис Олег, Константинова Екатерина*. Экспонаты в осаде. // Зеркало недели. — 2014. — 4 апреля. — http://gazeta.zn.ua/CULTURE/eksponaty-v-osade_.html

²³⁴ Об основных характеристиках туристического потока Республики Крым // Министерство курортов и туризма АР Крым. — <http://crimea.gov.ua/about-us/statistika>.

²³⁵ Поточний архів Кримської Республіканської установи «Науково-дослідний центр пам'яткоохоронних досліджень Автономної Республіки Крим». — Государственный учет памятников культурного наследия (на период 2012–2013 гг.).

²³⁶ Об основных характеристиках туристического потока Республики Крым // Министерство курортов и туризма АР Крым.

²³⁷ Программа сохранения объектов культурного наследия по г. Севастополю на 2013 — 2017 гг. — Севастопольский городской Совет. — http://sevsovet.com.ua/docs/2012/proekt/513_2.doc

²³⁸ У заповіднику «Херсонес Таврійський» протестують проти призначення директором священника // Електронний ресурс: Радіо Свобода. — Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/news/27160503.html>

²³⁹ Путин назвал Херсонес «культурным наследием России» // Електронний ресурс: Обозреватель.ua — Режим доступу: <http://obozrevatel.com/crime/29716-putin-nazval-hersones-kulturnym-naslediem-rossii.htm>

²⁴⁰ Кириленко одернул Путина // Електронний ресурс: ИА МИНПРОМ — Режим доступу: <http://minprom.ua/news/190037.html>

²⁴¹ *Кулиняк Данило*. Війна з пам'яттю // День. — 2014. — 16–17 травня.

²⁴² Верховна рада України: офіційний веб-портал. — http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=50320

²⁴³ Там само.

²⁴⁴ У Троїцькому російські терористи зруйнували церкву XIX сторіччя // Електронний ресурс. — 5-й канал. — Режим доступу: <http://www.5.ua/ukrayina/U-Troitskomu-rosiiski-terogysty-artyleriiskum-vohnem-zruinuvaty-tserkvu-XIX-storichchia-71923.html>

²⁴⁵ Зруйновано головний музей історії Донеччини // Електронний ресурс. — Історична правда. — Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/short/2014/08/21/144124/>

²⁴⁶ Цит. по: Реформування законодавства для забезпечення проавової підтримки розвитку культури в Україні.: проміжний аналітичний звіт. — К, 2002. — С. 30.

Розділ 2.

«Звід пам'яток історії та культури України» у дослідженні культурної спадщини

1. Організаційні підвалини підготовки «Зводу пам'яток історії та культури України»

Одним із важливих показників культури є відношення до культурної спадщини, яка збереглася до наших днів у вигляді різноманітних об'єктів, що мають універсальну історичну, наукову, культурну і мистецьку цінність. Це, передусім, нерухомі пам'ятки — археології, історії, архітектури, містобудування, монументального мистецтва, науки і техніки, в яких зафіксовані важливі події в історії держави, окремого регіону, міста, села, конкретної людини. Відтворюючи етапи розвитку суспільства, пам'ятки являються певними віхами історичного поступу народу, свідченням його самобутнього розвитку, джерелом пізнання для наступних поколінь, у багатьох випадках єдиним достовірним джерелом, свого роду документом, який дозволяє відтворити історичний розвиток, духовне життя суспільства в різні історичні періоди як загалом в країні, так і в кожному окремому регіоні. Кожна пам'ятка унікальна, вона не підлягає відновленню в результаті втрати своєї індивідуальності, автентичності. Можна створити макети зруйнованих будівель, але не можна відновити будівлю як «документ», як «свідка» епохи свого творіння¹. Дослідження і збереження, охорона і популяризація історичного минулого, національної культури, культурної спадщини, відродження та збереження національних святинь, пам'ятних місць, створення музеїв і заповідників, відкриття меморіалів пам'яті та вічної слави — важливі засади формування гуманітарної політики у сфері культури, патріотичного виховання молодого покоління.

Одним із найбільш масштабних проектів з вивчення і збереження пам'яток історії та культури стала підготовка «Зводу пам'яток історії та культури України», в якому об'єдналися зусилля державних установ, громадських організацій, великого загалу пам'яткоохоронців. Осягнути роль і значення цієї грандіозної праці можна лише з відстані часу. «Звід пам'яток історії та культури України», задуманий як частина великого загальносоюзного видання, планувався у контексті підготовки відповідних томів в інших радянських республіках. Відповідно до постанови Президії Академії наук СРСР і Міністерства культури СРСР від 2 жовтня

1967 р. «Про підготовку Зводу пам'ятників історії та культури СРСР»² видання планувалося як найбільш повний ілюстрований довідник енциклопедичного характеру, до якого мали увійти дані про всі нерухомі пам'ятки історії та культури. Ця робота розглядалася як наукова основа для широкого вивчення, охорони і пропаганди історичних, архітектурно-містобудівних, археологічних і художніх цінностей. У майбутньому на основі Зводу планувалося підготовка атласу пам'яток, створення довідкової бази по історико-культурному надбанню країни із включенням її до вітчизняних і міжнародних інформаційних центрів³.

Організаційна і науково-методична робота покладалася на вчених Інституту мистецтвознавства Міністерства культури СРСР, Інституту історії СРСР та Інституту археології Академії наук СРСР, а також Інституту культури Міністерства культури СРСР (нині НДІ культурології РФ), які були у витоків розробки наукових засад та методичних рекомендацій з підготовки грандіозної за масштабом роботи. Вони були викладені у наукових випусках: «Методичні рекомендації по підготовці Зводу пам'ятників історії та культури СРСР» (вип. 3, М., 1972; вип. 7, М., 1975), «Методичні рекомендації по підготовці матеріалів Зводу пам'ятників історії та культури народів СРСР» (М., 1986)⁴. У перших Методичних розробках були сформульовані основні принципи підготовки, структура видання в цілому та окремих томів, характер вступних статей, матеріалів про окремі пам'ятки, запропоновані вимоги до ілюстративного і картографічного матеріалу, зразок уніфікованої форми звітної документації на нерухомі пам'ятки культурної спадщини.

В Російській Федерації відділ Зводу пам'ятників архітектури і монументального мистецтва був створений в 1966 р., з 1969 р. розпочалося натурне обстеження пам'яток, вивчення архівних і літературних джерел. Обсяг кожного тому мав становити 24–25 друкованих аркушів, все видання планувалося завершити упродовж 20 років. Але цей проект виявився утопічним, і було прийнято рішення випускати окремі томи з різних видів пам'яток. В результаті натурального обстеження тільки Центрального регіону у відділі був накопичений великий обсяг різноманітних матеріалів, створений архів на 70000 пам'яток. Перші підготовлені томи виявилися обсягом 60–80 друкованих аркушів, у кожному було вміщено 1200–1500 ілюстрацій. До 2006 р. співробітниками відділу Зводу пам'ятників архітектури і монументального мистецтва Державного інституту мистецтвознавства видано 8 томів (по областям Центрального регіону), в яких представлені пам'ятки двох видів — архітектури і монументального мистецтва. Водночас починаючи з восьмидесятих років минулого століття були підготовлені і видані сім випусків «Пам'ятники архітектури та монументального мистецтва»⁵.

Продуктивною була робота чисельного структурного колективу по підготовці Зводу пам'ятників історії та культури Білорусі, який працював у створеному в 1969 р. секторі Зводу (з 1985 р. — відділ історії та культури, з 1995 р. — відділ архітектури) Інституту мистецтвознавства, етнографії та фольклору ім. К. Крапиви НАН Республіки Білорусь. Видання готувалося спільно з вченими Інституту історії під керівництвом члена-кореспондента АН БРСР С.Марцелева. У видавництві «Білоруська енциклопедія», головним редактором якої був письменник І. Шамякін, в 1984–87 рр. виданий семитомний «Звід пам'ятників історії та культури Білорусі» у восьми книгах білоруською мовою. Том по кожній області і дві книги по місту Мінськ. Це був результат двадцятирічної праці колективу по збору, систематизації і узагальненню даних про 16 тис. пам'яток історії, археології, архітектури і монументального мистецтва. Загальний обсяг видання становить 452 др. аркуші⁶. Це — перше енциклопедичне видання, присвячене дослідженню історико-культурної спадщини білоруського народу. Робота, яка стала основою затвердженого урядом республіки в 1988 р. Списку пам'яток, взятих під охорону держави, в 1990 р. удостоєна Державної премії Білорусі. До «Зводу пам'ятників історії та культури Білорусі» включені всі нерухомі пам'ятки, на відміну від російського видання. Але статті, особливо які стосувалися історичного розділу, готувалися на старих методологічних засадах.

Враховуючи досвід російських і білоруських колег наукові співробітники Інституту історії АН УРСР розпочали роботу над Зводом з розробки концептуальних засад і підготовки методики видання. В 1981 р. видані «Методичні рекомендації по підготовці томів «Зводу пам'ятників історії та культури народів СРСР» по Українській РСР» (К., 1981), в яких була розроблена методика із врахуванням загальносоюзних методичних рекомендацій. Загальні положення, що «Звід пам'ятників історії та культури України» — фундаментальне енциклопедичне науково-довідкове видання про всі відомі на її території нерухомі пам'ятки — археології, історії, архітектури і містобудування, монументального мистецтва, що мають історичну, наукову або художню цінність — не відрізнялися від загальних положень підготовки томів Зводу в інших республіках. В той же час, важливо було врахувати особливості історичного і культурного розвитку України, стан пам'яток історії та культури і запропонувати рекомендації по підготовці Зводу з урахуванням національних особливостей.

Узагальнення та систематизація інформації про нерухому історико-культурну спадщину України, детальний науковий опис пам'яток, які стояли на державному обліку, а також щойно виявлених об'єктів у процесі пошукової роботи — мета «Зводу пам'яток історії та культури

України». Звід мав репрезентувати історико-культурну спадщину українського народу, всіх національних меншин, що мешкають в Україні, пам'ятки історії та культури східної і західної української діаспори. При підготовці Зводу необхідно врахувати особливості історичного розвитку українського народу, його боротьбу за незалежність упродовж всього історичного поступу. Саме на ці питання акцентувалася увага у ході вироблення концепції «Зводу пам'яток історії та культури України».

Підготовча робота по створенню Зводу в Україні розпочалася із загальної паспортизації пам'яток в 1972 р., яка, на жаль, не в усіх регіонах була проведена на належному рівні. Були відсутні загальні відомості про пам'ятки, їх кількість, детальну характеристику, бракувало матеріалів про значну кількість пам'яток, які не значилися в жодній обліковій документації. Лише після відповідних рішень директивних органів, ухвалених урядом України у 1982 р., були зроблені перші кроки щодо підготовки «Зводу пам'яток історії та культури України». Постанова Ради Міністрів Української РСР «Про заходи по забезпеченню видання томів «Зводу пам'ятників історії та культури народів СРСР по Українській РСР», прийнята 3 вересня 1982 р., передбачала реорганізацію редакції «Історії міст і сіл УРСР» Головної редакції Української Радянської енциклопедії у редакцію «Зводу пам'ятників історії та культури», заходи по виявленню пам'яток, створенню фототеки та бібліографічних матеріалів про пам'ятки історії та культури, залучення до створення енциклопедичної праці державних установ та громадських організацій. На засіданні Головної редколегії 25 травня 1983 р. був затверджений склад бюро на чолі з заступником Голови Ради Міністрів УРСР М. Орлик, обов'язки заступника виконував віце-президент Академії наук УРСР академік І. Лукінов. З часом Головну редакційну колегію очолювали віце-прем'єр-міністри академіки С. Комісаренко, М. Жулинський, І. Курас, В. Смолій, Головну редакційну раду — голова Верховної Ради України В. Литвин. В регіонах були створені місцеві редакційні колегії, які сформували численні (від 100 до 250 фахівців) авторські колективи відповідних томів⁷.

Структурно Звід будується за географічним принципом — кожна область готує відповідний том. Окремі томи присвячені Автономній Республіці Крим, містам Києву, Севастополю та українським пам'яткам за рубежем. Всього передбачено видати 28 томів, деякі з них у кількох книгах. Окремий том буде присвячено українським пам'яткам за кордоном, оскільки велика кількість українців проживає за межами батьківщини і прагне підтримувати зв'язок з рідною землею у різний спосіб, у тому числі і відношенням до культурного надбання. Підготовка тому, присвяченого пам'яткам української діаспори, значною мірою розширить географічні межі видання, долучить надбання українців за кордоном до

світових культурних цінностей, ознайомить широкий загал з українськими пам'ятками в зарубіжжі, засвідчить зв'язок і тяглість культурних надбань різних поколінь українців. Передмова до багатотомного видання вміщується в томі «Київ». Цим самим йому надано статус заголовного, що виправдано з історичної точки зору, через те, що Київ завжди був центром тяжіння українських земель, так і з адміністративної, оскільки він — столиця Української держави. Решта регіональних томів формується згідно з абеткою назв областей незалежно від часу їх виходу в світ. У кожній з 24 областей, АР Крим, містах Києві і Севастополі були створені редколегії з представників місцевих органів влади, вчених, представників творчих спілок, Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Обласні (міські) редколегії координують організаційну і практичну роботу по виявленню пам'яток, складанню анотованих списків, словників, підготовці матеріалів томів Зводу.

До підготовки Зводу були залучені гуманітарні інститути НАН України — Інститут археології, Інститут історії України, Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнології ім. М. Рильського, Інститут суспільних наук (Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича (м. Львів)). У функції Інституту суспільних наук АН УРСР (м. Львів) входило надання практичної допомоги у підготовці історичної та археологічної частин томів Зводу в західному регіоні України⁸. Для залучення фахівців до підготовки енциклопедичної праці, підвищення інтересу до проведення досліджень та написання статей про пам'ятки було запропоновано Академії наук УРСР, Міністерству культури УРСР, Держбуду УРСР, Міністерству освіти УРСР і Міністерству вищої і середньої спеціальної освіти УРСР, Головному архівному управлінню при Раді Міністрів УРСР включити «Звід пам'яток історії та культури» у плани науково-дослідницької роботи⁹.

На академічні інститути, задіяні у підготовці Зводу, покладалися завдання і обов'язки з підготовки видання: підбір і затвердження наукових консультантів, контроль за якістю анотованих списків, складання тематичних словників, участь у написанні статей, рецензування і редагування текстових матеріалів із затвердженням відповідних розділів на вчених радах інститутів. Згідно з постановою № 468 Президії АН УРСР від 4.11.82 р. головною установою з науково-методичного забезпечення підготовки «Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР по Українській РСР», а також вирішення організаційних питань, розгортання роботи в областях визначений Інститут історії АН УРСР¹⁰. На Інститут археології АН УРСР покладалося науково-методичне забезпечення підготовки археологічних розділів томів Зводу¹¹. Про конкретні завдання йшлося у рішеннях Президії Академії наук УРСР від 25 липня 1983 р.

Зокрема, наголошувалося на необхідності завершення підготовки науково-методичних рекомендацій і типових статей про різні види пам'яток, проведенні семінару-наради, присвяченого першочерговим завданням підготовки і випуску республіканського Зводу. До роботи над матеріалами Зводу були залучені спеціалісти провідної архітектурної установи: Державний науково-дослідний інститут теорії та історії архітектури і містобудування (Державний НДІТІАМ), а також Міністерство культури і туризму України, Міністерство освіти і науки України, Міністерство регіональної політики і будівництва, Державний комітет архівів України, Українське товариство пам'яток історії та культури, низка інших громадських організацій. У його підготовці поруч з науковцями беруть участь широкі кола громадськості — викладачі, музейні, бібліотечні, архівні працівники, краєзнавці-аматори.

Базовою структурою підготовки видання став відділ історико-краєзнавчих досліджень Інституту історії АН УРСР, що обумовило реорганізацію відділу. В 1984 р. на базі відділу створено відділення історико-краєзнавчих досліджень під загальним керівництвом академіка П.Тронька з двома відділами — наукового забезпечення «Зводу пам'ятників історії та культури України» й історичного краєзнавства¹². У 1986 р. відділення було реорганізовано у відділ на чолі з доктором історичних наук В. Горбиком (з липня 2006 р. — Центр «Зводу пам'яток історії та культури України», з липня 2012 р. — Центр дослідження історико-культурної спадщини України на чолі зі старшим науковим співробітником, кандидатом історичних наук С. Котом) як структурний підрозділ відділу «Історія України II-ї половини ХХ ст.» Інституту історії України НАН України¹³. На відділ (Центр) покладалося організаційне, науково-методичне керівництво підготовкою історичної частини Зводу і загалом комплексне вирішення всіх питань, пов'язаних з цим грандіозним виданням. Паралельно з консультаціями і рецензуванням текстів рукописів томів у відділі готувалися методичні розробки і типові статті з написання статей про різні види і типи пам'яток. Завдяки підтримці і злагодженій роботі колективу одностумців вдалося налагодити роботу робочої групи при Головній редколегії Зводу, створити авторські колективи, робочі групи в 19 областях, куди були здійснені відрядження, проведені зустрічі і наради з членами обласних редколегій. На жаль, скрутні часи у сфері фінансування стали на заваді втілення в життя цього масштабного проекту в галузі культури.

Для проведення науково-організаційної роботи згідно з постановою Президії АН УРСР від 21 квітня 1983 р. при Головній редколегії була створена робоча група на чолі зі старшим науковим співробітником, кандидатом мистецтвознавства В. Тимофійком, який доклав багато

зусиль для вирішення низки організаційних питань, розробки методики підготовки томів Зводу. Володимир Іванович разом з Петром Тимофійовичем Троньком стояли у витоків цього проекту. Петро Тимофійович Тронько — не тільки ініціював, а завдяки своєму авторитету, втілював масштабні проекти у життя. Саме до таких проектів відноситься підготовка «Зводу пам'яток історії та культури України», робота над яким активізувала наукові дослідження й збереження історико-культурної спадщини, її використання у формуванні історичної свідомості, патріотичних переконань, осмислення з нових позицій минулого і майбутнього нашого суспільства.

Володимир Іванович, дослідник архітектури і містобудування України XVIII–XX ст., доктор мистецтвознавства (1992), віце-президент Української академії архітектури, двічі лауреат Державної премії України в галузі архітектури (2002, 2007), автор «Методичних рекомендацій для підготовки Зводу пам'ятників історії та культури по Українській РСР» (К., 1981), в 1983–1992 рр. — відповідальний секретар Головної редколегії видання «Звід пам'яток історії та культури України». В 1992–1996 рр. обов'язки відповідального секретаря виконував старший науковий співробітник відділу С. Кот, з 1996 р. відповідальним секретарем Головної редакційної колегії видання призначена старший науковий співробітник відділу, доктор історичних наук Л. Федорова, які підтримували контакти з провідними науковими установами, задіяними у підготовці Зводу, організували написання і рецензування статей, готували засідання Головної редколегії тощо.

Безпосередньо підготовкою Зводу на місцях займалися робочі групи, які комплектувалися з представників управлінь культури, музейних співробітників, фахівців пам'яткоохоронної справи і знавців культурної спадщини. В робочих групах, як правило, зосереджувалася основна інформація про пам'ятки — документальний, картографічний та ілюстративний матеріал, призначався відповідальний секретар тому, який контактував з редколегією, авторами, всіма організаціями, задіяними у підготовці Зводу. Першим планувався том по Харківській області, обговорення якого було заплановане на листопад–грудень 1984 р.¹⁴ Для надання науково-методичної і практичної допомоги авторському колективу в травні 1983 р. за ініціативи академіка П. Тронька до Харкова виїхала велика група науковців Інституту історії та Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнології ім. М.Рильського АН УРСР. При обстеженні історико-культурних об'єктів в Харкові і двох районів області було встановлено, що низка житлових будинків, установ, пам'ятних місць, пов'язаних з важливими історичними подіями, не стояли на державному обліку і не були досліджені. У ході комплексної експедиції перед науковцями були

поставлені конкретні завдання, що стосувалися пошукової роботи з виявлення об'єктів, увічнення визначних місць, їх фотофіксації, а також опрацювання методики написання статей про окремі пам'ятки, вирішення низки організаційних питань. Особлива увага зверталася на уточнення місць розташування пам'яток, візуальне дослідження, вивчення меморіальної частини будинків, оскільки їх опис складає важливу частину статті до томів Зводу¹⁵. З великим ентузіазмом ця робота була сприйнята на місцях у середовищі громадських активістів, пам'яткоохоронців, музейних працівників, які мали великий досвід по вивченню і збереженню пам'яток. Організатором роботи, першим автором статей про пам'ятки Харкова була завідувач відділу Харківського історичного музею Т. Борисова, яка упродовж значного періоду займалася цими питаннями. Результатом спільної роботи науковців і громадських активістів став вихід першої збірки «Матеріали до Зводу пам'ятників історії та культури народів СРСР по Українській РСР. Харківська область» (Матеріали на допомогу авторам). Вип. 2. (Київ, 1984). До нього увійшли оглядові статті про пам'ятки археології, архітектури і містобудування, монументального мистецтва, а також про пам'ятки історії, пов'язані з суспільно-політичним рухом, науковим, театральним, літературним життям міста і області, подіями громадянської і Другої світової війни. На прикладі Харківської області відпрацьовувалася методика комплексного обстеження пам'яток із залученням різних фахівців — істориків, археологів, архітекторів, мистецтвознавців — підготовка статей про окремі види і типи пам'яток. Комплексна експедиція по дослідженню культурної спадщини Харківщини, стала свого роду пілотним проектом з вивчення пам'яток певного регіону, який був реалізований. На порядку денному постало питання щодо необхідності формування постійних груп по обстеженню пам'яток кожної області.

Про порядок створення на базі Інституту історії АН УРСР неструктурних груп у складі істориків, археологів, мистецтвознавців та архітекторів з надання науково-методичної допомоги у підготовці томів Зводу і їх персональний склад йшлося на засіданні Бюро відділення історії, філософії та права у вересні 1985 р.¹⁶ У положенні «Про неструктурні комплексні групи підготовки «Зводу пам'ятників історії та культури» зафіксовані основні завдання і права співробітників, що входили до цих груп. В першу чергу, це стосувалося науково-методичної допомоги робочим групам, обласним і міським редколегіям на місцях, участі у засіданнях обласних (міських редколегій), проведення рецензування, а в окремих випадках наукового редагування текстів. Незважаючи, що дане положення було узгоджене з директорами інститутів-співвиконавців, задіяних у підготовці Зводу, до складу неструктурних

груп переважно входили співробітники відділу історико-краєзнавчих досліджень Інституту історії АН УРСР. У відділі працювали в основному історики, які виконували основний обсяг робіт. Недоукомплектованість відділу спеціалістами з мистецтвознавства, археології та архітектури ускладнювало вирішення проблеми щодо фахової науково-методичної допомоги з дослідження і підготовки статей про пам'ятки архітектури і мистецтва водночас у всіх областях. В той же час, робота неструктурних груп ускладнювалася невизначеністю функцій, неузгодженістю планових завдань наукових співробітників Інституту археології та Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнології ім. М. Рильського АН УРСР, що увійшли до складу груп, з планами профільних інститутів. Ці та інші питання щодо науково — методичної допомоги у підготовці томів Зводу розглядалися на засіданні бюро Секції суспільних наук 21 січня 1986 р. Після обговорення було затверджене «Положення про обов'язки наукових консультантів», а також про поповнення складу наукових консультантів висококваліфікованими спеціалістами із затвердженням їх вченими радами інститутів. Важливим було рішення щодо включення робіт, які виконувалися науковими консультантами у складі неструктурних груп, до робочих планів інститутів¹⁷. В 1985 р. були створені чотири групи, які розгорнули активну підготовку до видання перших томів по Харківській, Чернігівській областям, містам Києву та Севастополю¹⁸.

Для залучення до роботи над Зводом викладачів вищів, Міністерство вищої та середньої спеціальної освіти України надіслало відповідного листа, в якому зазначалася необхідність включення цієї роботи в індивідуальні плани наукових досліджень викладачів. Але ця настанова так і залишилась на папері. Незважаючи на те, що при підготовці томів Зводу по Автономній Республіці Крим, Харківській, Закарпатській областям викладачі Таврійського національного університету ім. В. Вернадського, Харківського національного університету ім. В. Каразіна, Ужгородського національного університету готували матеріали на громадських засадах, матеріали підготовлені на належному науковому рівні¹⁹. Виважено підійшли до написання історичної частини томів Зводу по Волинській та Київській областях — викладачі Волинського національного університету ім. Лесі Українки, Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Завдяки злагодженій роботі науковців академічних інститутів з місцевими дослідниками вийшли спеціальні випуски «Матеріалів до Зводу пам'яток історії та культури України» по м. Києву, Вінницькій, Житомирській, Запорізькій, Полтавській, Харківській, Чернігівській областям²⁰, підготовлені рукописи по м. Севастополю і збірник статей по Харківській області, в яких матеріали готувалися і викладачами вузів. Був підготовлений рукопис «Матеріалів до Зводу пам'яток історії та культури по Київській області», але, на жаль, він так і не був виданий.

Але це, скоріше, виключення, ніж правило, оскільки ця робота виконувалася на громадських засадах, завдяки ентузіазму шанувальників історичного минулого. Залучення викладачів до написання статей про пам'ятки, вступів до томів Зводу потребують вирішення нагальних проблем підготовки Зводу в цілому. В першу чергу, це відповідне фінансування масштабного видання, обов'язкове включення роботи по підготовці матеріалів до Зводу в індивідуальні плани викладачів. Для надання практичної допомоги у підготовці Зводу у регіонах практикувалося проведення конференцій, нарад із залученням всіх задіяних установ, організацій та авторів статей. Під час наукових відряджень київських науковців до Вінниці, Житомира, Запоріжжя, Львова, Луцьку, Полтави, Севастополя, Сімферополя, Харкова, Чернігова та інших міст проводилися консультації, засідання робочих груп, редколегій і авторських колективів, фронтальна перевірка та візуальне обстеження пам'яток. Проблеми підготовки Зводу обговорювалися на Всесоюзній науковій конференції з історичного краєзнавства у жовтні 1987 р. у Полтаві, Всеукраїнських краєзнавчих конференціях, регіональних нарадах у Севастополі (1989 р.), у Луцьку (березень 1993 р.) У прийнятій в березні 1993 р. постанові Всеукраїнської наради з проблем підготовки «Зводу пам'яток історії та культури України» акцентувалася увага як на позитивних моментах, так і на проблемах, які вимагали оперативного вирішення. Це стосувалося удосконалення організаційної структури видання на всіх рівнях з метою більш дієвого і конкретного керівництва авторськими колективами, розробки державної програми захисту пам'яток, в першу чергу, археології та вилучення їх зі сфери господарської діяльності, прискорення робіт по дослідженню і обліку пам'яток архітектури та монументального мистецтва. У постанові підкреслювалося недостатнє фінансове і матеріально-технічне забезпечення підготовки та видання томів, повільне редагування томів Зводу, переданих до видавництва. Висловлювалися слушні пропозиції щодо створення Центру «Зводу пам'яток історії та культури України» на базі відділу історико-краєзнавчих досліджень, підготовка і затвердження методичних рекомендацій, прийняття нового Закону України «Про охорону культурної спадщини», створення штатних робочих груп, які вдалося реалізувати. В той же час, створення Державного комітету охорони історико-культурної спадщини, регіональних науководослідних центрів з вивчення історико-культурної спадщини, вирішення питання щодо участі у роботі над Зводом викладачів та студентів вузів на планових засадах, державного фінансування видання залишилися пропозиціями, які не вирішуються і сьогодні²¹.

Проблеми написання історичної, архітектурної та мистецтвознавчої частин обласних томів Зводу стали предметом широкого обговорення на

обласних нарадах у Сумах (грудень 2001 р.) і Дніпропетровську (лютий 2002 р.), присвячені підготовці томів Зводу по Сумській та Дніпропетровській областям. Серед висловлених пропозицій багато уваги було приділено дослідженню мистецтвознавчої спадщини. Наголошувалося на необхідності фронтального обстеження з метою встановлення реальної кількості пам'яток монументального мистецтва, виявлення нових та визначення стану збереження вже відомих мистецьких творів різних видів та епох з метою розширення і уточнення списків об'єктів, які мають увійти до окремих томів Зводу.

За значенням і масштабами роботу з підготовки Зводу можна порівняти хіба що з «Історією міст і сіл Української РСР», аналогів якої немає в світі. У ході підготовки такої багатопрофільної праці, як Звід, використовується величезний матеріал, зібраний в процесі написання «Історії міст і сіл Української РСР», організаційний досвід створення авторських колективів, редколегій, залучення громадськості тощо. В той же час, цей проект набагато складніший, оскільки належним чином не було вирішено його фінансування, не вистачало фахівців, в першу чергу — архітекторів і мистецтвознавців на місцях, не була проведена відповідним чином інвентаризація всіх пам'яток. Якщо підготовка «Історії міст і сіл Української РСР» виконувалася за підтримки низки міністерств і відомств, то вирішити фінансові питання забезпечення підготовки Зводу на належному рівні так і не вдалося.

Підготовка Зводу пройшла три етапи. Перший початковий, коли закладалися організаційні підвалини цього видання. Другий етап розпочався з 1986 р., коли з'явилися документи, що заклали науково-організаційні засади по підготовці Зводу. Третій етап розпочався з 1992 р. з прийняттям урядом України постанови «Про додаткові заходи щодо забезпечення видання томів «Зводу пам'яток історії та культури України», яка зобов'язала місцеві органи влади і відповідні наукові установи активізувати роботу над виданням і випуском томів Зводу. У постанові йшлося про вирішення фінансових і матеріально-технічних питань, створення спеціалізованої Головної редакції Зводу при видавництві «Українська енциклопедія» імені М. Бажана у кількості 70 чоловік з укомплектуванням штату в міру збільшення обсягу роботи²². Важливим кроком стало створення у 1993 р. Головної редакційної колегії, згодом республіканської (АР Крим), обласних та міських (м. Київ та Севастополь) редколегій, а також спеціалізованої наукової Головної редакції Зводу при видавництві «Українська енциклопедія» ім. М. Бажана²³.

На першому етапі підготовки Зводу робота була скерована на створення обласних і міських редколегій, авторських колективів, робочих груп при редколегіях. У ряді областей були створені занадто великі

авторські колективи (Дніпропетровська область — 300 чоловік, Одеська область — 250), які були практично не керовані, але у їх складі не вистачало спеціалістів з мистецтва, архітектури і містобудування, що приводило до неякісної підготовки статей про пам'ятки. Не всі редколегії і робочі групи мали чіткі плани підготовки томів, що приводило до зриву графіку підготовки томів Зводу, затверджений Головною редколегією. Зміна політичної ситуації в країні, перехід до ринкових відносин поставив на порядок денний низку питань, які швидко реалізувати неможливо. Тільки в тих областях, де створені і працюють робочі групи, є фінансування, накопичений матеріал про пам'ятки, здійснюється видання збірочок про пам'ятки по окремих районах. Недостатнє фінансування не дозволяло розгорнути роботу по дослідженню культурної спадщини у повному обсязі, особливо це стосувалося пам'яток архітектури, містобудування та монументального мистецтва. Поступово фінансування проводиться лише за рахунок виділення коштів місцевою владою, що неспівмірно з грандіозністю задуманого видання. Брак досвіду, недостатня кількість фахівців, відсутність методичних розробок, низка невирішених організаційних питань уповільнювали роботу з підготовки матеріалів Зводу, приводили до зриву термінів підготовки видання. Зважаючи на складність, багатопрофільність і масштаб роботи, слід було утворити спеціальний підрозділ для її підготовки, укомплектувавши його різними фахівцями. На жаль, це не було здійснено відразу. Не пізніше 1983 р. слід було розробити державну цільову програму по підготовці Зводу з визначенням не лише основних напрямів, але — і це головне — підведенням під неї матеріально-технічної, фінансової і кадрової бази. Невирішеність цих питань негативно позначилася на організації справи, якості підготовки матеріалів і дотриманні термінів роботи.

Важливу роль у підготовці Зводу на першому етапі відіграла підготовка каталогу всіх нерухомих пам'яток України, який побачив світ у 1987 р. Координуючим центром по підготовці видання став колектив науковців відділу історико-краєзнавчих досліджень, очолюваний академіком НАН України П. Троньком разом з Міністерством культури, Держбудом УРСР та Українським товариством охорони пам'яток історії та культури. Виданню передувала велика підготовча робота — виїзди у відрядження та обстеження пам'яток на місцях, робота в архівах, музеях і бібліотеках, створення макетів по кожній області і обговорення їх на спільних засіданнях з місцевими пам'яткоохоронцями протягом 1980 р.²⁴ Результатом напруженої роботи великого колективу авторів — археологів, істориків, мистецтвознавців, архітекторів, співробітників науково-методичного відділу охорони пам'яток культури України при Національному музеї історії України, культурно-просвітніх закладів, місцевих

пам'яткоохоронних органів — став вихід у світ праці, яка відіграла позитивну роль в інформуванні суспільства про нерухому історико-культурну спадщину України та отримала високу оцінку громадськості. Довідкове видання «Памятники истории и культуры Украинской ССР. Каталог-справочник» (К., 1987) стало першою узагальнюючою працею по систематизації всіх нерухомих пам'яток і тим фундаментом, на якому почав вибудовуватися «Звід пам'яток історії та культури України». Це був перший досвід роботи над майбутнім Зводом, у ході широкого обговорення вдалося уникнути низки помилок, виявити історико-культурні об'єкти, які не стояли на обліку.

Найбільш продуктивним, на нашу думку, був період з 1986 р., коли були закладені науково-організаційні засади по підготовці Зводу — створені робочі групи, обласні (міські) редколегії, сформовані авторські колективи, розроблені наукові засади підготовки видання. Робота по підготовці «Зводу пам'яток історії та культури України» знаходилася на постійному контролі Головної редакційної колегії Зводу на чолі з заступником голови Кабінету Міністрів УРСР, розглядалася на засіданнях бюро Секції суспільних наук АН України. Основні організаційні принципи підготовки Зводу визначалися «Положеннями про обов'язки і відповідальність виконавців, які беруть участь у підготовці роботи», де докладно висвітлені завдання й функції основних організацій та установ, задіяних у підготовці Зводу. До «Положення» додавався «Порядок підготовки і проходження матеріалів Зводу пам'яток», яким визначалися методичні та організаційні принципи підготовки Словників, текстів статей, ілюстративного матеріалу, рецензування і редагування рукописів томів²⁵. Згідно з цими документами, керівництво і організацію підготовки видання в республіці покладено на Головну редакційну колегію, яка здійснювала організаційні заходи, контроль за підготовкою томів і їх виданням в Головній редакції УРЕ. На засіданнях бюро Секції суспільних наук регулярно заслуховувалися інформація про хід роботи над Зводом в академічних інститутах, діяльність робочої групи при Головній редколегії «Зводу пам'яток історії та культури України» над методичними рекомендаціями. Ще в ході роботи над Каталогом науковці відділу історико-краєзнавчих досліджень приступили до розробки критеріїв відбору пам'яток і складанню Словників пам'яток історії та культури по кожній області, які в процесі роботи над томами були суттєво доопрацьовані.

Робота над цим грандіозним виданням співпала з часом розпаду Радянського Союзу і здобуття Україною незалежності в 1991 р., що не могло не позначитися на зміні концептуальних підходів, як у його підготовці, так і у висвітленні історичного минулого. Підготовлені рукописи потребували значного доопрацювання у зв'язку з введенням до

наукового обігу нових матеріалів, зміною концептуальних засад у висвітленні історичного минулого. Докорінно змінилися методологічні підходи до класифікації пам'яток історії, вимоги до системи їх відбору та поцінування. У березні 1992 р. уряд України ухвалив постанову «Про додаткові заходи щодо забезпечення видання томів «Зводу пам'яток історії та культури України», яка зобов'язала місцеві органи влади і відповідні наукові установи активізувати роботу над виданням і випуском томів Зводу. Цей документ, на нашу думку, започаткував третій період у підготовці «Зводу пам'яток історії та культури України». Головна спрямованість постанови — пристосування роботи над Зводом до нових економічних та політичних умов, перехід від громадських засад до більш реальних, характерних для сучасних відносин. Але підготовка і випуск Зводу за рахунок місцевого фінансування не відповідали масштабності задуманої праці, а перехід до ринкових відносин не міг негативно не позначитися на підготовці такої фундаментальної праці. Брак коштів і недостатнє матеріально-технічне забезпечення — основна перепона у підготовці «Зводу пам'яток історії та культури України»²⁶, оскільки під державну програму не було передбачено загальнодержавного фінансування. У постанові йшлося про вирішення фінансових і матеріально-технічних питань, зокрема про виділення коштів Інституту історії України НАН України для придбання комп'ютерів та обладнання автоматизованих робочих місць, створення спеціалізованої Головної редакції Зводу при видавництві «Українська енциклопедія» імені М. Бажана у кількості 70 чоловік з укомплектуванням штату в міру збільшення обсягу роботи²⁷. Але це декларативні заяви, не реалізовані до сьогодні. Сфера національного культурного надбання, яка становить фундамент культури, виявилася особливо вразливою щодо непродуманого впровадження елементів ринкової економіки і відсутності відповідного фінансування. Це, в свою чергу, призвело до послаблення контролю за пам'ятками, згортання робіт з підготовки «Зводу пам'яток історії та культури України».

Невирішення фінансових питань компенсувалося організаційними заходами, які, певною мірою, підтримували ідею створення «Зводу пам'яток історії та культури України» і дозволяли продовжувати роботу. Важливим кроком стало створення у 1993 р. Головної редакційної колегії, згодом республіканської (АР Крим), обласних та міських (м. Київ та м. Севастополь) редколегій, а також спеціалізованої наукової Головної редакції Зводу при видавництві «Українська енциклопедія» ім. М. Бажана²⁸. Але слабка матеріально-технічна база редакції, а також нечисленний колектив, в якому не вистачало фахівців з археології, архітектури, монументального мистецтва позначилися на термінах підготовки томів Зводу і передачі їх до поліграфічного комбінату.

Незважаючи на складності у ході підготовки Зводу, в країні активізувався краєзнавчий і пам'яткоохоронний рух по обстеженню і виявленню пам'яток, охороні і збереженню історико-культурної спадщини. Робота в бібліотеках, архівах, музеях, проведення наукових експедицій по візуальному обстеженню пам'яток дозволили уточнити кількість історико-культурних об'єктів в Україні. Були підготовлені ґрунтовні матеріали до Зводу по Київській, Харківській, Чернігівській областям, містам Києву і Севастополю, проводилося фронтальне обстеження пам'яток в АР Крим, в інших регіонах. Багато уваги приділялося вивченню воїнських цвинтарів, Братському і кладовищу Комунарів у Севастополі, Байковому і Лук'янівському некрополів у Києві, поховань визначних постатей, воїнів і мирних громадян, загиблих під час війн і похованих в Україні. Робота над Зводом стимулювала процес виявлення й обстеження пам'яток в Україні. Якщо на початковому етапі у 1984 р. на державному обліку налічувалося близько 85 тис. об'єктів, то в 2006 р. — понад 130 тис., у тому числі понад 57 тис. пам'яток археології, 51 тис. — пам'яток історії, понад 16 тис. пам'яток архітектури, містобудування та садово-паркового мистецтва, біля 6 тис. пам'яток монументального мистецтва²⁹. За даними Держкомстату України на державному обліку в 2011р. перебуває 144831 пам'ятка, у тому числі історії — 52544.

Позитивну роль у роботі над Зводом відіграли Укази Президентів України: «Про забезпечення підготовки і випуску багатотомного енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та культури України» від 11 грудня 2000 р.³⁰ та «Про додаткові заходи з підготовки і випуску багатотомного енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та культури України» від 28 листопада 2007 р.³¹ Згідно з Указом Президента України від 11 грудня 2000 р. на Кабінет Міністрів України було покладено забезпечення виходу Зводу у світ до 2010 р. Фінансування по підготовці рукописів томів Зводу покладалося на обласні (міські) адміністрації з відповідним виділенням коштів з місцевих бюджетів, виготовлення тиражу мало здійснюватись за кошти державного бюджету. Державному комітету інформаційної політики, телебачення і радіомовлення України доручалося забезпечити поліграфічне виготовлення праці, а Міністерству закордонних справ України — сприяти Головній редакційній колегії в отриманні необхідної інформації³² про культурну спадщину українців за кордоном. Останнім Указом передбачено включення до Державного бюджету України видатків на підготовку і випуск томів Зводу, в тому числі виділення відповідних коштів Раді Міністрів АР Крим, обласним і міським (Київській і Севастопольській) державним адміністраціям, а також Інституту історії України НАН України для підготовки рукописів томів. В Указі йшлося про необхідність створення

належних умов для роботи регіональних редакційних колегій, авторських колективів та робочих груп, фінансування з місцевих бюджетів на виявлення і дослідження історико-культурних об'єктів. Кабінету Міністрів доручено забезпечити випуск 28-томної енциклопедичної праці до 2018 р.³³ Прийняття Указів не вирішило всіх проблем, але вони підняли «Звід пам'яток історії та культури України» до загальнонаціонального значення, привернули увагу місцевих органів влади до цієї масштабної роботи.

Робота Центру «Зводу пам'яток історії та культури України» була цілеспрямована на дослідження як практичних питань підготовки Зводу, так і теоретичних проблем у галузі пам'ятокознавства: понятійно-термінологічних аспектів, критеріїв класифікації пам'яток, основних етапів пам'яток охоронної діяльності, формування концепції збереження нерухомих пам'яток в Україні і за кордоном, узагальнення досвіду по дослідженню історико-культурної спадщини України, вивченню різних видів пам'яток. Співробітники відділу історико-краєзнавчих досліджень узагальнили досвід підготовки Зводу в колективних працях: «Історико-культурна спадщина України: проблеми дослідження та збереження» (К., 1998); «Актуальні питання виявлення і дослідження пам'яток історії та культури. (На матеріалах «Зводу пам'яток історії та культури України») в двох частинах (К., 1999), «Пам'ятки історії та культури України: дослідження та збереження» (К., 2005), «Пам'ятокознавчі студії в Україні: теорія і практика» (К., 2007), «Проблеми збереження історико-культурної спадщини Києва» (К., 2009), «Українська діаспора в Російській Федерації: історико-культурна спадщина» (К., 2011), «Теоретичні та науково-методичні засади підготовки статей про пам'ятки історії до «Зводу пам'яток історії та культури України» (К., 2011), «Проблеми висвітлення мистецької спадщини у «Зводі пам'яток історії та культури України» (К., 2011), «Звід пам'яток історії та культури України у дослідженні і охороні культурної спадщини: досвід, проблеми, перспективи» (К., 2012), низці індивідуальних монографій, в яких розглянуті новітні розробки в галузі пам'ятокознавства, актуальні науково-методичні засади підготовки Зводу. Спільно з Центром пам'ятокознавства НАН України і Українським товариством охорони пам'яток історії та культури започатковано багатотомний проект по підготовці каталогу-довідника про пам'ятки. Видані три випуски: перший — присвячений загальним проблемам в пам'яток охоронній сфері — «Пам'ятки історії та культури України: дослідження та збереження» (К., 2005), два наступних — пам'яткам Києва і Севастополя — «Каталог-довідник пам'яток історії та культури України: м. Севастополь» (К., 2008), «Каталог-довідник пам'яток історії та культури України: м. Київ» (К., 2010). Опрацьована частина матеріалів про

пам'ятки АР Крим, які виставлені на сайті Інституту історії України НАН України. Низка збірників, колективних та індивідуальних монографій, виданих упродовж останніх років, є вагомим і оригінальним внеском як в пам'яткознавство, так і в історичну науку.

Поряд із розробками теоретичних проблем пам'яткознавства Центр дослідження історико-культурної спадщини України має постійні контакти з робочими групами на місцях, надає наукові консультації, проводить рецензування матеріалів «Зводу пам'яток історії та культури України», співробітники здійснюють виїзди для надання конкретної практичної допомоги місцевим редколегіям, авторським колективам і робочим групам.

Останнім часом у роботі над Зводом окреслилася низка організаційних та фінансових проблем, які потребують конструктивного вирішення. У деяких регіонах України через недостатнє фінансування, брак уваги з боку місцевих органів влади робота над томами Зводу призупинилася. Значні зміни відбулися у Головній редакції «Зводу пам'яток історії та культури України». Відповідно до Указу Президента України від 2 січня 2013 р. на базі Всеукраїнського державного спеціалізованого видавництва «Українська енциклопедія» ім. М. Бажана та Головної редакції «Зводу пам'яток історії та культури України» при видавництві «Українська енциклопедія» ім. М. Бажана утворена Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», на яку покладено виконання подальших робіт з підготовки до друку томів «Зводу пам'яток історії та культури України». Але штат нової установи не визначений, і робота над томами на рівні видавництва практично не проводиться.

Незважаючи на певні складності робота над Зводом залишається пріоритетним напрямом наукових студій Центру дослідження історико-культурної спадщини України Інституту історії України НАН України. Важливою подією для пам'яткоохоронців, задіяних у підготовці Зводу, стала Всеукраїнська нарада з питань підготовки багатотомного «Зводу пам'яток історії та культури України», проведена в Інституті 20 листопада 2013 р. Широке представництво від 20 обласних, Київської міської редколегії, службовців з управлінь культури, науковців інститутів Національної академії наук України, директора Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво», дозволило не тільки підвести певні підсумки проведеної роботи, але виявити нагальні проблеми, змалювати перспективи на майбутнє, накреслити конкретний план подальшої роботи над Зводом. Серед рекомендацій акцентувалась увага на необхідності продовження обстеження культурної спадщини регіонів, виявленні нових пам'яток і відбору їх до томів відповідно до критеріїв поцінування пам'яток, дотриманні методичних засад, типових зразків статей та

затверджених стандартів структури томів Зводу. Серед важливих пропозицій, підтриманих всіма учасниками наради, йшлося про передачу всіх матеріалів томів Зводу, підготовлених в регіонах, для розміщення на сайті Інституту історії України НАН України, на якому презентована рубрика «Звід пам'яток історії та культури України»³⁴. Проведення наради стало мотивацією для активізації роботи над Зводом в деяких областях. Це, зокрема, стосується Івано-Франківської, Сумської, Чернівецької областей, які мають значний доробок і при наявності фінансових ресурсів можуть завершити роботу над Зводом в найближчій перспективі. В той же час, значно ускладнилася ситуація з підготовкою томів Зводу в тимчасово окупованому Криму, анексованому Російською Федерацією в березні 2014 р. На частині території Донецької і Луганської областей введений особливий статус внаслідок воєнних дій і окупації низки районів бойовиками і російськими найманцями.

Незважаючи на складності об'єктивного характеру, особливо в останній рік, робота над Зводом триває. Задуманий у восьмидесяті роки минулого століття за часів функціонування радянської системи, для якої були характерні важелі впливу на виконавців проекту, компартійний ідеологічний тиск при висвітленні історичних подій і постатей, Звід в умовах незалежної Української держави став справжньою енциклопедією культурної спадщини, де будуть зібрані всі дані про нерухомі пам'ятки, які репрезентують об'єктивне висвітлення історичного процесу. Наукові статті, підготовлені на широкій джерельній базі з обов'язковим візуальними обстеженням кожної пам'ятки, ілюстративний і картографічний матеріал, сучасні покажчики і бібліографія — характеризують видання, що готується у кращих академічних традиціях.

На початковому етапі роботи над Зводом важливу роль відігравали постанови радянських і партійних органів, завдяки яким були створені Головна і місцеві редколегії, робочі групи, так звані неструктурні групи з фахівців академічних інститутів, розпочалося фронтальне обстеження пам'яток. Проведення наукових конференцій і нарад по Зводу, на яких вирішувалися дискусійні питання щодо підготовки статей про пам'ятки, виїзди у наукові відрядження, співпраця місцевих авторів з науковцями з Києва, стали запорукою підготовки і публікації низки матеріалів по Зводу. До початку 1990-х років було підготовлено основу рукопису томів по Чернігівській і Київській областям, які були передані до Головної редакції Зводу³⁵, макет тому Зводу по м. Севастополю у вигляді 7 книжок (Свод памятников истории и культуры Украинской ССР. Севастополь. — К.: Изд-во «Украинская Советская Энциклопедия» им. М.П. Бажана, 1991)³⁶. Другий етап з 1986 р. був найбільш продуктивним періодом у роботі над Зводом в організаційному плані. Третій етап, співпав з часом

проголошення незалежності України і розбудови її як незалежної суверенної держави. Це був важливий період у формуванні концептуальних засад видання, розробки науково-методичних рекомендацій на нових підходах і баченні історичних процесів. Серед організаційних моментів важливо було створення Головної і обласних редколегій, але невирішення фінансових і матеріально-технічних питань в нових умовах стали на заваді реалізації багатотомного видання. Увагу до проблеми привернули Укази Президентів України в 2000 р. і 2007 р., які підняли роботу до загальнонаціонального значення, але не вирішили нагальних питань³⁷. Відсутність контролю з боку Головної редколегії, незабезпечення відповідними фахівцями Головної редакції Зводу, слабка матеріальна база, неспроможність місцевого фінансування об'ємної роботи поступово стали на заваді підготовки «Зводу пам'яток історії та культури України» як загальнонаціонального проекту.

2. Розробка наукових засад «Зводу пам'яток історії та культури України»

У ході підготовки Зводу приділяється велика увага розробці науково-методичних засад видання. Перші методичні рекомендації в Україні готувалися у рамках всесоюзного Зводу. Загальні положення, що «Звід пам'яток історії та культури України» — фундаментальне енциклопедичне науково-довідкове видання про всі відомі на її території нерухомі пам'ятки, що мають історичну, наукову або художню цінність — не відрізнялися від загальних положень підготовки томів Зводу в інших республіках. В той же час необхідно було врахувати особливості історичного і культурного розвитку України, сучасний стан пам'яток історії та культури в країні і адаптувати запропоновані загальні рекомендації з урахуванням національних особливостей. Узагальнення та систематизація інформації про нерухому історико-культурну спадщину України, детальний науковий опис історико-культурних об'єктів, які стояли на державному обліку, а також щойно виявлених у процесі пошукової роботи — мета «Зводу пам'яток історії та культури України». Він має репрезентувати історико-культурну спадщину українського народу, всіх національних меншин, що мешкають в Україні, а також пам'ятки історії та культури української діаспори.

У виданих «Методичних рекомендаціях для підготовки томів «Зводу пам'ятників історії та культури народів СРСР» по Українській РСР» (К., 1981) були розроблені питання методики із урахуванням загальносоюзних методичних рекомендацій, але вони не могли вирішити всіх питань

методологічного характеру. При підготовці Зводу необхідно було враховувати особливості історичного розвитку українського народу, його боротьбу за незалежність упродовж всього історичного поступу. Методика підготовки статей про окремі пам'ятки, а також узагальнюючих матеріалів опрацьовувалася у ході підготовки Зводу по Харківській, Чернігівській областям, містам Києву і Севастополю, які готувалися одними з перших.

Робота по Зводу у західному регіоні поставила на порядок денний питання про найменування пам'яток, зокрема, пов'язаних з боротьбою за встановлення радянської влади у західних областях України. За дорученням Головної редколегії «Зводу пам'ятників історії та культури народів СРСР по Українській РСР» ці питання вивчалися науковцями Інституту історії АН УРСР і Інститутом історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС³⁸. У наукових дискусіях вирішувалися питання щодо назв пам'яток, присвячених учасникам громадянської і Другої світової війн, включення до томів матеріалів про поховання учасників ОУН і УПА, воїнів армій противника. Для об'єктивного вирішення проблемних питань залучалися досвідчені наукові співробітники Інституту історії АН УРСР — доктори історичних наук А. Гриценко, М. Коваль, Є. Складенко та інші фахівці.

Перші типові статті про пам'ятки історії, археології, монументального мистецтва, архітектури та містобудування були опубліковані в «Матеріалах до Зводу пам'ятників історії та культури народів СРСР по Українській РСР» (К., 1985), хоча робота над ними активно проводилася з 1983 р. Загальні і методичні питання підготовки Зводу були розглянуті у збірці «Матеріали до Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР по Українській РСР» (Вип. 1. К., 1984), авторами якого були історики, археологи, мистецтвознавці, архітектори, музейні і бібліотечні працівники. До збірника увійшли статті про широке коло пам'яток, підготовлені місцевими авторами практично з усіх областей. Її цінність у тому, що автори привернули увагу як до відомих пам'яток, так і щойно виявлених і малодосліджених.

У рамках всесоюзного Зводу, з урахуванням вимог до прийнятої на той час класифікації і систематизації, була підготовлена «Методика підготовки статей про пам'ятники історії та культури» (К., 1988), яка складалася з двох частин — методики підготовки томів Зводу і зразків статей про основні види і типи пам'яток. Методичні матеріали, підготовлені науковцями Інституту історії АН УРСР, включали широкий комплекс проблем як загального характеру, так і конкретних, які виникали безпосередньо при підготовці статей до Зводу, їх структури, оформлення списку джерел і літератури. Науковці Інституту історії розробили

методику підготовки передмови і вступу до томів, нарисів про райони і районні центри, історичні місця. Були запропоновані конкретні рекомендації по підготовці загальних матеріалів, а також статей про пам'ятки історії — виробництва, воєнної історії, навчальні заклади тощо. Вперше у збірці у завершеному вигляді представлені зразки статей про міста — пам'ятки історії та культури, поховання, пам'ятні місця, будинки, братські могили. До збірки увійшли статті про пам'ятки археології, архітектури, монументального мистецтва, садово-паркового мистецтва, комплексні пам'ятки. У 1989 р. вийшли «Методичні матеріали до Зводу пам'ятників історії та культур народів СРСР по Українській РСР (зразки статей)» (К., 1989), куди увійшли апробовані зразки статей про пам'ятки історії різних типів: будівлі, в яких працювали партійні організації, знаходилися установи науки і культури, штаби військових з'єднань; будинки, де мешкали визначні державні і партійні діячі, представники науки і культури; пам'ятні місця, пов'язані з формуванням партизанських загонів, проведенням мітингів, розташуванням інженерно-оборонних споруд. Автори приділили особливу увагу підготовці статей про поховання воїнів, загиблих у роки громадянської війни і Другої світової війни, жертв нацизму, оскільки це найбільша група пам'яток історії у Зводі. Це стосувалося формулюванню назв статей, уточненню дефініцій, рекомендацій щодо використання джерельної бази.

Політичні і соціально-економічні зміни після розпаду Радянського Союзу, проголошення України незалежною в 1991 р. внесли певні корективи в концепцію підготовки Зводу. Головним чином вони стосувалися історичної частини — вступних розділів, нарисів про історичні місця, пам'ятки історії. Перед великим колективом укладачів Зводу була поставлена непроста задача — розширити уявлення про історичне минуле, дослідити великий масив пам'яток, які в радянські часи були практично вилучені, з позицій об'єктивності і загальнолюдських цінностей розглядати культурну спадщину українського народу, його внесок у світове надбання. Це стосувалося історії українського козацтва, визвольних рухів, Української революції 1917–21 рр., періоду Другої світової війни, в якій Україна брала участь з 1939 р., боротьби українського народу за незалежність і державність у роки війни і повоєнні часи. Такий підхід дозволяв розширити кількість щойно виявлених пам'яток, але з іншої точки зору — не завжди приділялася увага історичному принципу відбору пам'яток, недооцінювався науковий критерій визначення нерухомих пам'яток. Це призвело, з одного боку, до виключення пам'яток, пов'язаних з функціонуванням органів радянської влади і комуністичної партії, життям і діяльністю їх представників, а з іншого — включенням до складу пам'яток історії пам'ятних знаків на честь подій і визначних діячів.

Зміни, що відбувалися в країні, вимагали нових методів дослідження пам'яток історії та культури, розробки нових підходів до вивчення історико-культурної спадщини на принципах об'єктивності та історизму, розробки сучасної концепції підготовки «Зводу пам'ятників історії та культури України». У зв'язку з цим на співробітників відділу історико-краєзнавчих досліджень було покладено відповідальне завдання підготовки методичних рекомендацій для написання статей до Зводу з різних видів і типів пам'яток. Складність полягала у тому, що українські вчені тільки приступили до опрацювання щойно відкритих архівів, вивчення широкого комплексу документів, їх ґрунтовного і прискіпливого аналізу з позицій «нового бачення», висвітлення «білих плям» в історії, незаконно вилучених з історії подій та імен визначних постатей. Серед науковців постійно точилися наукові дискусії щодо формулювань, дефініцій, визначення понятійного апарату. На основі широкого кола джерел і громадженого фактичного матеріалу з використанням досвіду наукової класифікації і систематизації пам'яток були розроблені «Методичні рекомендації по підготовці матеріалів Зводу пам'яток історії та культури України» (К., 1993 р.), які не втратили своєї актуальності. Колектив наукових співробітників відділу історико-краєзнавчих досліджень Інституту історії України АН України Л. Гаврилюк, Г. Денисенко, К. Колибанова, С. Кот, Н. Ковпаненко, Е. Піскова, П. Скрипник, В. Тимофієнко, Л. Шевченко та інші за участі науковців Інституту археології АН України, Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнології ім. М. Рильського АН України, НДІТІАМу під керівництвом завідуючого відділом В. Горбика підготував роботу, яка пройшла випробування часом і надала конкретну допомогу регіональним редколегіям і авторським колективам. На основі теоретичних узагальнень були підготовлені «Типові статті для «Зводу пам'яток історії та культури України» (К., 1994), куди увійшли статті про пам'ятки археології, історії, архітектури та містобудування, а також комплексні статті про пам'ятки архітектури та історії по Києву, Севастополю, Вінницькій, Дніпропетровській, Житомирській, Запорізькій, Івано-Франківській, Київській, Полтавській, Сумській, Чернігівській областям, підготовлені науковцями київських інститутів і місцевими авторами. Незважаючи на певні недоліки, підготовка і вихід цих збірок дали відповідь на низку питань, забезпечили науково-методичну допомогу авторам у підготовці матеріалів до Зводу, заклали підґрунтя для подальших теоретичних розробок у галузі пам'ятокознавства.

«Звід пам'яток історії та культури України» готується як енциклопедичне видання, в його здебільшого невеликих за змістом статтях необхідно закласти максимум конкретної інформації, пов'язаної з окремими об'єктами. В ході підготовки Зводу, його історичної частини, написанні

статей про пам'ятки історії та культури автори користуються широкою джерельною базою. Це документальні, наративні, джерела особового походження, періодична преса, матеріали усної історії, речові пам'ятки (результати натурного обстеження), себто самі пам'ятки, які у багатьох випадках виступають єдиним автентичним джерелом. Більш повного інформативного забезпечення додають електронні інформаційні документи, розміщені на сайтах Верховної Ради України, Міністерства культури України, Інтернет-журнали тощо. Вагома частка інформації зосереджена у документальних джерелах — опублікованих збірках документів і зберігається в матеріалах архівних установ. Оскільки упродовж значного історичного періоду українські землі входили до складу інших державних утворень — Австро-Угорської і Російської імперій, потім Радянського Союзу — великий масив матеріалів зберігається в архівосховищах інших держав, які мають бути використані у процесі роботи над Зводом. Ці матеріали стануть у нагоді при підготовці 28-го тому Зводу, присвяченого українським пам'яткам західної і східної діаспори.

За приблизними підрахунками, третю частину обсягу томів Зводу становлять пам'ятки воєнної історії. Значний комплекс документів, присвячений подіям Північної, російсько-турецьких, вітчизняної 1812 р., Кримської (Східної) війни, зосереджений в центральних архівах Російської Федерації. Оригінальні документи про заснування Севастополя, будівництво укріплень і бастионів напередодні і в ході оборони міста в 1854–55 рр., участь флоту у Кримській війні, роль визначних флотоводців — В. Корнілова, П. Нахімова, В. Істоміна — в організації оборони, діяльність інженера Е. Тотлебена, хірурга М. Пирогова, першої сестри-жалібниці Дар'ї Севастопольської, будівництво меморіальних комплексів, створення першого в Росії меморіального кладовища — зберігаються в Російському державному воєнно-історичному архіві (РДВІА) і Російському державному архіві Воєнно-Морського Флоту (РДА ВМФ), документи якого прискіпливо досліджені севастопольськими дослідниками — Є. Венікеєвим, О. Грабар, В. Крест'янниковим, В. Шавшиним та іншими дослідниками.

Найбільший масив документів, близько 90 тис. фондів, 10 млн. справ — документи штабів і управлінь, об'єднань і з'єднань, частин і установ, воєнно-навчальних закладів, командирів і рядових воїнів — Героїв Радянського Союзу — зберігається в одному з найбільших архівосховищ Російської Федерації — Центральному архіві Міністерства Оборони РФ (м. Подольськ, ЦА МО РФ). Залучення документів архіву дозволять об'єктивно відтворити події початкового періоду війни, часу поразок Червоної армії і швидкого просування ворога по радянській території, кількість оточенців і місця їх боїв з переважаючими силами противника,

місця розташування концтаборів і страт мільйонів радянських військово-полонених і мирних громадян. Оскільки Звід слід розглядати не як статичну, а суто динамічну систему, що знаходиться у русі поповнення новими відомостями про об'єкти охорони, то перед його укладачами стоять масштабні завдання з виявлення і дослідження нових документів. Тільки в цьому архіві у відкритому доступі знаходиться п'ята частина всіх справ, а основний масив документів чекає перемін у суспільстві і широкого оприлюднення.

Велике значення для підготовки статей про діяльність у роки Другої світової війни медичних установ — евакогоспіталів, медсанбатів, лікарень, пересувних медичних пунктів — уточненні місць розташуванні, прізвищ медичного персоналу, воїнів — мають «Книги обліку», які зберігаються в Архіві воєнно-медичних документів Воєнно-медичного музею МО РФ (м. Санкт-Петербург, Архів воєнно-медичних документів ВММ МО РФ). Їх використання дозволить не тільки розкрити одну із сторінок війни, але встановити прізвища воїнів, які померли і були поховані на території України.

Об'ємний матеріал, практично незадіяний у підготовці матеріалів Зводу, зберігається в Російському державному архіві новітньої історії (РДАНИ). Він безпосередньо торкається подій 20–30-х років минулого століття, голодоморів 1921–23, 1932–33, 1946–47, передвоєнного і повоєнного періодів, коли репресій зазнала значна частина еліти, передові кола науковців, письменників, творчої інтелігенції Радянського Союзу, у тому числі України, формування і становлення тоталітарного режиму, труднощі евакуації на початку Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941–45 рр., відновлення і робота підприємств у тилкових регіонах, будні пересічного трудівника, праця якого наближала перемогу.

В Україні нині функціонують 7 центральних архівів, 24 обласні з філіями та 2 міські (у Києві і Севастополі), Державний архів АР Крим, в яких зберігається близько 340 мільйонів справ³⁹. До державного архівного фонду передано понад 11 мільйонів справ комуністичної партії, які знаходяться в Центральному державному архіві громадських об'єднань (ЦДАГО України). Доступними для дослідників стали фонди, що знаходились в режимі обмеженого користування — діяльність Політбюро компартії України, Центрального комітету компартії України, Українського штабу партизанського руху, заборонені фонди про Організацію українських націоналістів, Українську повстанську армію, визвольний і правозахисний рух в Україні. Уявлення про діяльність партійних органів у сфері охорони культурної спадщини, підпорядкування пам'яткоохоронної роботи потребам компартійної ідеології висвітлюють документи фонду (Ф. 1) ЦДАГО України.

Важливу тематичну інформацію про пам'яткоохоронну діяльність, яку можна використати для підготовки вступних розділів, містять фонди Центрального державного архіву вищих органів влади і управління (ЦДАВО України). У них зосереджені законодавчі та нормативні документи ВУЦВК і РНК УРСР щодо збереження культурної спадщини як в цілому в Україні, так і окремих регіонах. Зокрема матеріали фонду Народного комісаріату освіти (Ф. Р-166) мають велике науково-історичне і довідкове значення у висвітленні питань розвитку пам'яткоохоронної справи в Україні. Архівні джерела дають змогу досить повно висвітлити діяльність громадських організацій з питань охорони і збереження пам'яток історії та культури за радянської доби, зокрема створення в 1966 р. і функціонування найбільшої пам'яткоохоронної громадської організації — Українського товариства пам'яток історії та культури. Велику допомогу у виявленні і вивченні пам'яток, пов'язаних з соціальними рухами XVI–XIX століть, життям і діяльністю видатних українських діячів можуть надати матеріали Центрального державного історичного архіву України (ЦДІА України, м. Київ, м. Львів). Вивчення документів дасть змогу уточнити адреси, локалізувати визначні місця, пов'язані з діяльністю діячів Української революції 1917–21 рр., зокрема М. Грушевського, В. Винниченка, С. Єфремова, культурних діячів, більш повно висвітлити хід визвольних змагань і соціальних рухів, а також дійти об'єктивних висновків щодо увічнення їх у томах Зводу.

Близько 190 тис. одиниць зберігання, що знаходяться в Центральному державному Архіві-музеї літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМ України) висвітлюють участь громадських комітетів по обстеженню і вивченню пам'яток архітектури, виявленню і благоустрою місць поховань визначних діячів науки і культури. На особливу увагу заслуговують особисті фонди письменників, у першу чергу тих, які зазнали репресій. Відомості про стан, охорону та збереження пам'яток у тому чи іншому регіоні України містять матеріали державних обласних архівів. Відкрились фонди створеного Державного архіву Служби безпеки України (ДА СБУ), що висвітлюють діяльність колишнього ДПУ і наркомату внутрішніх справ (НКВС), комітету державної безпеки (КДБ). Використання цих документів важливо для об'єктивного висвітлення подій 20–50-х років минулого століття, часу становлення тоталітарного режиму, який супроводжувався жорстокими репресіями та політичними процесами проти української інтелігенції, голодоморами 1921–23, 1932–33, 1946–47 років, в яких загинули мільйони українців. Матеріали кримінальних справ містять адреси репресованих діячів науки і культури, дозволяють встановити місця страти і місця поховань жертв геноциду українського народу⁴⁰. Прискіпливе вивчення документальної бази галузевих архівів СБУ із

залученням спогадів живих свідків дозволяє об'єктивно і неупереджено передати перебіг подій того часу, увічнити місця пам'яті невинно убієнних. Це — пам'ятні місця в Биківні (м. Київ), Бабин Яр (м. Київ), Дем'янів Лаз (с. Пасічне, Надвірнянський р-н, Івано-Франківська обл.), тюрма на Лонцького (м. Львів), Українсько-польський меморіал (м. Харків), урочище Сандармох під Медвеж'єгорськом (Карелія, РФ), де протягом 27 жовтня — 4 листопада 1937 р. фактично було знищено 1111 осіб, передусім українського походження⁴¹.

«Звід пам'яток історії та культури України» — багатопрофільна праця, яка охоплює всі нерухомі пам'ятки археології, історії, архітектури, містобудування, монументального мистецтва, науки і техніки, дає комплексне уявлення про них. Якщо на початковому етапі підготовки Зводу мова йшла про чотири види нерухомих історико-культурних об'єктів: археологічні, історичні, монументального мистецтва, архітектури і містобудування, то на сьогодні кількість нерухомих пам'яток збільшилася до восьми. Їх класифікація за видами виокремлює об'єкти археології, історії, монументального мистецтва, архітектури, містобудування, садово-паркового мистецтва, ландшафтні, науки і техніки⁴². Такі нововведення вимагають нових підходів, розширення інформативного забезпечення Зводу, залучення професіоналів до обстеження наявного культурного надбання і його фіксації.

Серед нерухомих пам'яток історії та культури археологічні об'єкти посідають важливе місце як за кількістю, так і за значенням. В Україні на державному обліку перебуває 57206 пам'яток археології, у тому числі 418 пам'яток національного значення, які представлені широким діапазоном — від найдавніших поселень людини на території України близько 1 млн. років тому до доби пізнього середньовіччя⁴³. Археологічна спадщина України є невід'ємною частиною світового культурного надбання, джерелом колективної пам'яті, засобом історичних наукових знань. Для висвітлення найтривалішого дописемного періоду історії археологічні пам'ятки мають вирішальне значення, оскільки вони являють собою єдині і основні історичні джерела. З Україною пов'язано відкриття всесвітньо відомих археологічних культур і давніх цивілізацій — трипільської культури, скіфських старожитностей, античних міст Північного Причорномор'я, пам'яток ранніх слов'ян, носії яких відіграли визначну роль в історії народів Східної та Центральної Європи. Пам'ятки археології представлені широким діапазоном пам'яток — від найдавніших поселень людини на території України близько 1 млн. років тому до доби пізнього середньовіччя. Звід стимулював проведення максимально повного обстеження території України з метою виявлення наявних археологічних об'єктів — поселень, могильників, виробничих, оборонних та культових

споруд усіх періодів давньої та середньовічної історії. Широкомасштабні археологічні розвідки, які проводилися упродовж останніх років, виявили нові численні археологічні об'єкти. Поодинокі ранньопалеолітичні стоянки невеликих колективів людей, згуртованих у праобщини, виявлені в Закарпатті і Криму⁴⁴.

Результати проведених робіт мають велика значення для археологічної науки. Вагоме збільшення джерельної бази відкриває нові широкі перспективи у розробці найважливіших проблем давньої та середньовічної історії України. Археологічні матеріали являються джерелом для дослідження найважливіших проблем давньої історії України, дозволяють розширити знання про появу на теренах нашої землі найдавнішої людини, міграцію неолітичних племен, існування першої землеробської трипільської культури в Україні, виникнення виробництва, історичний розвиток племен доби бронзи та раннього заліза, походження слов'ян, передумови виникнення найдавнішої східнослов'янської держави — Київської Русі, суспільства зі «стольним градом» Києвом, формування українського етносу тощо. Київська Русь — політичний центр східнослов'янських племен, столиця давньоруської держави, духовний осередок православ'я, найважливіший стратегічний пункт, одна з найрозвиненіших країн епохи середньовіччя. Всебічному вивченню цього періоду завжди приділялася велика увага, причому роль археологічних матеріалів, здобутих за останні роки, часто ставала вирішальною. Завдяки їм вдалося встановити, що на величезній території Давньоруської держави проживало до 10–12 млн. людності⁴⁵.

В останні десятиліття активізувалися спелео-археологічні дослідження стародавнього підземного будівництва, зокрема на території Києва, створений найбільш повний каталог київських архітектурно-історичних підземель, який нараховує понад 300 пам'яток⁴⁶. Серед підземних споруд найчисленніші підземні споруди фортифікаційного та господарського призначення. Близько 70 споруд нараховують фортифікаційні підземелля Старокиївської фортеці на території Верхнього міста і Липок. Підземелля господарського призначення представлені у Києві переважно льогами різного характеру, що складають значну частку загальної кількості підземель і є невід'ємною частиною середньовічного міського ансамблю. В ході експедиції досліджений надзвичайно чисельний та різноманітний археологічний матеріал про побутову культуру Вознесенського монастиря XVII ст. Дослідники виявили повноцінне зібрання предметів матеріальної культури монастиря XVII–XVIII ст., перш за все, тогочасного ужиткового посуду та будівельної кераміки, зокрема пічних кахлів⁴⁷.

Загальна кількість пам'яток історії згідно даних, які наводяться Держкомстатом України за 2011 р., 52544. За кількістю, значенням подій і

постатей, з якими вони пов'язані, розділи історії нерідко становлять майже половину обсягу томів Зводу. Пам'ятки історії — один із видів історико-культурної спадщини, що включає в себе розташовані просто неба матеріальні об'єкти, а також локалізовані території, які є реальними свідками історичних подій і явищ, життя та діяльності відомих діячів і носіями інформації загальнолюдського й етнонаціонального значення про всі сфери суспільно-політичного, економічного, культурного і духовного розвитку народів і кожної країни.

Для інтеграції української історії в загальний історичний процес, пов'язаний з великими європейськими епохами — античністю, середньовіччям та модерними часами — пам'ятки історії, на нашу думку, в кожній групі слід розподіляти за хронологічним принципом, який відповідає загальноприйнятій періодизації: античність, середньовічна історія (до II пол. XVI ст.), ранньомодерна історія (до к. XVIII ст.), нова історія (XIX ст. — 1914 р.), модерна (новітня) історія України (XX ст. — сучасність). Враховуючи особливості історичного процесу в Україні, землі якої протягом століть входили до складу інших держав, в межах кожного хронологічного періоду пам'ятки історії слід розподіляти адекватно подіям, які мали місце в Україні.

Критерії добору й оцінки пам'яток мають ґрунтуватися на науковій основі, носити неупереджений, вільний від ідеологічних штампів і суб'єктивних уподобань характер. Головними критеріями поцінування для пам'яток історії є наступні: критерій історичної цінності вміщеної в них інформації, критерій наукової цінності, що акцентує увагу на автентичності цих об'єктів, синхронності в часі з певними подіями, ступеня, збереження їх первісного вигляду⁴⁸, екологічний критерій і так званий хронологічний критерій, що фіксує таку важливу для їх поцінування ознаку, як віддаленість у часі від сьогодення. Особливістю нерухомих історичних пам'яток є надзвичайно широкий змістовний діапазон втіленої в них інформації. Як вже зазначалося, вони можуть бути пов'язані з різноманітними за змістом історичними подіями (фактами, особами) загальнолюдського та етнонаціонального значення й одночасно мати форму будь-якого об'єкта реальної дійсності, що був свідком вказаних подій. Саме на цьому ґрунтуються два основні, специфічні для даного виду пам'яток принципи класифікації:

1) за змістом зосередженої в об'єктах інформації,

2) за формально-типологічними ознаками носіїв цієї інформації. Типологія нерухомих пам'яток історії згідно Закону України «Про охорону культурної спадщини» є аналогічною для всіх об'єктів спадщини. Законодавчо передбачено три типи: споруди (витвори), комплекси (ансамблі) і визначні місця. З огляду на певну специфіку матеріального

існування, нерухомі пам'ятки історії можуть бути розподілені на такі типи:

1. Будинки (будівлі) адміністративного, громадсько-політичного, військового, наукового, культурно-освітнього, релігійного, житлового та інших призначень.

2. Інженерно-технічні й виробничі споруди.

3. Об'єкти природи (наприклад, дерева, посаджені видатними особами; печери, каменоломні, де перехувалися повстанці, підпільники тощо).

4. Пам'ятні місця (локалізовані території природних й антропогенних ландшафтів, містобудівних утворень — вулиць, площ тощо).

5. Поховання.

Зазначені типи нерухомих пам'яток історії досить часто є одночасно пам'ятками археології, архітектури та містобудування, природи, входять до складу ансамблів і комплексів, історико-культурних ландшафтів, містобудівних утворень (вулиць, площ, кварталів), історичних частин населених пунктів, нарешті — самих історичних міст⁴⁹.

Що ж до класифікації за змістовними параметрами, то вона пройшла кілька етапів, відбиваючи пріоритетні напрями історичних досліджень і розуміння сутності історичного процесу в окремі періоди існування нашої країни. З проголошенням незалежності України почала складатися більш об'єктивна система змістовно-тематичної класифікації пам'яток історії, яка відбиває нові реалії соціально-політичного розвитку країни. Виходячи з розробок сучасної історичної науки й пам'яткознавства, запропоновано систематизувати нерухомі пам'ятки історії в наступні групи — державного устрою та суспільно-економічного ладу, громадсько-політичного життя, соціальних і національно-визвольних рухів, воєнної історії, яка включає історію війн і війська, науки, освіти, культури, релігійного і церковного життя, історії виробництва і техніки⁵⁰. В сучасних умовах політичного протистояння саме пам'ятки історії викликають найгостріші суперечки, є найскладнішими для опрацювання авторами і редакційними колегіями. Тому дуже важливо в умовах становлення нової історіографії, заснованій не на політизованих версіях, а на науково виваженому підході до минулого, запропонувати концепцію Зводу з урахуванням змін, що відбуваються в науці.

Вказана класифікаційна система має дещо умовний характер і в процесі використання не повинна сприйматись як жорстка схема, адже певна кількість пам'яток може належати до кількох груп одночасно. Проте, незважаючи на елементи умовності, зазначений різновид класифікації може досить успішно застосовуватись у теоретичному пам'яткознавстві, розробці наукових засад виявлення і постановки на облік

нерухомих історичних об'єктів. Насамперед це стосується підготовки таких важливих фундаментальних досліджень і видань загальнонаціонального значення, як «Звід пам'яток історії та культури України» і Державний реєстр нерухомих пам'яток України, які мають всебічно відобразити історичне минуле нашого народу, найвагоміші здобутки всіх сфер його політичного, соціально-економічного та духовного життя.

Історико-культурні об'єкти можуть розподілятися за категоріями. Наприкінці XIX — на початку XX ст. виділяли дві категорії обліку пам'яток — державного і місцевого значення⁵¹. В 2000 р. Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про охорону культурної спадщини», стаття 14 якого визначає дві категорії пам'яток: національного і місцевого значення⁵². Внесені в 2004 р. зміни до цього закону не торкаються класифікації пам'яток за категоріями. Між тим, реалії пам'яткоохоронної справи, на чому наголошують у своїх публікаціях українські дослідники Е. Піскова і Л. Федорова, пропонують запровадити три категорії обліку пам'яток: світового, загальнодержавного (національного) і місцевого (регіонального) значення.

Станом на 2007 р. під охороною держави перебувало 418 пам'яток археології національного значення, 142 — історії, 44 — монументального мистецтва, 3541 — архітектури і містобудування⁵³. Найбільш відомі пам'ятки світового значення включені до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, в якому станом на 2013 р. значилося 936 об'єктів культурної і природної спадщини, у тому числі 7 представляють Україну. Рішенням XIV сесії Міжнародного комітету ЮНЕСКО зі збереження всесвітньої культурної та природної спадщини (Канада, 7–12 грудня 1990 р.) до Списку всесвітньої спадщини було внесено такі визначні історико-культурні ансамблі України, як кафедральний собор Святої Софії з монастирськими спорудами і Києво-Печерську лавру. В 1998 р. до нього внесено ансамбль історичного центру Львова (1256 р.), 2005 р. — пункти геодезичної дуги Струве у Хмельницькій та Одеській областях (1816–1855 рр.), 2007 р. — букові праліси Карпат⁵⁴. 29 червня 2011 р. 35-а сесія Комітету всесвітньої спадщини ЮНЕСКО включила до Списку всесвітньої спадщини колишню резиденцію митрополитів Буковини і Далмацію (нині центральний корпус Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича). В червні 2013 р. на 37-ій сесії Комітету всесвітньої спадщини у Камбоджі «Стародавнє місто Херсонес Таврійський та його хора (V ст. до н.е. по XIV ст. н.е.)» включені до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Херсонеське городище є єдиним у Північному Причорномор'ї цілісно збереженим зразком античного міста, яке існувало з V ст. до н.е. по XIV ст. н.е. Хора — це унікальні фрагменти ділянок сільськогосподарських околиць стародавнього міста.

Лише поодинокі пам'ятки збереглися з часів Київської Русі. Тому кожна з них потребує особливій уваги і вивчення для пізнання давньоруської історії. Як відомо, особливістю історичного розвитку України була багатовікова боротьба за національне визволення, що органічно поєднувалася з ідеями соціального визволення. На жаль, такі пам'ятки історії залишалися без належної уваги дослідників. Це значною мірою зумовлюється тим, що проблеми національної самобутності і незалежності, становлення української державності тривалий час залишалися забороною темою в радянській історіографії. В томах Зводу увічнені місця і об'єкти, пов'язані з такою видатною подією в житті українського народу, як Національно-визвольна війна сер. XVII ст. Це залишки укріплень, храми, козацькі могили, пам'ятки місця битв, перебування визначних діячів тощо. Робота по виявленню пам'яток державного устрою та суспільно-економічного ладу, громадсько-політичного життя, соціальних і національно-визвольних рухів триває й досі. Урядом України прийняті ухвали щодо створення на базі Музею-заповідника «Козацькі могили» Державного історико-меморіального заповідника «Поле Берестецької битви», упорядкування пам'ятних та історичних місць м. Чигирин і створення Національного історико-культурного заповідника «Чигирин». Вирішено питання щодо надання статусу Національного заповідника «Хортиця», організацію Державного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в місті Батурині, столиці Гетьманщини з другої половини XVII ст. до 1708 р., резиденції останнього гетьмана України К. Розумовського. Створений Державний історико-архітектурний заповідник «Хотинська фортеця». До Зводу включено пам'ятки та визначні місця, що увічнюють життя видатних державних і громадських діячів України зазначеної доби — Б. Хмельницького, І. Виговського, П. Сагайдачного, І. Мазепи, П. Калнишевського та ін., діяльність яких раніше зображувалася у спотвореному вигляді. Низку статей присвячено пам'яткам визвольних рухів — опришків, гайдамаків, Коліївщини.

До томів Зводу включені меморіальні об'єкти козацької доби, які яскраво відбивають самобутність, неповторність національного розвитку України. Це залишки споруд, визначні місця, пов'язані із козацтвом — січі, паланки, козацькі монастирі і церкви, могили і козацькі цвинтарі, пам'ятні місця проведення козацьких рад, розташування таборів, боїв тощо. На Гетьманщині був особливий адміністративно-територіальний устрій, який став одним із етапів розвитку української державності. Сотенно-полковий устрій існував з часів Національно-визвольної війни сер. XVII ст. до 1765 р. — на Слобожанщині, 1781 р. — на Лівобережній Україні. В деяких містах України збереглися будинки полкових канцелярій (м. Ніжин, Чернігівська обл.), що були на той час державними установами.

До пам'яток державного устрою та суспільно-економічного ладу належать також споруди, пов'язані з розвитком самоврядування в Україні часів раннього нового і нового часу — ратуші (м. Львів, м. Жовква, Дрогобич Львівської обл.), будинки судових установ. Це ж стосується меморіальних будівель, пов'язаних із діяльністю міських дум, земств, дворянських і купецьких зібрань, торговельних і фінансових бірж, в діяльності яких брали участь відомі політичні та громадські діячі, підприємці, представники освіти, науки і культури. У Зводі висвітлюється діяльність «Просвіт», кооперативний і національно-визвольний рух у Західній Україні, з яким пов'язана діяльність І.Франка. Кирило-Мефодіївське братство, яке відіграло помітну роль у формуванні національної самосвідомості українського народу і така специфічна форма боротьби за утвердження національної самосвідомості, як громадський рух, Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові, Українське наукове товариства у Києві гідно репрезентовані низкою пам'яток.

Певні труднощі спричиняє виявлення і дослідження пам'яток, що відбивають визвольну боротьбу українського народу кін. ХІХ — поч. ХХ ст. Тривалий час увічнення історичних подій цього періоду обмежувалося тільки пам'ятними місцями революційного руху робітничого класу і діяльністю однієї партії більшовиків. Роль інших класів, політичних течій і партій, позиції яких істотно відрізнялися або були протилежними більшовицькій, досліджувалися дуже упереджено і поверхово. При написанні Зводу виявлені меморіальні об'єкти, пов'язані з діяльністю Української радикальної партії, Української соціал-демократичної робітничої партії, Революційної української партії, Товариства українських поступовців, Української партії соціалістів-федералістів, Української партії соціалістів-революціонерів, Української народно-республіканської партії тощо.

До томів Зводу включено значну кількість статей про пам'ятки Української революції 1917–21 рр., масштабної події, пов'язаної, насамперед, з боротьбою української нації за відновлення та утвердження власної державності. У процесі імплементації в суспільну свідомість національних цінностей, які за радянської доби подавались виключно негативно, важливу роль відіграють пам'ятки і визначні місця цієї доби. Це стосується об'єктів, де розташовувались установи Української Центральної Ради, Української Держави періоду Гетьманату, Директорії УНР, визначні місця, пов'язані з проголошенням УНР, ЗУНР, Актом Злуки Української Народної Республіки і Західно-Української Народної Республіки, діяльністю керманічів революції — голови Української Центральної Ради, М. Грушевського, голови першого українського уряду — Генерального Секретаріату — В. Винниченка, голови Директорії УНР С. Петлюри, Президента ЗУНР Є.Петрушевича та інших провідних діячів.

Вимагають переосмислення події тоталітарних часів, які тривалий час змальовувалися, головним чином, як епоха суцільних перемог та успіхів. Для цього періоду притаманні гострі суперечності, деформації ідеологічного та економічного характеру, породжені адміністративно-командними методами сталінського режиму. Саме на той час припадають масові державні репресії представників національної інтелігенції, які підтримували ідею розвитку української державності, культури й мови. У 20–30 рр. ХХ ст. значних втрат зазнала українська культура. «Розстріляне відродження» — так пізніше названо ті часи. В ході судово-політичних процесів, що супроводжувалися розпорою з українською інтелігенцією, були репресовані відомі вчені С. Єфремов, М. Слабченко, письменники М. Драй-Хмара, М. Зеров, Г. Косинка, М. Куліш, талановитий художник М. Бойчук, реформатор української сцени Л. Курбас та багато інших.

У зв'язку з проведенням згубної хлібозаготівельної політики, насильницької колективізації українське селянство залишилось без засобів існування. Це призвело до страшних голодоморів в Україні в 1921–23, 1932–33, 1946–47 з мільйонами людських жертв. За даними різних дослідників масовий голодомор поглинув від 5,5 до 9 млн. людей⁵⁵. До томів Зводу включено меморіальні об'єкти, що увічнюють пам'ять жертв голодоморів та масових репресій.

Надзвичайно актуальним залишається виявлення і переосмислення багатьох пам'яток воєнної історії, які відтворюють багатовікові традиції України, процес формування її збройних сил. Як відомо, на долю українського народу випало чимало тяжких випробувань. Український народ не раз демонстрував героїзм і мужність: під час селянсько-козацьких повстань проти поневолювачів, Національно-визвольної війни сер. ХVII ст., боротьби з турецькою та кримсько-татарською агресією, згодом у російсько-турецьких війнах, вітчизняній війні 1812, Кримській, світових війнах ХХ ст. Війни залишили численні могили та цвинтарі. На жаль, значна кількість цих поховань занедбана або знищена. В ході роботи над Зводом звертається увага на їх розшук та вивчення. Важливо відновити історичну пам'ять про всіх, хто поліг у боях, незалежно від їх національності та причетності до того чи іншого воєнного табору. В буремні роки революції поряд з частинами Червоної армії та Червоної гвардії діяли українські національні збройні сили — Українські січові стрільці, Українська Галицька армія. Завдяки виявленню, відзначенню, формуванню місць пам'яті, які стають важливим фактором відтворення образів минулого, до Зводу включена значна кількість нових пам'яток, це, передовсім, Меморіальний комплекс «Хотинська фортеця», «Пам'яті героїв Крут». За даними Українського інституту національної пам'яті складено Реєстр таких місць пам'яті, який містить 225 позицій⁵⁶.

Певна корекція внесена і в концептуальні підходи щодо дослідження пам'яток Другої світової війни. Статті про ці події за кількістю становлять вагому частину томів. При увічненні подій цього періоду значна увага приділялася початковому, найбільш трагічному періоду війни, що не знайшов об'єктивного висвітлення в історичній літературі. Активізувалася робота по виявленню пам'яток і пам'ятних місць боїв частин Червоної армії, що перебували в оточенні, поховань воїнів, які загинули в полоні. На території України гітлерівцями було влаштовано понад 230 концтаборів, 250 місць масових страт радянських людей, в тому числі військовополонених. При дослідженні перебігу подій 2-ї світової війни слід врахувати специфіку різних регіонів України. Серйозного і неупередженого аналізу вимагає історія Української повстанської армії, національних збройних формувань, які боролися за самостійну Україну, націоналістичного підпілля під проводом Організації українських націоналістів.

У томах Зводу досить цікаві статті про пам'ятки історії виробництва і техніки, які відображають етапи економічного і науково-технічного розвитку України. Приділено увагу пам'яткам, пов'язаним, з розвитком народних промислів і ремесел, сільськогосподарського і промислового виробництва, що пережили час і збереглися до наших днів. Це вітряки, ремісничі майстерні, окремі будинки та садиби, перші залізниці, шахти, фабрики, заводи та інші підприємства, з яких починалися ті чи інші галузі. Уже в XVI ст. важливим промисловим центром були Українські Карпати. Солеварні, поташні, тартаки — ці та інші будівлі збереглися на Івано-Франківщині та Львівщині. Україна багата на пам'ятки науки і техніки. Майже в кожній області зустрінеш на п'єдесталах перші трактори, паровози тощо, але вони часто залишаються поза увагою науковців. Окремі статті увічнюють пам'ять видатних виробничників, інженерів, підприємців, засновників акціонерних товариств, які зробили значний внесок у розвиток економічного потенціалу України. Серед них імена підприємців Терещенків, Ханенків, Дегтярьових, І. Харитоненка, О. Бобринського та багатьох інших, завдяки яким розвивалося підприємництво, банківська справа, змінювалася інфраструктура міст, будувалися навчальні і медичні заклади, музеї і храми. Дослідження їхнього життя та діяльності сприяє відкриттю багатьох нових або маловідомих сторінок історії розвитку техніки, технології, підприємства в Україні в дорадянський час.

Значна увага приділена пам'яткам науки, освіти і культури. Пов'язані з життям та діяльністю вчених, письменників, педагогів, художників, акторів, вони свідчать про духовний розвиток нації, її культурний та науковий потенціал. Серед значної кількості цих пам'яток важливе місце посідають наукові та навчальні заклади, яким принесли славу їх викладачі

та учні. Це, насамперед, такі найбільш відомі навчальні заклади в Україні, як Києво-Могилянська та Острозька академії. У Зводі представлені й середні навчальні заклади, серед яких широковідомі ліцеї князя Безбородька у Ніжині, Рішельєвський в Одесі, колегія ім. Павла Галагана у Києві. З поч. ХІХ ст. почали створюватися університети в Києві, Харкові, Одесі, Чернівцях, продовжував діяти Львівський університет, в усіх губернських та багатьох повітових містах України засновані численні гімназії. В багатьох навчальних, наукових і лікувальних установах збереглися бібліотеки, зали, музейні приміщення, бурси, кабінети видатних учених, дослідження й опис яких значно збагатять відповідні томи. Автори присвятили низку статей будинкам, в яких діяли культурно-освітні установи, що займались у кін. ХІХ — на поч. ХХ ст. поширенням освіти, наукових знань, відстоюванням української мови, сприяючи в такий спосіб розвитку національної самосвідомості українського народу. Це товариства грамотності, недільні школи, громади, просвіти, народні університети, активну участь у яких брали письменники Леся Українка, І. Франко, М. Коцюбинський, Б. Грінченко, В. та О. Барвінські, О. Кониський та ін. У процесі підготовки Зводу поруч з виявленням нових об'єктів переглядалися взяті на державний облік пам'ятки, виходячи з об'єктивної, науково виваженої оцінки реального місця і значення кожної події або особи в історії України. Цінність того чи іншого об'єкта як пам'ятки історії зумовлюється, насамперед, значенням пов'язаної з ним події або персоналії для соціально-політичного та культурного розвитку України, окремих її регіонів.

Об'єкти науки і техніки є однією з складових матеріальної культури людства, що безпосередньо пов'язані з науково-технічним прогресом. До об'єктів культурної спадщини означеного виду відносяться об'єкти, що визначають певні етапи у розвитку науки і техніки, а також ті, що розкривають творчу діяльність вчених, інженерів, архітекторів, винахідників або засновників певних наукових напрямів і пов'язані з цими особистостями⁵⁷. Вони можуть бути представлені як у вигляді окремих споруд, так і у вигляді комплексів, що символізують певні досягнення того чи іншого часу у виробництві або були пов'язані з видатними відкриттями, становили певний етап у розвитку науки і техніки. Дуже часто ці об'єкти — комплексні у межах кількох видів. Це стосується укріплених районів на території України, які будувались в 20–30-ті роки минулого століття. Вони являються комплексними пам'ятками історії, науки і техніки. Укріплений район — це район (рубіж) чи смуга місцевості, яка була обладнана системою довготривалих польових і вогневих та інших фортифікаційних споруд у поєднанні з різними інженерними загородженнями і підготовлена до тривалої оборони спеціально призначеними військами

самостійно чи у взаємодії з польовими військами⁵⁸. В період 1929–38 рр. в СРСР були побудовані 13 УРів, у тому числі в Україні 7. В 1938–39 рр. розпочалося будівництво ще 8 УРів, у тому числі 6 в Україні. В 1940–1941 рр. на новому державному кордоні розпочалося спорудження Володимир-Волинського, Ковельського, Перемишльського, Рава-Руського, Струмилівського, Верхньо-Прутського і Нижньо-Прутського, а також проводились роботи по створенню Дунайського, Одеського і Чернівецького УРів⁵⁹, але будівництво їх не завершилось.

На території України залишилася значна кількість військово-інженерних споруд, дотів і дзотів, що знаходилися на лінії укріплених районів і які відіграли значну роль в ході оборонних боїв, зірвавши плани німецького командування. Важливими рубежами на підступах до Києва були оборонні споруди Коростенського і Київського УРів. На березі р. Уж (м. Коростень) збереглася унікальна пам'ятка — підземний штаб Коростенського укріпрайону № 5, який займав оборону на відстані 182 км і нараховував 456 дотів. В Києві і Київській області збереглися пам'ятки Київського укріпрайону, загальна кількість яких становить 220 споруд, у тому числі 184 кулеметних доти. Між селами Гатне і Юрковка знаходився підземний двоповерховий командний пункт, в Святошині — триповерховий командний пункт, нижній поверх якого був на глибині в 47 м⁶⁰. Останнім часом проводяться дослідження цих унікальних пам'яток, створена єдина база даних, проводяться роботи по реконструкції дотів.

Належним чином у Зводі мають бути представлені пам'ятки архітектури, містобудування, монументального мистецтва. Організуюча роль архітектури, що не обмежується утилітарною функцією у вирішенні містобудівних проблем, має глибокий художньо-історичний зміст, який, у свою чергу, тісно пов'язаний з проблемами культури, з урахуванням і збереженням пам'яток усіх видів. Фактично матеріальні структури будівель і простору несуть інформацію про соціально обумовлену поведінку людей. Ця інформація пов'язує різні покоління, різні епохи, вона складає важливу частину колективної пам'яті людства. Тому в контексті Зводу архітектурна пам'ятка часто виступає як основа комплексної пам'ятки історії та культури, тобто вона одночасно поєднує кілька видів пам'яток. Найчастіше у комплексних пам'ятках трапляється поєднання творів архітектури та містобудування з творами монументального мистецтва. Архітектурні монументи нерідко пов'язані з історичними подіями та пам'яттю про видатних осіб. Вони можуть бути складовими частинами саме комплексних пам'яток у синтезі монументального та містобудівного мистецтва.

Репрезентативними є пам'ятки храмової архітектури, невід'ємну складову частину яких становить монументальне мистецтво (живопис, мозаїка, скульптура). Найбільш численною є група пам'яток житлової архітек-

тури, яка вирізняється різноманітністю функціональної організації простору, часто зберігає в собі меморіальну пам'ять. Однаково це стосується і громадських споруд, адже в театрах, навчальних закладах і народних будинках працювали видатні особи різних часів і відбувалися значні історичні події. Тому об'єкти архітектури цього типу також найчастіше є комплексними пам'ятками, поєднуючи історичні й архітектурні цінності. Крім того, громадська значущість цих споруд зобов'язувала до виразної архітектурно-художньої композиції, яка, у свою чергу, відігравала істотну роль у формуванні містобудівної структури населеного пункту.

Звичайно, провідна роль у формуванні міст, що історично склалися, належить видатним архітектурним спорудам, але ж і рядова забудова створює своєрідну емоційну паузу, життєдайне тло, на якому сприймаються пам'ятки архітектури. Раціональна та індустріальна архітектура, яка задовольняє тільки утилітарні потреби, не має нічого спільного із високим завданням архітектури — створенням штучного високодуховного середовища. Архітектурі високого гатунку в усі віки притаманна єдність з природою і мистецтвом, вишукана гармонія архітектурно-просторової композиції з довкіллям. Саме з таких позицій розглядаються твори архітектури та містобудування, які заслуговують на одержання статусу пам'ятки і відповідне місце у «Зводі пам'яток історії та культури України».

Визначення пам'яток містобудування здійснюється у процесі розробки історико-архітектурних опорних планів у складі генеральних планів міст. У них виявляються спеціальні зони охорони пам'яток, що відзначаються особливостями режиму відповідної містобудівної діяльності в їх межах, складається перелік заходів з реконструкції, реставрації і впорядкування та забудови на їх територіях. Ця особливість враховувалася при виявленні і введенні до Зводу саме пам'яток містобудування. При розгляді таких пам'яток визначаються їх цілісні в функціональному сенсі частини — компоненти, з яких вони складаються. Ці компоненти, в свою чергу, можуть містити в собі твори сучасної архітектури, залишки історичного планування і різного типу забудови, тобто як архітектурні, так і інженерні споруди. Всі вони розглядаються як окремі пам'ятки, так і у їх сукупності з характеристикою історико-культурної, архітектурно-художньої та містобудівної цінності як окремих складових, так і усього містобудівного комплексу.

Під час роботи над Зводом проаналізовані та удосконалені критерії визначення історичних міст України. Як відомо, вперше реєстри історичних центрів, які зберегли давню планувальну структуру і велику кількість пам'яток, було затверджено у 1946–49 рр. Вони включали 5 міст республіканського значення (Полтава., Луцьк, Володимир-Волинський,

Одеса, Кам'янець-Подільський) та 27 населених пунктів із значною кількістю архітектурних пам'яток (Батурич, Вінниця, Дубно, Козелець, Кременець, Переяслав-Хмельницький, Острог, Хотин, Почаїв та ін.). Тоді ж міста Київ, Чернігів, Львів були зараховані до історичних центрів все-союзного значення. 5 серпня 1968 Держбуд України затвердив «Список старовинних міст, селищ і сіл УРСР, проекти планування і забудови яких повинні погоджуватися з органами охорони пам'яток культури». До нього було внесено 305 міст, селищ міського типу та сіл. Важливе значення мав затверджений урядом України перелік 39 стародавніх малих і середніх міст та інших населених пунктів, що містили значну кількість пам'яток. Однак критерії визначення історичного значення міст і сіл були нечіткими, поза увагою лишилася значна кількість старовинних населених пунктів. Внаслідок дослідницької роботи, пов'язаної і з підготовкою «Зводу пам'яток історії та культури України» виявлено 1399 міст і селищ та близько 8 тис. сіл із значною історико-культурною спадщиною, 1020 парків, що мають історико-культурну цінність⁶¹.

Належне місце в томах Зводу знайдуть пам'ятки монументального мистецтва: скульптура, декоративно-ужиткове мистецтво, розписи, мозаїка, іконостаси та ін. У зв'язку з новою концепцією Зводу редакційним колегіям довелося провести масштабну роботу щодо уточнення списку об'єктів, які мають увійти до томів, вилучення низькопробних творів, розшуку справжніх мистецьких цінностей. Перед редколегіями стоять завдання про залучення спеціалістів для вивчення пам'яток монументальної скульптури і живопису, меморіальної і монументально-декоративної скульптури XVI–XVIII ст., яка практично не представлена в матеріалах Зводу, оскільки значка кількість мистецьких творів минулого не бралася на державний облік. Це стосувалося пам'яток релігійного мистецтва, меморіальних споруд та пам'ятників на цвинтарях. Недостатня вивченість цього виду пам'яток, що обумовлюється браком висококваліфікованих фахівців, створює значні труднощі для їх висвітлення у Зводі. При включенні пам'яток XX ст. до Зводу доцільно перейняти досвід зарубіжних країн, де в подібні видання не включаються пам'ятки монументального мистецтва останніх 25–30-ти і більше років, оскільки для об'єктивного їх поцінування, визначення їх істинної художньої та суспільної вартості необхідна певна часова дистанція⁶².

«Звід пам'яток історії та культури» охоплює всі нерухомі об'єкти на території України. Очевидно, уявлення про історико-культурну спадщину українського народу буде неповним, якщо не згадати про пам'ятки, створені значними етнічними спільнотами українців як у близькому, так і далекому зарубіжжі. Ці поселення українців зберігають основи української культури, мистецькі та побутові традиції, що дає підставу для під-

готовки спеціального тому, присвяченого пам'яткам національної культури за межами України.

Практика роботи з підготовки до видання Зводу по м. Київ і м. Севастополь, окремих збірок матеріалів до Зводу по Житомирській, Запорізькій, Івано-Франківській, Полтавській, Сумській, Хмельницькій областям, рецензування матеріалів, надісланих обласними редколегіями до Інституту історії України НАН України та інших профільних наукових установ довели, що науково-методичні розробки потребують певного осучаснення, уточнення і доповнення. В 2011 р. колектив науковців Центру «Зводу пам'яток історії та культури України», спираючись на новітні розробки в галузі пам'яткознавства, історичної науки підготував «Теоретичні та науково-методичні засади підготовки статей про пам'ятки історії до «Зводу пам'яток історії та культури України». Колектив авторів прагнув підійти до проблеми комплексно і детально висвітлити максимально можливу кількість аспектів — від розробки теоретичних питань, понятійно-термінологічних аспектів в цілому, критеріїв класифікації пам'яток окремих видів і типів до формування практичних питань підготовки «Зводу пам'яток історії та культури України». Достоїнством книги є намагання авторів розглянути широке коло питань, які виявилися дискусійними, найменш з'ясованими, або такими, що потребують прискіпливого переосмислення. До числа новацій слід віднести розгляд теоретичних і методологічних проблем українського пам'яткознавства, які донині є предметом академічних дискусій. Це, в першу чергу, формування понятійного апарату у пам'яткознавстві, який зазнавав неодноразових змін, методологічні засади визначення критеріїв поцінування пам'яток історії та культури загалом, а також пам'яток основних видів і типів. Робота присвячена проблемі дослідження пам'яток історії різних типів, груп, починаючи з Київської Русі, пізнього середньовіччя та ранньомодерної доби.

Актуальним теоретичним і практичним питанням, пов'язаним з відображенням об'єктів мистецької спадщини у «Зводі пам'яток історії та культури України» присвячена збірка «Проблеми висвітлення мистецької спадщини у «Зводі пам'яток історії та культури України»⁶³. Автор подає загальний огляд основних груп пам'яток монументального мистецтва різних регіонів України з найдавніших часів до сьогодення, наголошуючи, що за радянських часів до пам'яток цього виду застосовувався заідеологізований, однобічний, часто кон'юнктурний підхід. Крім висвітлення низки теоретичних і практичних питань, що виникли у процесі підготовки матеріалів Зводу про пам'ятки монументального мистецтва, у виданні вміщені зразки статей, написаних науковцями Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнології ім. М. Рильського НАН України.

Існує необхідність у методичних рекомендаціях для підготовки статей про інші види культурної спадщини, зокрема пам'яток археології, архітектури, містобудування, науки і техніки. На жаль, з розформуванням Державного науково-дослідного інституту теорії та історії архітектури і містобудування (ДНДІТІАМ), де концентрувався кращий архітектурний потенціал країни, розроблялись новітні підходи і концепції, вирішення цих питань значно ускладнилися.

3. Регіональний аспект підготовки «Зводу пам'яток історії та культури України»

Робота по підготовці «Зводу пам'яток історії та культури України» в регіонах здійснюється з різною інтенсивністю. Підготовка Зводу багато в чому залежить від організаційної роботи створених на місцях центрів, які акумулюють всю діяльність — робочих груп, центрів, відділів, комунальних підприємств у Харківській і Чернігівській областях. Всього створено 17 територіальних одиниць з постійним штатом від 3 до 10 співробітників, фінансовим забезпеченням з місцевого бюджету. В АР Крим (до 2014 р.), 14 областях, містах Києві і Севастополі (до 2014 р.) затверджені і діють республіканська, обласні і міські редколегії. В 10 регіонах свого часу були затверджені редколегії, але протягом останніх років вони фактично не працюють. У Житомирській, Закарпатській, Івано-Франківській, Сумській, Хмельницькій, Чернівецькій областях виділяються спеціальні кошти на додаткове порайонне обстеження території і пам'яток, написання та рецензування статей кваліфікованими фахівцями, виготовлення ілюстрацій до томів Зводу. В Запорізькій, Рівненській та Тернопільській областях робочі групи діють на позаштатній основі, і їх діяльність не фінансується.

Склад робочих груп комплектувався, в основному, із співробітників музеїв, представників управлінь культури, на яких покладалися обов'язки відповідальних секретарів. Це, перш за все, Н. Коваленко (м. Київ), В. Шавшин (м. Севастополь), О. Хлевнюк (АР Крим), А. Калінчук (Вінницька обл.), В. Безносок (Житомирська обл.), С. Піняк (Закарпатська обл.), Л. Калмуکیدі (Запорізька обл.), Л. Голубчик (Дніпропетровська обл.), П. Арсенич, З. Федунків (Івано-Франківська обл.), Р. Чистик (Київська обл.), В. Мокляк (Полтавська обл.), В. Павленко (Сумська обл.), М. Ягодинська (Тернопільська обл.), О. Кобзун (Херсонська обл.), Л. Шуральова (Хмельницька обл.), В. Марьонкіна (Харківська обл.), Ю. Преступенко (Чернівецька обл.) та інші фахівці, які є справжніми ентузіастами і подвижниками своєї справи. В робочих групах при місцевих редколегіях зосереджується основна інформація про пам'ятки — документальний,

картографічний та ілюстративний матеріал, готувалися анотовані списки пам'яток, Словники по окремих видах пам'яток і загальний зведений Словник. У функції робочих груп входить підбір авторів для написання статей про пам'ятки, нарисів про міста та районні центри, вступних матеріалів, організація рецензування і редагування текстів, підготовка ілюстративних та картографічних матеріалів.

Особливо значний доробок у підготовці Зводу по м. Києву, вихід якого був запланований на 1994 р.⁶⁴. Редакційна колегія, яка отримувала постійну підтримку міської адміністрації, розраховувала видати матеріал про пам'ятки Києва у двох частинах. За пропозицією голови міської редколегії тому «Київ» академіка П. Тронька було прийнято рішення про видання тому «Зводу пам'яток історії та культури України» по м. Києву у двох томах, трьох книгах. Пізніше було прийнято рішення, що перший том вийде не в двох, як раніше планувалося, а в трьох частинах⁶⁵.

Якщо на початковому етапі роботи Словник пам'яток історії та культури по м. Києву, складений на основі анотованих списків, включав 550 пам'яток, при чому 296 — братські і одиночні могили, то на кінець 1986 р. кількість пам'яток становила 634⁶⁶. Це був результат копіткою роботи міської редколегії, робочої групи у складі наукових співробітників Т. Григор'євої, О. Лугової, Е. Піскової, Л. Шевченко, завідувачки відділом охорони пам'яток історії та культури Управління охорони пам'яток історії, культури та історичного середовища м. Києва Н. Коваленко, авторського колективу видання. За даними на 24 вересня 1991 р. матеріали першої книги тому Зводу по м. Києву були готові до передачі у видавництво (передмова, вступ, 1629 статей про пам'ятки історії та культури, у тому числі: 109 — архітектури, 31 — археології, 195 — монументального мистецтва, 1242 — історії, з них — 1147 могили, 435 ілюстрацій)⁶⁷.

Завдяки наполегливій та цілеспрямованій роботі редакційної колегії (П. Тронько — відповідальний редактор, В. Горбик — заступник головного редактора, Л. Федорова — відповідальний секретар), авторського колективу спільно з Головною редакцією Зводу стало видання першої книги Зводу по м. Києву (Звід пам'яток історії та культури України. Київ. — Кн. 1, ч. 1. — К., 1999; ч. 11. — К., 2004), підготовлена до друку третя частина першої книги, електронний варіант якої опубліковано на порталі Інституту історії України НАН України. Вихід книги поклав початок найбільш повному і ґрунтовному виданню у галузі культури України. Загалом у трьох частинах тому «Київ» «Зводу пам'яток історії та культури України» описано 2455 об'єктів історико-культурної спадщини міста всіх видів і типів — наукових біографій про пам'ятки столиці. З них пам'яток історії — 1221, у тому числі 146 поховань. Зважаючи на те, що

кілька тисяч пам'яток історії (поховань) ще не досліджені й не описані авторами Зводу, можна дійти висновку, що державні пам'яткоохоронні органи не мають повних даних про об'єкти нерухомої історико-культурної спадщини міста, а «Звід пам'яток історії та культури України» по м. Києву виконує роль наукового реєстру, яким вони користуються у практичній діяльності⁶⁸.

Кожну частину супроводжує науково-довідковий апарат: список джерел та літератури до кожної статті, архітектурний і топонімічний словники, покажчики — вулиць, іменний і постатейний, а також великий ілюстративний матеріал. У книзі 1 тому «Київ» опубліковано 4622 ілюстрації: частина 1 — 1366 фотографій, карт, схем, планів, 700 статей, частина 2 — 1646 ілюстрацій, частина 3 — 1510. В даний час триває складання Словників по кладовищам Києва до книги 2 тому Зводу «Київ» «Київський некрополь». Підготовлені Словники Лук'янівського військового кладовища та Державного історико-меморіального Лук'янівського заповідника, до яких включено 1319 (804 та 515 відповідно) пам'яток історії та мистецтва. Готуються Словники пам'яток Байкового та Солом'янського кладовищ, планується підготовка Словників поховань Міського, Звіринського, Куренівського, Святошинського, Дарницького та інших кладовищ Києва. Робота над Зводом триває значний період часу. Це накладає певний відбиток на підготовлені матеріали, які застаріли і потребують осучаснення і уточнення. Робочій групі тому Зводу по м. Києву довелося замінити або уточнити майже половину матеріалів, які готувалися протягом попередніх років. Йдеться про ретельний аналіз взятих на облік об'єктів культурної спадщини, в першу чергу радянського періоду, з точки зору основних критеріїв оцінювання історичних пам'яток, переосмислення частини їх з методологічних позицій сучасної історичної науки і пам'яткознавства, доповнення значним блоком щойно виявлених матеріалів.

Іntenсивно в останні роки працюють обласні редколегії Житомирської, Сумської, Полтавської областей. В Полтавській області на обліку знаходиться 8510 історико-культурних об'єктів, з них на 5561 підготовлені статті. Завдяки зусиллям співробітників Полтавського краєзнавчого музею (В. Андрієць, Л. Головка, Л. Лугова, Р. Луговий, І. Мельникова, В. Мокляк, Н. Сиволап, О. Скирда, К. Фесик.) за участі наукових працівників Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської обласної державної адміністрації (І. Кулатова, О. Супруненко, В. Шерстюк) підготовлені і видані матеріали до Зводу «Звід пам'яток історії та культури України. Полтавська область» по Великобагачанському, Гадяцькому, Глобинському, Диканському, Лохвицькому, Новосанжарському, Пирятинському, Решетилівському, Семе-

нівському районах та Комсомольській міській раді. До збірок включені статті про пам'ятки археології, історії, незначна кількість статей про пам'ятки архітектури і мистецтва. За рішенням місцевої редколегії до збірок увійшли матеріали і про пам'ятки природи, які згідно методичних рекомендацій у майбутньому до томів Зводу, включатися не будуть. Серед пам'яток історії переважають поховання — братські та одиночні могили, пов'язані з подіями громадянської і Другої світової війн, а також пам'ятні знаки воїнам-землякам, включення яких до Зводу можливе лише як комплексних пам'яток спільно братськими могилами радянських воїнів. В той же час, непропорційно менше таких типів історичних об'єктів, як цивільні й військові споруди, адміністративні та житлові будинки, зразки військової техніки і зброї, пам'ятні місця боїв, місця страт жертв нацизму.

Активна фаза підготовки обласного тому Зводу по Сумській області припадає на період з 2001 р. Історико-культурна спадщина Сумщини представлена 3266 пам'ятками історії та культури, у тому числі історії — 1900, археології — 922, архітектури та містобудування — 326, монументального мистецтва — 118. Нині в області діють два заповідника: з 1986 р. — Путивльський історико-культурний та Глухівський (з 1994 р.), заповідною територією оголошене історичне середмістя Сум (з 1991 р.). Залучення робочою групою до обстеження історико-культурного надбання області місцевих краєзнавців В. Белашова, П. Киселенка, В. Ткаченка, а також провідних фахівців з архітектури і монументального мистецтва стали однією з умов підготовки і видання матеріалів до Зводу по м. Глухів, Глухівському, Білопільському, Середино-Будському районах⁶⁹. Із всього загалу пам'яток історії Сумської області серед пам'яток історії можна виокремити пам'ятне місце Конотопської битви 1659 р., а також комплексні пам'ятки історії та архітектури — Конотопська і Глухівська фортеці⁷⁰, 250 щойно виявлених пам'яток архітектури⁷¹. Підготовлені розділи вступу з історії, археології, монументального мистецтва, архітектури і містобудування, охорони пам'яток, а також нариси про осередки архітектурно-містобудівної спадщини та історичні місця.

За ініціативи Житомирської обласної редколегії започатковано видання матеріалів Зводу по окремих районах. Опубліковані збірники статей про пам'ятки Житомира, Бердичева, Бердичевського, Брусилівського, Володарсько-Волинського, Житомирського, Ємільчинського, Коростенського, Лугинського, Народницького, Овруцького, Попільнянського, Ружинського, Черняхівського, Червоноармійського районів. Окремим виданням підготовлена збірка про «Пам'ятки і пам'ятні місця історії та культури на Житомирщині: міста Коростень, Новоград-Волинський» (Житомир: Полісся, 2008). На матеріалах Зводу готується науково-

популярне видання «Енциклопедія Житомира: Пам'ятки археології, історії та монументального мистецтва» у двох томах. У книзі наведені відомості про основні пам'ятки, виявлені в межах Житомира, багатий ілюстративний матеріал. Видання доповнюють іменний, топонімічний і географічний покажчики⁷². Позитивні зрушення слід відзначити у дослідженні пам'яток монументального мистецтва в Житомирській області, готується окремий випуск «Пам'ятки монументального мистецтва Житомирщини»⁷³. Обстеження пам'яток археології із залученням спеціалістів Інституту археології НАН України, фахове дослідження пам'яток архітектури, містобудування та історії дозволило підготувати ґрунтовні статті про пам'ятки і щойно виявлені історико-культурні об'єкти. Це пам'ятки археології періоду Київської Русі, єдиний в Україні збережений історико-культурний об'єкт — підземний штаб Коростенського укріпрайону — на базі якого створений військово-меморіальний комплекс «Скеля» і Музей цивільної оборони⁷⁴.

Одним з перших готувався том Зводу по Харківській області. Активна позиція місцевих органів влади у питаннях охорони культурної спадщини, створення обласної редколегії на чолі з керівниками обласної адміністрації, широка підтримка місцевих пам'ятоохоронців, співпраця науковців з краєзнавцями дозволили провести фронтальне обстеження низки історико-культурних об'єктів у Харкові. Результатом спільної роботи науковців і громадських активістів став вихід збірки «Матеріали до «Зводу пам'ятників історії та культури народів СРСР по Українській РСР. Харківська область» (Матеріали на допомогу авторам). — Вип. 2. (К., 1984). Словник тому і частина статей про пам'ятки археології та історії, які пройшли відповідне рецензування в академічних інститутах, стали добротною основою для роботи над томом, але часті зміни керівництва редколегії, нестабільне фінансування, невирішення організаційних питань стали на заваді подальшої роботи над томом. На жаль, не видана ґрунтовна збірка статей «Харківщина: події і люди, вкарбовані в літопис краю», підготовлена за матеріалами Харківського тому Зводу.

Історія Севастополя відображена в 2073 пам'ятках історії та культури станом на 1 січня 2008 р.⁷⁵ До роботи над томом по м. Севастополю були залучені наукові співробітники Інститутів історії України, археології, мистецтвознавства, фольклору та етнології ім. М. Рильського НАН України, музейні співробітники. Основу робочої групи з підготовки Зводу по м. Севастополю склали наукові співробітники Національного музею героїчної оборони і визволення Севастополя О. Грабар, Ю. Савченко, В. Шавшин, начальник управління культури м. Севастополя О. Щиголева. Постійну участь в її роботі брали директор Б. Мазепов і заступник директора Музею В. Крест'яніков, наукові співробітники відділу історико-

краєзнавчих досліджень. Протягом трьох років Севастопольська міська редколегія і авторський колектив за участі співробітників наукових установ м. Києва проробили значну роботу по підготовці тому Зводу — написані передмова і вступ, 641 стаття про пам'ятки історії, археології, мистецтва і архітектури, виготовлена основна частина ілюстрацій та картосхем⁷⁶. 3 лютого 1988 р. на засіданні Головної редколегії Зводу розглядалося питання «Про завершення підготовки тому Зводу пам'яток історії та культури м. Севастополя до друку».

Сприяння у роботі неструктурній групі, авторському колективу з боку міської адміністрації, міського управління культури, дирекції Національного музею героїчної оборони і визволення Севастополя, згадана і чітка робота робочої групи, створеної при Музеї, дотримання запланованих термінів у підготовці статей про пам'ятки історії та культури стали запорукою видання у 1991 р. макету тому Зводу по м. Севастополю у вигляді 7 книжок (Свод памятников истории и культуры Украинской ССР. Севастополь. — К.: Изд-во «Украинская Советская Энциклопедия» им. М.П. Бажана, 1991)⁷⁷. Після обговорення макету у листопаді 1992 р., як основи тому Зводу по м. Севастополю, рукопис був переданий до Головної редакції. Недоукомплектованість редакції спеціалістами в галузі археології, архітектури, мистецтва, недостатня кількість наукових редакторів не дозволяла водночас проводити редакційні роботи над кількома томами — по м. Києву і м. Севастополю. Робота над томом продовжувалася, але дуже повільно. В 2001 р. доповнений і доопрацьований рукопис тому по м. Севастополю переданий до Головної редакції «Зводу пам'яток історії та культури України» при видавництві «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана⁷⁸. До тому включені загалом 939 статей про пам'ятки всіх видів, 414 ілюстрацій, картографічний матеріал. В процесі роботи над томом було додатково написано 150 статей про щойно виявлені пам'ятки. На жаль, завершальна фаза підготовки видання наштовхнулася на низку проблем, пов'язаних із згоранням роботи Головної редакції Зводу і відсутністю фінансування. Починаючи з 2008 р. та протягом останніх декількох років робота над томом Зводу по м. Севастополю була повністю призупинена. В грудні 2013 р. прийняте рішення Головною редколегією Зводу, підтримане місцевою владою Севастополя щодо поновлення роботи над Зводом і підготовки його до друку протягом 2014 р. Але внаслідок ситуації, яка склалася у зв'язку з рішеннями парламенту АР Крим, міськради Севастополя та Держдуми Росії щодо включення м. Севастополя до складу РФ, питання щодо можливостей у реалізації цих планів лишається відкритим.

Підготовка Зводу в АР Крим на початку 80-х років минулого століття певною мірою активізувала краєзнавчий і пам'яткоохоронний рух у

регіоні, долучивши до нього місцевих краєзнавців, музейних і архівних працівників, широкий загал шанувальників старовини. Організаційний досвід роботи найбільшої пам'яткоохоронної організації — Кримської обласної організації УТОПІК — на чолі із заступником голови Кримського облвиконкому Т. Красиковою був використаний при формуванні обласної редколегії «Зводу пам'ятників історії та культури України». Створення районних груп по дослідженню культурної спадщини на місцях розширило коло дослідників, виступи по місцевому радіо, публікації в газетах «Крымское время» и «Крымские известия», проведення постійних нарад з авторським колективом, надання консультацій і науково-методичної допомоги науковими співробітниками академічних інститутів давало можливість оперативно вирішувати всі нагальні питання. Прийняття низки державних і партійних постанов, вирішення першочергових фінансових питань, створення авторського колективу і робочої групи забезпечили проведення фронтального обстеження пам'яток і підготовку першого варіанту тому Зводу по АР Крим, який планувався у двох книгах (спочатку — в трьох). В томі мали бути вміщені статті про понад 9 тис. пам'яток з відповідними фотоілюстраціями, картами, схемами, планами. Вихід першої книги планувався на 2004 рік, другої — 2009⁷⁹.

До 1985 р. у Кримській області були обстежені і підготовлені статті про 294 пам'ятки археології, 1079 — історії, 208 — монументального мистецтва⁸⁰. На початку 1990-их років була закладена добротна основа для тому «Зводу пам'ятників історії та культури України» по АР Крим. В 2001 р. редколегію очолив голова Ради міністрів АР Крим В. Горбатов, до складу редколегії увійшли голова Республіканського комітету з охорони і використанню пам'яток історії та культури, директори Кримського відділення Інституту сходознавства ім. А. Кримського НАН України, Кримського філіалу Інституту археології НАН України, викладачі Таврійського національного університету ім. В. Вернадського, бібліотечні, архівні і музейні співробітники провідних кримських музеїв і заповідників.

Підготовка Зводу знаходилася в центрі уваги керівництва республіки, з республіканського бюджету виділялися відповідні кошти на обстеження регіону, написання статей та їх рецензування. В рамках підготовки Зводу проводилися візуальні дослідження пам'яток з використанням широкого кола архівних і літературних джерел, готувалися статті про пам'ятки і щойно виявлені історико-культурні об'єкти. Протягом сезону 2003 р. в Білогірському районі були виявлені 403 об'єкти археології, доопрацьовані статті про пам'ятки історії, монументального мистецтва і архітектури Сімферополя, Євпаторії, Бахчисарайського і Кіровського районів, виданий буклет «Звід пам'яток історії та культури Джанкойського та Красноперекопського районів»⁸¹. Тісна співпраця редколегії з фахівцями стало

важливою передумовою підготовки на високому професійному рівні вступних матеріалів до тому Зводу по АР Крим з усіх видів пам'яток та охороні культурної спадщини, статей про пам'ятки археології та історії.

За даними Кримської Республіканської установи «Науково-дослідний центр пам'яткоохоронних досліджень Автономної Республіки Крим» на кінець 2013 р. підготовлені вступ до тому, який складається із чотирьох частин (пам'ятки археології, історії, монументального мистецтва, архітектури і містобудування, історія охорони пам'яток), 1336 статей про пам'ятки із загальної кількості 3772 пам'яток (з урахуванням внутрішньо комплексних об'єктів — 8693), що дає можливість сформулювати першу книгу тому Зводу по АР Крим⁸².

Кримська криза з кінця лютого 2014 р. не дозволяє вирішувати питання щодо підготовки Зводу і в цілому долі культурної спадщини на півострові у правовому полі. Для вирішення проблеми необхідне залучення міжнародних організацій, які останнім часом опікувалися пам'ятками Криму і моніторили ситуацію щодо окремих об'єктів. Завдяки співпраці України з Європейським Союзом, який із 2011 р. активно підтримував охорону культурної спадщини АР Крим у рамках проектів ЄС «Дослідження для популяризації культурної спадщини в Криму» та «Підтримка і диверсифікація кримського туризму», проводилася робота по дослідженню кримських пам'яток і підготовці відповідних документів для номінації пам'яток у Список всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Найбільш відома пам'ятка світового значення Криму «Стародавнє місто Херсонес Таврійський та його хора (V ст. до н.е. по XIV ст. н.е.)» включена до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Відповідно до рекомендацій Міжнародної ради з охорони пам'ятників та історичних місць здійснювалися підготовчі роботи для номінації наступних 15 об'єктів-кандидатів від України на включення до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Серед них три пам'ятки представляють історію та культуру Криму⁸³: Ханський палац у Бахчисараї, столиці Кримського Ханату, центрі політичного, духовного і культурного життя кримських татар, комплекс пам'яток Судацької фортеці VI–XVI ст. і транснаціональна номінація «Торговельні пости та фортифікаційні споруди на генуезьких торговельних шляхах від Середземномор'я до Чорного моря». Доля культурних цінностей і нерухомі пам'ятки, у тому числі внесені до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, які відтепер перебувають в управлінні Російської держави, потребує термінового вирішення. З метою збереження і популяризації напрацьованих матеріалів до «Зводу пам'яток історії та культури України» по м. Севастополь і АР Крим підготовлені електронні версії для розміщення їх на сайті Інституту історії України НАН України.

Аналіз підготовлених матеріалів Зводу, в першу чергу, історичних частин, засвідчує, що на місця відсутній системний, науково-обґрунтований підхід до виявлення та обліку пам'яток. У матеріалах до Зводу по Автономній Республіці Крим, Вінницькій, Дніпропетровській, Запорізькій, Кіровоградській, Харківській, Чернівецькій областям, по м. Севастополю пам'ятки історії, а також комплексні по археології та історії, історії та архітектурі, які відображають історію IX–XVIII ст., у кількісному відношенні представлені незначною кількістю об'єктів. Більшість пам'яток відображають події новітньої історії України, передусім — це пам'ятки, пов'язані з революційними подіями, громадянською та Другою світовою війнами. За типологічною ознакою переважають поховання — братські та одиночні могили воїнів. Значно в меншій пропорції представлені будинки, пам'ятні місця, оборонні споруди, зразки військової техніки (автентичні) тощо. В деяких областях до Словників включені поховання воїнів, учасників радянсько-афганської війни 1979–1989 рр. Так, в Донецькій області 382 могили, у Вінницькій — понад 100 поховань воїнів, загиблих під час цієї війни. Питання включення цих поховань до «Зводу пам'яток історії та культури України», а також до Державного реєстру нерухомих пам'яток України, наукову основу якого складає Звід, слід вирішувати у контакті з Українським інститутом національної пам'яті, в компетенції якого знаходяться меморіальні комплекси, музеї історії жертв тоталітарних режимів, до яких слід відносити і могили воїнів, які загинули під час радянсько-афганської війни.

Дніпропетровська область має багату історію, яка сягає давнини. Знахідки археологів, серед яких всесвітньо відомі пектораль з Товстої Могили та гребінь з кургану Солоха, свідчать не тільки про високий рівень матеріальної культури, а й про високу духовну культуру племен, які жили в Придніпров'ї. За часів Київської Русі тут пролягав знаменитий торговельний шлях світового значення «Із варяг у греки». Дніпропетровщина відома як край козацьких січей, п'ять з яких виявлені на території сучасного Нікопольського району. В результаті експедиції 1997 р., ініційованої Науково-дослідним центром «Часи козацькі» за сприяння Українського товариства охорони пам'яток історії та культури і Центру пам'ятокознавства НАН України проведені дослідження Томаківської, Базавлуцької, Микитинської і Чортомлицької січей⁸⁴. За даними обласної редколегії в 2014 р. підготовлені 1465 статей про пам'ятки історії, 4306 — пам'ятки археології, 54 — монументального мистецтва, 104 — архітектури і містобудування⁸⁵. Однак пам'ятні місця, пов'язані з розташуванням січей, таборів, битв, козацькі цвинтарі, Кодацька фортеця не знайшли відображення у матеріалах Зводу по Дніпропетровській області⁸⁶.

Фронтальне дослідження пам'яток, виявлення нових історико-культурних об'єктів стало пріоритетним у ході підготовки Зводу по Запорізькій області. Вивченням старожитностей області — курганів, курганних могильників, поселень і городищ — займалися археологи Запорізького обласного краєзнавчого музею, Інституту археології НАН України, а також експедиції Запорізького державного університету. У ході обстеження Василівського, Веселівського і Кам'янсько-Дніпровського районів виявлені пам'ятки історії XIX ст., представлені житловими будинками (бухгалтера, лікаря, священика), спорудами, пов'язаними з діяльністю земств (школи, народні училища, народні бібліотеки, аптеки, лікарні, поштово-телеграфні контори, сільгоспбанки), господарською діяльністю населення (млини, цегельні, крамниці). В деяких селах збереглися церкви, синагоги, молитовні будинки, що свідчить про широке представництво різних національностей в регіоні⁸⁷. Незважаючи на те, що в Запорізькій області збереглася незначна кількість пам'яток архітектури і монументального мистецтва, область дуже колоритно представлена пам'ятками археології та історії, які збереглися лише на її території. Активна науково-дослідницька робота по обстеженню культурної спадщини області на кінець 90-х років минулого століття, практично призупинена в останні роки. Великий масив зібраних матеріалів про пам'ятки Запорізької області, звідки пішло українське козацтво, має стати загальним надбанням. На жаль, у Словнику пам'яток історії «Зводу пам'яток історії та культури України» по Запорізькій області відсутня низка важливих об'єктів, у тому числі пам'ятне місце розташування фортеці Д.Вишневецького (Байди) (1770р.), прообразу Запорозької Січі.

Потребують ґрунтового доопрацювання матеріали по Кіровоградській області і м. Кіровограду, представлені на рецензування до робочої групи Головної редколегії. Заслугує на включення до Зводу комплексна пам'ятка історії, архітектури та містобудування — фортеця св. Єлизавети (1753–1821 рр.), з якою пов'язані імена російських полководців О. Суворова і М. Кутузова, а також останнього кошового отамана Запорозької Січі П. Калнишевського⁸⁸.

Широко представлені пам'ятки історії в матеріалах Зводу по Вінницькій області, у тому числі залишки фортеці (м. Бар), де відбулася битва українського війська М. Кривоноса з польсько-шляхетськими військами, сторожовий козацький курган, оборонний рів XVIII ст., оборонний вал XVI–XVII ст., пам'ятне місце переможної битви козацького війська під командуванням І. Богуна в 1651 р. (м. Вінниця), козацькі могили, пам'ятні місця, пов'язані з подіями російсько-турецьких війн, розташуванням військових таборів, залишки фортеці XVI–XVII ст. (с. Буша, Ямпільський р-н)⁸⁹. Але з 11 історико-культурних об'єктів, що входять до Державного

історико-культурного заповідника «Буша», створеного у Вінницькій області 2000 р., до Словника пам'яток історії «Зводу пам'яток історії та культури України» по Вінницькій області включені лише дві пам'ятки⁹⁰.

Поруч з нехтуванням історичним принципом відбору об'єктів з точки зору, передусім, їхнього національного та світового значення, відчутна й недооцінка наукового критерію визначення нерухомих пам'яток як реальних свідків історичних подій, синхронних з ними у часі. Це, зокрема, стосується матеріалів до Зводу по Донецькій і Луганській областям, де практично відсутні пам'ятки XVII–XVIII ст. В той же час велика кількість статей про пам'ятні знаки, встановлені на честь знаменних подій, державних діячів та діячів комуністичної партії, які не являються пам'ятками історії і за своїми художніми якостями не можуть бути віднесені до пам'яток монументального мистецтва. Із 4148 історико-культурних об'єктів Донецької області тільки 5 — пам'ятки XVII–XVIII ст., у тому числі пам'ятне місце Кальміуської паланки, однієї з восьми паланок Запорозьких Вольностей Війська Запорозького. У місті Селидове (Донецька обл.) досліджене пам'ятне місце козацького сторожового поста, яке відзначене триметровою скульптурною композицією (ск. П. Гевеке). Пам'ятний знак споруджений на місці перших козацьких поселень у Донбасі в селищі Гродівка (Червоноармійський р-н)⁹¹. В Луганській області лише 7 пам'яток відбивають історичні події до 1917 р.⁹²

В умовах збройної агресії з боку РФ на Донбасі, коли гинуть тисячі військових і мирних мешканців регіону, безслідно зникають українські патріоти, в руїни перетворюються міста і села, питання охорони культурної спадщини і підготовка Зводу відійшли на другий план. В першу чергу необхідно вирішувати питання мирного врегулювання. Війни врешті-решт закінчуються, але після них залишаються тисячі могил, руїни і згарища. Без сумніву на порядку дня стануть питання щодо відновлення життя на територіях, де проходять військові дії, порятунку культурної спадщини в регіоні, збереженні пам'яті про мужність і героїзм захисників незалежності і територіальної цілісності Української держави, відзначенні пам'ятних місць боїв захисників Вітчизни у ході воєнних дій. 15 листопада 2014 р. під Слов'янськом Донецької області на місці загибелі екіпажу українського гвинтокрила Мі-8, на борту якого перебувало 12 військовослужбовців Національної гвардії, співробітники МВС Івано-Франківської області і генерал С. Кульчицький, встановлений пам'ятний хрест. Такі пам'ятні місця боїв, загибелі військових, гвардійців, воїнів добровольчих батальйонів, волонтерів, поховання воїнів Збройних Сил України і Національної гвардії повинні вноситься до загального реєстру пам'яток воєнної історії.

Ґрунтовна робота по дослідженню пам'яток та підготовці матеріалів до Зводу проводиться в Закарпатській, Івано-Франківській, Львівській,

Тернопільській, Хмельницькій і Чернівецькій областях. На відміну від східних і центральних областей України, матеріали до Зводу, які надходять із західного регіону, представлені більш широкою панорамою пам'яток. У ході підготовки тому «Зводу пам'яток історії та культури України» по Тернопільській області виявлені і включені до Зводу пам'ятні місця битв, поховання захисників краю від ворогів у різні історичні періоди. В с. Денисів Козівського району (Тернопільська обл.) на могилі, в якій поховано понад три тисячі козаків, загиблих у травні 1649 р., споруджено пам'ятник (ск. Б. Рудий, арх. В. Гуль). Пам'ятним знаком відзначена братська могила українських козаків в с. Вірлів Зборівського району, які загинули у ході Зборівської битви, пам'ятне місце загибелі козацького полковника⁹³ Нестора Морозенка, який очолював кінноту козацького війська під час Збараської облоги 1649 р.⁹⁴ Поблизу с. Окопи Зборівського району на березі річки встановлено пам'ятний знак поряд із шістьма дерев'яними хрестами в пам'ять про українських козаків, які загинули під час переправи через Дністер у 1649 р. Напис на хрестах доносить до нас відомості про події тих далеких часів: «Вас тут триста як скло у могилу лягло і ніхто не згадає»⁹⁵.

Широко представлені пам'ятки, які віддзеркалюють події, що відбувалися в регіоні під час Першої світової війни, Української революції 1917–21 рр., національно-визвольний рух у ході Другої світової війни і повоєнні роки — діяльність Української повстанської армії. У Тернопільській області виявлено понад 200 кладовищ, братських і одиночних могил воїнів різних національностей, які загинули під час воєнних баталій, у тому числі 57 поховань українських січових стрільців і воїнів УГА⁹⁶. Значна робота по виявленню і дослідженню військових поховань проведена в усіх районах області. Якщо у 1987 р в області нараховувалося 1068 пам'яток всіх видів, то за даними на 2007 р., тільки кількість пам'яток історії налічує 1391⁹⁷.

Відділом «Зводу пам'яток історії та культури» в Івано-Франківській області проведена значна робота по дослідженню культурної спадщини, уточненню кількості історико-культурних об'єктів, підготовлені матеріали по Галицькому і Надвірнянському районах, книга 1 «Звід пам'яток історії та культури України. Івано-Франківськ і села міської ради: пам'ятки археології, історії та мистецтва», яка містить 459 статті про пам'ятки і 311 ілюстрацій⁹⁸, а також книга 2, присвячена некрополлям обласного центру⁹⁹. Велика робота проводиться по дослідженню некрополів періоду Першої світової війни, яку проводять науковці і краєзнавці-аматори Івано-Франківської області. Їх зусиллями обстежені майже всі цвинтарі та одиночні могили, описані 2500 окремих поховань видатних діячів краю, зроблені фотографії надгробків¹⁰⁰.

На 75% підготовлені матеріали «Зводу пам'яток історії та культури України» по Закарпатській області, проведені ґрунтовні розвідки по дослідженню всіх видів пам'яток. Об'ємна книга понад 1000 сторінок містить понад півтори тисячі статей про пам'ятки, з них третина — це пам'ятки історії. У томі понад 800 ілюстрацій, нариси про всі види пам'яток і населені пункти області. Заслуга у підготовці тому робочої групи Зводу, яку понад 10 років очолює ентузіаст пам'яткоохоронної справи, історик, дослідник ранньослов'янського періоду Закарпаття, автор багатьох наукових розвідок С. Пеняк¹⁰¹.

У ході підготовки тому по Чернівецькій області відділом «Обласна редколегія тому «Зводу пам'яток історії та культури» уточнена кількість пам'яток — 2522, у тому числі 794 — пам'ятки археології, 462 — історії, 1048 — архітектури та містобудування, 218 — монументального мистецтва. Представлені пам'ятки різних видів і типів періоду середньовічної, ранньомодерної і модерної історії, до дослідження яких залучені фахівці Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича, Львівського інституту «Укрзахідпроектреставрація»¹⁰². Серед пам'яток історії у більшості своїй, воїнські поховання, переважно цвинтарі учасників Першої і Другої світових, радянсько-афганської війн, братські могили радянських воїнів і жертв нацизму, могили Героїв Радянського Союзу. В той же час, пам'ятки, пов'язані з національно-визвольним рухом в роки Другої світової війни, не увійшли до Словника. В області проводиться велика робота по дослідженню широкої панорами пам'яток представників всіх національностей, які мешкають в регіоні, що дозволяє показати культурну спадщину регіону у повному її обсязі, доповненні і взаємозбагаченні.

Згідно з постановою Кабінету Міністрів України від 26 липня 2001 р. № 878 міста Вижниця, Кельменці, Новоселиця, Сторожинець, Хотин (Чернівецька область) внесені до Списку історичних населених місць України¹⁰³, як такі, що мають багату історію і цінну історико-культурну спадщину і заслуговують на включення їх до «Зводу пам'яток історії та культури України». Матеріал по цим містам включає ґрунтовні додатки, які складаються з копій історико-архітектурних опорних планів, ілюстративного матеріалу про пам'ятки у вигляді фото, листівок і гравюр окремих об'єктів, картографічних схем, цікавого історичного матеріалу, в тому числі по Хотинській фортеці, яка являється визначною пам'яткою фортифікаційного мистецтва¹⁰⁴. На жаль, не завжди до Зводу включаються щойно виявлені пам'ятки. Поблизу м. Новоселиця збереглися фортифікаційні споруди періоду Першої світової війни, які були використані російськими військами в оборонних боях у листопаді 1916 — січні 1917 р. Численні окопи, ходи сполучення між ними, бруствери,

редути, козирки для захисту від артилерійського вогню склали лінію оборони в районі Новоселиця-Хотин, споруджену під керівництвом військового інженера, капітана, у майбутньому генерала, Героя Радянського Союзу Д. Карбишева.

В Хмельницькій області упродовж 2010 р. досліджені і описані 2300 із всього загалу 5000 археологічних об'єктів, підготовлені понад 2700 статей про пам'ятки історії, у тому числі, пов'язаних з голодомором 1932–33 років, голокостом та похованнями воїнів, що загинули під час виконання інтернаціональної місії за кордоном, 460 — про пам'ятки архітектури та містобудування¹⁰⁵. В центрі уваги обласної редколегії і робочої групи — підготовка і видання першої частини тому Зводу по м. Кам'янець-Подільський. У місті збереглися історико-культурні об'єкти різних періодів — від енеоліту та епохи пізньої бронзи-раннього заліза, Магдебурзького права, Національно-визвольної війни сер. XVII ст., Української революції поч. XX ст. — до сьогодення, пам'ятки і пам'ятні місця, пов'язані з У. Кармелюком, І. Огієнком, С. Петлюрою, Є. Петрушевичем, Б. Хмельницьким, цілою плеядою відомих українських культурних діячів. На початку XX ст. місто — державний і політичний центр Директорії Української Народної Республіки, культурний і науковий осередок, у якому був заснований один із перших українських університетів. Перлиною міста є Національний історико-архітектурний заповідник «Кам'янець», на території якого понад 150 пам'яток архітектури XIV–XIX ст., у тому числі унікальна інженерна споруда, яку деякі дослідники пов'язують із римською присутністю в 2 ст. в цьому регіоні. За унікальним поєднанням ландшафту та архітектури заповідник не має собі подібних ні в Україні, ні за її межами, частина його території номінується до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО як «Культурний ландшафт каньйону в м. Кам'янець-Подільський»¹⁰⁶.

Однією з причин повільної підготовки тому Зводу по Львівській області, на думку керівника авторського колективу, доктора історичних наук, академіка НАН України С. Павлюка, відсутність фінансування. Але незважаючи на ці обставини підготовлений рукопис тому по м. Львів, який містить 206 статей про пам'ятки археології, 251 — історії, 890 — архітектури і містобудування, 40 — науки і техніки, 457 кольорових, 219 чорно-білих фото, 79 репродукцій історичного малярства та графіки, 231 планів, карт і схем¹⁰⁷.

Таким чином, підготовка «Зводу пам'яток історії та культури України» значною мірою сприяла активізації науково-пошукової роботи по вивченню і дослідженню культурної спадщини України. Робота над Зводом пройшла кілька етапів. Перший етап пов'язаний з розгортанням дослідницької роботи на місцях, організаційним становленням централь-

них органів по підготовці Зводу, виходом першого Каталог нерухомих пам'яток України. Другий етап розпочався з 1986 р., коли з'явилися документи, які заклали науково-організаційні засади по підготовці Зводу, окреслили коло установ і їх завдання по підготовці «Зводу пам'яток історії та культури України». В цей період значна увага приділяється формуванню методичних засад підготовки томів, готується низка обласних матеріалів до «Зводу пам'яток історії та культури України».

Від 1991 р. розпочався третій період підготовки цієї фундаментальної праці. Із проголошенням незалежності, розвитком державотворчих процесів розпочалися позитивні зрушення щодо відродження історичної пам'яті, повернення забутої та забороненої культурної спадщини. Якщо у другій половині 1990-х років із-за недостатнього фінансування робота над томами Зводу в багатьох регіонах практично була зведена нанівець, то певні зрушення в охороні культурної спадщини України, відповідно і в роботі над «Зводом пам'яток історії та культури України» відбулися після прийняття Закону України «Про охорону культурної спадщини», Указів Президентів України «Про забезпечення підготовки і випуску багатотомного енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та культури України»(2000 р.), «Про додаткові заходи по підготовці і випуску багатотомного енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та культури України» (2007 р.). Прийняття Указів не вирішило всіх проблем, але вони підняли «Звід пам'яток історії та культури України» до загальнонаціонального значення.

Конфлікт в Криму, що згодом вилився в анексію АР Крим та м. Севастополь, крім політико-територіальної проблеми, піднімає низку інших питань. Одним з них є захист культурної спадщини в Криму. Питання охорони і збереження культурної спадщини Криму в умовах кримської кризи, створеної Російською Федерацією в кінці лютого 2014 р., потребують термінового вирішення. Це стосується збереження культурних цінностей і нерухомих пам'яток, у тому числі внесених до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, які відтепер перебувають в управлінні Російської держави. Ці питання необхідно вирішувати на державному рівні із залученням міжнародних організацій — Європейського Союзу, Ради Європи, ЮНЕСКО, які підтримують Україну.

У ході збройного конфлікту на Сході (з липня 2014 р.) зафіксовані численні приклади зловживань проти установ культури, руйнування історико-культурних об'єктів на Донбасі, які в багатьох випадках не підлягають відновленню¹⁰⁸. При вирішенні історико-культурного аспекту трагедії, що відбувається в цьому регіоні, значну роль можуть відіграти напрацьовані матеріали по Зводу. В ході роботи над матеріалами «Зводу пам'яток історії та культури України» по Донецькій і Луганській облас-

тям проводилися обстеження території, інвентаризація пам'яток з їх фіксацією, виявлення історико-культурних об'єктів, готувалися статті про пам'ятки, які частково пройшли рецензування в Інституті історії України НАН України. Напрацьований матеріал бажано систематизувати і підготувати його електронний варіант для розміщення на сайті Інституту. У майбутньому він може стати підґрунтям для охорони і збереження пам'яток археології, історії, архітектури, містобудування, мистецтва, науки і техніки на Донбасі, одному із регіонів України.

Робота над глобальним за своїм характером і обсягом науковим виданням «Звід пам'яток історії та культури України», проведення інвентаризації всіх історико-культурних об'єктів із включенням їх до Державного реєстру нерухомих пам'яток України, надзвичайно актуалізувала проблему збереження культурної спадщини, поглибленого вивчення пам'яток національного культурного надбання, їх взаємозв'язків і впливів на світовий і європейський культурний процес. Прагнення України зайняти належне місце в сучасному європейському культурному процесі, усвідомлення цього місця в контексті європейської і світової цивілізації неможливе без усвідомлення свого історичного коріння шляхом вивчення і популяризації історичного минулого, пам'яток культурної спадщини, їх органічного включення у суспільне життя.

Пам'ятки історії та культури, представлені у Зводі по кожному регіону, місту, селу наочно демонструють історичне минуле через події і постаті, пов'язані з конкретним місцем пам'яті. Виховання історією, у тому числі через пам'ятки, створює значне силове історичне поле, позитивно впливає на формування історичної свідомості суспільства, демонструє зв'язок поколінь, усвідомлення належності до свого народу та його історичного минулого. Це сприяє покращенню соціального клімату в суспільстві, яке отримує впевненість і оптимізм у завтрашньому дні, що дуже важливо для вирішення фундаментальних гуманітарних проблем. «Звід пам'яток історії та культури України» — один з найбільших проєктів у галузі культури, направлений на охорону, збереження і популяризацію національної культурної спадщини, відродження колективної пам'яті українського народу — має стати пріоритетним завданням усіх органів охорони культурної спадщини, конкретним втіленням гуманітарної політики держави.

¹ Докладніше. *Лихачев Д.С.* Экология культуры // Прошлое — будущему. Очерки и статьи. Ленинград: Наука, 1985. — С. 49–63.

² Методические рекомендации для подготовки томов «Свода памятников истории и культуры народов СРСР» по Украинской ССР. — К., 1981. — С. 4.

³ Методические рекомендации для подготовки томов «Свода памятников истории и культуры народов СРСР» по Украинской ССР. — К., 1981. — С. 5.

⁴ Методические указания по подготовке Свода памятников истории и культуры СРСР. — Вып. 3. — М., 1972; Вып. 7. — М., 1975.

⁵ Режим доступу: <http://sias.ru/institute/departments/35.html>

⁶ Режим доступу: www.philosophy.by/belarus—eu/a_212_r.html

⁷ Інститут історії України Національної Академії наук України. 1936–2006. — К.: Наук. думка, 2006. — С. 172.

⁸ Поточний архів Центру дослідження історико-культурної спадщини України Інституту історії України НАН України (далі — ПА ЦДІКСУ Інституту історії України НАН України) // К постановлению Бюро СОН АН УССР от 16.01.85. Приложение 1.

⁹ ПА ЦДІКСУ Інституту історії України НАН України // Постановление Совета Министров Украинской ССР от 30 сентября 1982 г. № 453 «О мерах по обеспечению издания томов Свода памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР». — С. 1–3.

¹⁰ ПА ЦДІКСУ Інституту історії України НАН України // Розпорядження № 203 від 04.02.1987 р. «О подготовке томов Свода памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР на 1987 г.». — С. 1–2.

¹¹ ПА ЦДІКСУ Інституту історії України НАН України // Постанова Бюро Відділення історії, філософії та права 30 вересня 1985 р. «Про хід підготовки Інститутами історії та археології АН УРСР томів Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР по Українській РСР». — С. 1.

¹² *Верменич Я.В.* Відділ регіональних проблем історії України // Інститут історії України Національної Академії наук України. 1936–2006. — К.: Наук. думка, 2006. — С. 184–185.

¹³ *Горбик В.О., Гаврилюк Л.О.* Відділ історико-краєзнавчих досліджень // Інститут історії України Національної Академії наук України. 1936–2006. — К.: Наук. думка, 2006. — С. 182.

¹⁴ ПА ЦДІКСУ Інституту історії України НАН України // Розпорядження № 1344 від 25.07.1983 р. «О выполнении постановлений Главной редакционной коллегии Свода памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР». — С. 1–3.

¹⁵ Матеріали к Своду памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР. Харьковская область (Материалы в помощь авторам). Выпуск 2. — К., 1984. — С. 4, 231, 265.

¹⁶ ПА ЦДІКСУ Інституту історії України НАН України // Постанова Бюро Відділення історії, філософії та права 30 вересня 1985 р. «Про хід підготовки Інститутами історії та археології АН УРСР томів Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР по Українській РСР». — С. 4.

¹⁷ ПА ЦДІКСУ Інституту історії України НАН України // Постанова Бюро Секції суспільних наук АН УРСР від 21 січня 1986 р. «Про науково-методичну роботу по підготовці Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР по Українській РСР». — С. 4.

¹⁸ ПА ЦДІКСУ Інституту історії України НАН України // Информация о научно-методической и организационной работе, проведенной отделением историко-краеведческих исследований Института истории АН УССР по подготовке Свода памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР. 6.02.1986. — С. 2.

¹⁹ Актуальні питання виявлення і дослідження пам'яток історії та культури (на матеріалах «Зводу пам'яток історії та культури України»). — Ч. 1. — К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. — С. 84, 89.

²⁰ Матеріали до Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР по Українській РСР. — Вип. 1. — К., 1984; Матеріали к Своду памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР. Вип. 2. Харьковская область (Материалы в помощь авторам). — К., 1984; Матеріали к Своду памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР. Вип. 3. г. Киев. — К., 1985; Матеріали к Своду памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР. Вип. 4. Черниговская область. — К., 1986; Историко-культурное наследие Полтавщины (Сборник статей). Матеріали к Своду памятников истолрии и культуры народов ССР по Украинской ССР. (Вип. 5). — Полтава, 1987; Методика подготовки статей о памятниках истории и культуры. — К., 1988; Методические материалы к Своду памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР (образцы статей). — К., 1989; Памятники истории и культуры Запорожской области. Матеріали к Своду памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР. Вип. 7. — К., 1989; Памятники истории и культуры Винницкой области. Матеріали к Своду памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР. Вип. 8. — К., 1990; Памятники истории и культуры Житомирской области. Матеріали к Своду памятников истории и культуры Украины. — Вип. 9. — К., 1991.

²¹ ПА ЦДІКСУ Інституту історії України НАН України // Ухвала Всеукраїнської ради з проблем підготовки Зводу пам'яток історії та культури України. 1993. — С. 1–5.

²² ПА ЦДІКСУ Інституту історії України НАН України // Постанова Кабінету Міністрів України від 14 березня 1992 р. № 131 «Про додаткові заходи щодо забезпечення видання томів Зводу пам'яток історії та культури України».

²³ Горбик В.О. Багатотомний «Звід пам'яток історії та культури України» — наукова база складання Державного реєстру нерухомих об'єктів історико-культурної спадщини // Пам'яткознавчі студії в Україні: теорія і практика. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. — С. 95.

²⁴ Основи пам'яткознавства. — К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2012. — С. 341.

²⁵ Науково-організаційні засади підготовки Зводу // Актуальні питання виявлення і дослідження пам'яток історії та культури (на матеріалах «Зводу пам'яток історії та культури України»). — Ч. 1. — К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. — С. 72.

²⁶ Актуальні питання виявлення і дослідження пам'яток історії та культури (на матеріалах «Зводу пам'яток історії та культури України»). — Ч. 1. — К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. — С. 74.

²⁷ ПА ЦДІКСУ Інституту історії України НАН України // Постанова Кабінету Міністрів України від 14 березня 1992 р. № 131 «Про додаткові заходи щодо забезпечення видання томів Зводу пам'яток історії та культури України».

²⁸ Горбик В.О. Багатотомний «Звід пам'яток історії та культури України» — наукова база складання Державного реєстру нерухомих об'єктів історико-культурної спадщини // Пам'яткознавчі студії в Україні: теорія і практика. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. — С. 95.

²⁹ Інститут історії України Національної Академії наук України. 1936–2006. — К.: Наук. думка, 2006. — С. 175.

³⁰ Указ Президента України «Про забезпечення підготовки і випуску багатотомного енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та культури України» // Правова охо-

рона культурної спадщини. Нормативна база: Зб. документів (2-видання). — К.: Вид-во ХІК, 2006. — С. 286–287.

³¹ Режим доступу: <http://www.uazakon.com/documents/date—bh/pg-gsgkot.htm>

³² Постанова Кабінету Міністрів України від 12 серпня 1992 р. № 466 «Про затвердження Положення про Державний реєстр національного культурного надбання» // Правова охорона культурної спадщини. Нормативна база: Зб. документів (2-видання). — К.: Вид-во ХІК, 2006. — С. 287–289.

³³ Режим доступу: <http://www.uazakon.com/documents/date—bh/pg-gsgkot.htm>

³⁴ Федорова Л. Всеукраїнська нарада з питань підготовки Зводу пам'яток історії та культури України // Краєзнавство. — 2014. — № 1. — С. 154–155.

³⁵ Інститут історії України Національної Академії наук України. 1936–2006. — К.: Наук. думка, 2006. — С. 173.

³⁶ ПА ЦДІКСУ Інституту історії України НАН України. Свод памятников истории и культуры Украинской ССР. Севастополь. — К.: Изд-во «Украинская Советская Энциклопедия» им. М.П. Бажана, 1991.

³⁷ Режим доступу: <http://www.uazakon.com/documents/date—bh/pg-gsgkot.htm>

³⁸ ПА ЦДІКСУ Інституту історії України НАН України // Постановление Главной редакционной коллегии «Свода памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР» от 9 июля 1984 г. «О наименовании памятников, связанных с борьбой за установление и упрочение Советской власти в западных областях Украинской ССР».

³⁹ Актуальні питання виявлення і дослідження пам'яток історії та культури. (На матеріалах «Зводу пам'яток історії та культури України»). — Ч. 1. — К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. — С. 94.

⁴⁰ Актуальні питання виявлення і дослідження пам'яток історії та культури. (На матеріалах «Зводу пам'яток історії та культури України»). — Ч. 1. — К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. — С. 93–203.

⁴¹ Веденєєв Д., Шевченко С. Українські Соловки. — К.: «ЕксОб», 2001. — С. 69.

⁴² Теоретичні та науково-методичні засади підготовки статей про пам'ятки історії до «Зводу пам'яток історії та культури України». — К., Ін-т історії України НАН України, 2011. — С. 6.

⁴³ Горбик В. Стан та проблеми підготовки багатотомного енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та культури України» // «Охорона культурної спадщини в Україні: історія, теорія, практика». — Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. 28–29 травня 2007 р. м. Тернопіль. — Тернопіль, 2007. — С. 22.

⁴⁴ Гладилін В.М. Дослідження палеоліту на Україні та їх перспективи // Археологія. — 1982. — № 40. — С. 25–33.

⁴⁵ Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. — К.: Наук. думка, 1989. — С. 191–203.

⁴⁶ Там само. — С. 17.

⁴⁷ Івакін Г.Ю., Козубовський Г.А., Балакін С.А. Археологічні дослідження на території київського Арсеналу 2005 р. (попередня інформація). — Праці Центру пам'ятокзнавства. — Вип. 8. — К., 2005. — С. 140.

⁴⁸ Полякова М.А. Исторические памятники: проблемы классификации и определения общественной ценности // Памятники в контексте историко-культурной среды: Труды НИИ культуры. — М., 1990. — С. 64.

⁴⁹ Теоретичні та науково-методичні засади підготовки статей про пам'ятки історії до «Зводу пам'яток історії та культури України». — К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. — С. 22.

⁵⁰ Теоретичні та науково-методичні засади підготовки статей про пам'ятки історії до «Зводу пам'яток історії та культури України». — К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. — С. 23.

⁵¹ *Разгон А.М.* Охрана исторических памятников в дореволюционной России (1861–1917) // Труды НИИ музееведения. — М., 1957. — Вып. 1. — С. 101; Труды XIV Археологического общества в Чернигове. 1908 г. — М., 1911. — Т. 3. — Отд. 3. — С. 75–77.

⁵² Закон України «Про охорону культурної спадщини» // Вісник: спеціальний випуск. — К., 2000 / Українське товариство охорони пам'яток історії та культури. — С. 15.

⁵³ Теоретичні та науково-методичні засади підготовки статей про пам'ятки історії до «Зводу пам'яток історії та культури України». — К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. — С. 6–7.

⁵⁴ Режим доступу: http://whc.unesco.org/archive/advisory_body_evaluation; <http://whc.unesco.org/archive/periodicreporting/EUR/cycle01/section2>

⁵⁵ *Веселова О.М.* Увічнення пам'яті жертв голоду-геноциду 1932–1933 рр. в Україні // Укр. іст. журнал. — 2004. — № 2. — С. 50.

⁵⁶ *Верстюк В., Сокальський В.* Українська революція 1917–1921 рр. у політиці формування національної пам'яті // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. Вип. 5. — К., 2010. — С. 11.

⁵⁷ *Ісвлева В.П.* Методичні рекомендації з визначення та обліку нерухомих пам'яток науки і техніки // Праці Науково-дослідного інституту пам'яток охоронних досліджень. Вип. 2. — К., 2006. — С. 87.

⁵⁸ Советская военная энциклопедия. — М.: Воениздат, 1980. — Т. 8. — С. 185.

⁵⁹ *Хорьков А.Г.* Укрепленные районы на западных границах СССР // Военно-исторический журнал. — 1987. — № 12; http://retrospicere.narod.ru/fortification-ussr/fortification_04-997.htm

⁶⁰ *Кузяк А.Г., Кобзарь А.В.* Киевский укрепрайон (КиУР) // Праці Науково-дослідного інституту пам'яток охоронних досліджень. Вип. 5. — К., 2010. — С. 188.

⁶¹ *Горбик В.* Проблеми підготовки багатотомного енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та культури України» // Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика. — Вип. 15. — Ч. 1. — К., 2009. — С. 43.

⁶² Актуальні питання виявлення і дослідження пам'яток історії та культури. (На матеріалах «Зводу пам'яток історії та культури України»). — Ч. 2. — К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. — С. 185.

⁶³ *Ковпаненко Н.* Проблеми висвітлення мистецької спадщини у «Зводі пам'яток історії та культури України». — К.: Ін-т історії України НАН України, 2011.

⁶⁴ НА ПУ НАН України. — Звіти відділу історико-краєзнавчих досліджень Інституту історії України НАН України за 1993.

⁶⁵ *Горбик В.О.* Про підготовку багатотомного «Зводу пам'яток історії та культури України» // Вісник. Загальнодержавний бюлетень. — 2002. — № 1-2. — С. 16.

⁶⁶ НА ПУ НАН України. — Звіти відділу історико-краєзнавчих досліджень за 1986.

⁶⁷ НА ПУ НАН України. — Звіти відділу історико-краєзнавчих досліджень за 1991.

⁶⁸ *Даниленко В.М., Федорова Л.Д.* Місце пам'яток історії в історико-культурній спадщині Києва // Проблеми збереження історико-культурної спадщини Києва. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. — С. 135.

⁶⁹ Пам'ятки історії міста Глухова та населених пунктів Глухівського району. Матеріали з підготовки «Зводу пам'яток історії та культури України» по Сумській області. — Глухів: РВВ Г ДПУ, 2007. — С. 3.

⁷⁰ Поточний архів Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень (далі — ПА НДІПОД). — Рецензія на «Перелік пам'яток історії Донецької області, про нованих до занесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України за категорією місцевого значення»; Рецензія на «Перелік пам'яток історії Сумської області, пропорованих до занесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України за категорією місцевого значення».

⁷¹ *Вечерський В.* Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України. — К.: Видавничий дім А.С.С., 2005. — С. 244.

⁷² Пам'ятки археології, історії та монументального мистецтва. За загальною редакцією Г. Мокрицького. — Т. 11, кн. 1. — Житомир: Вид-во «Волинь», 2009.

⁷³ ПА ЦДІКСУ Інституту історії України НАН України. — Звіт про виконання плану підготовки тому «Зводу пам'яток історії та культури України» по Житомирській області за 2010 р.

⁷⁴ *Денисенко Г.* Воєнна історія України в контексті дослідження історико-культурної спадщини. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. — С. 202.

⁷⁵ Пам'ятки історії та культури України. Каталог-довідник. Зошит 3. Каталог-довідник пам'яток історії та культури України: м. Севастополь. — К., 2008. — С. 3.

⁷⁶ ПА ЦДІКСУ Інституту історії України НАН України // Заключение об исторической части тома «Свода памятников истории и культуры народов СССР. Город Севастополь» 12.XI.87.

⁷⁷ ПА ЦДІКСУ Інституту історії України НАН України // Постанова бюро Секції суспільних наук від 16 листопада 1987 р. «Про підготовку томів Зводу пам'ятників історії та культури народів СРСР по Українській РСР м. Києва, Одеській, Дніпропетровській і Київській областей».

⁷⁸ ПА ЦДІКСУ Інституту історії України НАН України // Акт прийому матеріалів до тому «Зводу пам'яток історії та культури м. Севастополя» від 17 квітня 2001 р. — С. 1–2.

⁷⁹ ПА ЦДІКСУ Інституту історії України НАН України. — Матеріали підготовки «Зводу пам'яток історії та культури України. АР Крим».

⁸⁰ *Кармазіна Н.* З історії збереження історико-культурної спадщини в Криму в 60–80-х роках ХХ ст. // Краєзнавство. — 2009. — № 3-4. — С. 113.

⁸¹ ПА ЦДІКСУ Інституту історії України НАН України. — Матеріали до тому Зводу по АР Крим.

⁸² ПА ЦДІКСУ Інституту історії України НАН України. — Звіт про роботу Кримської республіканської редколегії за 2013 р.

⁸³ Україна-ЮНЕСКО — постійне представництво // Режим доступу // unesco.mfa.gov.ua/ua/ukraine—unesco/cooperation/

⁸⁴ *Толочко П.П.* Звітна доповідь VIII з'їзду Товариства // Вісник. Загальнодержавний бюлетень. — 2001. — № 2. — С. 12.

⁸⁵ ПА ЦДІКСУ Інституту історії України НАН України. — Звіт про роботу обласної редколегії тому «Дніпропетровська область» в 2010 р.

⁸⁶ ПА ЦДІКСУ Інституту історії України НАН України. — Рецензія на статті історичної частини тому «Звід пам'яток історії та культури України. Дніпропетровська область».

⁸⁷ Пам'ятки історії та культур Запорізької обласі (Василівський, Веселівський, Кам'янсько-Дніпровський райони). Вип. 1. — Запоріжжя, 1998.

⁸⁸ Наш край у XVIII столітті. Матеріали обласної науково-практичної історико-краєзнавчої конференції. — Кіровоград, 2003; *Пивовар А.В.* Поселення задніпрських місць до утворення Нової Сербії в документах середини XVIII століття. — К., 2003.

⁸⁹ ПА ЦДІКСУ Інституту історії України НАН України. — Рецензія на Словник пам'яток історії та культури України по Вінницькій області.

⁹⁰ Історико-культурні заповідники України. Довідкове видання. — К: Вид-во «Фенікс», 2007. — С. 36–37.

⁹¹ ПА НДІПОД. — Перелік пам'яток історії та монументального мистецтва по Донецькій області, пропонувані до занесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України за категорією місцевого значення (проект). — 2007.

⁹² ПА НДІПОД. — Висновки щодо «Переліку пам'яток історії Луганської області, пропонувані до занесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України за категорією місцевого значення»; Рецензія на «Перелік пам'яток історії Запорізької області, пропонувані до занесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України за категорією місцевого значення»; Пам'ятки історії та монументального мистецтва Луганської області. Каталог-довідник. — К., 2007. — С. 123.

⁹³ ПА НДІПОД. — Перелік пам'яток історії та монументального мистецтва по Тернопільській області, пропонувані до занесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України за категорією місцевого значення (проект). — 2007.

⁹⁴ Енциклопедія українознавства. — Т. 5. — Львів, 1996. — С. 1650; *Дзира Я.* Збаразька облога // ЕІУ. — Т. 3. — К.: Наук. думка, 2005. — С. 301.

⁹⁵ *Стецюк В.* Обстеження Борщівського району екологічною експедицією «Дністер» у 1991–1993 рр. // Літопис Борщівщини. Науково-краєзнавчий збірник. — Вип. 6. — Борщів, 1994. — С. 48–49.

⁹⁶ ПА НДІПОД. — Перелік пам'яток історії та монументального мистецтва по Тернопільській області, пропонувані до занесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України за категорією місцевого значення (проект). — 2007.

⁹⁷ Там само.

⁹⁸ ПА ЦДІКСУ Інституту історії України НАН України. — Звіт про роботу відділу «Обласна редколегія тому Зводу пам'яток історії та культури» Івано-Франківської області у 2010 р.

⁹⁹ Звід пам'яток Івано-Франківської області. Івано-Франківськ і села міської ради. — Кн. 2. Некрополі м. Івана-Франківська. м. Івано-Франківськ: Лілея — НВ, 2008.

¹⁰⁰ Матеріали ІХ з'їзду Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. 14 грудня 2006 року. — К.: Вид-во ТОВ «ХІК», 2007. — С. 28.

¹⁰¹ Режим доступу: <http://ua-reporter.com/novost/24487>

¹⁰² ПА ЦДІКСУ Інституту історії України НАН України. — Звіт про роботу відділу «Обласна редколегія тому Зводу пам'яток історії та культури» Чернівецької області у 2010 р.

¹⁰³ Список історичних населених місць України (міста і селища України) // Правова охорона культурної спадщини. Нормативна база: Зб. документів (2-видання). — К.: Вид-во «ХІК», 2006. — С. 391–392.

¹⁰⁴ Хотинщина. Історичний нарис. — Чернівці, 2002; Буковина. Історичний нарис. — Чернівці, 1998.

¹⁰⁵ ПА ЦДІКСУ Інституту історії України НАН України. Звіт про роботу Хмельницької обласної редколегії за 2010 р.

¹⁰⁶ Вортман Д., Бондаренко Р. «Кам'янець», Національний історико-архітектурний заповідник «Кам'янець» // Енциклопедія Історії України. — Т. 4. — К.: Наук. думка, 2007. — С. 53–54.

¹⁰⁷ ПА ЦДІКСУ Інституту історії України НАН України. — Інформація про стан підготовки «Зводу пам'яток історії та культури України. Львівська область». Книга «Місто Львів». Т. 1, упродовж 2010 р.

¹⁰⁸ Українська революція гідності і міжнародне право. — К.: К.І.С., 2014. — С. 829.

Розділ 3.

Нерухомі об'єкти культурної спадщини: понятійно-категоріальний аспект, класифікація

У пам'яткознавстві останніх десятиріч все послідовніше утверджується думка щодо переваг системного аналізу історико-культурних об'єктів, включення їх до загального контексту понять «історичний досвід», «національне надбання», «історико-культурне середовище», «культурна спадщина», причому остання розуміється як сукупність не тільки матеріалізованих результатів людської діяльності, а й народних звичаїв, традицій тощо¹. Зазначений підхід є, безперечно, перспективним і має важливе значення у розробці загальнотеоретичних проблем пам'яткоохоронної діяльності, основних напрямів державної політики у цій галузі й вирішенні актуальних у наш час проблем екології культури.

Нерухомі пам'ятки викликають підвищений суспільний інтерес у зв'язку з новим ставленням до історичного минулого та його переосмисленням. Ця тенденція яскраво виявилася під час підготовки тому «Київ» Зводу пам'яток історії та культури України, що запланований у двох книгах. Перша з них включає пам'ятки всіх видів і типів на території міста, друга — на міських кладовищах. Видано частину I (1999 р.) і частину II (2004 р.), підготовлено до друку частину III книги 1 (2008 р., опублікована на сайті Інституту історії України НАН України). Звід виконує роль наукового реєстру пам'яток, тому чисельність включених до нього нерухомих об'єктів культурної спадщини перевищує кількість пам'яток, поставлених на державний облік. Збільшення статей тому «Київ» відбулося переважно завдяки додатковому вивченню їх з позицій сучасної української історіографії та розвитку пам'яткознавчих досліджень.

Аналогічна ситуація спостерігається і під час підготовки матеріалів інших томів Зводу. Про це свідчать виступи на Всеукраїнській нараді з питань підготовки Зводу пам'яток історії та культури України, що відбулася в Інституті історії України НАН України 20 листопада 2013 р. Наприклад, заступник голови обласної редакційної колегії тому «Чернігівська область», директор Інституту історії, етнології та правознавства ім. О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка О. Коваленко поінформував учасників наради, що комунальний заклад «Науково-методичний центр з випуску Чернігівського тому енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та

культури України»« Чернігівської обласної ради протягом 2009–2013 рр. провів обстеження пам'яток у 19 районах області (з 22), а також у містах обласного підпорядкування — Чернігові, Ніжині, Прилуках. Було охоплено 701 населений пункт; обстежено пам'яток історії, архітектури і мистецтва — 3403, виявлено 1433 нові пам'ятки (у т. ч.: поховання періоду Другої Світової війни, культові споруди, садиби та окремі будинки, земські школи та лікарні тощо). Під час роботи уточнюються місця розташування, зовнішній вигляд та стан збереження вже відомих пам'яток, збирається інформація про нововиявлені об'єкти культурної спадщини, проводиться фотофіксація та знімаються розміри пам'яток. До роботи залучаються археологи, історики, архітектори, мистецтвознавці².

Новий рівень та умови підготовки матеріалів Зводу обумовлюють необхідність професійних знань у галузі пам'яткознавства та використання наукових і методичних засад цієї спеціальної наукової дисципліни. Дослідження пам'яток історії та культури України почалися з XVIII ст., однак оформлення терміну «пам'яткознавство» відбулося лише в 1980-х рр. і відтоді продовжується його теоретична розробка. У сучасній українській науці значну увагу теоретичним проблемам пам'яткознавства приділяє ціла низка фахівців.

Наведемо приклади опрацювання зазначеного питання у провідних профільних наукових інституціях, якими є Інститут історії України НАН України, де підготовкою Зводу займається Центр дослідження історико-культурної спадщини України, і Центр пам'яткознавства НАН України та Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Історик і пам'яткознавець С. Кот (нині — керівник Центру дослідження історико-культурної спадщини України), прослідкувавши процес пошуку оптимальних визначень та трактувань теоретичних засад цієї наукової дисципліни в Україні та Росії³, запропонував таку її дефініцію: «Пам'яткознавство — спеціальна наукова дисципліна, предметом якої є всебічне дослідження, охорона, збереження і популяризація пам'яток історії та культури як складової частини національної та всесвітньої культурної спадщини»⁴. Об'єктом пам'яткознавства він визначив «пам'ятки історії та культури, що розуміються як успадковані людством від попередніх поколінь автентичні об'єкти історико-культурної спадщини, котрі незалежно від стану їх збереження є носіями широкого спектру суспільно-значимих цінностей». С. Кот вважає, що предметом науки «є всебічне дослідження, охорона, збереження і популяризація пам'яток історії і культури як складової частини національної та всесвітньої культурної спадщини»⁵.

Зазначених теоретичних засад додержується і дослідник С. Салата (Центр пам'яткознавства), котрий здійснив стислий огляд історії роз-

робки вітчизняними та зарубіжними вченими (насамперед російськими) таких питань пам'яткознавства, як термінологія і класифікація⁶.

Новим внеском у розробку теорії пам'яткознавства стали колективна монографія Центру пам'яткознавства «Основи пам'яткознавства»⁷, опублікований на її основі посібник для початківців «Пам'яткознавство»⁸ та праці доктора технічних наук Л. Гріффена, одна з яких присвячена теоретичним засадам науки⁹. У зазначених публікаціях пам'яткознавство розглядається як наука, «що займається проблемами культурної спадщини», вона «має своїм об'єктом формування людиною певних соціальних установок через визначення нею під впливом історико-культурної спадщини своїх соціально-історичних координат, а предметом — весь комплекс процесів матеріального та ідеального функціонування артефактів минулого як пам'яток історії та культури»¹⁰.

Розвитку пам'яткознавства як наукової дисципліни в Україні на сучасному етапі присвятив спеціальну історіографічну розвідку співробітник Центру пам'яткознавства Д. Кепін, в якій розглянуто дещо відмінні визначення цієї науки, її об'єкта і предмета дослідження у працях українських і зарубіжних учених¹¹. Він сам розглядає пам'яткознавство як міждисциплінарну науку, що займається дослідженням пам'яткоохоронної справи в історичному, теоретичному, технічному, правовому, економічному аспектах. Об'єктом дослідження науки Д. Кепін вважає нерухомі пам'ятки природної і культурної спадщини; предметом — пам'яткознавчу сутність об'єктів природної і культурної спадщини¹². Не вдаючись до детального розгляду запропонованих дослідником основоположних категорій науки, відзначимо лише, що його думка суперечить як усталеним, так і новітнім розробкам понятійно-термінологічних питань пам'яткознавства.

Розбіжності у теоретичних питаннях, на нашу думку, є наслідком того, що пам'яткознавство як наука і досі остаточно не інституціалізувалося, не має достатньо аргументованого і глибокого наукового підґрунтя. Звідси випливає низка теоретичних і практичних проблем у визначенні та застосуванні понятійно-термінологічного апарату, класифікації пам'яток, критеріїв їх поцінування та ін.

Слід зазначити, що розвиток пам'яткознавчих знань нерозривно пов'язаний з еволюцією сфери збереження об'єктів культурної спадщини і формуванням її системи. У сучасних публікаціях терміни «культурні цінності» та «культурна спадщина» досить часто застосовуються як тожні. Проте, їх слід розмежовувати, оскільки другий стосується тільки нерухомих пам'яток. Перший з них тлумачиться згідно з гаазькою Конвенцією про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту від 1954 р. За нею культурними цінностями вважаються незалежно від їх

походження і власника: «цінності, рухомі або нерухомі, які мають велике значення для культурної спадщини кожного народу, такі, як пам'ятки архітектури, мистецтва або історії, релігійні або світські, археологічні місцерозташування, архітектурні ансамблі, які як такі являють історичний або художній інтерес, витвори мистецтва, рукописи, книги, інші предмети художнього, історичного або археологічного значення, а також наукові колекції або важливі колекції книг, архівних матеріалів або репродукцій цінностей, вказаних вище»¹³.

Закон України «Про охорону культурної спадщини», що набув чинності в червні 2000 р., трактує культурну спадщину як «сукупність успадкованих людством від попередніх поколінь об'єктів культурної спадщини; об'єкт культурної спадщини — визначне місце, споруда (витвір), комплекс (ансамбль), їхні частини, пов'язані з ними рухомі предмети, а також території чи водні об'єкти, інші природні, природно-антропогенні або створені людиною об'єкти незалежно від стану збереженості, що донесли до нашого часу цінність з археологічного, естетичного, етнологічного, історичного, архітектурного, мистецького, наукового чи художнього погляду і зберегли свою автентичність»¹⁴.

Закон містить також дефініцію самої сфери охорони пам'яток історії та культури: «охорона культурної спадщини — комплекс заходів з обліку (виявлення, наукове вивчення, класифікація, державна реєстрація), захисту, збереження, належного утримання, відповідного використання, консервації, реставрації, реабілітації та музеєфікації об'єктів культурної спадщини»¹⁵.

Таким чином, зазначений закон стосується тільки нерухомих пам'яток. Охорона пам'яток музейних та архівних, які до ХХ ст. уособлювались як невід'ємна частина культурної спадщини, регулюється в Україні спеціальними законами¹⁶.

Класифікація об'єктів культурної спадщини, термінологічне оформлення базових понять пам'яткознавства — «пам'ятка» і «пам'ятник» у більш-менш чіткому вигляді відбулися лише у ХХ ст. Раніше переважно користувалися досить узагальненими термінами «старожитності», «пам'ятки старовини», що застосовувалися діячами пам'яткоохоронної справи та в законодавчих актах для всіх видів пам'яток — рухомих (архівного і музейного значення) та нерухомих. Наприклад, Російське археологічне товариство (засноване 1846 р. як Археологічно-нумізматичне товариство, Санкт-Петербург) видало в 1851 р. «Записку для огляду руських старожитностей», складену археологом І. Сахаровим і призначену для непрофесійних дослідників пам'яток. Товариство зверталося до них з проханням повідомити відповідно до запропонованих запитань, які пам'ятки збереглися на місцях. «Записка» набула значення інструкції зі збирання інформації та збереження нерухомих і рухомих пам'яток¹⁷.

У сучасному українському пам'яткознавстві внаслідок широких дискусій 1980-х рр. сформувалася система термінології, згідно якої об'єкти культурної спадщини визначаються поняттям «пам'ятка». Воно набуло універсального, узагальнюючого значення для позначення всіх груп і видів пам'яток. А термін «пам'ятник» вужче, його використовують для позначення об'єктів, встановлених «на честь» певних історичних подій та осіб, тобто з метою їх увічнення¹⁸.

Разом з тим, слід пам'ятати, що не кожен об'єкт і предмет можуть набути статусу пам'ятки, а тільки такі, що мають наукову, історичну, архітектурну, мистецьку цінність, або видатні за своїми технологічними властивостями, рідкісні та унікальні зразки тощо. При цьому зазначений термін використовується і в пам'яткознавстві, і в музеєзнавстві із застосуванням критеріїв поцінування, розроблених для кожного виду пам'яток¹⁹.

Оскільки початок роботи на Зводом припав на часи СРСР, а теоретико-методологічні засади його підготовки на першому етапі розробляли переважно російські пам'яткознавці, цікаво звернутися до нового російського законодавства в пам'яткоохоронній галузі. В ухваленому 2002 р. Федеральному законі «Об объектах культурного наследия (памятниках истории и культуры) народов Российской Федерации» до них віднесено «об'єкти нерухомого майна (включаючи об'єкти археологічної спадщини) з пов'язаними з ними творами живопису, скульптури, декоративно-прикладного мистецтва, об'єктами науки і техніки та іншими предметами матеріальної культури, які виникли в результаті історичних подій, що являють собою цінність з точки зору історії, археології, архітектури, містобудування, мистецтва, науки і техніки, естетики, етнології або антропології, соціальної культури та свідомством епох і цивілізацій, справжніми джерелами інформації про зародження і розвиток культури»²⁰.

У цій же статті Закону об'єкти культурної спадщини класифіковано за видовою приналежністю на пам'ятники, ансамблі та визначні місця. Отже, від усталеного впродовж багатьох років першого рівня систематизації об'єктів культурної спадщини у такі види, як пам'ятки археології, історії, архітектури та містобудування, монументального мистецтва, в Росії відмовилися. При цьому на практиці в Росії додержуються старої класифікації об'єктів, що базується на профільності пам'ятки певній галузі науки. Наприклад, Державний інститут мистецтвознавства Міністерства культури РФ готує і видає масштабне багатотомне видання «Свод памятников архитектуры и монументального искусства России», структуроване за конкретними адміністративно-територіальними одиницями держави²¹. А в єдиному державному реєстрі об'єктів культурної спад-

щини (пам'яток історії та культури) народів Російської Федерації їх класифіковано за чотирма видами: археології, архітектури, історії, монументального мистецтва (пам'ятки містобудування відсутні)²².

Новий закон викликав наукові дискусії у середовищі російських пам'ятокознавців і культурологів. Так, О. Шухободський вважає, що в процесі вивчення й переосмислення феномена пам'ятки історії та культури «відбулася підміна поняття «пам'ятка» на поняття «об'єкт культурної спадщини». Ці два поняття не є тотожними, і головне, що друге поняття втратило як «історичну», так і «ціннісну» складову і стало ще більш аморфним, ніж в початковий період його вивчення»²³. Виходячи з того, що пам'ятки співвідносяться з цінностями, як частина і ціле, вчений запропонував таке їх визначення: «пам'ятки історії та культури — це створені людиною або піддані його цілеспрямованому впливу унікальні неживі нерухомі матеріальні культурні цінності, здатні задовольняти духовні потреби людей»²⁴.

Культуролог А. Кулемзін розглядає пам'ятки історії та культури як своєрідний історико-культурний феномен і частину історико-культурного середовища, що активно впливають на почуття, знання і свідомість людей та є ефективним засобом формування суспільної свідомості та мотивації суспільної поведінки. У своїй докторській дисертації він сформулював дещо іншу їхню дефініцію: «Пам'ятки історії та культури — це об'єкти, що виникли в результаті історичних подій і явищ або несуть на собі сліди їхнього впливу, які є джерелами історичної та естетичної інформації прямих справжніх знань. Вони служать цілям розвитку науки, культури, освіти, високої духовності»²⁵. Спеціальну розвідку вчений присвятив розгляду публікацій та дисертаційних досліджень останніх 20 років, присвячених охороні пам'яток історії та культури в сучасній Росії, проаналізував нові підходи держави і суспільства до розуміння соціокультурної ролі історичної та культурної спадщини, дійшовши досить актуального і для України висновку, що «збереження культурної спадщини в новій Росії ще не стало спільною заінтересованою діяльністю держави, громадських організацій, науки, церкви, бізнесу та місцевих органів влади...»²⁶.

Незважаючи на зміни в українському законодавстві назва наукового реєстру пам'яток залишилася початковою: «Звід пам'яток історії та культури України». До нього включаються тільки нерухомі об'єкти культурної спадщини, здійснюється їх класифікація за видами, що зазначається в титулі кожної статті. Кількісні показники за видами дають можливість аналізувати культурне надбання кожного регіону і країни в цілому. Разом з тим, від 1980-х рр., коли почалася робота над Зводом, докорінно змінилося державне життя, ідеологічні, культурні та духовні

пріоритети. Все це зумовило формування нової законодавчої та нормативно-правової бази суверенної української держави, якісно вплинуло на розвиток вітчизняного пам'яткознавства та пам'яткоохоронної справи в цілому. Так, у «Методичних рекомендаціях по підготовці матеріалів Зводу пам'яток історії та культури України», підготовлених фахівцями у різних галузях наук і опублікованих у 1993 р., за видовою приналежністю об'єкти культурної спадщини поділяються на чотири групи:

- пам'ятки археології,
- пам'ятки історії,
- пам'ятки містобудування та архітектури,
- пам'ятки монументального мистецтва²⁷.

Об'єкт, якому притаманні ознаки кількох видів пам'яток, визнається комплексною пам'яткою, тому всі його види зазначаються в титулі статті. Наведемо приклади назв статей. *Пам'ятки археології*: «Городище Кия і капище, 5–9 ст. (археол.). Вул. Володимирська, 2» (Київ)²⁸; «Поселення, черняхівська культура, 3–5 ст.; пеньківська культура, 5–7 ст. (археол.)» (с. Демидівка, Решетилівський р-н, Полтавська обл.)²⁹. *Пам'ятки історії*: «Пам'ятне місце заснування Житомира, 9 ст.» (іст.)³⁰, «Місце поховання жертв Голодомору 1932–1933 (іст.)» (смт. Решетилівка, Полтавська обл.)³¹; «Інститут ядерних досліджень, в якому працювали відомі вчені (іст.). Просп. Науки, 47.» (Київ)³². *Пам'ятки архітектури*: «Лютеранська євангелістська кірха, 1855–57 (архіт.). Вул. Лютеранська, 22» (Київ)³³; «Палац (Великий палац С. Потоцького), 1757–1752 (архіт.). Вул. Незалежності, 10» (м. Тульчин, Вінницька область)³⁴. *Пам'ятки містобудування*: «Парк Хрещатий, 18–20 ст. (містобуд.)» (Київ)³⁵; «Аполлонова балка, кін. 19 — поч. 20 ст. (містобуд.)» (Севастополь)³⁶. *Пам'ятки монументального мистецтва*: «Пам'ятник св. княгині Ользі, 1911, 1996 (мист.). Пл. Михайлівська» (Київ)³⁷; «Пам'ятник Пирогову М.І., 1947 (мист.). Вул. Пирогова, 155» (Вінниця)³⁸; «Пам'ятник Тотлебену Е.І., 1909 (мист.). Бульв. Історичний» (Севастополь)³⁹. *Комплексні пам'ятки*: «Вірменського собору комплекс, 14–20 ст. (архіт., іст., мист.). Вул. Вірменська, 7/9» (Львів)⁴⁰; «Житловий будинок, поч. 20 ст. (архіт., мист.). Вул. Богуна, 7» (Львів)⁴¹; «Херсонес Таврійський (Національний заповідник) (археол., іст., архіт., містобуд., мист.). Вул. Древня, 1» (Севастополь)⁴².

Така класифікація в цілому відповідає діючому на час початку роботи над Зводом пам'яткоохоронному законодавству. Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки «Про охорону і використання пам'яток історії та культури», ухвалений у 1978 р., визначав у ст. 6 такі види пам'яток:

- історії,
- археології,

- містобудування і архітектури,
- мистецтва,
- документальні.

Як бачимо, поряд з нерухомими об'єктами культурної спадщини до закону включено один з видів рухомих пам'яток, котрі зі зрозумілих причин не включалися до Зводу. Пам'яткоохоронне законодавство зазнало суттєвих змін, починаючи з 2000 р., коли Верховною Радою України був ухвалений Закон України «Про охорону культурної спадщини України». Останні зміни до нього внесено в березні 2014 р. Згідно зі ст. 2 діючого закону кількість видів об'єктів культурної спадщини збільшена. Їх класифіковано таким чином:

- археологічні,
- історичні,
- монументального мистецтва,
- архітектури,
- містобудування,
- садово-паркового мистецтва,
- ландшафтні,
- науки і техніки⁴³.

Таким чином, у законі розділено раніше об'єднані в один вид пам'ятки містобудування та архітектури. Це відповідає методичним засадам Зводу, впровадженим у практику, статті якого містять саме таку класифікацію. В методичних рекомендаціях з підготовки матеріалів Зводу, опублікованих виданнях (як вже зазначалося, надруковано лише дві частини першої книги тому «Київ», третя частина доступна на сайті Інституті історії України НАНУ), словниках регіональних томів та інших робочих матеріалах останні три види пам'яток (садово-паркового мистецтва, ландшафтні, науки і техніки) не фіксувались і не досліджувались як окремі види об'єктів культурної спадщини. Об'єкти садово-паркового мистецтва присутні у Зводі за видовою приналежністю до пам'яток містобудування; науки і техніки — до пам'яток історії або архітектури та містобудування; ландшафтні були цілком відсутні.

Зауважимо, що в деяких регіональних виданнях, що передують друку цілісних томів Зводу по областях, вміщено статті про пам'ятки природи і ландшафтні об'єкти, хоча перші з них, згідно з діючим законом, не належать до об'єктів культурної спадщини. Наприклад, до видання про пам'ятки Решетилівського району Полтавської області включено статті про такі пам'ятки природи (з визначенням видової класифікації), як дуби черешчаті в селах Великий Бакай «Дуб черешчатий — ботанічна пам'ятка місцевого значення (природа)»⁴⁴; Нова Михайлівка⁴⁵ (при цьому в текстах кожної з двох перших статей йдеться про три дерева); Коржі⁴⁶. До

пам'яток природи віднесено і низку заказників: Новодиканський ботанічний заказник⁴⁷, ландшафтний заказник у с. Кузьменки⁴⁸; Гарячківський ліс — ландшафтний заказник у с. Прокопівка⁴⁹; Кут — заповідне урочище в с. Сухорабівка⁵⁰.

Зупинимося також на питанні визначення видів пам'яток. Мусимо констатувати, що як і в інших теоретичних питаннях пам'ятокознавства, тут спостерігаються різні підходи до формулювання їх наукових дефініцій. Для порівняння взято діючі законодавчі акти в галузі охорони пам'яток, методичні рекомендації з підготовки матеріалів Зводу пам'яток історії та культури України і наукові розробки провідних учених та установ, які працюють над теоретичними проблемами пам'ятокознавства.

Розглянемо визначення кожного виду пам'яток окремо.

Пам'ятки археології

<p>Закон України «Про охорону культурної спадщини» (ухвалений 2000 р.)</p>	<p>Археологічні — рештки життєдіяльності людини (нерухомі об'єкти культурної спадщини: городища, кургани, залишки стародавніх поселень, стоянок, укріплень, військових таборів, виробництв, іригаційних споруд, шляхів, могильники, культові місця та споруди, їх залишки чи руїни, мегаліти, печери, наскельні зображення, ділянки історичного культурного шару, поля давніх битв, а також пов'язані з ними рухомі предмети), що містяться під землею поверхнею та під водою і є невідтворним джерелом інформації про зародження і розвиток цивілізації⁵¹.</p>
<p>Закон України «Про охорону археологічної спадщини» (ухвалений 2004 р.)</p>	<p>Пам'ятка археології (далі — археологічна пам'ятка) — археологічний об'єкт національного або місцевого значення, занесений до Державного реєстру нерухомих пам'яток України⁵².</p>
<p>Методичні рекомендації по підготовці матеріалів Зводу пам'яток історії та культури України (1993 р.)</p>	<p>Археологічними пам'ятками є всі матеріальні залишки та місця мешкання людини, що збереглися на поверхні землі, під землею чи під водою, фіксують різні прояви її діяльності та становлять предмет археологічних досліджень з метою вивчення історичного минулого суспільства⁵³.</p>
<p>Пам'ятокознавчі студії в Україні: теорія і практика (2007 р.)</p>	<p>Г. Івакін і О. Титова — автори розділу, присвяченого пам'яткам археології, уникли власного формулювання дефініції, пославшись на відповідний закон. Втім вони вважають, що «поняття «пам'ятка археології» — до певної міри термін умовний, який було введено в обіг перш за все як</p>

	<p>термін юридично-адміністративно-бюрократичний»⁵⁴. На їхню думку, «поняття чи термін «пам'ятка археології» є штучним кліше терміну «пам'ятка історії»⁵⁵.</p> <p>Разом з тим відомі археологи висловили і власну думку щодо цього виду об'єктів культурної спадщини, пославшись на публікацію російського дослідника В. Седова («В цілому пам'ятки археології — це своєрідний літопис всієї історії людства. Це провідне, а для найдавніших епох і єдине джерело інформації про виникнення і розвиток історії людства, про всі сторони його багатогранного життя, про матеріальну та духовну культуру людства упродовж близько 2 млн. років»)⁵⁶.</p>
<p>Основи пам'яткознавства (2012 р.)</p>	<p>Автор підрозділу «Об'єкти археологічної спадщини» О. Титова в цілому додержується засадничих підходів щодо пам'яток археології, опублікованих у попередньому виданні: «Під речовими пам'ятками, які належать до кола інтересів археології, слід розуміти всі об'єкти історичного минулого незалежно від ступеня їхньої збереженості, матеріалу, побутового або художнього призначення. Тому область того джерела, який є предметом археологічного вивчення, надзвичайно різноманітна та широка»⁵⁷.</p>

Пам'ятки історії

<p>Закон України «Про охорону культурної спадщини» (ухвалений 2000 р.)</p>	<p>Історичні — будинки, споруди, їх комплекси (ансамблі), окремі поховання та некрополі, місця масових поховань померлих та померлих (загиблих) військовослужбовців (у тому числі іноземців), які загинули у війнах, внаслідок депортації та політичних репресій на території України, місця бойових дій, місця загибелі бойових кораблів, морських та річкових суден, у тому числі із залишками бойової техніки, озброєння, амуніції тощо, визначні місця, пов'язані з важливими історичними подіями, з життям та діяльністю відомих осіб, культурою та побутом народів»⁵⁸.</p>
<p>Методичні рекомендації по підготовці матеріалів Зводу пам'яток історії та культури України (1993 р.)</p>	<p>Пам'ятками історії є об'єкти історико-культурної спадщини, пов'язані з найважливішими подіями в житті народу, національно-визвольними та соціальними рухами, розвитком суспільства і держави, виробництва і техніки, науки і культури, а також з життям та діяльністю видатних політичних, дер-</p>

	жавних, військових діячів, народних героїв, діячів науки, літератури та мистецтва ⁵⁹ .
Пам'яткознавчі студії в Україні: теорія і практика (2007 р.)	Пам'ятки історії — один із видів історико-культурної спадщини, що включає розташовані просто неба матеріальні об'єкти (будинки, споруди, поховання, природні утворення) та їх комплекси, а також локалізовані території (пам'ятні місця природного та антропогенного характеру), які є реальними свідками історичних подій і явищ, життя та діяльності відомих діячів і носіями інформації загальнолюдського й етнонаціонального значення про всі сфери суспільно-політичного, економічного, культурного і духовного розвитку народів і кожної країни — державний устрій і громадсько-політичне життя, соціальні й національно-визвольні рухи, історію воєн і війська, виробництва і техніки, науки, освіти, культури, релігійного і церковного життя ⁶⁰ .
Основи пам'яткознавства (2012 р.)	Співавтор розділу про пам'ятки історії Л. Гріффен, піддав критиці їх дефініції в Законі України «Про охорону культурної спадщини» і в розділі попередньої колективної монографії про нерухомі пам'ятки історії, написаному співробітниками Інституту історії України НАН України Л. Федоровою та Е. Пісковою: «хоча матеріальні свідчення історичних подій, безумовно, мають статус об'єктів культурної спадщини, однак вони зовсім не органічно входять до типологічного ряду пам'яток у якості їх окремого виду. Більш того, основним вимогам до пам'яток історії — автентичність і синхронність певному періоду історичного розвитку суспільства — відповідають усі без винятку об'єкти культурної спадщини. Таким чином, у нас нема підстав для виділення особливого виду пам'яток — пам'яток історії. З певної точки зору кожна пам'ятка — пам'ятка історії» ⁶¹ .

Пам'ятки монументального мистецтва

Закон України «Про охорону культурної спадщини» (ухвалений 2000 р.)	Об'єкти монументального мистецтва — твори образотворчого мистецтва: як самостійні (окремі), так і ті, що пов'язані з архітектурними, археологічними чи іншими пам'ятками або з утворюваними ними комплексами (ансамблями) ⁶² .
--	---

Методичні рекомендації по підготовці матеріалів Зводу пам'яток історії та культури України (1993 р.)	Пам'ятками монументального мистецтва є об'єкти історико-культурної спадщини, в основі яких лежить художнє відображення людиною дійсності у конкретно-чуттєвих образах згідно з певними естетичними уявленнями ⁶⁵ .
Пам'яткознавчі студії в Україні: теорія і практика (2007 р.)	Автор розділу про пам'ятки монументального мистецтва Н. Ковпаненко пропонує користуватися загальноприйнятими апробованими дефініціями. Вона навела визначення цього виду пам'яток відомих пам'яткознавців: російського — О. Д'ячкова («матеріальні свідцтва минулого, які мають видатні художні якості, відрізняються оригінальністю задуму та його утилення, здатністю викликати естетичні переживання і завдяки цьому визнані культурними цінностями, що підлягають державній охороні») і українського — В. Тимофійєнка («пам'ятками монументального мистецтва можна вважати виконані у минулі історичні періоди високохудожні твори скульптури, живопису, декоративного мистецтва, — як пов'язані з архітектурними спорудами, так і самостійні, що характеризують світогляд, естетичні погляди і рівень розвитку культури певної історичної епохи») ⁶⁴ . У виданій 2011 р. монографії Н. Ковпаненко, присвяченій проблемам висвітлення мистецької спадщини у Зводі пам'яток історії та культури України, подано ті самі наукові дефініції ⁶⁵ .
Основи пам'яткознавства (2012 р.)	Автор розділу про пам'ятки монументального мистецтва Д. Кепін наводить визначення зазначеного виду пам'яток у Законі України «Про охорону культурної спадщини», не пропонуючи власного формулювання дефініції ⁶⁶ .

Пам'ятки архітектури

Закон України «Про охорону культурної спадщини» (ухвалений 2000 р.)	Об'єкти архітектури — окремі будівлі, архітектурні споруди, що повністю або частково збереглися в автентичному стані і характеризуються відзнаками певної культури, епохи, певних стилів, традицій, будівельних технологій або є творами відомих авторів ⁶⁷ .
Методичні рекомендації по підготовці матеріалів Зводу пам'яток історії та культури України (1993 р.)	Пам'ятками містобудування та архітектури є об'єкти історико-культурної спадщини, котрі відбивають розвиток проектування і будівництва будівель, споруд та їх комплексів, планування і забудови міст і населених пунктів та характери-

	зуються об'ємно-просторовою організацією навколишнього середовища, досягнутою за рахунок використання певних принципів з конкретним призначенням ⁶⁸ .
Пам'яткознавчі студії в Україні: теорія і практика (2007 р.)	Архітектор В. Тимофієнко, проаналізувавши значний корпус публікацій з питання визначення поняття, сформулював наступну дефініцію: «Пам'ятками архітектури є збудовані у минулі історичні періоди, високохудожні автентичні архітектурні твори» ⁶⁹ .
Основи пам'яткознавства (2012 р.)	С. Колосок — автор розділу про пам'ятки архітектури та містобудування додержується визначення, що міститься в Законі України «Про охорону культурної спадщини» ⁷⁰ .

Пам'ятки містобудування

Закон України «Про охорону культурної спадщини» (ухвалений 2000 р.)	Об'єкти містобудування — історично сформовані центри населених місць, вулиці, квартали, площі, комплекси (ансамблі) із збереженою планувальною і просторовою структурою та історичною забудовою, у тому числі поєднаною з ландшафтом, залишки давнього розпланування та забудови, що є носіями певних містобудівних ідей ⁷¹ .
Методичні рекомендації по підготовці матеріалів Зводу пам'яток історії та культури України (1993 р.)	До ухвалення нового закону обидва види пам'яток об'єднувалися в один.
Пам'яткознавчі студії в Україні: теорія і практика (2007 р.)	В. Тимофенко, автор розділу про пам'ятки містобудування, запропонував дефініцію, аналогічну визначенню пам'яток архітектури: «Пам'ятками містобудування є збудовані у минулі історичні періоди, високохудожні містобудівні твори» ⁷² .
Основи пам'яткознавства (2012 р.)	Відзначаючи, що поняття «пам'ятка містобудування» відносно нове, і об'єкти культурної спадщини цього виду мають суттєві відмінності від пам'яток архітектури, С. Колосок наголошує, що останні є елементами пам'яток містобудування. Дослідник визначає також їх специфіку, не претендуючи на формулювання наукової дефініції: «Пам'ятка містобудування — природно-техногенний комплекс, що складається з природної підоснови та штучної надбудови, елементами і компонентами якої є окремі споруди, що є носієм

	значних містобудівних ідей, принципів планування та забудови, є визнаним повчальним прикладом створення гармонійного з природою, екологічно безпечного середовища» ⁷³ .
--	--

Пам'ятки садово-паркового мистецтва

Закон України «Про охорону культурної спадщини» (ухвалений 2000 р.)	Об'єкти садово-паркового мистецтва — поєднання паркового будівництва з природними або створеними людиною ландшафтами ⁷⁴ .
Методичні рекомендації по підготовці матеріалів Зводу пам'яток історії та культури України (1993 р.)	Об'єкти садово-паркового мистецтва віднесено до пам'яток архітектури та містобудування (типологічна класифікація). За галузевою спеціалізацією їх поділено «на паркові інженерні споруди з визначенням по видах об'єктів: канали, ставки, фонтани; на малі архітектурні форми відповідно: альтанки, бельведери, брами, ермітажі, канали, ротонди, паркові огорожі і т. д. і скульптуру відповідно: скульптурні групи, статуї, погруддя». Наголошено, що пам'ятки садово-паркового мистецтва є складовою частиною територіальних комплексів, які розглядаються як пам'ятки містобудування ⁷⁵ . Таким чином, їх визначено комплексними пам'ятками. «Цілісність садово-паркового і ландшафтного мистецтва складається в певних соціально-економічних умовах і включає, поряд із архітектурно-художніми засобами, дендрологічні, меліоративні, біологічні та інженерно-технологічні, які у сукупності формують стиль садово-паркового мистецтва» ⁷⁶ .
Пам'яткознавчі студії в Україні: теорія і практика (2007 р.)	Не розглядаються.
Основи пам'яткознавства (2012 р.)	Не розглядаються.

Ландшафтні пам'ятки

Закон України «Про охорону культурної спадщини» (ухвалений 2000 р.)	Ландшафтні природні території, які мають історичну цінність ⁷⁷ .
--	---

<p>Методичні рекомендації по підготовці матеріалів Зводу пам'яток історії та культури України (1993 р.)</p>	<p>Ландшафтні пам'ятки за типологічною класифікацією віднесено до пам'яток архітектури і містобудування у складі об'єктів садово-паркового мистецтва: «складовою частиною пам'яток садово-паркового мистецтва є штучні і природні ландшафти. Особлива їх цінність полягає у поєднанні з архітектурними комплексами чи просто меморіальними садибами-музеями»⁷⁸.</p>
<p>Пам'яткознавчі студії в Україні: теорія і практика (2007 р.)</p>	<p>Не розглядаються.</p>
<p>Основи пам'яткознавства (2012 р.)</p>	<p>У розділі «Ландшафт як об'єкт пам'яткознавства» Ю. Тютюнник застерігає, що дати визначення ландшафту як фундаментальної наукової категорії неможливо, оскільки загальноприйнятої думки не існує. Натомість він пропонує «в якості робочого визначення ландшафту для потреб теорії і практики пам'яткознавства і пам'яткозбереження» таке його трактування: «ландшафт — це територіальна цілісність, що має об'єктивні границі і стійкий образ»⁷⁹.</p>

Пам'ятки науки і техніки

<p>Закон України «Про охорону культурної спадщини» (ухвалений 2000 р.)</p>	<p>Об'єкти науки і техніки — унікальні промислові, виробничі, науково-виробничі, інженерні, інженерно-транспортні, видобувні об'єкти, що визначають рівень розвитку науки і техніки певної епохи, певних наукових напрямів або промислових галузей⁸⁰.</p>
<p>Методичні рекомендації по підготовці матеріалів Зводу пам'яток історії та культури України (1993 р.)</p>	<p>За функціональною ознакою (типологічна класифікація) більшість об'єктів науки і техніки віднесено до пам'яток архітектури: промислово-виробничі, військово-оборонні, транспортні, інженерні споруди⁸¹.</p>
<p>Пам'яткознавчі студії в Україні: теорія і практика (2007 р.)</p>	<p>Пам'ятки науки і техніки розглядаються як пам'ятки історії. Зокрема, пам'ятки науки включено до групи «пам'ятки науки, освіти, культури»⁸²; військово-інженерні споруди — до групи «пам'ятки воєнної та військової історії»⁸³; пам'ятки техніки — «пам'ятки історії виробництва і техніки»⁸⁴.</p>
<p>Основи пам'яткознавства (2012 р.)</p>	<p>Окремий розділ колективній монографії присвячено пам'яткам техніки, у т. ч. один параграф — нерухомим пам'яткам. Його автори — Л. Гріффен</p>

	<p>і В. Константинов репрезентують розроблену ними класифікацію пам'яток науки і техніки за різними ознаками. При цьому наукового визначення цього виду пам'яток не пропонують. Дослідники виходять із сформульованого ними поняття «техніка»: «техніка є доцільною сукупністю штучних матеріальних утворень, спільно зі своєю ідеальною складовою організованих в підсистему тієї або іншої соціальної системи, спрямованою на підвищення ефективності взаємодії останньої з навколишнім фізичним, біологічним або соціальним середовищем»⁸⁵.</p>
--	---

Таким чином, простежується відсутність єдиних підходів до розуміння, що таке той чи інший вид пам'яток. На жаль, не дає відповіді на це запитання і пам'яткоохоронне законодавство. Дефініції об'єктів культурної спадщини досить розпливчасті, часто містять переліки пам'яток за різними типологічними ознаками. Особливо сказане стосується тих пам'яток, які не представлені у Зводі як окремі види (садово-паркового мистецтва, ландшафтні, науки і техніки). Їх визначення не містять чітких ціннісних орієнтирів, об'єктного спрямування. Наприклад, незрозуміло, що мається на увазі під «історичною цінністю» ландшафтних пам'яток, їх співвідношення з пам'ятками садово-паркового мистецтва. Крім того, ці два види пам'яток підпадають під дію спеціальних законів. Зокрема, Закон України «Про охорону навколишнього середовища» (1991 р., остання редакція 2014 р.) визначає завданням «регулювання відносин у галузі охорони, використання і відтворення природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки, запобігання і ліквідації негативного впливу господарської та іншої діяльності на навколишнє природне середовище, збереження природних ресурсів, генетичного фонду живої природи, ландшафтів та інших природних комплексів, унікальних територій та природних об'єктів, пов'язаних з історико-культурною спадщиною»⁸⁶ (підкреслено нами — Л.Ф.). А в законі «Про природно-заповідний фонд України» (1992 р., остання редакція 2014 р.) міститься перелік об'єктів фонду, в якому зазначаються і ландшафтні пам'ятки, і пам'ятки садово-паркового мистецтва: «До природно-заповідного фонду України належать: природні території та об'єкти — природні заповідники, біосферні заповідники, національні природні парки, регіональні ландшафтні парки, заказники, пам'ятки природи, заповідні урочища; штучно створені об'єкти — ботанічні сади, дендрологічні парки, зоологічні парки, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва»⁸⁷.

Можна поставити ще багато запитань і визначити проблеми, які потребують свого вирішення. Вчені будуть ще багато років розробляти

теоретичні засади пам'ятокознавства, а підготовка Зводу потребує швидких рішень і надання наукового інструментарію регіональним редколегіям і робочим групам при них. Головні висновки у цьому контексті можна сформулювати таким чином: 1) потребують осучаснення методики підготовки матеріалів про пам'ятки архітектури і містобудування; 2) існує нагальна необхідність розробити методичні засади виявлення, поцінування, класифікації й опису трьох видів пам'яток, а саме — садово-паркового мистецтва, ландшафтних, науки і техніки; 3) слід організувати роботу зі складання доповнень до словників регіональних томів. Найскладніше у цьому — відсутність відповідних фахівців у Центрі досліджень історико-культурної спадщини України.

Разом з тим, не можна не звернути увагу на наукові та методичні розробки останніх років співробітників Науково-дослідного інституту пам'яток охоронних досліджень Міністерства культури України, які мають на меті закласти наукові засади практичної діяльності з виявлення, опису й постановки на державний облік об'єктів культурної спадщини. У контексті нашого дослідження становлять інтерес насамперед ті праці, котрі стосуються ландшафтних пам'яток, пам'яток садово-паркового мистецтва та науки і техніки, тобто тих об'єктів, які не мають напрацьованої методики підготовки матеріалів про них для включення до Зводу. Методичним орієнтиром у цьому контексті може слугувати серія монографій, присвячених історико-містобудівним дослідженням низки українських міст (Чернівців, Одеси, Вінниці, Керчі, Василькова Київської обл., Ізмаїла Одеської обл., Горлівки Донецької обл.) з метою розробки науково-проектної документації, спрямованої на збереження нерухомої культурної спадщини. Зокрема, у монографії про Київ є спеціальні підрозділи про ландшафтні пам'ятки (А. Звіряка), пам'ятки садово-паркового мистецтва (Л. Томілович), пам'ятки науки і техніки (В. Ієвлева)⁸⁸.

Ландшафтні об'єкти культурної спадщини як специфічний від пам'яток ґрунтовно досліджує А. Звіряка. Її праці присвячені методиці визначення предмета охорони ландшафтних об'єктів, основним аспектам вітчизняного та міжнародного досвіду територіального збереження цінних ландшафтних територій як пам'яток⁸⁹. Низка праць (у т. ч. у співавторстві) висвітлює питання ландшафтознавства на прикладах Києва⁹⁰, Переяслава-Хмельницького⁹¹, Чернігова⁹² та ін. А. Звіряка розробила методику підготовки облікової документації на ландшафтні пам'ятки та методичні рекомендації щодо її заповнення⁹³.

Становлять інтерес методична розробка В. Ієвлевої з питань музеєфікації пам'яток науки і техніки⁹⁴, стаття, присвячена місцю історичних інженерних споруд у міському ландшафті Києва⁹⁵, та інші праці дослідниці, корисні для розробки методики підготовки матеріалів про пам'ятки науки і техніки для Зводу.

Отже, підсумовуючи дослідження деяких теоретичних питань пам'яткознавства, можна зробити такі висновки: потрібно організувати діалог фахівців, апробацію результатів їхніх досліджень, зокрема, на спеціалізованих круглих столах, конференціях; готувати збірки наукових праць із зазначеної проблематики. Що ж стосується конкретних проблем підготовки Зводу пам'яток, необхідно знайти можливість спільної праці провідних пам'яткознавчих структур для розробки методичних рекомендацій з підготовки матеріалів для Зводу про пам'ятки ландшафтні, садово-паркового мистецтва, науки і техніки, а також осучаснення методики написання статей про пам'ятки архітектури та містобудування.

¹ *Сьомін С., Кондель-Пермінова Н.* Історико-культурна спадщина — капітал, який не слід тримати у скрині // Пам'ятки України. — 1992. — № 2–3. — С. 86–90; *Ком С.І.* Культурна спадщина // Енциклопедія історії України. — К.: Наукова думка, 2008. — Т. 5: Кон-Кю. — С. 486–487.

² Матеріали Всеукраїнської наради з питань підготовки Зводу пам'яток історії та культури України. 20 листопада 2013 р. // Поточний архів Центру досліджень історико-культурної спадщини України Інституту історії України НАН України.

³ *Ком С.* Теоретичні проблеми пам'яткознавства // Пам'яткознавчі студії в Україні: теорія і практика. — К.: Інститут історії України НАН України, 2007. — С. 4–64.

⁴ Там само. — С. 19.

⁵ Там само. — С. 13.

⁶ *Салата С.А.* До історії розробки теоретичних питань в пам'яткоохоронній діяльності: термінологія та класифікація // Питання історії науки і техніки. — 2013. — № 2. — С. 2–8.

⁷ *Основи пам'яткознавства / Під заг. ред.: Гриффена Л.О., Титової О.М.: кол. авт.: Гаврилюк О.Н., Гаврилюк С.В., Горбик В.О. [та ін.]: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК.* — К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2012. — 380 с.

⁸ *Пам'яткознавство: посібник для початківців / Укл.: Л.О. Гриффен, О.М. Титова: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК.* — К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2014. — 212 с.

⁹ *Гриффен Л.А.* Теоретические основания памятниковедения / Центр памятниковедения НАН Украины и УООПИК. — К., 2012. — 82 с.

¹⁰ Пам'яткознавство. — С. 15–16.

¹¹ *Кепин Д.В.* Теория памятниковедения в Украине на современном этапе // Историко-культурное наследие Причерноморья: изучение и использование в образовании и туризме. IV Международная научно-практическая конференция (Ялта, 25–26 апреля 2013 г.). — Ялта, 2013. — С. 25–26.

¹² Там само. — С. 26.

¹³ Конвенция о защите культурных ценностей в случае вооруженного конфликта // <http://unesdoc.unesco.org/images/0008/000824/082464mb.pdf#page=66>.

¹⁴ Закон України «Про охорону культурної спадщини» // Відомості Верховної Ради України. — 2011. — № 13–14, № 15–16, № 17. — Ст. 112.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Закон України про музеї та музейну справу (за станом на 21 березня 2000 р.) / Верховна Рада України. — Офіційне вид. — К.: Парламентське видавництво, 2000. — 19 с.; Закон України «Про Національний архівний фонд та архівні установи». За станом на 20 липня 2005 р. / Верховна Рада України. — Офіц. вид. — К.: Парламентське видавництво, 2005. — 28 с.

¹⁷ Записка для огляду руських старожитностей // Пам'ятки України. — 1997. — № 3. — С. 96–111.

¹⁸ *Кот С.* Пам'ятка чи пам'ятник // Пам'ятки України. — 1988. — № 4. — С. 27–30.

¹⁹ *Дьячков А.Н.* Памятник // Российская музейная энциклопедия: В 2 т. — М., Прогресс, «РИПОЛ КЛАССИК», 2001. — Т. 2. — С. 73–74.

²⁰ Федеральный закон «Об объектах культурного наследия (памятниках истории и культуры) народов Российской Федерации» // http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_148669/. — Глава 1, статья 3.

²¹ Государственный институт искусствоведения МК РФ. Свод памятников архитектуры и монументального искусства России // http://ruinaru.ru/about_ru.php.

²² Информационно-справочные ресурсы Министерства культуры Российской Федерации // <http://kulturnoe-nasledie.ru/>.

²³ *Шухободский А.Б.* Памятники истории и культуры как специфический вид культурной ценности // Известия Российского государственного педагогического университета имени А.И. Герцена. — СПб., 2009. — № 97. — С. 356.

²⁴ Там само. — С. 361.

²⁵ *Кулемзин А.М.* Охрана памятников в России как историко-культурное явление. — Кемерово: Изд-во обл. ИУУ, 2001. — С. 56.

²⁶ *Кулемзин А.М.* Изучение охраны памятников в современной России // Вестник Кемеровского государственного университета. — 2014. — № 2(58). — Т. 2. — С. 55–56.

²⁷ Методичні рекомендації по підготовці матеріалів Зводу пам'яток історії та культури України. — К.: Інститут історії України НАН України, 1993. — С. 4.

²⁸ *Кілієвич С.* Городище Кия і капище, 5–9 ст. (археол.). Вул. Володимирська, 2 // Звід пам'яток історії та культури України: Київ: Енцикл. вид.: Кн. 1, ч. 1. А–Л / Редкол. тому: Відп. ред. П. Тронько та ін.; Упоряд.: В. Горбик, М. Кіпоренко, Л. Федорова. — К.: Голов. ред. Зводу пам'яток історії та культури при вид-ві «Укр. енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1999. — С. 322.

²⁹ *Мельникова І.С., Некрасова Г.М.* Поселення, черняхівська культура (III–V ст. н. е.); пеньківська культура (V–VII ст. н. е.) (археол.) // Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Решетилівський район [упор., науковий ред. В.О. Мокляк]. — Полтава: ТОВ «АСМІ», 2010. — С. 58.

³⁰ *Іващенко О.* Пам'ятне місце заснування Житомира // Пам'ятки археології, історії та монументального мистецтва / За заг. редакцією Г. Мокрицького / Енциклопедія Житомира. — Т. 2. Кн. 1. — Житомир: Вид-во «Волинь», 2009. — С. 167, 170.

³¹ *Сиволап Н.В.* Місце поховання жертв голодомору 1932–1933 рр. (іст.) // Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Решетилівський район. — С. 37–38.

³² *Піскова Е., Смирнова Н.* Інститут ядерних досліджень, в якому працювали відомі вчені // Звід пам'яток історії та культури України: Київ: Енцикл. вид.: Кн. 1, ч. 1. А–Л. — С. 418–419.

³³ *Єрофалов Б., Малаков Д.* Лютеранська євангелістська кірха, 1855–57 // Там само. — С. 528–529.

³⁴ Пам'ятки історії та культури Вінницької області: словникова частина / Упорядники Ю.А. Зінько, М.Р. Мудраченко та ін. — Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2011. — С. 374.

³⁵ *Нельгівський Ю., Трегубова Т.* Парк Хрещатий, 18–20 ст. // Звід пам'яток історії та культури України: Київ: Енцикл. вид.: Кн. 1, ч. II. М–С / Редкол. тому: Відп. ред. П. Тронько та ін.; Упоряд.: В. Горбик, М. Кіпоренко, Н. Коваленко, Л. Федорова. — К.: Голов. ред. Зводу пам'яток історії та культури при вид-ві «Укр. енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2004. — С. 897–900.

³⁶ Пам'ятки історії та культури України: Каталог-довідник. Зошит 3: Каталог-довідник пам'яток історії та культури України: м. Севастополь / Горбик В.О. (кер. авт. кол.), Грабар О.Ю., Денисенко Г.Г., Катаргіна Т.І., Титова О.М., Шавшин В.Г. — К., 2008. — С. 7.

³⁷ *Галайба В., Кухаренко Р., Протас М.* Пам'ятник св. княгині Ользі, 1911, 1996 // Звід пам'яток історії та культури України: Київ: Енцикл. вид.: Кн. 1, ч. II. М–С. — С. 867–869.

³⁸ Пам'ятки історії та культури Вінницької області: словникова частина. — С. 388.

³⁹ Пам'ятки історії та культури України: Каталог-довідник. Зошит 3: Каталог-довідник пам'яток історії та культури України: м. Севастополь. — С. 15.

⁴⁰ *Жишкович В.* Вірменського собору комплекс, 14–20 ст. // Звід пам'яток історії та культури України. м. Львів. Т. 1 (на правах рукопису) / <http://history.org.ua/?litera&id=9086>. — С. 461–474.

⁴¹ *Грималюк Р., Ошуркевич Л.* Житловий будинок, поч. 20 ст. (архит., мист. Вул. Богуна, 7) // Там само. — С. 337–338.

⁴² Пам'ятки історії та культури України: Каталог-довідник. Зошит 3: Каталог-довідник пам'яток історії та культури України: м. Севастополь. — С. 12–14.

⁴³ Закон України «Про охорону культурної спадщини України» // <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1805-14>

⁴⁴ *Халимон О.В.* Дуб черешчатий — ботанічна пам'ятка місцевого значення (природа) // Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Решетилівський район. — С. 52–53.

⁴⁵ *Халимон О.В.* Дуб черешчатий — ботанічна пам'ятка місцевого значення (природа) // Там само. — С. 106.

⁴⁶ *Халимон О.В.* Дуб черешчатий — ботанічна пам'ятка місцевого значення (природа) // Там само. — С. 74–75.

⁴⁷ *Халимон О.В.* Новодиканський ботанічний заказник місцевого значення (природа) // Там само. — С. 57–58.

⁴⁸ *Халимон О.В.* Кузьменки, ландшафтний заказник місцевого значення (природа) // Там само. — С. 77–78.

⁴⁹ *Халимон О.В.* Гарячківський ліс, ландшафтний заказник місцевого значення (природа) // Там само. — С. 137.

⁵⁰ *Халимон О.В.* Кут, заповідне урочище (природа) // Там само. — С. 141–142.

⁵¹ Закон України «Про охорону культурної спадщини України» // <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1805-14>. — Ст. 2.2.

⁵² Закон України «Про охорону археологічної спадщини» // <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1626-15>. — Ст. 1.

⁵³ Методичні рекомендації по підготовці матеріалів Зводу пам'яток історії та культури України. — С. 4.

⁵⁴ Івакін Г., Титова О. Критерії класифікації та поцінування пам'яток археології // Пам'яткознавчі студії в Україні: теорія і практика / Відповід. ред. В.О. Горбик. — К.: Інститут історії України НАН України, 2007. — С. 146.

⁵⁵ Там само. — С. 147.

⁵⁶ Там само. — С. 149.

⁵⁷ Титова О. Об'єкти археологічної спадщини // Основи пам'яткознавства. — С. 70.

⁵⁸ Закон України «Про охорону культурної спадщини України» // <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1805-14>. — Ст. 2.2.

⁵⁹ Методичні рекомендації по підготовці матеріалів Зводу пам'яток історії та культури України. — С. 4.

⁶⁰ Федорова Л., Піскова Е. Нерухомі пам'ятки історії // Пам'яткознавчі студії в Україні: теорія і практика. — С. 184–185.

⁶¹ Гріффен Л.О. Пам'ятки історії // Основи пам'яткознавства. — С. 194.

⁶² Закон України «Про охорону культурної спадщини України» // <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1805-14>. — Ст. 2.2.

⁶³ Методичні рекомендації по підготовці матеріалів Зводу пам'яток історії та культури України. — С. 5.

⁶⁴ Ковпаненко Н. Пам'ятки монументального мистецтва // Пам'яткознавчі студії в Україні: теорія і практика. — С. 328.

⁶⁵ Ковпаненко Н.Г. Проблеми висвітлення мистецької спадщини у «Зводі пам'яток історії та культури України» / Відп. ред. В.О. Горбик. НАН України. Інститут історії України. — К.: Інститут історії України, 2011. — С. 7.

⁶⁶ Кенін Д.В. Пам'ятки монументального мистецтва // Основи пам'яткознавства. — С. 170.

⁶⁷ Закон України «Про охорону культурної спадщини України» // <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1805-14>. — Ст. 2.2.

⁶⁸ Методичні рекомендації по підготовці матеріалів Зводу пам'яток історії та культури України. — С. 5.

⁶⁹ Тимофієнко В. Пам'ятки архітектури: проблеми визначення та класифікації // Пам'яткознавчі студії в Україні: теорія і практика. — С. 274.

⁷⁰ Колосок С.Б. Пам'ятки архітектури і містобудування // Основи пам'яткознавства. — С. 104.

⁷¹ Закон України «Про охорону культурної спадщини України» // <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1805-14>. — Ст. 2.2.

⁷² Тимофієнко В. Місце пам'яток містобудування в системі культурної спадщини // Пам'яткознавчі студії в Україні: теорія і практика. — С. 295.

⁷³ Колосок С.Б. Назв. праця. — С. 132–133.

⁷⁴ Закон України «Про охорону культурної спадщини України» // <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1805-14>. — Ст. 2.2.

⁷⁵ Методичні рекомендації по підготовці матеріалів Зводу пам'яток історії та культури України. — С. 50–51.

⁷⁶ Там само. — С. 53.

⁷⁷ Закон України «Про охорону культурної спадщини України» // <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1805-14>. — Ст. 2.2.

⁷⁸ Методичні рекомендації по підготовці матеріалів Зводу пам'яток історії та культури України. — С. 53.

⁷⁹ *Тютюнник Ю.Г.* Ландшафт як предмет пам'ятокознавства // *Основи пам'ятокознавства*. — С. 44.

⁸⁰ Закон України «Про охорону культурної спадщини України» // <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1805-14>. — Ст. 2.2.

⁸¹ Методичні рекомендації по підготовці матеріалів Зводу пам'яток історії та культури України. — С. 49.

⁸² *Федорова Л., Пискова Е.* Нерухомі пам'ятки історії // *Пам'ятокознавчі студії в Україні: теорія і практика*. — С. 218–221.

⁸³ Там само. — С. 214–218.

⁸⁴ *Гаврилюк Л.* Пам'ятки історії виробництва і техніки: теоретичний аспект // *Там само*. — С. 248–256.

⁸⁵ *Гріффен Л.О., Константинов В.О.* Пам'ятки техніки // *Основи пам'ятокознавства*. — С. 139.

⁸⁶ Закон України «Про охорону навколишнього середовища» // <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1264-12>. — Ст. 1.

⁸⁷ Закон України «Про природно-заповідний фонд України» // <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2456-12>. — Ст. 1.

⁸⁸ *Історико-містобудівні дослідження Києва / За ред. Вечерського В.В., відп. за вип. Сердюк О.М.* — К., 2012. — 312 с.

⁸⁹ *Звіряка А.І.* Методика визначення предмета охорони об'єктів культурної спадщини // *Праці Науково-дослідного інституту пам'яток охоронних досліджень*. — К.: Фенікс, 2012. — Вип. 7. — С. 383–388; *Ії ж.* Ландшафтні об'єкти культурної спадщини. Вітчизняний та міжнародний досвід визначення та збереження // *Сіверщина в історії України*. Зб. наук. праць. — 2013. — Вип. 6. — С. 25–27.

⁹⁰ *Звіряка А.* Культурний ландшафт у формуванні території м. Києва // *Регіональна історія України*. Зб. наук. ст. — К.: Інститут історії України НАН України, 2010. — Вип. 4. — С. 227–236; *Ії ж.* Пам'яток охоронний статус історичного ландшафту Київських гір і долини р. Дніпра // *Заповідна Хортиця. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Історія запорізького козацтва в пам'ятках та музейній практиці»*. — Спец. вип. — Запоріжжя, 2011. — С. 107–109; *Звіряка А.І., Вечерський В.В.* Історичний ландшафт Київських гір і долини р. Дніпра як ландшафтна пам'ятка // *Праці Науково-дослідного інституту пам'яток охоронних досліджень*. — К.: Фенікс, 2010. — Вип. 5. — С. 198–235.

⁹¹ *Звіряка А.І.* Роль ландшафту у формуванні своєрідності історичного міста Переяслава-Хмельницького // *Сіверщина в історії України*. Зб. наук. праць. — Ніжин: ТОВ НВП «Ферокол», 2011. — Вип. 4. — С. 25–28.

⁹² *Бобровський Т.А., Звіряка А.І.* Зони охорони лісопарку «Яловщина» у м. Чернігові // *Праці Науково-дослідного інституту пам'яток охоронних досліджень*. — К.: Фенікс, 2012. — Вип. 7. — С. 254–267.

⁹³ Звіряка А.І. Методичні рекомендації щодо заповнення облікової картки об'єкта культурної спадщини за видом «ландшафтний» та паспорта об'єкта культурної спадщини за видом «ландшафтний» (проект) // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. — Вінниця: Державна картографічна фабрика, 2011. — Вип. 6. — С. 253–267; *Ії ж.* Методика підготовки облікової документації на ландшафтні об'єкти культурної спадщини // Там само. — С. 348–352.

⁹⁴ Ієвлева В.П. Методичні рекомендації щодо музеєфікації нерухомих пам'яток науки і техніки (проект) // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. — К.: Фенікс, 2010. — Вип. 4. — С. 413–424.

⁹⁵ Ієвлева В.П. Вплив історичних інженерних споруд на формування київського міського ландшафту // Там само. — Вип. 5. — С. 151–174.

Розділ 4. Пам'ятки історії у загальній системі культурної спадщини

Понятійно-термінологічні аспекти

Серед нерухомих об'єктів національної культурної спадщини досить вагоме місце належить пам'яткам історії — як за чисельністю, так і за особливими можливостями щодо фіксації і передання соціально-важливої інформації. Включення їх до системи суспільних цінностей, плідне використання їхнього інформаційно-пізнавального й виховного потенціалу в суспільній практиці, як і забезпечення ефективної системи збереження, неможливі без опрацювання проблем теоретичного характеру, передусім — визначення самого поняття «нерухомі пам'ятки історії», а також розробки науково-обґрунтованих систем їх класифікації, основних критеріїв оцінювання й відбору для взяття під охорону держави. Зазначені питання належать до числа найменш вивчених як у вітчизняному, так і зарубіжному пам'яткознавстві. Можна назвати деякі теоретичні дослідження радянських часів, що стосуються безпосередньо нерухомих пам'яток історії. Наприклад, публікації В. Єгорова, М. Полякової, А. Разгона, А. Формозова¹.

В українському пам'яткознавстві вказані проблеми знайшли певне відображення у працях і окремих статтях В. Акуленка, М. Брайчевського, М. Брайченка, В. Вечерського, В. Дубровського, С. Заремби, С. Кота, А. Серікова й інших авторів в контексті здійснюваних ними загальних досліджень історії пам'яткоохоронної діяльності і пам'яткознавства в Україні, питань правового захисту пам'яток, збереження історико-культурного середовища, екології культури тощо².

Спеціальні дослідження з питань визначення дефініції, класифікації і критеріїв відбору нерухомих пам'яток історії розпочалися лише в останнє двадцятиліття в зв'язку з підготовкою багатотомного науково-енциклопедичного видання — Зводу пам'яток історії та культури України. Вони знайшли певне місце у розроблених відділом історико-краєзнавчих досліджень Інституту історії України НАНУ «Методичних рекомендаціях»³, підготовлених у 1993 р. на базі дев'яти випусків «Методичних матеріалів до Зводу» (1984–1991 рр.) й збірників типових статей (1993 р.), в яких узагальнено досвід роботи над цим виданням, що здійснюється в усіх регіонах України.

Наступними кроками на шляху розробки теоретичних засад дослідження пам'яток історії і впровадження їх у практичну роботу робочих

груп з підготовки регіональних томів Зводу стали колективна монографія «Пам'яткознавчі студії в Україні: теорія і практика», два розділи якої присвячено зазначеному виду культурної спадщини⁴; монографія Г. Денисенко, в якій значну увагу приділено пам'яткам воєнної історії⁵, та колективна праця співробітників Центру досліджень історико-культурної спадщини України Інституту історії НАН України, в якій розглянуто теоретичні та науково-методичні засади підготовки статей про пам'ятки історії до Зводу пам'яток⁶.

На відміну від усіх інших об'єктів культурної спадщини пам'ятки історії можуть містити величезну за змістом інформацію й одночасно не пов'язані з якимось певним типом матеріальних об'єктів. Саме тому понятійне і класифікаційне виділення пам'яток історії потребувало значно більшого проміжку часу у порівнянні з іншими видами історико-культурних надбань; а складність поняття «пам'ятка історії», широкий обсяг її змістовних і формально-типологічних параметрів і досі зумовлюють появу різних підходів до формулювання її дефініції. Так, у наукових розробках співробітників Центру досліджень історико-культурної спадщини України пропонується таке визначення зазначених об'єктів: «Пам'ятки історії — один із видів історико-культурної спадщини, що включає розташовані просто неба матеріальні об'єкти (будинки, споруди, поховання, природні утворення) та їх комплекси, а також локалізовані території (пам'ятні місця природного та антропогенного характеру), які є реальними свідками історичних подій і явищ, життя та діяльності відомих діячів і носіями інформації загальнолюдського й етнопонаціонального значення про всі сфери суспільно-політичного, економічного, культурного і духовного розвитку народів і кожної країни — державний устрій і громадсько-політичне життя, соціальні й національно-визвольні рухи, історію воєн і війська, виробництва і техніки, науки, освіти, культури, релігійного і церковного життя»⁷.

Це визначення, як вже зазначалось у попередньому розділі, не співпадає з формулюванням у Законі України «Про охорону культурної спадщини». Погоджуючись з рядом принципових моментів наведеної в законі дефініції, слід відмітити його неповноту й наявність певних неточностей. Наприклад, до перелічених типів історичних пам'яток можуть бути віднесені й об'єкти природи (дерева, посаджені видатними особами; печери, каменоломні, де переховувалися повстанці, підпільники, тощо). Не знайшли відображення й такі суттєві якості пам'яток, як їхня автентичність, тотожність у часі з «важливими історичними подіями». Незрозуміло також, чим, якими критеріями визначається сама «важливість» подій, зв'язок з якими надає об'єкту статусу історичної пам'ятки.

Нарешті, змістовна характеристика історичних пам'яток, яка обмежена їх зв'язком з «культурою та побутом народів», вбачається над-

звичайно узагальненою і вимагає конкретизації. Інакше кажучи, дане визначення може бути ефективно використане у суспільній практиці лише за умови доповнення його аналізом науково-обґрунтованих критеріїв поцінування й відбору об'єктів для надання їм статусу нерухомих пам'яток історії, а також розробки відповідних класифікаційних схем, що розкриватимуть передусім змістовні аспекти втіленої у пам'ятка історичної інформації та типологію матеріальних носіїв цієї інформації.

Російське пам'яткознавство, яке було тривалий час «взірцевим» для багатьох дослідників пострадянського простору, пройшло останнім часом шлях кардинальних змін теоретичних засад науки. Зокрема, відомий учений у цій галузі О. Дьячков подав в енциклопедичному виданні 2001 р. статтю про пам'ятки історії, давши їм таке визначення: «матеріальні свідчення минулого, що визнаються суспільством ціннісною субстанцією в якості хранителя історичної пам'яті і в силу цього підлягають державній охороні; типологічна група пам'яток історії та культури. ...В даний час пам'ятками історії визнаються всі історичні об'єкти, що викликають сталий суспільний інтерес»⁸.

А в ухваленому 2002 р. Федеральному законі «Об объектах культурного наследия (памятниках истории и культуры) народов Российской Федерации»⁹ поняття «пам'ятка історії» взагалі відсутнє. При цьому на практиці в Росії додержуються старої класифікації об'єктів, що базується на профільності пам'ятки певній галузі науки, про що йдеться у попередньому розділі.

Слід сказати, що такий підхід до пам'яток історії знайшов певні відголоски і в українському пам'яткознавстві. Зокрема Л. Гріффен (Центр пам'яткознавства), піддавши критиці запропоноване нами визначення терміну, висловив доволі впевнену думку, що «нема підстав для виділення особливого виду пам'яток — пам'яток історії. З певної точки зору кожна пам'ятка — пам'ятка історії»¹⁰. Натомість, учений наполягає, що тільки термін «“пам'ятки історії та культури” адекватно відображає сутність об'єктів культурно-історичної спадщини»¹¹.

Не вдаючись до детального розгляду питання, дозволимо не погодитися з шановним пам'яткознавцем, наполягаючи, що не кожний об'єкт культурної спадщини є пам'яткою історії. Зокрема сказане стосується багатьох пам'яток архітектури, містобудування, монументального мистецтва, ландшафтного і садово-паркового мистецтва. Нагадаємо, що «Історична наука — динамічна система про минулий людський досвід; історичні знання творяться істориками шляхом встановлення достовірності, інтерпретації та реконструкції найрізноманітніших вцілілих і збережених “залишків” минулих подій (доступних дослідникові джерел історичних)»¹². До таких джерел сучасна історіографія відносить і деякі види нерухомих пам'яток культури¹³.

На відміну від інших видів пам'яток кількість нерухомих об'єктів історичної спадщини постійно збільшується. Слід враховувати, що ця тенденція є сталою, оскільки історичні процеси, по-перше, безперервні. По-друге — ретельне вивчення культурної спадщини, виходячи з новітніх досягнень вітчизняної історіографії й нових політичних та ідеологічних умов життя в незалежній Україні, дає можливість ввести до широкого наукового й суспільного обігу чимало нових об'єктів культурної спадщини. В останні десятиріччя вони викликають підвищений суспільний інтерес саме у зв'язку з новим ставленням до історичного минулого та його переосмисленням.

Нерухомі пам'ятки історії, які постійно акумулюють нову інформацію, мають величезні комунікативні та освітньо-виховні можливості. Однак, на відміну від інших видів пам'яток, зокрема архітектури та мистецтва, джерелом інформації про ціннісні якості яких є, власне, їх матеріальна форма, пам'ятки історії потребують розкриття їх інформаційного потенціалу, насамперед науковими засобами. Величезну роль у визначенні історичного значення конкретних об'єктів культурної спадщини має відігравати Звід пам'яток історії та культури України. Підтвердженням зазначеному є результати роботи з підготовки до видання тому «Київ» Зводу.

За даними Київського науково-методичного центру по охороні, реставрації та використанню пам'яток історії, культури і заповідних територій Головного управління охорони культурної спадщини Київської міської державної адміністрації, станом на 2003 р. на обліку перебувало 1629 пам'яток історії Києва, у т.ч. нововиявлених — 236. Більше половини об'єктів культурної спадщини склали пам'ятки некрополів — 1030¹⁴. Станом на 2008 р. кількість поставлених на облік пам'яток історії збільшилася до 1780, тобто на 151 об'єкт. Кількість нововиявлених пам'яток історії тепер складає 290 (більше на 54). Нових пам'яток — поховань поставлено додатково на облік 90, загальне число їх — 1120¹⁵. Нововиявленими пам'ятками історії є ті, що описані в томі «Київ» (книга 1, частина 1–2), але не перебували на державному обліку.

Загалом у трьох частинах тому «Київ» Зводу пам'яток історії та культури України описано 2455 об'єктів історико-культурної спадщини міста всіх видів і типів. З них пам'яток історії — 1221, з яких поховань — 146. Зважаючи на те, що кілька тисяч пам'яток історії (поховань) ще не досліджено й не описано авторами Зводу, можна дійти висновку, що державні пам'яткоохоронні органи не мають повних даних про нерухому частину історико-культурної спадщини міста. А Звід пам'яток виконує роль наукового реєстру, яким вони користуються в практичній діяльності.

Критерії поцінування та відбору пам'яток історії

Специфіка нерухомих пам'яток історії, що не мають обмежень як з точки зору змісту відображуваних ними явищ і фактів, так і матеріальної форми свого існування, зумовлює необхідність розробки науково-обґрунтованих критеріїв їх визначення та відбору. Головним для цього виду об'єктів культурної спадщини є, безумовно, ***критерій історичної цінності*** вміщеної в них інформації. Це ставить процес поцінування пам'яток історії в безпосередню залежність від стану історичної науки, соціально-політичної ситуації в цілому. Адже цілком зрозуміло, що об'єктивний відбір історичних подій і персоналій за ознакою їх значення в розвитку будь-якої держави — справа надзвичайно важка, а в умовах тоталітарних режимів — практично неможлива.

Відомо, що чимало сторінок історії України, насамперед пов'язаних з багатовіковою боротьбою за незалежність і державність, цілеспрямовано викреслювалися з пам'яті народу як за часів Російської імперії, так і в умовах Радянського Союзу. Це залишило непоправний відбиток на стані виявлення та офіційної фіксації історичних пам'яток, які виходили за межі зазначеної тематики. В результаті багато з них, не перебуваючи під охороною держави, було зруйновано, «білими плямами» залишалися матеріальні свідчення історії українського козацтва, національно-визвольних змагань, діяльності українських політичних партій, громадських і військових формувань, процесу державотворення, життя та діяльності багатьох громадсько-політичних діячів, представників науки і культури, а також жертв голодоморів і політичних репресій, учасників дисидентського руху та інших персоналій, сторінок і фактів з історії України.

Незважаючи на проголошений незалежною Україною курс на деідеологізацію суспільства, об'єктивне та неупереджене висвітлення історичних подій, ще трапляються спроби викреслити з вітчизняної історії «небажаних» осіб, окремі факти та епізоди, але тепер вже — нерідко протилежного змісту. Визначення історичної цінності об'єктів має відбуватися на основі нових методологічних підходів. Суть їх полягає в тому, що пам'ятки історії мають розглядатися не як засіб прославлення або знеславлення подій та окремих осіб, тобто не як певна галузь ідеології. Вони є, передусім, матеріалізованою пам'яттю, уречевленими віхами розвитку держав і народів, окремих етносів і людства в цілому, об'єктивними історичними першоджерелами, які не можна ігнорувати, виправляти або знищувати за власним бажанням, а слід вивчати й використовувати у суспільній практиці як втілення історичного досвіду попередніх поколінь. Адже без пізнання минулого нема майбутнього. Саме такий цивілізований, позбавлений суб'єктивних тлумачень та ідеологічних штампів підхід до відбору й поцінування пам'яток найбільш

відповідає основному змісту соціокультурної політики України, що прагне зайняти гідне місце у світовій спільноті як правова й демократична держава.

Разом з тим, практична реалізація зазначеного підходу є справою досить важкою, оскільки у визначенні «найважливіших подій» і «найзначніших історичних осіб» неможливо повністю відмежуватися від впливу загальносвітоглядних і політичних поглядів та пріоритетів кожного індивіда й кожної соціальної групи у кожен конкретну епоху і в кожному конкретному регіоні. Саме тому необхідно вичленити передусім найбільш узагальнюючі принципи оцінки закладеної до пам'яток історичної інформації, розраховані на значний проміжок часу й територіальне охоплення. З точки зору більшості дослідників вони мають базуватись на системі суспільних цінностей кожного етносу, нації і нарешті — людства в цілому.

Принципово важливе значення для відбору та поцінування нерухомих пам'яток історії має і так званий критерій *наукової цінності*, що акцентує увагу на автентичності цих об'єктів, синхронності в часі з певними подіями, ступеня збереження їх первісного вигляду¹⁶. Йдеться про наукову цінність пам'ятки як історичного документа, джерела історично-достовірної інформації. У цьому принципова відмінність нерухомих пам'яток історії — свідка реальних подій та явищ від так званих «пам'яток-символів» — скульптур, обелісків, меморіальних дощок, надгробків й інших об'єктів, створених *на честь* певної особи або події і встановлених, як правило, значно пізніше.

Подібна понятійна нечіткість, нерозуміння принципової відмінності нерухомих пам'яток історії від інших видів історико-культурної спадщини зустрічаються і зараз, що значно знижує наукову якість багатьох теоретичних досліджень, знецінює результати обліку та паспортизації нерухомих пам'яток. Вказане стосується і реальної практики пам'ятко-охоронної діяльності. Досвід роботи над Зводом пам'яток історії та культури України свідчить про наявність випадків, коли меморіальні дошки встановлюються не на спорудах — свідках історичних подій або життя та діяльності окремих персоналій, які власне і мають бути предметом вивчення й охорони, а на зовсім інших, часто — нових спорудах тих чи інших установ і закладів, житлових будинках. Нерідкими є випадки, коли надгробки (скульптури, стели, обеліски) стають об'єктом основної уваги державних органів і громадськості на відміну від справжніх пам'яток історії — поховань видатних осіб.

Вирішенню цих проблем сприятиме чітке відокремлення зазначених пам'яток у понятійно-термінологічному плані, виділення двох паралельно існуючих груп об'єктів: а) нерухомих пам'яток історії, б) пам'ятних

знаків. До останніх найчастіше відносять «меморіальні дошки, стели, пам'ятні камені й ін., присвячені видатним історичним та державним діячам, діячам науки, культури і мистецтва, а також встановлені для увічнення пам'ятних та історичних подій»¹⁷. Відома й практика надання офіційного статусу «пам'ятного знака» творам монументального мистецтва (композиція на честь засновників Києва у Наводницькому парку, пам'ятний знак на честь заснування першої бібліотеки на Русі на Старокиївській горі у Києві тощо). Отже, на відміну від нерухомих пам'яток історії, що є реальними свідками подій і синхронні з ними у часі, пам'ятні знаки — це матеріальні об'єкти (скульптури, меморіальні дошки, монументи, камені та ін.), створені або використані для увічнення історичних подій, персоналій тощо. Ті з них, що мають мистецьку цінність, є одночасно пам'ятками монументального мистецтва.

Розуміння принципової різниці змісту цих понять має важливе значення для розв'язання проблем, пов'язаних із знесенням або перенесенням пам'ятників, встановлених на пошанування окремих історичних подій і діячів, що набули останнім часом надзвичайної актуальності. Зрозуміло, що пробудження нової суспільної свідомості увійшло в гостре протиріччя з ідеологічною аурую просторового середовища, сформованого в часи тоталітаризму і перенасиченого комуністичною символікою, яка набула одіозного для значної частини населення змісту. Тому вирішення цих питань має носити конструктивний характер з урахуванням усіх чинників цілком конкретної ситуації.

Науковий підхід передбачає чітке усвідомлення того, що зміна місця розташування або зовнішнього вигляду історичної пам'ятки призводить до втрати її історичної та наукової цінності, а іноді й відповідного статусу взагалі. Що ж до пам'ятних знаків, то їх зв'язок з конкретним місцем розташування в більшості випадків має відносний характер. Вирішальне значення тут відіграє мистецька цінність об'єктів, їх роль у збереженні історично сформованого довкілля, неповторного колориту й загального художньо-естетичного образу окремих територій, містобудівних утворень, населених пунктів.

Слід звернути увагу й на об'єкти, які займають певне проміжне місце між пам'ятками-оригіналами і пам'ятними знаками, маючи ознаки обох цих груп. Це рухомі пам'ятки історії, найчастіше — воєнної та військової або виробництва й техніки («катюші», танки, пушки, кулемети, літаки, автомобілі, трактори тощо), встановлені на постаменти й перетворені таким чином на нерухомі об'єкти. З одного боку, вони включають предметні елементи, що були реальними свідками історичних подій, синхронні з ними у часі та мають меморіальну цінність; з другого — місце їхнього розташування, як і загальна форма, є історично недосто-

вірними, оскільки вони встановлені в пізніші часи з метою увічнення пам'яті про історичні події, явища, особи й у тій чи іншій мірі включають елемент індивідуальної творчості, тобто суб'єктивного бачення автора.

Аналогічно пам'ятним знакам можуть бути оцінені й так звані «пам'ятки-реконструкції» (відбудови), які теж, на відміну від нерухомих пам'яток історії, не є свідками історичних подій, життя та діяльності відомих діячів. Чітке розмежування зазначених понять, як і в попередньому випадку, має, безумовно, не лише теоретичне, а й практичне значення. Це стосується, передусім, встановлення пріоритетів при розробці державної системи пам'яткоохоронних заходів на сучасному етапі розвитку нашої країни, враховуючи кризові явища в економіці й надзвичайну обмеженість коштів, що виділяються сьогодні на розвиток культурної сфери.

Разом з тим, в останні роки відновлено декілька найзначніших нерухомих пам'яток загальнонаціонального значення. І це стосується не тільки зруйнованих часом і людьми архітектурних споруд, реконструкція яких на науковому рівні сприятиме відтворенню неповторного художньо-естетичного образу та композиційної цілісності певного ансамблю, забудови вулиці, міста тощо. Безсумнівним є і значення реконструкції визначних історичних пам'яток у збереженні сформованої протягом століть етнопсихосфери навколишнього середовища, неповторного колориту кожного регіону, населеного пункту, окремих місць, нарешті — у формуванні цілісного уявлення про досягнення й конкретний внесок кожного народу у розвиток світової цивілізації. Саме ця невсцухаюча суспільна потреба час від часу виливалась і продовжує виливатися в широкий рух громадськості за відновлення в числі інших національних святинь меморіальних будинків, пов'язаних з іменами визначних представників українського народу, котрі уособлюють в собі його досягнення в галузі культури, громадсько-політичної думки. Йдеться, наприклад, про реконструкцію хат, пов'язаних з народженням і дитячими роками Т. Шевченка у селах Моринці й Шевченкове (колишня Кирилівка) на Черкащині, садиб І. Котляревського (Полтава), І. Франка (с. І. Франка, колишні Нагуєвичи, Львівщина), батьків М. Гоголя (с. Гоголеве, бувала Василівка, Полтавщина); відновлення собору Успіння Пресвятої Богородиці Києво-Печерської лаври, церкви Богородиці Пирогощі, Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря в Києві тощо.

Вказані висновки підтверджуються і в ході застосування вже згадуваних сучасних інформативних підходів до розуміння сутності та критеріїв поцінування пам'яток історії та культури як носіїв суспільно-важливої інформації. В основу їх покладено загальновизнані принципи оцінки всякої інформації, серед яких поруч із змістовними параметрами

та ступенем достовірності (у даному разі — історичне та наукове значення пам'ятки), вагоме місце займає і такий фактор, як повнота інформації. Цікавим з цієї точки зору є запропоноване одним із провідних московських пам'яткознавців П. Боярським визначення пам'яток історії та культури як «сукупності матеріальних об'єктів і пам'ятних місць, які складають умовно-безперервний ряд, що відбиває всі сторони історичного розвитку людини в системі біосфери»¹⁸. При цьому термін «умовно-безперервний» означає, зокрема, і ступінь збереження, наявність у сучасному просторі носіїв інформації, оскільки не всі пам'ятки збереглися, виявлені на даний час або досліджені.

Розуміння безперервності інформації як однієї з ознак її повноти та об'єктивності дає змогу встановити й місце та значення у загальному процесі освоєння людиною всесвіту не тільки історичних пам'яток-оригіналів, але й їх копій та змістовних замінників (пам'ятних знаків, реконструкцій). Не маючи цінності наукового документа (на відміну від пам'яток — реальних свідків подій), вони все ж певним чином (через відтворення «умовної реальності») сприяють заповненню інформаційних лакун у процесі взаємодії людини з природним та історико-культурним середовищем, допомагаючи повноцінному сприйняттю останнього.

Зазначений «середовищний» підхід, який все рішуче завойовує одне з чільних місць у сучасному пам'яткознавстві, дозволяє виділити ще один загальний для всіх видів *критерій* поцінування нерухомих пам'яток, що в ряді досліджень одержав назву — *екологічний*. Традиційно під екологією розуміють взаємозв'язки людського організму з природою й проблеми забезпечення їх найоптимальніших варіантів. Проте з кінця 1970-х рр. цей термін вживається у ширшому значенні, включаючи й різноманітні аспекти впливу результатів людської цивілізації, в тому числі пам'яток історії та культури, на формування особистості. Автор терміна «екологія культури» — академік Д. Лихачов наголошував, що для повноцінного існування людини як цілісної соціальної істоти важливе не лише природне біологічне оточення а й культурне середовище, яке відіграє вирішальне значення для формування основних чинників її «духовно-морального життя, для її духовної осілості, для її прихильності до рідних місць, для її моральної самодисципліни та соціальності»¹⁹.

Саме тому будь-яка пам'ятка не повинна ставати об'єктом «поштучного», ізолюваного розгляду як з точки зору визначення її суспільного значення, так і найефективніших форм збереження. Адже цінність конкретної будівлі, споруди, пам'ятного місця далеко не завжди визначається її індивідуальними якостями. Не меншу вагу має місце того чи іншого об'єкта в історично сформованій системі взаємодії людини (суспільства, етносу) з природним і культурним довкіллям, що є результатом багатовікової праці попередніх поколінь.

Реалізація екологічного критерію на практиці означає оцінку того чи іншого об'єкта з точки зору його ролі й значення у збереженні життєво-необхідного для суспільства історико-культурного середовища, специфічної психосфери кожного етносу. Недарма саме екологічні проблеми посідали одне з чільних місць у програмі оголошеного ЮНЕСКО «десятиліття культури» 1988–1998 рр.

Екологічний критерій набуває особливого значення під час роботи з виявлення історичних пам'яток з метою відтворення та збереження історично-сформованого середовища. Це стосується, наприклад, відомого ще з Іпатіївського літопису стародавнього Галича — політичного та культурного центру Київської Русі, який привертав увагу дослідників ще з середини минулого століття. 1994 р. пам'ятки колишньої столиці Галицько-Волинської держави оголошено Національним заповідником «Давній Галич», в якому продовжується робота з комплексного виявлення та дослідження об'єктів матеріальної та духовної культури, зокрема їх ролі у відновленні неповторності історичної аури цього стародавнього міста²⁰. І навпаки, нищення історичного доквілля призводить до непоправних втрат в екології культури кожного регіону і країни в цілому. Всім відомий, зокрема, факт багатолітньої боротьби громадськості Києва за збереження кварталу історичної забудови Хрещатика ХІХ — початку ХХ ст. між бульв. Т. Шевченка і вул. Б. Хмельницького, важливою складовою якого є історичні пам'ятки меморіального значення. Можна згадати і варварське руйнування у 1930-х рр. відомого цвинтаря на Аскольдовій могилі у Києві, де було поховано чимало видатних осіб, і влаштування на цій території парку. Недарма в нових умовах життя країни поставлене питання про відродження цвинтаря, позначення місць історичних пам'яток — могил похованих тут людей, що матиме велике морально-екологічне значення для мешканців міста.

Універсальним для всіх видів пам'яток є й так званий **хронологічний критерій**, що фіксує таку важливу для їх поцінування ознаку, як віддаленість у часі від сьогодення. Слід відмітити, що зазначений критерій застосовувався одним із перших для відбору пам'яток. Так, згідно з «Основними положеннями к сохранению памятников старины», підготовленими особливою комісією при Міністерстві внутрішніх справ Росії на початку ХХ ст., пам'яткою старовини рекомендувалося вважати «будь-яку пам'ятку, яка мала не менше 150 років»²¹. У сучасному пам'яткознавстві не існує хронологічних обмежень у визначенні приналежності об'єктів до нерухомих історичних пам'яток, якщо вони пов'язані з дійсно значними в житті кожної країни та її окремих регіонів подіями і персоналіями. Таким чином, хронологічний критерій, що акцентує моменти формального характеру, з часом поступився місцем критеріям змістовним і використовується як допоміжний.

Що ж до об'єктів, які відбивають загальний стан громадсько-політичного й фінансово-економічного життя, розвиток виробництва, техніки, науки, освіти, культури, побуту (споруди, де розміщувались органи державної влади, громадські об'єднання, заводи, фабрики, навчальні заклади тощо), то при визначенні їх статусу як пам'ятки історії хронологічний фактор набуває досить вагомого значення. Об'єкти, більш віддалені у часі (межа цієї віддаленості для кожного регіону, а також групи й типу пам'яток може бути різною), підлягають безумовному віднесенню до числа пам'яток. Відбір інших має здійснюватися за додатковими принципами — «першості», «унікальності», «рідкості» й ін. Так, серед певної кількості початкових і середніх навчальних закладів XIX ст. можуть бути виділені як пам'ятки історії перші в країні, регіоні, місті. Наприклад, садиба Києво-Подільського повітового училища (вул. Костянтинівська, 9/5), де 11 жовтня 1859 р. було відкрито першу безплатну недільну школу для навчання грамотності робітників, ремісників і селян; будинок у Києві, де діяла перша в світі паровозна лабораторія наприкінці XIX ст. (вул. Ползунова, 2) й ін. Як своєрідний різновид хронологічного критерію можна розглядати й окремі відправні принципи відбору нерухомих пам'яток, в основі яких лежить часовий фактор. Так, цей статус надається лише пам'ятним місцям і об'єктам, пов'язаним з життям та діяльністю історичних осіб, які вже пішли з життя, а також з функціонуванням установ, організацій, підприємств, навчальних й інших закладів, які вже припинили своє існування. Наприклад, пам'яткою історії є будинок Художньо-промислового і наукового музею у Києві, а не Національного художнього музею України, що функціонує в ньому зараз.

Основні принципи класифікації

Ефективне дослідження кожного з видів пам'яток й визначення оптимальних засобів їх збереження неможливі без розробки відповідних класифікаційних систем, передусім тих, що відбивають принципову специфіку досліджуваних об'єктів. Особливістю нерухомих історичних пам'яток є надзвичайно широкий змістовний діапазон втіленої в них інформації. Як вже зазначалося, вони можуть бути пов'язані з різноманітними за змістом історичними подіями (фактами, особами) загальнолюдського та етнонаціонального значення й одночасно мати форму будь-якого об'єкта реальної дійсності, що був свідком вказаних подій. Саме на цьому ґрунтуються два основні, специфічні для даного виду пам'яток принципи класифікації:

- 1) за змістом зосередженої в об'єктах інформації,
- 2) за формально-типологічними ознаками носіїв цієї інформації.

Відповідно до останнього принципу нерухомі пам'ятки історії можуть бути розподілені на такі типи:

1. Будинки (будівлі) адміністративного, громадсько-політичного, військового, наукового, культурно-освітнього, релігійного, житлового та інших призначень.

2. Інженерно-технічні й виробничі споруди.

3. Об'єкти природи (наприклад, дерева, посаджені видатними особами; печери, каменоломні, де переховувалися повстанці, підпільники тощо).

4. Пам'ятні місця (локалізовані території природних й антропогенних ландшафтів, містобудівних утворень — вулиць, площ тощо).

5. Поховання.

Зазначені типи нерухомих пам'яток історії досить часто є одночасно пам'ятками археології, архітектури та містобудування, природи, садово-паркового мистецтва, ландшафтні, науки і техніки, входять до складу ансамблів і комплексів, історико-культурних ландшафтів, містобудівних утворень (вулиць, площ, кварталів), історичних частин населених пунктів, нарешті — самих історичних міст.

Що ж до класифікації за змістовними параметрами, то вона пройшла кілька етапів, відбиваючи пріоритетні напрямки історичних досліджень і розуміння сутності історичного процесу в окремі періоди існування нашої країни. З проголошенням незалежності України почала складатися більш об'єктивна система змістовно-тематичної класифікації пам'яток історії, яка відбиває нові реалії соціально-політичного розвитку країни. Виходячи з розробок сучасної історичної науки й пам'яткознавства, пропонується систематизувати нерухомі пам'ятки історії в такі групи:

1) державного устрою та суспільно-економічного ладу;

2) громадсько-політичного життя, соціальних і національно-визвольних рухів;

3) воєнної та військової історії;

4) виробництва і техніки;

5) науки, освіти, культури;

6) релігійного і церковного життя.

Вказана класифікаційна система, як і будь-яка інша, має дещо умовний характер і в процесі використання не повинна сприйматись як жорстка схема, адже певна кількість пам'яток може належати до кількох груп одночасно. Це стосується, наприклад, об'єктів, пов'язаних з життям та діяльністю персоналій, котрі були не тільки громадсько-політичними або ж навіть державними діячами, але й видатними вченими, письменниками, меценатами культури (І. Франко, Леся Українка, І. Мазепа, М. Грушевський, В. Винниченко та ін.). Значна частина об'єктів, що відбивають період Української революції 1917–1920 рр., є одночасно пам'ятками соціальних і національно-визвольних рухів, державного устрою і громадсько-політичного життя, воєнної та військової історії тощо.

Проте, незважаючи на елементи умовності, зазначений різновид класифікації може досить успішно застосовуватись у теоретичному пам'яткознавстві, розробці наукових засад виявлення і постановки на облік нерухомих історичних об'єктів. Насамперед це стосується підготовки таких важливих фундаментальних досліджень і документів загальнонаціонального значення, як Звід і Державний реєстр пам'яток історії та культури України, які мають всебічно відобразити історичне минуле нашого народу, найвагоміші здобутки всіх сфер його політичного, соціально-економічного та духовного життя.

Серед класифікаційних систем, що не мають специфічного характеру і можуть застосовуватись для всіх видів нерухомих пам'яток, передусім слід назвати розподіл об'єктів за категоріями, який зазнав ряд модифікацій відповідно до основних етапів соціально-політичного розвитку України. У кінці XIX — на початку XX ст. виділяли дві категорії обліку пам'яток — державного і місцевого значення²². В українському законодавстві радянських часів простежується кілька підходів до цієї проблеми. Так, у «Положенні про пам'ятки культури і природи» 1926 р. передбачалася класифікація за двома категоріями — республіканського і місцевого значення²³. У постанові РМ УРСР 1948 р. і затвердженому того ж року «Положенні про охорону пам'яток історії та культури на території Української РСР» було виділено лише пам'ятки союзного і республіканського значення²⁴. Внаслідок цього, як слушно зауважує пам'яткознавець В. Акуленко, «законодавча практика почала орієнтуватись на видатні, унікальні об'єкти, по суті залишаючи поза правовим захистом велику кількість пам'яток місцевого значення»²⁵. В «Законі» 1978 р. й «Інструкції» 1986 р. зафіксовано існування пам'яток загальносоюзного, республіканського і місцевого значення²⁶.

Закон України «Про охорону культурної спадщини» (ухвалений 2000 р.) визначив дві категорії пам'яток: національного і місцевого значення²⁷. Між тим, реалії пам'яткоохоронної справи диктують запровадити три *категорії обліку* пам'яток: світового, загальнодержавного (національного) і місцевого (регіонального) значення. Як відомо, XVII сесія Генеральної конференції ООН, що відбулася в 1972 р., ухвалила «Конвенцію про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини», ратифіковану УРСР у жовтні 1988 р. За даними на листопад 2007 р., її ратифікувало 185 країн. У Конвенції визнано, що деякі цінності культурної та природної спадщини становлять значний інтерес і вимагають збереження як частини всесвітньої спадщини всього людства; що, зважаючи на небезпеки, які їм загрожують, все міжнародне співтовариство має брати участь в охороні природної і культурної спадщини і надавати колективного сприяння, яке, не замінюючи діяльності заінтересованої

держави, на території якої перебуває цінність, ефективно доповнить її. З цією метою було створено спеціальний комітет ЮНЕСКО, формується Список всесвітньої спадщини. Станом на 2008 р. цей Список налічує 878 об'єктів, з яких 679 — пам'ятки культури, 174 — природи і 25 — комплексні.

Рішенням XIV сесії Міжнародного комітету ЮНЕСКО зі збереження всесвітньої культурної та природної спадщини (Канада, 7–12 грудня 1990 р.) до Списку всесвітньої спадщини було внесено такі визначні історико-культурні ансамблі України, як кафедральний собор Святої Софії (1018 р.) з пов'язаними з ним монастирськими спорудами і Києво-Печерську лавру (1051 р.). В 1998 р. до нього внесено ансамбль історичного центру Львова (XIII–XVIII ст.); 2005 р. — чотири пункти геодезичної дуги Струве («Російсько-Скандинавська дуга») — у Хмельницькій та Одеській областях (1816–1855 рр.); 2007 р. — транснаціональний серійний природний об'єкт — букові праліси Карпат; 2011 р. — резиденцію митрополитів Буковини і Далмації (1864–1882 рр., Чернівці); 2013 р. — дерев'яні церкви Карпатського регіону в Польщі та Україні, з української сторони — 4 із Львівської області, по 2 від Закарпатської та Івано-Франківської. У цьому ж році до Списку було включено Стародавнє місто Херсонес Таврійський і його Хору (IV ст. до н. е. — XII ст. н. е., м. Севастополь)²⁸.

Всі нерухомі пам'ятки, незалежно від їх категорії, мають знайти відображення у томах Зводу пам'яток історії та культури, об'єкти перших двох категорій — у Державному реєстрі, місцевого значення — у регіональних реєстрах.

Слід зазначити, що кількість класифікаційних систем і відповідно — принципів розподілу пам'яток (у тому числі й нерухомих історичних) є практично необмеженою. Це пояснюється тим, що всіляка класифікація виконує допоміжну функцію в ході здійснення певної дослідницької або практичної роботи, тому принципи, покладені в її основу, є похідними від конкретних завдань пам'яткознавчої і пам'яткоохоронної діяльності. Так, в процесі дослідження нерухомих об'єктів історико-культурної спадщини, розробки ефективних варіантів їх виявлення, обліку і збереження, крім вищезгаданих, можуть бути використані й інші різновиди класифікацій пам'яток: за хронологією відображених в них подій, за географічним (територіальним) принципом, за алфавітом прізвищ пов'язаних з цими об'єктами історичних діячів, за станом збереження, характером необхідних реставраційних і консерваційних заходів тощо.

Розробка понятійно-термінологічного апарата, загальних і специфічних для кожного з видів пам'яток принципів поцінування та класифікації є необхідною науковою базою для пошуків ефективних засобів їх

збереження. Структурний підхід до розуміння цього процесу передбачає розгляд всіх його основних аспектів і етапів, починаючи з державного обліку історико-культурних об'єктів, що включає їхнє виявлення, обстеження, визначення цінності, складання облікових документів, введення до державних списків пам'яток відповідно до видової приналежності та категорії. Основним змістом і результатом зазначеного етапу пам'яткоохоронної діяльності є надання об'єкту правового статусу пам'ятки історії та культури і взяття її під охорону державних органів.

Суспільне і наукове значення цього процесу важко переоцінити, адже саме в ході його реалізації відбувається формування основних характеристик усіх видів державного фонду пам'яток, у тому числі історичних. Нехтування науковими підходами у цій галузі може призвести до серйозних недоліків у постановці пам'яткоохоронної справи, втрати значної частини духовних надбань попередніх поколінь або ж, навпаки, взяття під охорону держави і відповідно — фінансування робіт зі збереження об'єктів, що не мають пам'яткової якості.

Досить наочно це ілюструє стан виявлення і фіксації пам'яток в Україні. Більшість дослідників не вважає достовірними, тобто відповідними реальному стану речей підрахунки, згідно з якими на 1 січня 1990 р. на державному обліку перебувало 124 704 нерухомих пам'яток, в тому числі історії — 53501²⁹. Однією з причин цього стосовно нерухомих пам'яток історії є нерозуміння принципової різниці між пам'ятками-оригіналами і пам'ятними знаками, що є суттєвим аспектом наукового підходу до поцінування зазначеного виду об'єктів культурної спадщини. В результаті на державний облік помилково (як пам'ятки історії) було взято встановлені на вулицях і будинках меморіальні й ановані дошки, меморіальні плити на похованнях, скульптури й монументи на честь історичних подій та осіб. Ще однією суттєвою причиною розходжень у визначенні загальної кількості об'єктів нерухомої культурної спадщини є відсутність єдиної державної системи обліку пам'яток. Тому значна частина комплексних пам'яток (що мають ознаки кількох видів) фігурує одночасно в охоронній документації на різні види об'єктів культурної спадщини, що не дає можливості більш-менш точно визначити загальну кількість державного фонду пам'яток. Наприклад, опублікований в 1999 р. Державний реєстр національного культурного надбання складено тільки на пам'ятки архітектури та містобудування³⁰. Але більшість з них є комплексними, тому одні й ті ж об'єкти будуть фігурувати і в реєстрах пам'яток історії, і в реєстрах пам'яток мистецтва. Крім того в Державному реєстрі відсутні, зокрема, вулиці, площі, парки та інші важливі об'єкти, що мають містобудівну та історичну цінність.

Що ж до якісної характеристики взятих на облік пам'яток, то й тут недостатня розробленість науково-концептуальних засад виявлення й

обліку пам'яток (зокрема, систем їхньої класифікації за змістовними, формально-типологічними й іншими параметрами) призвела до парадоксальних показників складу державного фонду нерухомих об'єктів культурної спадщини України. Станом на 1 січня 1990 р. з 53501 пам'ятки історії 42220 (майже 80%) були присвячені подіям Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941–1945 рр., тобто лише одній з шести запропонованих нами груп класифікації цього виду пам'яток за змістовно-тематичною ознакою. З точки зору їхньої типології (як різних за формою об'єктів матеріального світу) понад 30 тис. з останніх склали поховання.

Незважаючи на досить значне збільшення кількості нерухомих пам'яток у зв'язку з широким розгортанням роботи з підготовки Зводу в усіх регіонах країни, зберігається загальна тенденція їх нерівномірного розподілу за окремими групами і типами. Вказані недоліки формального характеру в тому чи іншому варіанті в цілому притаманні системам виявлення й обліку усіх видів пам'яток. Що ж до історичних (й частково — монументального мистецтва), то тут найбільше занепокоєння викликає якісний склад результатів зазначених процесів. Як вже зазначалося, причини цього полягають не лише в стані пам'яткознавчих досліджень (недостатній розробці понятійного апарата, критеріїв поцінування і відбору пам'яток), а й в особливостях самої суспільно-політичної системи, що панувала в Україні за радянських часів. Надмірна заідеологізованість, однобічний, часто — кон'юнктурний підхід до визначення суспільної цінності історичних подій і осіб, призвели до тенденційного, вкрай суб'єктивного відображення сутності історичного процесу у взятих на облік пам'ятках. Внаслідок цього весь офіційно зафіксований фонд нерухомих пам'яток історії під час підготовки томів Зводу піддається перегляду й переосмисленню на основі якісно нових методологічних позицій, науково-обґрунтованих критеріїв поцінування. Як результат — суттєве доповнення списків пам'яток за рахунок об'єктів, що відбивають важливі сторінки і персоналії, які були незаслужено забуті або свідомо викреслені з історії України.

Як показує досвід підготовки тому «Київ» Зводу пам'яток історії та культури України, довелося замінити або уточнити майже половину матеріалів, які готувалися протягом попередніх років. Йдеться про ретельний аналіз взятих на облік об'єктів культурної спадщини, передусім радянського періоду, з точки зору основних критеріїв поцінування історичних пам'яток, переосмислення частини їх з методологічних позицій сучасної історичної науки і пам'яткознавства, доповнення значним блоком нововиявлених матеріалів. Аналогічна за своїм змістом робота здійснюється також багатьма регіональними редколегіями та робочими групами.

Проте, аналіз історичних частин томів Зводу, що готуються в кількох областях, доводить, що на місцях досить часто відсутній системний, науково-обґрунтований підхід до виявлення та обліку пам'яток. Автоматично виключивши об'єкти, пов'язані з функціонуванням органів радянської влади і комуністичної партії, життям та діяльністю їх представників, укладачі цих матеріалів не завжди спроможні поповнити їх новими матеріалами, що відбивають нові реалії сьогодення. Це стосується, зокрема, пам'яток, пов'язаних з історією українського козацтва, національно-визвольних рухів, багатовікової боротьби українського народу за незалежність і державність, релігії та церкви, життям та діяльністю донедавна заборонених громадсько-політичних, церковних діячів, представників науки, культури тощо.

Поруч з нехтуванням історичним принципом відбору об'єктів з точки зору, передусім, їхнього етносоціального та світового значення, відсутня й недооцінка наукового критерію визначення нерухомих пам'яток (як реальних свідків історичних подій, синхронних з ними у часі). Це виявляється, зокрема, у включенні до складу пам'яток історії пам'ятних знаків на честь знаменних подій та визначних діячів.

Аналіз матеріалів з точки зору існуючих класифікаційних систем теж засвідчив переважання однобічних підходів, що призводить до порушення екологічного принципу поцінування пам'яток, всебічного й багатаспектного відображення культурної спадщини кожного регіону й країни в цілому як складової історично сформованого культурного середовища. Так, майже не відображені (за винятком окремих випадків) пам'ятки історії виробництва і техніки, релігійного та церковного життя; незначну кількість складають пам'ятки державного устрою та суспільно-економічного життя. За типологічною ознакою переважають поховання та меморіальні будинки (садиби). Інженерно-технічні споруди, різні типи виробничих підприємств, пам'ятні місця представлені незначною кількістю об'єктів.

Ефективне здійснення всіх форм пам'яткоохоронної діяльності має базуватися на науковому аналізі як взятих на облік пам'яток, так і нововиявлених об'єктів культурної спадщини. Він має здійснюватися з точки зору сучасних принципів їх відбору (визначення історичної, наукової, екологічної цінності) й класифікації (за змістовними, типологічними, територіальними, хронологічними й іншими ознаками).

З ухваленням Закону «Про охорону культурної спадщини» у підготовці томів Зводу постали проблемні питання з вивчення тих пам'яток, які раніше не перебували в центрі уваги і не включалися до Зводу. Зрозуміло, нас цікавлять насамперед пам'ятки ландшафтні і садово-паркового мистецтва — чи маємо ми розширити типологічну класифікацію

цими об'єктами як пам'ятками історії. Одразу застережемо, що міцного наукового підґрунтя саме з позицій пам'яткознавства досі не розроблено, адже класифікація за типологічними ознаками як пам'яток історії має спиратися на вивчення їх як окремих від інших видів пам'яток, визначення критеріїв поцінування, розробку класифікаційних систем тощо. Якщо ландшафтні пам'ятки певною мірою досліджувалися з точки зору невід'ємної частини культурної спадщини, зокрема у працях Ю. Тютюнника³¹, то з пам'ятками садово-паркового мистецтва ситуація складніша, про що зазначалось у попередньому розділі цієї монографії. Тому перед пам'яткознавцями стоїть завдання вивчити ці об'єкти з погляду на їх історичну цінність. Хоча апіорі зрозуміло, що вони належать до комплексних пам'яток культури.

¹ *Егоров В.Л.* Развитие и становление понятия «Памятник истории» // История СССР. — 1988. — № 1. — С. 100–106; *Полякова М.А.* Исторические памятники: проблемы классификации и определения общественной ценности // Памятники в контексте историко-культурной среды. — М., 1990; *Разгон А.М.* Охрана исторических памятников в дореволюционной России (1861–1917) // Труды НИИ музееведения. — Вып. 1. — М., 1957. — С. 73–124; *Формозов А.А.* Как и когда складывались наши представления о памятниках русской истории // Вопросы истории. — 1976. — № 10. — С. 203–209.

² *Акуленко В.* Охорона пам'яток культури в Україні. — К., 1991; *Брайчевський М.* Зберегти пам'ятки історії // Пам'ятки України. — 1993. — № 1–6. — С. 140–159; *Брайченко М.* Час і пам'ятки: До проблеми поняття «Пам'ятки історії та культури» // Там само. — 1986. — № 2. — С. 36–39; *Вечерський В.* Що і як захищати? (Проблеми охорони культурно-історичного середовища) // Філософська і соціологічна думка. — 1991. — № 2. — С. 15–21; *Його ж.* Державна політика в сфері охорони історико-культурної спадщини // Хроніка—2000. — 1998. — № 27–28. — С. 590–600; *Дубровський В.* Історично-культурні заповідники та пам'ятки України. — Харків, 1930; *Заремба С.З.* Українське пам'яткознавство: історія, теорія, сучасність. — К., 1995; *Кот С.І.* Загальні питання висвітлення пам'яток // Актуальні проблеми виявлення і дослідження пам'яток історії та культури України. — К., 1999. — С. 18–70; Охорона історико-культурної спадщини на сучасному етапі (концептуальна розробка): Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПК. — К., 1992; *Серигов А.Н.* Екологія культури і соціалізація пам'яток. — К., 1986.

³ Методичні рекомендації по підготовці Зводу пам'яток історії та культури України. — К.: Інститут історії України АН України, 1993. — 112 с.

⁴ *Федорова Л., Піскова Е.* Нерухомі пам'ятки історії // Пам'яткознавчі студії в Україні: теорія і практика. — К.: Інститут історії України НАН України, 2007. — С. 177–247; *Гаврилюк Л.* Пам'ятки історії виробництва і техніки // Там само. — С. 248–256.

⁵ *Денисенко Г.Г.* Воєнна історія України в контексті дослідження і збереження культурної спадщини. — К.: Інститут історії України НАН України, 2011. — 289 с.

⁶ Теоретичні та науково-методичні засади підготовки статей про пам'ятки історії до «Зводу пам'яток історії та культури України» // Автори й упорядники Гаврилюк Л.О.,

Горбик В.О. (кер.), Денисенко Г.Г., Кот С.І., Піскова Е.М., Скрипник П.І., Федорова Л.Д. — К.: Інститут історії України НАН України, 2011. — 272 с.

⁷ Федорова Л., Піскова Е. Назв. праця. — С. 184–185.

⁸ Дьячков А.Н. Памятники истории // Российская музейная энциклопедия: В 2 т. — М.: Прогресс, «РИПОЛ КЛАССИК», 2001. — Т. 1. — С. 74–75.

⁹ Федеральный закон «Об объектах культурного наследия (памятниках истории и культуры) народов Российской Федерации» // http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_148669/. — Ст. 1.3.

¹⁰ Гріффен Л.О. Пам'ятки історії // Основи пам'яткознавства / Під заг. ред.: Гріффена Л.О., Титової О.М.: кол. авт.: Гаврилюк О.Н., Гаврилюк С.В., Горбик В.О. [та ін.]: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. — К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2012 — С. 194.

¹¹ Там само.

¹² Стельмах С.П. Исторична наука // Енциклопедія історії України. — Т. 3: Е–Й. — К.: Наукова думка, 2005. — С. 562.

¹³ Историчне джерелознавство: Підручник / Я.С. Калакура, І.Н. Войцехівська, С.Ф. Павленко та ін. — К.: Либідь, 2002. — С. 165–220.

¹⁴ Тарутінова І. Пам'ятки Києва в цифрах // Культурна спадщина Києва: дослідження та охорона історичного середовища. — К.: Вид-во «АртЕх», 2003. — С. 5–6.

¹⁵ Автоматична база даних пам'яток по м. Києву // Київський науково-методичний центр по охороні, реставрації та використанню пам'яток історії, культури і заповідних територій.

¹⁶ Полякова М.А. Исторические памятники: проблемы классификации и определения общественной ценности // Памятники в контексте историко-культурной среды: Труды НИИ культуры. — М., 1990. — С. 64.

¹⁷ Пам'ятні знаки: альбом. — К., 1971. — С. 5.

¹⁸ Боярский П.В. Теоретические основы памятниковедения // Памятниковедение: теория, методология, практика: Труды НИИ культуры. — М., 1986. — С. 127.

¹⁹ Лихачев Д.С. Экология культуры // Москва. — 1979. — № 7. — С. 173–174.

²⁰ Историко-культурні заповідники. Довідкове видання / Автори-упорядники: Зликова О.О., Градун Е.Ю., Звіряка А.І., Єрзіна І.В. — К.: Фенікс, 2007. — С. 64–65.

²¹ Материалы по вопросу о сохранении древних памятников, собранные Императорским Московским Археологическим обществом. — М., 1911. — С. 47.

²² Разгон А.М. Охрана исторических памятников в дореволюционной России (1861–1917) // Труды НИИ музееведения. — М., 1957. — Вып. 1. — С. 101; Труды XIV Археологического общества в Чернигове. 1908 г. — М., 1911. — Т. 3. — Отд. 3. — С. 75–77.

²³ Законодавство про пам'ятники історії та культури. — К., 1970. — С. 29.

²⁴ Там само. — С. 40.

²⁵ Акуленко В.І. Охорона пам'яток культури в Україні (1917–1990). — К.: Вища школа, 1991. — С. 205.

²⁶ Закон УРСР про охорону та використання пам'яток історії та культури. 1978 р. // Пам'ятники України. — 1978. — № 3. — С. 73; Инструкция о порядке учета, обеспечения сохранности, содержания, использования и реставрации недвижимых памятников истории и культуры. — М., 1986. — С. 3.

²⁷ Закон України «Про охорону культурної спадщини» // <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1805-14/page2>. — Ст. 14.

²⁸ Об'єкти Світової спадщини ЮНЕСКО в Україні: пам'ятка / М-во культури України, Київ. нац. ун-т культури і мистецтв, Наук. б-ка; уклад. О.О. Скаченко, наук. ред. Ю.М. Ключко. — К.: Вид. центр КНУКіМ, 2014. — С. 13–30.

²⁹ Акуленко В.І. Охорона пам'яток культури в Україні (1917–1990). — С. 217.

³⁰ Державний реєстр національного культурного надбання (пам'ятки архітектури та містобудування) // Пам'ятки України. — 1999. — № 2–3. — С. 7–28.

³¹ Тютюнник Ю.Г. Объекты индустриальной культуры и ландшафт / Предисл. В.М. Пашенко. — К.: Издательско-печатный комплекс Университета «Украина», 2007. — 152 с.; Його ж. Ландшафт як предмет пам'яткознавства // Основи пам'яткознавства / Під заг. ред.: Гріффена Л.О., Титової О.М.; кол. авт.: Гаврилюк О.Н., Гаврилюк С.В., Горбик В.О. [та ін.]: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. — К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2012. — С. 44–65.

Розділ 5.

Мистецька спадщина України: питання дослідження і збереження

1. Пам'ятки монументального мистецтва України

Невід'ємною частиною культурного надбання України як сукупності успадкованих від попередніх поколінь різноманітних об'єктів історико-культурної спадщини, яка оберігається, примножується, виконує важливі функції у суспільстві, є пам'ятки художньої культури — твори мистецтва минулих епох. У музеєзнавстві та мистецтвознавстві під загальним терміном «пам'ятки мистецтва» розуміють «матеріальні свідоцтва минулого, які мають видатні художні якості, відрізняються оригінальністю задуму та його утілення, здатністю викликати естетичні переживання і завдяки цьому визнані культурними цінностями, що підлягають державній охороні»¹.

Мистецтво, як відомо, є складовою частиною духовної культури людства, специфічною формою суспільної свідомості, родом естетично-духовного освоєння дійсності, заснованим на відтворенні об'єктивного світу у конкретно-чуттєвих образах. Мистецькі твори відображають явища матеріального світу за допомогою особливих засобів художньої виразності (колір, пластика, слово, звук тощо). В залежності від матеріальних засобів, в яких втілюється художній образ, вирізняють окремі види мистецтва — живопис, скульптуру, театр, музику і т.п. Види мистецтва, в свою чергу, умовно об'єднують в групи пластичних (образотворчих) або просторових, часових та інших мистецтв.

Усі види образотворчих мистецтв, як-от: малярство, скульптура, графіка, архітектура, декоративно-прикладне мистецтво, художня фотографія, дизайн, — мають різновиди, обумовлені особливостями того чи іншого матеріалу, що впливає на своєрідність художньої мови. Крім того, кожний з видів мистецтва має поділ за родами і жанрами. Образотворче мистецтво розподіляється за родами на станкове, монументальне, монументально-декоративне, мініатюру². Твори монументального мистецтва — скульптури і малярства, як самостійні, так і пов'язані з архітектурними, археологічними чи іншими пам'ятками або з утворюваними ними комплексами (ансамблями), згідно Закону України «Про охорону культурної спадщини» (2000 р., остання редакція — від 5 квітня 2015 р.) є об'єктами культурної спадщини³. За визначенням відомого вченого, доктора мистецтвознавства В. Тимофійєнка, пам'ятками монументального мистецтва є

«виконані у минулі історичні періоди високохудожні твори скульптури, живопису, декоративного мистецтва, — як пов'язані з архітектурними спорудами, так і самостійні, що характеризують світогляд, естетичні погляди і рівень розвитку культури певної історичної епохи»⁴.

У вітчизняному законодавстві й пам'яткоохоронній справі пам'ятки монументального мистецтва вважають нерухомими об'єктами. До рухомих пам'яток відносять твори станкового образотворчого мистецтва, що мають самостійний характер, призначені для цілеспрямованого камерного сприймання. Вони зберігаються звичайно в умовах музеїв або приватних приміщень, установ тощо.

Об'єкти мистецької спадщини є важливим першоджерелом вивчення історії та культури народів. Крім вічного, загальнолюдського, вони віддзеркалюють риси певної історичної доби, рівень розвитку її мистецтва, а також культурного поступу суспільства в цілому, його етнопонаціональні та соціальні особливості, характер світосприймання й вірувань людей, побут, ідеали й естетичні смаки тощо, тобто мають значну пізнавальну, історичну, наукову, художню, естетичну цінність. Іншими словами, пам'ятки мистецтва є своєрідними історичними документами, які не тільки засвідчують певні події та явища, а й містять багатопланові відомості (часто приховані, латентні) стосовно окремих аспектів минулого України та її народу, дозволяють глибше пізнати вітчизняну історію та культуру як органічну складову світової цивілізації. За класифікацією, прийнятою в джерелознавстві, пам'ятки образотворчого мистецтва відносять до зображальних джерел історії⁵.

Поняття «монументальне», «монументальність» (як складова самого терміну «монументальне мистецтво») давні, походять від латинського дієслова «*monere*» — нагадувати, закликати, надихати тощо. Слово «монумент», яке лежить в основі термінологічного визначення даної категорії пам'яток і тотожне сучасному терміну «пам'ятник» (в контексті пам'ятної споруди на честь історичної особи або події, надгробка), фіксується в російській мові як аналог латинського з початку XVIII століття. В українській мові воно зустрічається у першій половині XIX ст.⁶. На той час цей термін використовували широко, розуміючи під монументальними витворами як архітектурні споруди, так і скульптурні твори, передусім релігійні, наголошуючи на їх меморіальній функції.

У сучасному мистецтвознавстві до монументального мистецтва зараховують, як правило, лише твори образотворчого мистецтва — монументального живопису і скульптури. Як правило, це об'єкти великих розмірів — скульптурні пам'ятники та монументи, споруджені на честь визначних історичних подій та історичних осіб, меморіальні ансамблі та комплекси, скульптурні надгробки тощо, а також різноманітні живописні та плас-

тичні зображення, включені в інтер'єр або екстер'єр архітектурних споруд. Хоча й сьогодні за традицією, що йде від XVIII століття, деякі дослідники відносять до монументального мистецтва, окрім образотворчих, певні види архітектурних творів, а саме: архітектурні споруди репрезентативного чи меморіального характеру (храми, тріумфальні арки, обеліски, мавзолеї, некрополі тощо), або навіть архітектуру як вид мистецтва в цілому.

Монументальне мистецтво належить до найдавніших виявів людської творчості, розраховане на сприймання у вільному предметно-просторовому (рідше — природному) середовищі, часто у художньому синтезі з творами архітектури. Його образну сутність визначає звернення до великої колективної аудиторії, філософсько-епічне осмислення дійсності. Монументальне мистецтво, яке тісно пов'язане з ідеологією держави і Церкви, є не тільки засобом художнього пізнання життя і формування оточуючого людину предметного середовища, але й свого роду образною моделлю світу, яким його уявляє той чи інший суспільний лад, «найвищим і найважливішим відображенням культури певної епохи»⁷.

Окремим напрямом монументального мистецтва є безпосередньо поєднане з архітектурою монументально-декоративне мистецтво, основними різновидами якого є монументально-декоративні живопис та скульптура. Якщо у творах суто монументальних, що несуть високе ідейне навантаження, домінують образотворчі мотиви, то у творах декоративного характеру переважають архітектонічно-орнаментальні. Проте чіткої межі між цими двома різновидами монументального мистецтва не існує. Можливо тому в літературі немає єдиного погляду на зміст самого поняття «монументально-декоративне». Інколи воно вживається як синонім монументального мистецтва. Деякі ж фахівці вважають монументально-декоративне мистецтво одним із видів окремої галузі пластичних мистецтв — декоративного мистецтва, яке охоплює усі монументальні і декоративні форми й елементи оздоблення інтер'єру і екстер'єру: живопис, скульптуру, різьблення, художнє лиття з металу, кування, карбування, кераміку, килими, гобелени тощо.

На землях України, за свідченням археологічних і мистецтвознавчих студій, найпоширенішим видом монументального мистецтва, що з найдавніших часів розвивався в усіх регіонах, було монументальне малярство, яке у вигляді фресок, мозаїк, стінописів, панно, вітражів тощо складало одне ціле з архітектурними спорудами⁸. В нашій країні збереглися також численні пам'ятки монументальної скульптури — як осібної, так і пов'язаної з архітектурою⁹. Монументально-декоративна пластика різних видів і жанрів (рельєф, кругла скульптура, художнє різьблення), надгробна (меморіальна) скульптура набула найбільшого поширення з

другої половини XVI ст. на західних землях України та на Правобережжі. Зауважимо, що скульптурні пам'ятники і монументи на честь визначних історичних подій та відомих осіб на площах і вулицях міст, які становлять на сьогодні основну частину пам'яток мистецтва, взятих на державний облік, починають споруджувати в Україні тільки у XIX ст. Окремим видом художніх об'єктів є витвори садово-паркового мистецтва. Останнє являє собою своєрідну форму синтезу різних мистецтв, в тому числі архітектури і монументально-декоративної пластики (алегоричні статуї, герми, скульптура фонтанів, великі урни та ін.).

До специфічного різновиду монументального мистецтва належить іконостас, який в процесі еволюції церковних інтер'єрів поступово замінив собою передвітарну огорожу («преграду»), що існувала в давньоруських храмах. Починаючи приблизно з XIV століття він посів одне з найважливіших місць у внутрішньому оздобленні православних сакральних будівель. В монументальних комплексах українських іконостасів, що є своєрідним і яскравим явищем світової культури, органічно поєднуються архітектура, іконопис і декоративне різьблення.

Автентичні пам'ятки різних історичних епох, створені на теренах нашої держави, це не тільки унікальна складова національної спадщини, а й невід'ємна частина світового культурного надбання. Сім національних об'єктів внесені до Списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Серед них, зокрема, Собор Святої Софії в Києві з монастирськими спорудами та Києво-Печерська лавра, ансамбль історичного центру Львова, резиденція митрополитів Буковини і Далмації — визначні пам'ятки історії та культури, шедеври синтезу архітектурного та монументального мистецтв. Наприкінці 2013 р. до переліку ЮНЕСКО були включені також Херсонес Таврійський та «Дерев'яні церкви Карпатського регіону». Останній об'єкт — це 8 храмів XVI–XIX ст., що є автентичними пам'ятками з яскраво вираженими національними рисами архітектури. Інтер'єри шести з них містять видатні твори монументального малярства й іконостасного мистецтва¹⁰.

Україна володіє багатою художньо-історичною спадщиною, хоча в порівнянні з загальною кількістю пам'яток мистецтва, які створювались тут упродовж багатьох століть, їх збереглося мало. Значна частина творів минулого дійшла до нас у фрагментарному вигляді. За офіційними даними, на початок 2012 р. на державному обліку перебувало 2806 пам'яток монументального мистецтва (з них 47 — національного значення), хоча ще 2005 р. таких об'єктів нараховувалось 5926¹¹. Помітне скорочення в останні роки списку пам'яток, які знаходяться під охороною держави, пояснюється не тільки процесами їх природної руйнації, втратами, спричиненими безгосподарністю, недосконалістю вітчизняної пам'яткоохо-

ронної системи, відсутністю коштів на утримання і реставрацію історико-культурних об'єктів і т. ін., а є також наслідком серйозних політичних катаклізмів, світоглядних змін, які відбуваються нині у суспільстві, драматичних подій Революції гідності, російсько-української війни 2014–2015 рр. Багато витворів монументального мистецтва тоталітарної доби, вартісних переважно своїм пропагандистсько-ідеологічним навантаженням, в результаті так званої «війни пам'ятників» пошкоджуються, руйнуються, знімаються з обліку. Від справжніх воєнних дій нищаться сьогодні пам'ятки Донбасу. У небезпеці перебувають й унікальні культурні об'єкти Криму, що складають вагому, як за кількістю, так і за своєю науково-історичною, мистецькою цінністю, частину художньої спадщини України, яка в результаті збройної агресії Російської федерації опинилась на окупованій території, фактично за межами нашої держави.

Коли йдеться про загальну чисельність пам'яток монументального мистецтва, які офіційно перебувають під державною охороною, потрібно розуміти, що вищенаведені цифри не відображають загальної кількості всіх збережених в нашій країні художніх об'єктів, а вказують лише на пам'ятки одного виду монументальної спадщини — витвори монументальної скульптури, переважну більшість з яких становлять пам'ятники, споруджені за радянських часів. Державний облік нерухомих мистецьких творів, пов'язаних з археологічними об'єктами та архітектурними спорудами різних історичних епох в Україні практично ніколи не здійснювався. Видатні пам'ятки, шедеври вітчизняного монументального малярства і пластики (за виключенням осібних скульптурних пам'ятників) не репрезентовані навіть у Державному реєстрі нерухомих пам'яток національного значення. Отже, загальний склад і чисельність різноманітних об'єктів культурно-художнього надбання, які потребують охорони держави, реальний стан їх збереженості досі не визначені.

Водночас, за дослідженнями вітчизняних реставраторів, на початок 2000-х рр. більша частина образотворчої спадщини України (близько 70% мистецьких об'єктів) зберігалася в пам'ятках архітектури, і тільки 30% — у музеях¹². До першої групи належать передусім автентичні художні твори минулих епох — середньовіччя і Нового часу, а саме: стінописи, іконостаси, вітражі, зразки монументально-декоративної скульптури, вівтарі і т.п. Ці пам'ятки віддзеркалюють багатовікову історію і культурні досягнення нашого народу, становлять «золотий фонд» національного матеріально-духовного спадку, який досі не облікований і недостатньо досліджений, незважаючи на актуалізацію проблем національної спадщини після 1991 р., потужний краєзнавчий та пам'яткознавчий рух, розширення наукових студій, розробку раніше «заборонених» тем і пошук нових концепцій. Тому найактуальнішим завданням сьогодні є виявлення

і вивчення, введення у суспільний і науковий обіг не щойно створених об'єктів, часто сумнівних за своєю якістю, а справжніх, мало студійованих мистецьких скарбів минулого, особливо з огляду на те, якими швидкими темпами відбувається їх руйнація. У цьому контексті важливе значення має підготовка фундаментального енциклопедичного науково-довідкового видання — 28-томного «Зводу пам'яток історії та культури України», робота над яким є дієвим чинником збереження й дослідження вітчизняних культурних цінностей.

Монументальне мистецтво України пройшло довгий шлях історичного розвитку. Незважаючи на величезні втрати об'єктів мистецької спадщини внаслідок багатьох факторів — численних війн, пожеж, негативного впливу природних умов, нерозуміння державою і суспільством їх історико-культурної цінності, цілеспрямованого нищення пам'яток релігійного мистецтва за радянських часів (які становлять переважну більшість художнього надбання епохи середньовіччя і раннього нового часу), в різних регіонах країни ще збереглася досить значна кількість автентичних монументальних творів різних історичних періодів і художніх стилів. Представлені вони хронологічно і територіально досить нерівномірно.

Згідно з археологічними дослідженнями, початковий період розвитку образотворчого мистецтва на теренах сучасної України, і, зокрема, пластики, припадає на доісторичну епоху і датується часом близько 30–10 тис. років до н. е. Художня культура первісної доби та стародавнього світу є тією основою, на якій сформувалось і розвинулось мистецтво наступних віків¹³. Видатною пам'яткою культури, справжньою скарбницею первісного монументального мистецтва є комплекс Кам'яної могили поблизу м. Мелітополя Запорізької обл., нашарування якої свідчать про її освоєння від палеоліту до скіфо-сарматських часів¹⁴. Її давні зображення — петрогліфи, виконані в техніці різьби, вибивання заглиблень, продряпування з використанням фарби (датування яких залишається одним з найскладніших питань), відтворюють, ймовірно, прадавні ритуали, які належать до магії скотарів. Ця пам'ятка, що є яскравим прикладом художньої творчості найдавнішої людини, не поступається значущістю відомим печерним об'єктам Західної Європи¹⁵. На території України знайдені й інші наскельні малюнки¹⁶.

До найдавніших зразків монументальної скульптури в Україні, належать пов'язані з похованнями курганного характеру так звані антропоморфні кам'яні стели індоєвропейців V–III тис. до н. е., виявлені на території Середнього і Нижнього Придніпров'я, Приазов'я та Криму (широковідомою, зокрема, є стела із села Наталівка Дніпропетровської обл.). Шедевром бронзової доби є Керносівський ідол з Дніпропет-

ровщини, система зображень на якому чітко відбиває реальну стратифікацію суспільства з різними видами діяльності¹⁷. Стели цього періоду, що є феноменом світової культури, започаткували новий вид степової монументальної пластики, який розвивався упродовж декількох наступних тисячоліть. До кола подібних пам'яток належать й меморіальні степові скульптури кіммерійців, скіфів, сарматів, пізніше причорноморських греків, слов'ян та інших кочових і осілих етносів, що проживали на землях України. Всі вони створили власні різновиди цієї пластики, які втілювали їх ідейні, космологічні чи сакральні уявлення¹⁸.

Малярство на землях України використовували для прикрашення житла в епоху міді-бронзи. Мешканці придніпровського Правобережжя та Придністров'я періоду трипільської культури розмальовували стіни своїх будівель (сер. IV — поч. III тис. до н. е.). Розписи орнаментального характеру збереглися і на внутрішніх стінах кам'яних скринь («ящиків») — своєрідних могильних споруд, виявлених у підкурганних похованнях III тис. до н. е. на півдні України та в Криму¹⁹.

Багату спадщину залишила по собі художня культура скіфських, сарматських племен та античних держав Північного Причорномор'я (I тис. до н. е. — поч. I тис. н. е.). На території Криму, у столиці рабовласницької скіфської держави Неаполі Скіфському, виявлені пам'ятки монументально-декоративного малярства і кам'яної скульптури, зокрема, поліхромні фрескові розписи кінця I — поч. II ст. н. е. на стінах громадських будівель та склепів, висічених у скелях²⁰. Окрему групу пам'яток скіфської культури складають монументальні стели із рельєфними зображеннями воїнів, які встановлювались на вершинах степових скіфських курганів. Скіфські скульптури являють собою незамінне джерело для вивчення ідеологічних уявлень номадів, а також є першорядним матеріалом для дослідження скіфського озброєння, одягу та інших категорій матеріальної культури²¹.

Визначне місце монументальне мистецтво посіло в художній культурі античних міст Північного Причорномор'я, найбільше — у Боспорському царстві²², де мистецькі твори були невід'ємною складовою повсякдення. Тут була поширена статуарна та рельєфна скульптура. Окрім статуй, погрудь і рельєфів, що оздоблювали інтер'єри храмів та громадських будівель, вулиці, площі і житлові будинки, археологами виявлено багато надгробних стел та мармурові різьблені саркофаги. У будинках заможних осіб та громадських спорудах, а також у склепах на території Криму, знайдені фрагменти вишуканого фрескового малярства. Всесвітньо відомою пам'яткою є живопис гробниці Деметри у Керчі, випадково відкритий у 1895 р. (I ст. н. е.)²³.

Період середньовіччя, який охоплює кінець IV/V — першу половину XVI ст., був епохою становлення українського етносу, окреслення ареалу його проживання, утворення держави Русь, часом безпрецедентного куль-

турного піднесення. У галузі художньої культури середньовічна доба лишила ряд неперевершених мистецьких явищ. Вони презентують культурний доробок багатьох поколінь, засвідчують рівень розвитку суспільства, представляють його духовну і естетичну культуру.

Кругла скульптура сакрального призначення відома у мистецтві слов'янських племен, хоча дотепер збереглися лише її поодинокі зразки. Унікальною пам'яткою світової спадщини є наскельний рельєф із сюжетним зображенням, виявлений В. Антоновичем у 1883 р. біля с. Буша на Подністров'ї. Наукові дискусії про семантику і датування цього твору продовжуються й сьогодні²⁴.

До блискучих сторінок світового мистецтва належать творчі здобутки архітекторів і художників однієї з найбільших держав середньовічної Європи — Київської Русі, яка мала глибокий вплив на формування національних особливостей української культури. Утворення у IX ст. давньоруської держави, прийняття християнства стимулювало розвиток зодчества і різних видів мистецтва. Найвизначнішим тогочасним явищем було виникнення і подальший розвиток кам'яного монументального будівництва, поява нових типів споруд — палаців і церков, при оздобленні яких широко використовувалися твори монументально-декоративного мистецтва. Свого найвищого піднесення досягло у X–XIII ст. давньоруське монументальне малярство. Оскільки об'ємна скульптура ототожнювалась з язичництвом і була заборонена православною церквою, єдиною формою розвитку монументальної пластики стало мистецтво плоского рельєфу на камені і дереві, яким найчастіше прикрашали архітектурні деталі та конструкції²⁵. Мозаїка і фреска, орнаментальне та сюжетне рельєфне різьблення були застосовані у першому кам'яному храмі Київської Русі — церкві Святої Богородиці (Десятинній). Унікальною пам'яткою, перлиною як давньоруського, так і світового мистецтва, визнаною ЮНЕСКО об'єктом Всесвітньої культурної спадщини, є собор Св. Софії в Києві, мистецькому оздобленню якого присвячена величезна наукова література²⁶. Як відомо, більшість давньоруських архітектурних споруд втрачено, деякі дійшли до наших днів у зруйнованому вигляді, а їх живопис зберігся лише у фрагментах. Серед загиблих шедеврів, окрім вже названої Десятинної церкви — Успенський собор Києво-Печерської лаври, у розписах якого брали участь перші давньоруські художники Алімпій і Григорій, а також Михайлівський Золотоверхий собор, мозаїки і фрески якого є визначними пам'ятками монументального малярства XII ст.

У другій половині XII ст. в самостійних князівствах — Київському, Чернігівському, Переяславському, Галицько-Волинському, сформувалися окремі художні школи. До небагатьох уцілілих пам'яток, які свідчать про

високий рівень розвитку київського живопису, належать залишки фресок храму Спаса на Берестові, розписи Кирилівської церкви в Києві (найповніший збережений комплекс давньоруського монументального малярства XII ст.), а також фрескові розписи решток Михайлівської церкви (так званої Юрієвої божниці) у м. Остер Чернігівської обл. Монументальні розписи храмів Чернігова дійшли до нашого часу лише у невеликих фрагментах.

Пам'ятки художнього оздоблення сакральних споруд у таких давньоруських містах як Галич, Володимир-Волинський, Кременець, Любомль не збереглися, про них свідчать лише літописи та уламки декоративних прикрас, знайдені під час досліджень решток цих будівель. На галицько-волинських землях для декорування храмів вперше було застосовано вітраж²⁷. Серед пам'яток монументальної скульптури княжого періоду вирізняються рельєфи з червоного шиферу роботи київських майстрів. Рештки білокам'яного скульптурного декору виявлені також у спорудах Чернігова і Галича²⁸.

У XIV — першій половині XVI ст. культурне життя в Україні розвивалося у найтіснішому контакті як із східнохристиянським світом, так і з країнами Західної Європи. Монументальне малярство, продовжуючи старокиївську традицію, посідало вагомі позиції у художній культурі українських земель XIII–XV ст., мало багато стилістичних напрямів²⁹. Художні пам'ятки цього періоду у східних та центральних районах України майже не збереглися, оскільки будівництво було дерев'яним. Певне уявлення про тогочасний український живопис та його особливості можна скласти по пам'яткам стінопису, що збереглися в мурованих церквах Волині, Поділля, Галичини, Закарпаття та міст сучасної Польщі — Кракова, Сандомира, Гнезна, Люблина, Вислиці. На творчість художників цієї доби вплинула художня культура Київської Русі, балканських країн, Німеччини, Італії, а також малярство іноземних майстрів, що працювали на території України. Так, за традиціями давньоруського монументального живопису виконані розкриті реставраторами унікальні, але й досі ґрунтовно не вивчені фрескові розписи, фрагменти яких збереглися в церкві Св. Онуфрія в с. Лаврів на Бойківщині³⁰. Потребують дослідження і виявлені останнім часом залишки стінописів у найдавнішій на Тернопільщині церкві Св. Миколая в с. Збручанське, відкриті та реставровані розписи у церкві Покрови Богородиці в с. Сутківці на Хмельниччині, Вознесенській церкві в селищі Лужани поблизу Чернівців тощо.

Окрім власне українського монументального малярства, в XIV — першій половині XV ст. на українських землях зароджується живопис західноєвропейської традиції. Малярські ансамблі, замовниками яких

були місцеві магнати, збереглися на Закарпатті. Найвидатнішою пам'яткою цього періоду, позначеною рисами проторенесансу, є виконані, ймовірно, італійськими майстрами на замовлення родини Другетів фрески однієї з найстаріших в Україні церкви-ротонди Св. Миколи у с. Горяни Закарпатської обл. (нині у складі м. Ужгорода)³¹. Окрему сторінку історії монументального живопису репрезентують пам'ятки середньовічного Криму, своєрідну групу яких складають розписи вірменських храмів. До найдавніших з них належать фрагменти фресок XIV ст. церкви Св. Стефана (або Св. Дмитра) у Феодосії³².

Як зазначалось вище, приблизно з XIV ст. в Україні помітне місце в оздобленні інтер'єрів сакральних споруд, поряд з настінними розписами, починають займати монументальні комплекси іконостасів, які з часом стають ідейним та естетичним центром кожної церкви. Зразків середньовічних іконостасів збереглося дуже мало. Окремі частини їх, а також ікони, що дають певне уявлення про характер цього виду пам'яток XIV — першої половини XVI ст., походять переважно із західних регіонів України і нині зберігаються в художніх музеях Львова, Києва та Харкова. Іконостас Успенської церкви з с. Наконечне на Львівщині (сер. XVI ст.) є першим найповніше збереженим в Україні іконостасним комплексом багатоярусної структури, який синтезує в собі давні візантійські традиції з орієнтаціями на нову малярську культуру³³.

Скульптура в Україні набула певного поширення у XIII — першій половині XV ст., але майже до XVI ст., поступаючись малярству, розвивалася дуже повільно — переважно у різних формах декоративного різьблення. У центральних та східних регіонах відомі лише поодинокі пам'ятки. Серед них найвизначнішими є два барельєфи з Києво-Печерської лаври: «Богоматір Оранта» (XIII–XIV ст.) і триптих «Богоматір Оранта зі св. Антонієм та Феодосієм Печерськими», встановлений на стінах апсиди Успенського собору. Значного розповсюдження декоративне різьблення та фігурна пластика, як у церковному, так і світському будівництві, набувають з другої половини XIV ст. на землях Галичини, включених до складу Польщі.

Козацько-гетьманська доба — один з найцікавіших і найзнаменніших періодів національної історії та культури, важливий етап у процесі формування і ствердження національної самосвідомості. Мистецтво XVI–XVIII ст. втілило державотворчі устремління українців і вибір нашими митцями європейського вектора розвитку архітектури, скульптури, малярства. Майстри цієї доби представили унікальний приклад місцевої національної інтерпретації двох стилей європейського, а в певному сенсі, і світового мистецтва — ренесансу і бароко³⁴.

Переломною в історії України стала друга половина XVI — початок XVII ст. Цей період, що визначається дослідниками як час культурно-

національного відродження, позначений напруженими пошуками у мистецтві, появою в ньому гуманістичних ідей. Піднесення національно-визвольного руху, боротьба за збереження національної ідентичності викликали посилення інтересу українського народу до свого минулого, до традицій Київської Русі. Про це свідчать факти відбудови Петром Могилою у 1630–40-х рр. давньоруських храмів — святинь та проведення реставрацій їх монументального живопису. Поодинокі пам'ятки мистецької спадщини того часу, що збереглися переважно на теренах нинішньої Польщі та Західної України, демонструють еволюцію монументального мистецтва, передусім, живопису, в напрямі зближення символічного релігійного змісту з життям, подолання традицій площинно-декоративного стилю. У ньому знаходять відгомін реальні історичні події, конкретні особи, внаслідок чого у художніх творах з'являються національний типаж, характери і костюми.

В цей час малярство в цілому продовжувало зберігати провідну роль в системі української художньої культури, але з другої половини XVI ст. настінний живопис почав поступово втрачати свої позиції. З першої половини XVII ст., охоплюючи всі українські регіони, відбувався інтенсивний розвиток багатоярусного іконостасу. Пам'ятки Наддніпрянщини цього періоду майже не збереглися. Високий художній рівень багатьох з них, зокрема, іконостасних комплексів Софійського собору в Києві, Успенської церкви Києво-Печерської лаври, Густинського Свято-Троїцького монастиря, розташованого біля м. Прилуки Чернігівської обл., засвідчують писемні джерела, насамперед спогади іноземних мандрівників, і зокрема, Павла Алепського, який подорожував Україною 1664–1665 рр.³⁵

Багато пам'яток, за якими простежується історична еволюція та особливості національного ренесансного іконостасу, уціліло в містах і селах Західної України. Найвідомішими серед них є іконостас церкви с. Великі Грибовичі в Галичині (1630–1638), перенесений сюди у 1767 р. із Успенської церкви Львова, а також іконостас П'ятницької церкви у Львові (1644), що належить до найвизначніших пам'яток старовинної української культури. Однією з перлин українського ренесансного монументально-декоративного мистецтва є п'ятиярусний іконостас дерев'яної церкви Святого Духа, збудованої у 1650 р. в м. Рогатин Івано-Франківської обл. (церква внесена у Список Світової спадщини ЮНЕСКО), у живописі якого, позначеного впливами народної творчості, яскраво відбилася доба піднесення національно-визвольної боротьби³⁶.

Документальні джерела засвідчують існування у другій половині XVI — першій половині XVII ст. в Україні пам'яток світського монументального малярства у вигляді декорацій парадних приміщень замків

(замки в містах Стрий, Добромиль, с. Підгірці, всі — Львівської обл.). Від початку XVII ст. збереглися й перші зразки декоративного оздоблення міського житла заможних верств населення (фрагменти фрескового розпису будинку Красовського у Львові). Цінними історико-художніми пам'ятками меморіального характеру є також монументальні портретні зображення ктиторів та донаторів храмів в інтер'єрах цих споруд (наприклад, відомий портрет ігумена Кирилівського монастиря в Києві, 1614). Названі пам'ятки, поряд із подібними творами в іконописі та інших видах образотворчості засвідчують значне поширення портретного малярства на українських землях вже у першій чверті XVII ст. і його помітне місце у вітчизняній художній культурі.

Окрему велику групу пам'яток монументально-декоративного мистецтва козацько-гетьманської доби складають настінні розписи у дерев'яних церквах. Дерев'яні храми є найсвоєріднішими об'єктами національної архітектури, які фіксують етнічні межі України. Деякі пам'ятки цього типу, більшість з яких датовані XVII, а також XVIII ст., досліджувались переважно на території західних областей України, зокрема, в Галичині та Закарпатті. Самобутня система стінописів цих споруд, авторами яких були народні майстри, не має аналогів у світовій художній культурі³⁷. Рідкісними творами початку XVII ст., позначеними високою мистецькою цінністю, на території Львівщини є живописні ансамблі у церквах Воздвиження Чесного Хреста та Св. Юра у м. Дрогобич (друга включена до переліку Світової культурної спадщини ЮНЕСКО)³⁸. До числа унікальних пам'яток українського мистецтва того ж часу належить малярське оздоблення дерев'яної церкви Св. Духа в містечку Потелич Львівської обл. (1620–1640-ві рр., внесена до Списку світової спадщини ЮНЕСКО), в якому знайшли яскраве відображення настрої демократичних прошарків населення періоду піднесення національно-визвольної боротьби³⁹. Перлинами українського монументального малярства XVII ст. на Закарпатті, в іконографії і художній стилістиці яких знайшли прояв народні національні вірування, побутові традиції, є цикл розписів у церкві Св. Миколи у с. Середнє Водяне, живопис Успенської церкви в с. Новоселиці, монументальні композиції у вівтарі однієї з найстаріших пам'яток дерев'яного зодчества в Європі — Миколаївської церкви у с. Колодне тощо⁴⁰.

Різнманітні твори монументальної пластики, позначені впливами ренесансу, вперше з'являються у середині XVI ст. на Правобережжі і західних землях України. Декоративна скульптура стрімко поширюється, зокрема, у Львові, що було пов'язано з інтенсивним розвитком міського будівництва. Фасади, портали, інтер'єри львівських ренесансних будинків оздоблюються скульптурними рельєфами та пишним різьбленням, яким прикрашалися також палаци, церкви, іконостаси (декоративне оздоблення

Чорної кам'яниці, будинку Корнякта, каплиці Трьох святих, Успенської церкви та ін.). Найвизначніші архітектурні будови цієї доби — каплиці Кампанів та Боїмів — є водночас шедеврами декоративного скульптурного різьблення⁴¹. Порівняно невелику за кількістю групу творів тогочасної монументальної скульптури складають кам'яні вівтарі в інтер'єрах католицьких костелів. Яскравим прикладом цього типу пам'яток є вівтар зі сценами страсного циклу в соборі Покрови Богородиці у Львові (колишній костел св. Миколая).

Серед пам'яток меморіальної пластики XVI — початку XVII ст. найчисленнішу групу становлять надгробки. Вони часто споруджувались у церквах, костелах, спеціальних усипальнях і, як правило, складались із скульптурного зображення покійного, розташованого в ніші, над якою здійснювалось складне архітектурне обрамлення. Яскравими зразками таких творів слугують надгробки Адама Кисіля в с. Низкиничі на Волині, Катерині Ромултовій в костелі м. Дрогобича, Миколи та Ієроніма Синявських в м. Бережани на Тернопільщині тощо. До різновидів меморіального пам'ятника належать також епітафії, більшість яких в Україні датується XVII ст. (наприклад, епітафія родини Боїмів роботи скульптора Й. Пфістера у каплиці Боїмів у Львові).

Від кінця XVI ст. поряд з скульптурою європейської традиції на західноукраїнських землях формується нова українська школа пластики, що поширюється передусім у декоративному різьбленні на дереві, типовими зразками якого є різьбарська декорація іконостасів (царські врата, обрамлення ікон тощо).

Друга половина XVII–XVIII ст. була часом розквіту української художньої культури, яка незважаючи на воєнне лихоліття, роз'єднаність українських земель, продовжувала успішно розвиватись у загальному контексті всесвітнього культурно-історичного процесу. Після Української національної революції 1648–1676 рр. на Лівобережжі та Слобожанщині масове будівництво нових міст і сіл сприяло значному поширенню монументального малярства і декоративного різьблення. У Києві та інших містах козацька старшина жертвувала великі кошти на спорудження нових та перебудову старих храмів, кам'яниць та їх оздоблення творами монументально-декоративного мистецтва. Вітчизняна мистецька спадщина цієї доби репрезентована численними пам'ятками, виконаними в стилі бароко. Поряд з прийомами, притаманними західному варіанту цього художнього стилю, останній набув на теренах України й суто місцевих національних рис, отримавши назву українського або козацького (а також мазепинського) бароко, пам'ятки якого є неповторним явищем світової культури⁴².

На жаль, переважна частина великих монументально-декоративних робіт, здійснених у другій половині XVII–XVIII ст. у соборах Києва,

Чернігова, Полтави, Ніжина, Переяслава не дійшла до нас, деякі лишилися у фрагментах. До найяскравіших пам'яток київської школи барокового монументального малярства належать настінні розписи, збережені у Софійському соборі та Кирилівській церкві у Києві, Троїцькому соборі Густинського монастиря на Чернігівщині, а також у соборі Полтавського Хрестовоздвиженського монастиря (втрачені). Помітний вплив на зміст і стиль монументальних творів у великих мурованих храмах Наддніпрянщини мали нові стінописи, виконані в Успенському соборі та Троїцькій надбрамній церкві Києво-Печерської лаври (останні, датовані 20–30-х рр. XVIII ст., збереглися повністю), в іконографії та стилі яких яскраво відбилася історична епоха й нові тенденції, притаманні українській культурі цього періоду⁴³.

У XVIII ст., в добу розквіту українського барокового стилю, вершин свого історичного розвитку досягає іконостасне мистецтво. Іконостаси цього періоду складаються з п'яти-семи ярусів, відзначаються динамічним рухом архітектурних деталей, соковитим різьбленням в поєднанні з яскравим, колористично насиченим живописом⁴⁴.

Справжніми шедеврами не тільки українського, а й світового монументального мистецтва були унікальні пам'ятки Києва та Лівобережжя, серед яких — іконостасні комплекси Успенського собору Києво-Печерської лаври (1727), Софійського собору (1731–1747), Георгіївської церкви Видубицького монастиря (поч. XVIII ст.), церкви селища Березна Чернігівської обл. (частина його зберігається у Національному художньому музеї України в Києві), Троїцького собору в Новомосковську Дніпропетровської обл. (втрачений) та, особливо — іконостас церкви у с. Великі Сорочинці Полтавської обл. (1732), що об'єднує понад 100 ікон, виконаних різними майстрами⁴⁵.

У Західній Україні, поряд зі Львовом, важливими художніми центрами з XVII ст. стають містечки Судова Вишня і Жовква, з якими пов'язані імена відомих художників, що працювали в царині релігійного живопису у Галичині й Закарпатті⁴⁶. Найвизначнішими з них були іконописці другої половини XVII — початку XVIII ст. Іван Руткович і Йов Кондзелевич. Серед кращих робіт І. Рутковича — майстра демократичної лінії в українському малярстві, варто згадати живопис іконостасів дерев'яних церков із сіл Волиці-Деревлянської, Волі-Висоцької, а також один з шедеврів українського барокового мистецтва — восьмиярусний іконостас церкви Різдва Христового у Жовкві (1697–99), пізніше названий Скварявським (всі — Львівської обл.)⁴⁷. Майстрами Жовківської школи малярства і різьби І. Рутковича на початку XVIII ст. створений іконостас дерев'яної церкви Святої Трійці в Жовкві, який нараховує близько 50 ікон (занесена у перелік Світової культурної спадщини ЮНЕСКО). Найвідомі-

мішим твором Й. Кондзелевича, над яким він працював з групою монастирських живописців, є п'ятиярусний іконостас для монастирської Воздвиженської церкви у Скиті Манявському (1698–1705), пізніше проданий до м. Богородчан, тому названий Богородчанським. За високими мистецькими якостями, глибиною втілення в іконних зображеннях складних суспільних, політико-ідеологічних проблем того часу, цей твір належить до найвищих досягнень української художньої культури⁴⁸.

Серед мистецьких пам'яток Правобережжя і Галичини другої половини XVII–XVIII ст. окрему і найчисленнішу групу становить монументальний живопис західноєвропейської традиції в інтер'єрах костелів та магнатських палаців, виконаний в стилі пізнього бароко, авторами якого були як іноземні майстри, так і художники — вихідці з України. Десятки грандіозних розписів створив разом із своїми учнями художник С. Стронський, який фактично очолював львівську школу барокового малярства (оздоблення костелів та інших споруд міст Львова, Перемишля, Кристинополя (нині м. Червоноград), Заслава (нині Хмельницької обл.) та ін.). У другій половині XVIII ст. на Волині і Вінничині плідно працював віденський майстер Й. Прагтль (стінопис костелів у містах Кам'янець-Подільський, Браїлів на Вінничині, Берестечко на Рівненщині тощо). Розписами прикрашали й інтер'єри замків ряду міст Західної України. Особливим багатством декоративного оздоблення вирізнялися палац у с. Підгірці на Львівщині (зберігся декор екстер'єру) та замок-палац Радзівілів у м. Олика на Волині.

Неоднаковими були у другій половині XVII–XVIII ст. історичні умови для розвитку скульптури на заході і сході України. На східних землях, що увійшли до складу Російської імперії, православна українська церква потрапила під юрисдикцію Московського патріархату. Згідно з його розпорядженням, а також указом Петра I (1722 р.) скульптурні постаті святих вилучали з храмів. Внаслідок цього багато пам'яток було зруйновано і знищено. В Києві і на Лівобережжі пластичне мистецтво розвивалось традиційно у вигляді орнаментально-декоративного різьблення іконостасів і царських врат, хоча водночас тут існувала і кругла скульптура. Рельєфом, а також пластичними деталями оздоблювали також фасади та інтер'єри споруд, де вони були частиною архітектурного декору (Мгарський монастир на Полтавщині, фасади дзвіниць Софійського собору в Києві, Дальніх печер Києво-Печерської лаври та ін.).

Найбільша кількість творів монументальної скульптури цього періоду зосереджена в костелах, а також уніатських церквах західних регіонів України. Найяскравішими пам'ятками синтезу скульптури і архітектури на західних землях є собор Св. Юра у Львові (який серед інших пам'яток історичного центру міста залучений до Списку всесвітньої спадщини

ЮНЕСКО) та ратуша в м. Бучач Тернопільської обл. Автором багатьох скульптур, що прикрашали фасади цих споруд, був видатний львівський скульптор І.-Г. Пінзель. Творчості цього майстра належать більшість краших барокових скульптур, виявлених на території Галичини⁴⁹.

До керівництва великими комплексами робіт залучалися й інші місцеві та іноземні скульптори та архітектори, серед яких — С. і К. Фесінгери, П. Полейовський, І. Оброцький та ін. Декоративною скульптурою було оздоблено багато будинків, брам, сходів у Кам'янці-Подільському, який з середини XVIII ст. став центром мистецького життя на Поділлі.

Наприкінці XVIII — в першій половині XIX ст. істотні зміни в політичному та економічному житті України сприяли широкому розвитку архітектури і містобудування, реконструкції старих адміністративних центрів. На зміну згасаючому стилю бароко у просторово-пластичних мистецтвах прийшов класицизм. Відповідно до нових стильових установок набули поширення такі види скульптури як монументальні пам'ятники, паркова скульптура, тривав розвиток меморіальної пластики. Загалом в оздобленні сакральних і світських споруд декоративне ліплення і скульптура починають відігравати більшу роль, ніж живопис. На загальну еволюцію української пластики XIX ст. у Східній Україні значно вплинула творчість видатного російського скульптора, українця за походженням, академіка Петербурзької Академії мистецтв І. Мартоса⁵⁰. Він виконав надгробки гетьману К. Розумовському для м. Батурин (Чернігівська обл.), генералу-фельдмаршалу П. Румянцеву-Задунайському в Успенському соборі Києво-Печерської лаври, І. Висоцькому на цвинтарі Видубицького монастиря в Києві (всі втрачені). За його проектом зведений пам'ятник А.-Є. Рішельє в Одесі (1828), що став своєрідною візитівкою міста. Зразками імперського класицизму є пам'ятки, створені у першій половині XIX ст. в Україні й іншими російськими скульпторами, а саме: монумент Слави до сторіччя Полтавської битви, споруджений на Круглій площі у Полтаві (1805–1811, ск. Ф. Щедрін, арх. Тома де Томон), а також пам'ятник князю Володимиру у Києві (1850–1853, ск. П. Клодт, В. Демут-Малиновський, арх. К. Тон).

Звернення до античної спадщини визначало і розвиток скульптури на українських землях, які входили на той час до складу Австро-Угорської імперії. Західноукраїнська пластика перебувала значною мірою під впливом віденської школи. Найбільше пам'яток цього періоду зосереджено в найзначнішому мистецькому центрі краю — Львові, де працювало багато зарубіжних і місцевих майстрів. Значного поширення тут набула надгробкова (епітафіяльна) скульптура, провідним майстром якої був львів'янин австрійського походження Г. Вітвер⁵¹. Багато надгробних пам'ятників

його роботи збереглося на Личаківському кладовищі. Найвідомішими творами скульптора є виконані на замовлення міського магістрату чотири фонтани на площі Ринок у Львові з декоративними статуями Нептуна, Діани, Амфітрити і Адоніса (1793). Значна кількість пам'яток монументальної пластики початку XIX ст., збережених у Тернополі, Івано-Франківську, Львові та інших містах Західної України, пов'язана з пластичним оздобленням архітектурних споруд.

Наприкінці XVIII і в першій половині XIX ст. помітних змін зазнав монументальний живопис, що, як і раніше, залишався тісно пов'язаним з архітектурою. Основними групами пам'яток монументального малярства цього періоду є стінописи в інтер'єрах світських та релігійних будівель. До перших належать тематичні та декоративні розписи міських та маєтєвих палаців місцевої знаті та царських фаворитів, які отримали землі в Україні, а також живопис громадських споруд. Зразками нових стилістичних рішень були виконані наприкінці XVIII ст. розписи численних палаців родини Розумовських, збудованих на Чернігівщині і Сумщині, а також твори декоративного малярства, що прикрашали будинки Київської академії, Переяславської колегії, палац переяславських архієреїв у с. Андруші (нині Київської обл.) (на жаль, всі втрачені)⁵². Не дійшли до нашого часу й розписи в інтер'єрах палаців генерал-губернатора Новоросійського краю Потьомкіна, споруджених у другій половині XVIII ст. за проектами відомого російського архітектора І. Старова в південних містах України — Катеринославі, Херсоні, Миколаєві, Кременчуку, Старому Криму тощо. Пам'ятки подібного монументально-декоративного малярства збереглися у палацах М. Воронцова і С. Потоцького в Одесі (30-ті рр. XIX ст.) та в будівлі Одеської біржі.

Сакральний живопис не набув у ці часи такого розвитку, як світський. В нових спорудах, відповідно до класицистичних настанов, стіни залишалися здебільшого чистими. Серед досить численних пам'яток релігійного мистецтва Лівобережної України вирізняються монументальні розписи Благовіщенського собору в м. Ніжин (1812–1818), іконостаси церкви Різдва Богородиці в м. Козелець (Чернігівська обл.) та собору Мгарського монастиря біля м. Лубни (Полтавська обл.)⁵³.

В середині XIX ст. у Наддніпрянській Україні посилювався тиск на українську культуру з боку офіційних кіл Російської імперії. На тлі заборони будівництва храмів в українському стилі, поширилось зведення будівель в «казенному» стилі, що, як правило, не вирізнялись значними художніми якостями, проводились численні перебудови церков, що нівечили їх первісний вигляд. Російська влада з ідеологічних міркувань не зупинялась і перед варварською руйнацією старовинних українських пам'яток, зокрема, київських. Так, були свідомо розібрані славетні п'яти-

ярусні іконостаси XVII–XVIII ст. у храмі св. Софії, Успенському соборі Києво-Печерської лаври, Кирилівській церкві та низці інших сакральних споруд гетьманської доби⁵⁴.

Серед пам'яток монументального релігійного живопису Наддніпрянської України другої половини XIX ст. помітним явищем стали розписи Володимирського собору в Києві, збудованого у 1862–1886 рр. у псевдовізантійському стилі (автор проекту — історик мистецтва А. Прахов, живописці В. Васнецов, М. Нестеров, В. Котарбінський, П. і О. Сведомські, М. Врубель та ін.)⁵⁵. Вони були визнані Священним Синодом взірцем для наслідування й мали великий вплив на тогочасний церковний живопис не тільки України, але й Росії.

Розвиток українського національного мистецтва значною мірою штучно гальмувався тією обставиною, що спорудження монументів в Російській імперії, як правило, замовляли майстрам, офіційно визнаним державною владою. Тому багато пам'ятників, створених в другій половині XIX — на початку XX ст. в Україні на досить високому професійному рівні (в тому числі монументів царям Миколі I, Олександрю II, П. Столипіну), відзначалися зайвою помпезністю, парадною бездушністю, переважаністю символічними атрибутами, що не сприяло їх художній виразності. Вплив імперського офіційного мистецтва певною мірою позначився й на такому визначному творі, як вже згадуваний пам'ятник князю Володимирі Святославичу в Києві, в стилістиці якого наявні ознаки академізму і еkleктики. Разом з тим вже наприкінці XIX ст. — на початку XX ст. в містах України з'являється і цілий ряд монументів, зведених на кошти громадськості, — це пам'ятники Б. Хмельницькому, М. Гоголю, І. Котляревському, О. Пушкіну тощо. Багато пам'ятників на Наддніпрянщині було споруджено за проектами одного з основоположників реалізму в монументальній скульптурі, визначного російського майстра М. Микешина. До числа його кращих робіт належить монумент Богдану Хмельницькому в Києві (1888). Упродовж 1910–1914 рр. було проведено чотири міжнародні конкурси на кращий проект пам'ятника Т. Шевченку в Києві. Але заборона імперського уряду щодо вшанування пам'яті поета призвела до затримки його спорудження.

Загалом друга половина XIX — початок XX ст. — один з плідних і яскравих періодів в історії художньої культури України, час становлення у мистецтві критичного реалізму, формування стилів символізму і модерну та зародження найновіших мистецьких течій XX ст., які виникли напередодні Першої світової війни (їх звичайно об'єднують під назвою «український авангард»).

На зламі XIX — початку XX ст. в Україні в умовах посилення і політизації руху культурно-національного відродження, підвищення на-

ціональної самосвідомості, переосмислення суспільної ролі мистецтва, в галузі архітектури та пов'язаного з нею монументально-декоративного та інших видів образотворчості, відбуваються наполегливі пошуки українського національного стилю. Помітну роль у відродженні національних традицій відіграла, зокрема, творчість архітектора і художника В. Кричевського, живописців С. Васильківського і М. Самокиша. Результатом їх творчої співдружності стало монументально-декоративне оформлення будинку Полтавського губернського земства — визначної пам'ятки українського модерну і синтезу мистецтв (1903–1908). Високим художнім рівнем відзначалися також роботи в галузі монументального малярства І. Їжакевича і групи майстрів Лаврської іконописної майстерні (розписи Трапезної палати та церкви Всіх святих над Економічною брамою Києво-Печерської лаври, 1902–1909; іконостас та розписи Георгієвської церкви в с. Пляшева Рівненської обл., 1914 та ін.).

Певні позитивні зрушення відбувались на той час в розвитку монументальної скульптури, де йшов процес поступового становлення національної школи пластики⁵⁶. Значні досягнення української художньої культури засвідчують пам'ятки, створені наприкінці XIX — на початку XX ст. такими провідними українськими скульпторами як Л. Позен (пам'ятники І. Котляревському, 1896–1903, та М. Гоголю, 1913–1915, в Полтаві), Ф. Балавенський (статуї та горельєфи для громадських споруд та житлових будинків Києва — іподрому, Інституту клінічної медицини ім. М.Д. Стражеска, колишнього будинку інженера Ф. Ісерліса), Б. Едуарде (варіанти пам'ятника О. Суворову в Очакові (1903–1907) та Ізмаїлі (1913), погруддя О. Пушкіна в Харкові, надгробок М. Кропивницькому на Харківському кладовищі).

На початку XX ст. в архітектурі модерну та неокласицизму широко застосовувалось монументально-декоративне скульптурне оздоблення. В цій галузі активно працювали багато досвідчених майстрів декоративної пластики, серед яких — київський скульптор П. Соколов, італієць за походженням Е. Сала, російський скульптор В. Кузнецов та інші художники, а також учні Ф. Балавенського по Київському художньому училищу О. Теремець, П. Сніткін. Виконані ними численні скульптурні оздоби і нині прикрашають громадські споруди і будинки Києва, Харкова, Одеси, Чернігова та інших міст Наддніпрянської України.

Розвиток скульптури в західноукраїнських землях мав свої особливості, пов'язані із збереженням традицій пізнього бароко та класицизму, яких дотримувались приїжджі майстри з Варшави та Кракова (Л. Марконі, П. Філіппі). Значне поширення тут монументально-декоративної скульптури обумовлювалось швидкою забудовою міст. Пам'ятки декоративного ліплення збереглися в оформленні низки архітектурних споруд

міст Тернополя, Дрогобича, Івано-Франківська, але найбільша кількість творів зосереджена у Львові, який і у цей період залишався центром розвитку скульптури в Західній Україні. Так, цілий ряд високохудожніх пам'яток міста належить творчості відомого майстра П. Війтовича (скульптури Львівського оперного театру, костелу св. Єлизавети, рельєфи для інтер'єру Домініканського костелу та ін.)⁵⁷.

У містах Західної України наприкінці XIX — на початку XX ст. вшановувалась діяльність визначних польських поетів А. Міцкевича і Ю. Словацького. Пам'ятник А. Міцкевичу у Львові роботи вихованця Віденської Академії мистецтв А. Попеля, що є справжньою окрасою міста, був виконаний ним у співпраці з М. Парашуком (1904). Пам'ятники А. Міцкевичу були споруджені також у містах Дрогобичі (1894), Трускавці (1898), Добромилі (1903). У м. Кременець встановили пам'ятник Ю. Словацькому (1909). У галузі декоративної, садово-паркової і меморіальної пластики плідно працював Ю. Марковський.

Більшість пам'яток монументально-декоративного живопису кінця XIX — початку XX ст., створених на теренах Західної України, позначені помітними впливами західноєвропейської художньої культури. Оригінальним твором, виконаним у місцевих народних традиціях, є орнаментальний живопис в спорудах ансамблю палацу митрополитів у Чернівцях (1880–1886). В галузі сакрального малярства особливе місце належить стінописам у православних храмах роботи художників Т. Копистинського, К. Устияновича, П. Ковжуна, С. Гординського, Л. Петрача, М. Сосенка та ін. Яскравою сторінкою в історії українського мистецтва була творчість П. Холодного (вітражі для Успенської церкви у Львові, 1924; розписи на фасаді церкви св. Миколая у Львові, 1924 та ін.)⁵⁸. На Закарпатті збереглися дерев'яні і муровані церкви, розписані відомими майстрами Ю. Вірагом, Г. Рошковичем, Й. Бокшаєм.

Після встановлення в Україні влади більшовиків монументальне мистецтво і, передусім, скульптура, стала засобом пропаганди комуністичних ідей, справжньою політико-ідеологічною зброєю. Декрет «Про знесення з майданів та вулиць пам'ятників, збудованих царям та царським посіпакам», аналогічний прийнятому в 1918 р. в Росії «ленінському плану монументальної пропаганди», було оприлюднено в Україні у травні 1919 р.⁵⁹. Ці документи визначили політику нової державної влади стосовно художньої спадщини, а також зумовили основні напрями розвитку вітчизняного монументального мистецтва майже до кінця XX ст.

Комуністична ідеологія не прагнула інтеграції у культуру минулого. Переважна більшість правлячої верхівки виступала за знищення старої культури, яка за марксистсько-ленінською теорією вважалась культурою панівних класів, «мистецтвом поміщиків-кріпосників», «мистецтвом імперіалістичної епохи». Висувалась теза, що все мистецтво завжди на-

лежало пригніченим верствам населення і було незаконно присвоєно панівною частиною суспільства, хоча насправді має належати народу (що було по суті політичним ходом, який виправдовував передачу резиденцій в нову власність і партійні новобудови)⁶⁰. Партійно-класовий підхід, впроваджуваний в усі сфери життя суспільства, в тому числі у царину художньої культури, призвів до цілеспрямованого руйнування і нищення багатьох архітектурних споруд і цінних мистецьких творів, передусім релігійних⁶¹. Натомість, поряд із практикою знесення пам'ятників «царського режиму», що, на думку влади, «не мали історичної і художньої цінності», розгорнулася довготривала кампанія по планованому зведенню монументів в ознаменування перемоги соціалістичної революції та на честь політичних, громадських та культурних діячів, пам'ять про яких, на думку більшовицьких ідеологів, заслуговувала на увічнення. Вже у 1919 — на початку 1920-х рр. в Україні були встановлені десятки подібних пам'ятників, виконаних з нетривких матеріалів, які не збереглися.

Не дійшла до нашого часу також переважна більшість пам'яток монументального мистецтва, створених протягом 1920-х рр. — недовгого періоду відродження української національної культури. Збереглися деякі оригінальні твори видатного скульптора І. Кавалерідзе — одного із зачинателів українського авангарду в пластиці (монумент княгині Ользі в Києві (1911, у співавторстві із П. Сниткіним, відновлений наприкінці 1990-х рр), пам'ятники Г. Сковороді в Лохвиці (1922, реконструйований 1972 р.), Артему в Слов'яногорську (1927), перші в Україні пам'ятники Т. Шевченку, встановлені в Ромнах (1918), Полтаві (1925), Сумах (1926) та ін.⁶². Загалом вивчення розвитку української скульптури та аналіз її пам'яток, створених упродовж 1918–1933 рр., утруднений тією обставиною, що значну кількість монументальних творів втрачено, і судити про них доводиться лише за фотографіями, або на підставі більш-менш докладних згадок у тогочасній пресі.

Упродовж 1920-х — першої пол. 1930-х рр. кращі українські живописці, прагнучи відродити традиції класичного монументального мистецтва, одними з перших в тодішньому Радянському Союзі звернулися до створення монументальних ансамблів у техніці фрески. В Києві, Харкові, Одесі працювало декілька груп художників-монументалістів, які прикрашали настінними розписами нові типи споруд громадського призначення — червоноармійські казарми, комсомольські і червоноармійські клуби, театри і т. п. До кращих робіт, виконаних художниками, що об'єднувались навколо професора майстерні монументального малярства Київського художнього інституту, видатного українського живописця і реставратора М. Бойчука⁶³, належали розписи Луцьких казарм у Києві (1919), стіно-

писи в Селянському санаторії ім. ВУЦВК в Одесі (1927–1929), в Червонозаводському театрі Харкова (1934–1935). Живописці, що гуртувались навколо професора Л. Крамаренка, здійснили розписи в спорудах дитячого містечка ім. В. Леніна (1924) та у конференц-залі Академії наук в Києві (1930, затиньковані у 1940 р.). У цій майстерні були започатковані перші спроби синтезу монументального живопису з архітектурою сучасних конструкцій⁶⁴.

Реалізація в Україні партійної постанови 1931 р. «Про реконструкцію старих міст і будівництво нових промислових і адміністративних центрів» стимулювала розвиток монументально-декоративної пластики. Багато скульпторів (зокрема, І. Матвієнко, І. Мельгунова, Л. Муравін, Я. Ражба, Й. Рик) працювали над оформленням фасадів та інтер'єрів низки громадських споруд Дніпропетровська, Сталіно (нині Луганськ), Одеси і, в перше чергу, тодішньої столиці України — Харкова, а також виконували зразки скульптури для масового тиражування⁶⁵.

У 1930-ті рр. художня культура України, в тому числі монументальне мистецтво, зазнала нищівного удару. Внаслідок жорсткої культурно-мистецької політики держави, тотального ідеологічного контролю над гуманітарною сферою, були заборонені різноманітні мистецькі спілки і об'єднання, а також творчі напрями, які не відповідали засадам так званого методу «соціалістичного реалізму», який з 1934 р. (Першого з'їзду радянських письменників) виконував функції офіційного мистецького стилю, державного художнього методу і культивувався аж до розпаду СРСР у 1991 р.⁶⁶ Майже на 60 років в Україні запанувала тоталітарна доба, культ вождів, втручання в культуру каральних та партійних органів, фактична керованість художнім життям з боку партійно-державної диктатури, авторитаризм у прийнятті рішень і висвітленні будь-яких культурних і мистецьких проблем. Політика державної влади, яка майже завжди є опозиційною до мистецтва, підкорила образотворчість і примусила її виконувати соціальне замовлення⁶⁷. Мистецтво було покликане на «передову лінію ідеологічного фронту», ставало політичним. Тогочасна скульптура, і насамперед, монументальна, поступово набирала все більшого політичного забарвлення, мала догоджати смакові замовника. Пріоритетними в естетичній оцінці стають не конкретні художні властивості твору, а його ідеологічна заангажованість, відповідність «правді життя в його революційному розвитку». Як зауважує дослідник історії та культури цього періоду О. Роготченко, без глибокого аналізу суспільно-політичної ситуації в країні та місця художника в тогочасному соціумі, студіювати і робити висновки про мистецтво цього періоду неможливо⁶⁸.

У другій половині 1930-х рр. кращі представники української національної культури і мистецтва, в тому числі художники-монументалісти М. Бойчук, В. Седляр, С. Налепинська-Бойчук, І. Падалка, скульпп-

тори Б. Кратко, Ж. Діндо та багато інших визначних майстрів, були звинувачені у націоналізмі й формалізмі, поглинуті хвилею репресій, чимало їх творів знищені. Водночас у відповідності до атеїстичної політики держави, попри зусилля наукової та культурної громадськості довести необхідність збереження пам'яток минулого, обґрунтувати їх історико-культурне значення, особливого розмаху набула практика масового адміністративного закриття та руйнування старовинних церков і монастирів, що становили основний масив об'єктів архітектурно-мистецької спадщини, створених упродовж попередніх десяти століть, використання їх не за призначенням. На тлі нищення і зняття з обліку справжніх історико-художніх цінностей, у радянській Україні тривала (і з часом у все більших масштабах) планомірна робота по спорудженню монументів і пам'ятників, які відображали політико-ідеологічні засади правлячого режиму. Переважну більшість цих творів становили пам'ятники вождям революції, партійним і радянським керівникам, діячам культури. Серед останніх перевага надавалася поетам і письменникам, творчість яких, як вважалося, мала революційний характер і була співзвучна комуністичним ідеям. Так, внаслідок проведення всесоюзних конкурсів, були встановлені монументи Т. Шевченку в Харкові (1935), Києві та Каневі (1939) роботи російського скульптора М. Манізера, що належать до найпомітніших творів монументального мистецтва довоєнного періоду. Спорудження цих пам'ятників у «великому стилі» радянської доби — «радянському класицизмі», є красномовним прикладом того, як за радянських часів перемогу на українських і Всесоюзних конкурсах визначала, як правило, не лише художня якість проекту, а в першу чергу політико-ідеологічна надійність автора⁶⁹. Внаслідок такого підходу, сформованого у 1930-ті рр., у наступний, післявоєнний період, аналогічні бетонні монументи були розтиражовані сотнями примірників і встановлені в міських парках та на сільських кладовищах. Хоча варто наголосити, що і в рамках домінування соцреалізму як єдино можливого методу і стилю, було створено чимало талановитих творів.

З другої половини 1940-х рр. однією з провідних в монументальній пластиці стала тема Великої Вітчизняної війни. Отримали широкий розвиток різні види і типи скульптурної монументалістики: обеліски й пам'ятники на могилах загиблих солдат і воєначальників, монументи на місцях битв, масових поховань мирних громадян, пам'ятники на честь партизанів та представників народного ополчення, меморіальні ансамблі й комплекси та ін.⁷⁰ У перші повоєнні роки почали встановлювати бюсти двічі і тричі Героям Радянського Союзу на їх батьківщині (закон щодо цього був прийнятий пізніше, під час правління Л. Брежнєва), художній рівень яких був дуже неоднорідним.

Тема Великої Вітчизняної війни залишалася головною і в монументальній скульптурі 1960–1980-х рр. За деякими даними, загальна кількість створених за цей період в Україні пам'ятників різного типу, присвячених подвигу радянського народу, перемозі радянських військ та пам'яті полеглих перевищує 20 тисяч⁷¹. Їх переважну більшість зведено до ювілеїв Перемоги, які помпезно відзначались кожні п'ять років. Особливого поширення набули меморіальні ансамблі, наймасштабніші з яких відкривали у містах-героях. Серед останніх були й художньо вартісні. Але значній частині подібних творів властиві одноманітність композиційного і пластичного рішення, риси офіційної парадності, потяг до гігантоманії. Яскравими прикладами є меморіал радянським воїнам і громадянам, які загинули в роки Великої Вітчизняної війни у Харкові (1977, ск. В. Агібалов, М. Овсянкін, Я. Рик) і особливо — меморіальний комплекс «Український державний музей історії Великої Вітчизняної війни» в Києві з гігантською постаттю «Батьківщини — матері» (1981, проект Є. Вучетича — автора Волгоградського меморіального комплексу «Мамів курган»). Багато пам'ятників та пам'ятних знаків загиблим воїнам і землякам, що встановлювали по всій Україні, виконувались за типовими проектами, із нетривких матеріалів.

У 1950–1980-х рр. в багатьох населених пунктах у директивному порядку будували численні пам'ятники партійним і радянським діячам, насамперед В. Леніну. Найбільшу кількість таких творів, художнім яким не надавалося суттєвого значення, було встановлено на початку 1970-х рр. і приурочено до святкування 100-річного ювілею вождя. Поряд із монументами офіційно-пропагандистського характеру, пам'ятниками-символами на честь видатних осіб та історичних подій державного значення, споруджували пам'ятники визначним діячам культури, мистецтва, історії, багато з яких виконані на досить високому художньому рівні. У 1960–1980-х рр. у монументальній скульптурі працювали такі талановиті митці як В. Борисенко, О. Ковальов, А. Фуженко, А. Білостоцький, Є. Мисько, І. Гончар, В. Бородай, О. Скобликов, М. Грицюк, Ю. Синькевич. Якісні зрушення на той час відбулися в галузі меморіальної (Г. Кальченко, В. Білоус), а також монументально-декоративної скульптури.

Починаючи з 1950-х рр. в монументальній пластиці України поширилась практика встановлення меморіальних дощок видатним державним і культурним діячам. Вони розміщуються на фасадах будинків, де ці особи мешкали, працювали, тимчасово перебували. Упродовж 1970-х — першої половини 1980-х рр. художньо оформлювали в'їзди у міста та регіональні центри, які часто вирішувались як архітектурні конструкції у поєднанні зі скульптурними композиціями.

Широкий розмах містобудування, спорудження чималої кількості громадських будівель, великих архітектурних ансамблів у повоєнні десятиліття сприяли інтенсивному розвитку монументального малярства. З 1970–1980-х рр. монументально-декоративні твори включають в оформлення містобудівних комплексів та міських магістралей, застосовують не тільки для прикрашення унікальних споруд, а й інтер'єрів та екстер'єрів житлових будинків, шкіл, кінотеатрів, Палаців культури і одруження, готелів, кафе, ресторанів, санаторіїв, лікарень і т.п. Особливе місце в художній практиці цього періоду посіло оздоблення творами монументально-декоративного мистецтва музеїв та нових музейних експозицій, які часто ставали не тільки образно-змістовим доповненням, а й головним емоційно-пластичним елементом архітектурного простору. Нового поштовху розвитку різних видів монументально-декоративного мистецтва надало будівництво метрополітену в Києві і Харкові. В декорі його станцій широко використовували тематичні й орнаментальні скульптурні панно, барельєфи, часто у поєднанні з живописом, керамікою і т. п.⁷²

Після 1991 р. культурне життя в Україні, ставлення до національної історичної спадщини зазнали глибоких змін. Нові суспільні запити — переосмислення минулого, відкриття замовчуваних сторінок історії, повернення забутих імен, вже у перші роки незалежності зумовили появу нових за змістом монументальних творів, серед яких — пам'ятники діячам козацько-гетьманської доби, меморіальні дошки в пам'ять борців за незалежність країни, пам'ятні знаки та меморіали, присвячені жертвам голодомору 1932–1933 рр. та Голокосту, жертвам Чорнобильської катастрофи, пам'ятники на місцях поховань січових стрільців, воїнів ОУН–УПА, жертв політичних репресій тощо. Як зазначає відома дослідниця української пластики, мистецтвознавець М. Протас, в останні два десятиліття відбувається поступове відродження монументальної скульптури на новому якісному рівні⁷³. Значного розмаху на території всієї України набув рух за повернення традиційних етнонаціональних видів сакрально-мортирологічних пам'ятників, різьблених хрестів, зокрема, так званих «фігур». На Поділлі, Тернопільщині, Івано-Франківщині, Буковині, Волині та деяких інших регіонах в пам'ять окремих осіб, значущих історичних явищ споруджуються численні кам'яні і дерев'яні монументальні хрести. Останнім часом для увічнення недавніх трагічних подій в Україні почали встановлювати, часто за народні кошти, пам'ятні знаки на честь героїв Євромайдану та Небесної сотні, в пам'ять загиблих в Антитерористичній операції 2014–2015 рр. Разом з тим питання включення до «Зводу пам'яток історії та культури України» нових художніх творів, виконаних в останні два десятиліття, є дискусійним.

Отже, загальний, хоча й побіжний, хронологічний огляд найяскравіших пам'яток і явищ монументального та монументально-декоратив-

ного мистецтва України засвідчує беззаперечну цінність вітчизняного художньо-історичного надбання для пізнання самотнього шляху розвитку нашого народу, його культури, збереження і примноження національних традицій, ствердження національної самосвідомості й ідентичності. Висвітлення широкого кола мистецьких об'єктів минулого у Зводі сприятиме їх схоронності й поглибленому науковому опрацюванню, а отже, допоможе відтворенню об'єктивної і цілісної картини історичної еволюції культурно-художніх процесів на землях України, актуалізації національної спадщини у світі.

Важливе значення для дослідження об'єктів культурного надбання і визначення кращих засобів їх збереження має розроблення відповідних класифікаційних систем. Класифікація об'єктів нерухомої художньої спадщини, яка використовується нині при підготовці Зводу, базується на класифікації видів і жанрів мистецтва, загальноприйнятій у мистецтвознавстві⁷⁴. Згідно з нею нерухомі твори монументальної скульптури, живопису та декоративного мистецтва поділяють на такі основні групи і типи:

Пам'ятки монументальної скульптури:

1) монументи, пам'ятники, встановлені на площах, вулицях, курдонарах тощо (статуї, скульптурні групи, багатофігурні композиції, погруддя, напівфігури):

2) надгробна і меморіальна скульптура (рельєфні хрести, плити, стели, скульптурні саркофаги, надгробні скульптурні композиції та ін.);

3) скульптурна пластика на фасадах і в інтер'єрах споруд (статуї, скульптурні групи, бюсти, рельєфи, барельєфи, горельєфи, контррельєфи);

4) садово-паркова скульптура (статуї, погруддя, торси, скульптура фонтанів, басейнів та ін.)

5) меморіальні дошки (за технікою виконання вони не відрізняються від рельєфів, але не є стаціонарними і можуть бути зняті або встановлені на будівлі без порушення її художнього образу, тому повинні бути виділені в окремий підтип).

Пам'ятки монументального живопису:

1) розписи стін, стель, перекриттів, склепінь, підпорних стовпів, фасадів (фрески, мозаїки, сграфіто, гризайлі, пано тощо);

2) зображення на склі віконних та дверних отворів, плафонів (вітражі);

3) іконостаси;

4) самостійні мозаїчні і керамічні стели;

5) діорами і панорами.

Пам'ятки монументально-декоративного і декоративно-ужиткового мистецтва:

- 1) орнаментальне оздоблення стін, склепінь, стель, колон тощо;
- 2) ліплення з гіпсу та інших матеріалів;
- 3) керамічні композиції (мальовані, поливні, рельєфні) на грубах, камінах;
- 4) декоративне різьблення на камені і по дереву на порталах, віконних та дверних отворах, склепіннях, амвонах, вівтарях, іконостасах;
- 5) набірні художні паркеті, мозаїка на підлогах;
- 6) литий та кований метал огорож, ґрат, балконів, сходів.

Ця класифікація складена в основному за видовим принципом і функціональним призначенням, пов'язана з матеріалом і технікою виконання. Безумовно, вона потребує уточнень, розширення, в тому числі за рахунок нових типів мистецьких пам'яток. Можлива і бажана її подальша розробка за такими принципами як хронологічний, територіальний, стилістичний, за типами архітектурних пам'яток (для творів, пов'язаних з архітектурою) тощо. Якщо, зокрема, розглядати пам'ятки мистецтва згідно стилістичних ознак, то така класифікація подібна до класифікації об'єктів архітектури і містобудування.

Практична робота над Зводом показала необхідність подальших науково-методичних розробок у напрямку уточнення й уніфікації класифікаційних термінів і понять. Передусім це стосується таких типів пам'яток як меморіальна скульптура, архітектурно-скульптурні ансамблі, пам'ятки декоративного мистецтва тощо.

2. Вивчення й збереження пам'яток монументального мистецтва: історична ретроспектива й сучасний стан

Пам'ятки мистецтва ще здавна, раніше від інших видів пам'яток культурної спадщини, почали усвідомлюватися освіченими колами суспільства як цінність, незалежно від виконання ними релігійних, утилітарних та інших функцій. В країнах Європи зацікавленість художніми пам'ятками виникла ще в період античності і значно посилилась в епоху Відродження. З тих часів ставлення до цієї категорії культурних об'єктів як до безумовної цінності залишалось сталим, хоча на різних історичних етапах, в залежності від ідеологічних, естетичних, політичних поглядів і уподобань, релігійних уявлень, відношення суспільства до окремих груп художніх творів зазнавало певних змін.

Сам термін «пам'ятка мистецтва» вперше був використаний в добу Французької буржуазної революції у декреті Національного Конвенту

1793 року, де культурні об'єкти були названі «пам'ятками мистецтва і просвіти»⁷⁵. На теренах Росії та України він з'явився в першій половині XIX століття.

В Україні витоки інтересу до пам'яток старовини сягають далекого минулого, хоча предметом порівняно цілеспрямованих історичних студій вони стали лише у другій половині XIX століття⁷⁶. Особливістю процесу пізнання й збереження вітчизняних художніх старожитностей було те, що їх переважна частина упродовж століть була пов'язана з церквою, належала їй. Стінописи, ікони, статуї, різьблення, іконостаси — все те, що зараз сприймається як пам'ятки історії та культури, зберігалось в церковних спорудах, мало переважно сакральне значення, було «святинами», предметами релігійного культу.

Досить численні згадки про нерухомі старожитності, в тому числі архітектурні споруди та їх мистецьке оздоблення, уміщені в літописах, хроніках, документах та літературі XI–XVII століть, які є важливим писемним джерелом для вивчення цих об'єктів. У XVII ст. вагоме значення для пробудження інтересу до давньоруської спадщини та її збереження мала політично спрямована культурницька діяльність Київського митрополита Петра Могили і деяких інших відомих церковних діячів, які гуртувались навколо Києво-Могилянської академії.

Зростання зацікавленості старовиною спостерігалось у другій половині XVIII ст. у зв'язку з відкриттям античної спадщини Криму після приєднання його до Росії. З цього часу стають відомими й багато давньоруських старожитностей, літературних пам'яток («Остромирово євангеліє», «Слово про Ігорев похід»), загальне вивчення яких сприяло започаткуванню інтересу до художньої культури вітчизняного середньовіччя.

Винятково важливу роль у справі відкриття і вивчення національної культурно-мистецької спадщини відіграло XIX ст. Під впливом нових історичних умов активізувались патріотичні настрої, загальноєвропейське прагнення народів усвідомити свою власну історію, свої духовні витоки. Важливе значення для розвитку досліджень історико-культурних пам'яток мав інтенсивний розвиток науки, зокрема, її гуманітарних дисциплін — історії, археології, етнографії. В Україні вже наприкінці XVIII — на початку XIX століття, під впливом процесу національного відродження, робляться перші спроби фіксації вітчизняних старожитностей (М. Берлінський), історичних та археологічних досліджень давньоруської архітектури і мистецтва, які розумілись тоді як спадщина виключно російська. Давні твори іконопису і настінного релігійного малярства стають предметом опрацювання церковної археології (Є. Болховітинов). З 1807 року у Харківському університеті професор Г. Успенський розпочав

читати курс лекцій про вітчизняні старожитності. Але ще протягом десятиліть важливою перешкодою на шляху пізнання пам'яток місцевої художньої старовини, розуміння їх мистецько-естетичної вартості, було панування теоретичних положень класицизму з його оцінками, базованими на постійному співставленні з античністю як єдиним критерієм найвищої художньої якості. Об'єкти старовинної національної архітектури і мистецтва цікавили освічені кола суспільства перш за все як релігійні й історичні, а не художні цінності.

Упродовж 1840–1850-х рр. йшло поступове накопичення фактів і відомостей про вітчизняну художню старовину, насамперед про пам'ятки давньоруського мистецтва. Важливе значення у пробудженні інтересу до давнього мистецького спадку мали відкриття, як правило, ще випадкові, низки визначних творів середньовічного монументального живопису. Так, в Києві у 1843 р. були виявлені фрески XI ст. в соборі Святої Софії та розписи XII ст. в Кирилівській церкві. В середині XIX ст. у наукових часописах Москви, Петербурга, Києва друкуються перші спеціальні статті з описом нововідкритих пам'яток давньоруського малярства і скульптури, щоправда, переважно аматорського характеру. У цей же період у межах археології розпочинається процес становлення наукової реставрації.

У XIX ст. перші кроки у студіюванні пам'яток вітчизняної архітектури й поєднаних з ними творів мистецтва XIV–XVIII ст. були пов'язані з розвитком історичного краєзнавства, вивченням минулого окремих міст і місцевостей України (праці М. Закревського, С. Крижанівського, М. Маркова, Л. Похилевича, М. Сементовського, Філарета (Гумильовського), А. Скальковського та інших дослідників). У Західній Україні тоді ж виходили друком історичні праці, присвячені пам'яткам середньовічної церковної архітектури і мистецтва (Я. Головацький, І. Шараневич, Ф. Білоус).

У 1850-ті рр. в науковій літературі спостерігалися перші спроби відокремити твори давнього мистецтва від «старожитностей». В публікаціях з'явився термін «пам'ятки давнього художества», а в Санкт-Петербурзі ще з 1840 року виходить друком періодичне видання «Пам'ятник мистецтв». З того часу починається вивчення (окрім слов'янських, давньоруських, середньовічних) також східних і візантійських старожитностей. Саме з цим науковим напрямом пов'язана розробка перших класифікацій мистецьких пам'яток взагалі: твори візантійського живопису розділяли по видах на ікони, фрески, мозаїки, ілюстрації в рукописах.

Потреба у вивченні старожитностей ставила питання про необхідність їх збереження. В Російській імперії у другій чверті XIX ст. почала складатися певна система охорони пам'яток, було видано низку спеціальних указів, зокрема «Про збереження пам'яток старовини в Криму» від

7 липня 1822 р. Особливе значення мав циркуляр Міністерства внутрішніх справ від 31 грудня 1826 р. «Про подання відомостей про залишки стародавніх будівель в містах і заборону їх руйнування». Саме цей документ розглядається російськими дослідниками як перша, розпочата державою, спроба по складанню Зводу пам'яток⁷⁷.

У другій половині XIX — на початку XX ст. в Україні за відсутності державних органів охорони пам'яток вагому роль у збиранні фактичних відомостей про пам'ятки художньої старовини та їх збереженні відіграли громадські наукові утворення — історичні товариства краєзнавчого та пам'яткоохоронного спрямування, церковні товариства і комітети, а також губернські вчені архівні комісії, які приділяли головну увагу вивченню місцевої історії та культури і, як правило, об'єднували у своєму складі відомих фахівців. Оскільки тоді на мистецтво минулого дивились як на предмет археологічної науки в цілому, яка розумілась дуже широко, вивчення пам'яток художньої культури було зосереджено головним чином в товариствах археологічного, церковно-археологічного та джерелознавчого профілю (Російське археологічне товариство в Санкт-Петербурзі, Московське археологічне товариство, Імператорська археологічна комісія, Одеське товариство історії і старожитностей, Київське товариство Нестора-літописця, Київське церковно-археологічне товариство та інші об'єднання). Помітним науковим центром в питаннях дослідження і збереження мистецьких пам'яток в Російській імперії була Петербурзька академія мистецтв.

Розвитку опрацювань архітектурно-мистецької спадщини та становленню пам'яткоохоронної справи значною мірою сприяли також Всеросійські археологічні з'їзди, які проводились у 1869–1911 рр. за ініціативою Московського археологічного товариства. Завдяки роботі цих представницьких зібрань (шість з яких відбулися на Україні) було зареєстровано і введено до наукового обігу чимало місцевих художніх пам'яток, розроблялись загальні прийоми їх виявлення і студіювання⁷⁸.

Нові теоретико-методологічні підходи до дослідження вітчизняних мистецьких старожитностей, зокрема середньовічного монументального малярства, формувались у науковій діяльності ряду університетських вчених⁷⁹. Так, з іменами історика й філолога Ф. Буслаєва та його учня — видатного історика візантійської та давньоруської художньої культури Н. Кондакова (у 1871–1888 рр. викладав у Новоросійському університеті в Одесі), були пов'язані, зокрема, розробка та розвиток так званих комплексного та порівняльно-історичного (іконографічного) методів вивчення середньовічних художніх пам'яток, які з деякими змінами використовуються і сучасною наукою. Завдяки дослідженням Н. Кондакова у творах релігійного мистецтва стали розглядати не тільки іконографічний

тип і біблійний чи євангельський сюжет, але й особливості художньої форми. Тим самим старожитності були введені у сферу історії мистецтв, стали не лише історичними або етнографічними, але й мистецькими пам'ятками, які характеризували ступінь розвитку всієї художньої культури у різні історичні періоди. Учні Н. Кондакова — відомі історики художньої культури Є. Редін і Д. Айналов, розвинули і поглибили його методику, зробили значний внесок у дослідження й популяризацію пам'яток Київської Русі та давньоукраїнського мистецтва⁸⁰.

Крім названих учених, наприкінці XIX — на початку XX ст. питання вивчення і збереження художньої старовини посіло важливе місце у дослідницькій роботі й цілому ряду інших вітчизняних науковців — вихованців і професорів Київського та Харківського університетів, Київської духовної академії, працівників архівних і музейних установ. Пам'ятки художньої культури та пов'язані з ними питання в тій чи іншій мірі розробляли історики й археологи В. Антонович, М. Біляшівський, І. Каманін, О. Лазаревський, П. Лебединцев, Г. Левицький, В. Модзалевський та ін. Особливо помітний внесок у відкриття, дослідження й популяризацію архітектурної і мистецької спадщини України, зокрема пам'яток давньоруських часів і козацько-гетьманської доби, належить М. Істоміну, Є. Кузьміну, Г. Павлуцькому, М. Петрову, А. Прахову, Є. Сіцинському, М. Сумцову, К. Широцькому, братам В. і Д. Щербаківським. Концептуальне значення для формування нової концепції еволюції національної культури, розвитку опрацювань художніх пам'яток України як цінних історичних джерел та об'єктів культури мала творчість М. Грушевського⁸¹.

Помітне підвищення інтересу до вітчизняної художньої спадщини, становлення цілеспрямованих наукових студій її пам'яток відбулось на початку XX століття, що було пов'язано з посиленням процесів культурно-національного відродження, піднесенням історичної науки, розробленням ідеї окремішності української історії. У першому десятилітті XX ст. значно активізувалась пам'яткознавча діяльність наукових товариств.

Важливе значення для накопичення матеріалів про українське культурне надбання мала робота заснованої наприкінці 1899 р. при Київському історичному товаристві Нестора-літописця першої спеціальної комісії для вивчення й видання старожитностей України (1899 р.). Її діяльність сприяла збагаченню джерельної бази історичної науки, створенню на цій основі, поряд з конкретно-історичними, перших узагальнюючих праць з історії української художньої культури⁸². Пам'ятки мистецького надбання України знаходились в полі зору і Українського наукового товариства в Києві. У складі його історичної секції вперше, поряд з археологією і етнографією, як предмет спеціального вивчення

була задекларована історія мистецтва як дисципліна, допоміжна до історії, і передусім, до історії України, що мало важливе значення для подальших досліджень художньої культури на академічній основі⁸³. У 1900–1910-ті рр. багато зразків образотворчого мистецтва козацько-гетьманської доби було зібрано співробітниками Київського товариства старожитностей і мистецтв для фондів майбутнього Національного художнього музею. Важливі практичні заходи щодо пошуку, вивчення, реєстрації нерухомих пам'яток Києва і Правобережної України (в тому числі і художніх), були здійснені Київським товариством охорони пам'яток старовини і мистецтва та Київським відділенням Російського воєнно-історичного товариства⁸⁴.

Варто зазначити, що у XIX в Україні наукове вивчення художніх пам'яток минулого відбувалося в межах історичної науки. Твори мистецтва та архітектури, поряд з усіма іншими видами історико-культурних об'єктів, розглядались перш за все як історичні пам'ятки, історичні джерела. Наприкінці XIX — на початку XX ст. відбулось злиття історії й теорії мистецтв в єдину науку — мистецтвознавство та відокремлення нової наукової дисципліни від археології, історії, філології, що мало важливе значення для дослідження пам'яток мистецької спадщини. В цей час у рамках академічної, університетської науки йшов процес формування спеціальної пам'яткознавчої методології, розроблення методики мистецтвознавчого, зокрема, формально-стилістичного аналізу художніх творів, вироблення по можливості об'єктивних критеріїв оцінки пам'яток художньої культури, спеціальної термінології тощо.

У 1890–1900-ті рр. зберігається й значно посилюється інтерес до давньоруського і загалом вітчизняного середньовічного мистецтва, поступово стверджується його естетична цінність й історико-культурне значення. Вже наприкінці XIX ст. здійснюються роботи по розкриттю іконопису від пізніших записів. В Україні про розчистку ікон, їх вивчення, відтворення у різних друкованих виданнях одними з перших почала піклуватись родина Ханенків. В останнє передреволюційне десятиліття в багатьох публікаціях порушувалось питання щодо необхідності планомірного розкриття та поглибленого вивчення пам'яток середньовічного монументального живопису, необхідності не тільки іконографічного, але й стилістичного аналізу давньоруських фресок, виявлення їх естетично-художньої цінності.

У середині XIX — на початку XX ст. процес виокремлення категорії пам'яток мистецтва із загального масиву культурних об'єктів, спроби розробки їх типології та класифікації знайшли відображення в численних законопроектах з охорони пам'яток старовини, які готувались на теренах Російської імперії науковими організаціями та державними установами.

Упродовж всього цього періоду художні пам'ятки не мали спеціальної узагальнюючої дефініції, хоча й розглядались як особливий вид історичних пам'яток, входили до єдиного комплексу «старожитностей» або «пам'яток старовини».

Одним із перших пам'яткоохоронних документів, що набув статусу нормативного акту, стала «Записка для огляду руських старожитностей», складена відомим археологом І. Сахаровим і видана 1851 р. Російським археологічним товариством. Це була перша програма у справі збирання відомостей та охороні пам'яток вітчизняної старовини — світських і церковних⁸⁵, підсумком виконання якої мало стати складання їх Зводу⁸⁶. Чимала увага тут приділялась архітектурним пам'яткам, пояснювалось, які саме відомості з історії храмів і монастирів потрібні, як описати зовнішній і внутрішній вигляд церкви тощо. Документ містив інструкцію не тільки щодо вивчення суто архітектурних і будівельних деталей релігійних споруд, але й стосовно обстеження, дослідження та збереження іконопису, настінного розпису, предметів ліплення, різьби, металевих виробів, церковного начиння та ін.⁸⁷ При цьому автор пропонував описувати старожитності, створені з XI ст. до 1700 р., а також закликав до збереження, по можливості, пам'яток на своїх місцях.

Поява більш ґрунтовних законопроектів про охорону пам'яток старовини пов'язана з діяльністю Московського археологічного товариства. У всіх цих документах фігурували типи художніх об'єктів, поділені на групи відповідно до основних видів мистецтва. Так, вже у першому проекті під назвою «Положення про охорону давніх пам'яток», підготовленому Московським археологічним товариством (1869 р.), було запропоновано складати державні списки на такі «розряди» старожитностей як пам'ятки живопису, скульптури, різьби. При цьому автори вважали, що з усіх видів старожитностей в першу необхідно чергу включити до переліків саме пам'ятки живопису та архітектури як такі, що найбільше руйнуються від «кліматичних умов» та «нерозуміння їх достоїнств»⁸⁸. У класифікації, запропонованій укладачами цього проекту, бачимо недостатню нерозробленість типології об'єктів збереження, поєднання в одну групу пам'яток різних видів мистецтва (зокрема, скульптури та декоративно-прикладного мистецтва), що було характерним в тій чи іншій мірі для всього дореволюційного законодавства.

У проекті «Положення про охорону старовини», ухваленого у 1871 р. на II Археологічному з'їзді в Петербурзі, в окремий «розряд» об'єктів, які підлягали збереженню, виділили «пам'ятки скульптури і різьби», а перелік типових творів малярства був розширений, зокрема, за рахунок включення до нього таких пам'яток як ікони, стінописи, мозаїка. В цьому ж документі спостерігалась спроба розділити на окремі типи також об'єкти декоративно-прикладного мистецтва.

Автори проекту «Правил про збереження історичних пам'яток», підготовленого спеціально створеною комісією А. Лобанова-Ростовського (1877 р.), пропонували охороняти всі пам'ятки, «визначні за своєю давністю, художнім достоїнством або історичним значенням». В один «розряд» тут об'єднані твори таких різних видів мистецтва як живопис і скульптура, натомість зразки декоративно-ужиткового мистецтва вперше отримали загальну назву «ремісничих»⁸⁹. У документі наголошувалось на необхідності залучення до складання списків пам'яток фахівців — співробітників археологічних та історичних товариств.

В «Основному положенні», виробленому Комісією по перегляду законодавства про охорону історичних пам'яток (1905 р.), крім традиційного вже поділу об'єктів на пам'ятки давнього зодчества, живопису, скульптури, прикладного мистецтва, в окрему групу виділені пам'ятки найновішого часу — «монументи на честь осіб та історичних подій»⁹⁰. Тобто вперше, на думку деяких дослідників, з'явилась тенденція до класифікації та оцінки художніх пам'яток не за науковим принципом, а за політичною спрямованістю, ідеологічною ознакою, що згодом знайде свій подальший розвиток у радянському законодавстві і відповідно — пам'яткоохоронній практиці. «Основні положення» прикметні також тим, що в них вперше вжито поняття «рухомі» і «нерухомі» пам'ятки (щоправда, які саме об'єкти належать до цих видів, не конкретизується)⁹¹.

В проекті «Закону про охорону пам'яток старовини в Росії», надрукованому Московським археологічним товариством в 1911 р., як і в «Основному положенні» 1905 р., пам'ятки художньої культури класифіковано відповідно до основних видів мистецтва. Значно розширено типологію об'єктів, а саме: вперше зазначені такі різновиди скульптурних творів як статуї, барельєфи, горельєфи та ін. Але при цьому в одну групу об'єднано об'єкти станкового й монументального мистецтва, не розмежовано твори живопису і графіки. Так, до пам'яток малярства, поряд з картинами, зараховуються рисунки та мініатюри⁹².

На початок ХХ ст. в освічених колах громадськості з'явилося усвідомлення того, що охороною пам'яток мистецтва повинні опікуватись фахівці. Так, у зауваженнях до проекту «Положення про охорону старовини», внесеному в Державну Думу (1911 р.), учасники Всеросійського з'їзду художників зазначали, що «Положення» ігнорує специфіку збереження пам'яток мистецтва, тому для їх охорони необхідно залучити відомих діячів мистецтва та науки⁹³. На некомпетентності духовного відомства в художній сфері (під опікою якого знаходились пам'ятки церковного мистецтва) наголошували й члени Московського археологічного товариства. В цілому ж в законодавстві та офіційних документах початку ХХ ст., на відміну від попереднього століття, знайшло відоб-

раження розуміння мистецьких пам'яток не лише як «старожитностей» або предметів виключно релігійного культу, а як окремої специфічної частини історико-культурної спадщини, яка, крім загального для всіх видів пам'яток історичного, археологічного значення, має особливу художньо-естетичну цінність. Це стало результатом, зокрема, багаторічної діяльності вчених по опрацюванню вітчизняного історико-художнього надбання, наукових розробок, розпочатих в галузі методики пам'ятокознавчих досліджень.

У 1910-ті рр. в окремий вид культурних об'єктів виділяють церковні пам'ятки. В офіційних джерелах (визначеннях Священного Синоду, статутах та інших документах церковно-археологічних товариств), наукових публікаціях, окрім традиційного терміну «старожитності», зустрічаються нові визначення історико-культурних пам'яток: «церковно-археологічні», «церковно-історичні», пам'ятки «церковної старовини», що було пов'язано, зокрема, з бурхливим розвитком в цей час церковної археології. Зміст цих термінів охоплював і твори релігійного мистецтва — як образотворчого, так і декоративно-ужиткового (ікони, розписи, скульптуру і різьблення в іконостасах, оклади ікон, портрети єпархіальних та інших церковних діячів). У 1916 р. у зв'язку з Першою світовою війною і вивозом за кордон багатьох пам'яток мистецтва, передусім культового, було порушено питання про окрему охорону пам'яток давньоруського іконопису і церковної старовини. В юридичних документах йшлося про ікони «визначні по чудотворенням, історичним спогадам та мистецтву виконання».

В останні роки перед Лютневою революцією в наукових і популярних публікаціях, назвах наукових і краєзнавчих товариств почав вживатися, поряд з традиційним визначенням «старожитності», термін «пам'ятки старовини і мистецтва». Він же застосовувався і в назвах перших пам'ятоохоронних органів Української народної республіки (Центральний Комітет охорони пам'яток старовини і мистецтва) та Української радянської республіки (Всеукраїнський комітет охорони пам'яток мистецтва і старовини).

Одним із перших поняття нерухомих пам'яток взагалі і стосовно художніх творів зокрема, а також науково вірну на той час класифікацію об'єктів всіх видів мистецтва подав у 1919 р. відомий російський вчений і пам'ятоохоронець з українським корінням, художник та історик мистецтва, академік І. Грабар. Всі пам'ятки мистецтва та старовини він розділив на «монументальні пам'ятки культури» та «предмети мистецтва і побуту». До перших науковець відніс, крім пам'яток архітектури, настінне малярство, скульптуру, пам'ятники на площах і кладовищах, статуї, фонтани, а також дзвони, гармати тощо (тобто витвори ужит-

кового мистецтва великих розмірів); до других — станкові твори живопису, скульптури, декоративно-прикладного мистецтва. І. Грабар одним з перших ототожнив поняття монументального мистецтва з нерухомими пам'ятками: «...мистецтво монументальне — тобто цінності нерухомі, або ті, що важко пересуваються»⁹⁴. Вчений також розвинув і обґрунтував думку, висловлену І. Сахаровим — автором вище згадуваної «Записки про руські старожитності», стосовно того, що не всі предмети мистецтва і старовини варто передавати до музеїв. Якщо вони становлять одне ціле зі спорудою або місцем знаходження, їх потрібно зберігати на місцях. «Всі предмети мистецтва та побуту, зібрані у церкві або старовинному будинку «складають один цілісний пам'ятник мистецтва», який потрібно зберігати в його недоторканому історично сформованому вигляді»⁹⁵.

Таким чином, остаточне виокремлення поняття «пам'ятки мистецтва» із загального корпусу старожитностей, яке відбулось на початку ХХ століття, стало результатом усвідомлення суспільством специфіки цієї категорії пам'яток, їх відмінності від інших об'єктів історико-культурної спадщини.

Забігаючи наперед, зазначимо, що для радянського пам'яткоохоронного законодавства в цілому були властиві заідеологізованість, відсутність наукового підходу, недооцінка, а то й ігнорування специфіки пам'яток мистецтва, нерозробленість пов'язаних з цим різновидом спадщини понять та термінів. В ньому було відсутнє навіть саме визначення, дефініція пам'яток монументального мистецтва. Критерії поцінування, класифікація художніх об'єктів існували в офіційних документах в дуже загальному вигляді, що утруднювало, а іноді й унеможлиблювало реальний процес надання об'єктам статусу пам'ятки, практичний добір мистецьких творів до Державних реєстрів.

У добу національно-визвольних змагань 1917–1920 рр., в умовах відродження української державності, питання охорони та дослідження художніх пам'яток як важливої складової вітчизняного культурного надбання набули особливої актуальності. Значну увагу проблемам вивчення і збереження національних цінностей приділяла держава. Вже у 1917–1918 рр. за Української Центральної Ради та Української народної Республіки, як відомо, було сформульовано програмні завдання проведення генеральної реєстрації історико-культурних об'єктів та організації їх планомірного й систематичного наукового дослідження. Кінцевим результатом цих робіт мало стати створення генерального каталогу пам'яток України⁹⁶. Праця по виявленню, фіксації та опису пам'яток, в тому числі старовинного зодчества і мистецтва, як неодмінної умови їх охорони й збереження, стала одним з основних напрямів діяльності перших в Україні пам'яткоохоронних органів — Центрального Комітету охорони

пам'яток старовини і мистецтва (ЦКОПСІМ, 1917 р.) та відділу музеїв і охорони пам'яток старовини й мистецтва генерального секретарства освітніх справ. До їх складу увійшли фахівці — історики, археологи, мистецтвознавці (М. Біляшівський, В. Модзалевський, Г. Павлуцький, М. Петров, брати Д. та В. Щербаківські, Ф. Ернст, В. Зуммер та ін.). Виявлення, реєстрацію й описи історико-художніх пам'яток проводили і пам'яткоохоронні органи, які діяли на територіях, контрольованих радянською владою — Всеукраїнський комітет охорони пам'яток мистецтва і старовини (ВУКОПМІС), утворений 1919 р. у Харкові, а також губкописи. У 1920 р. при Всеукраїнській академії наук (ВУАН) розпочав діяльність Комітет охорони пам'яток старовини і мистецтва на чолі з М. Біляшівським. Архітектурно-монументальна секція ВУАН мала стежити за збереженням пам'яток зодчества і, зокрема, вживати заходів, щоб їх перебудови не змінювали живописне і скульптурне оздоблення споруд. На жаль, нестача коштів, а також фахівців у штатах пам'яткоохоронних органів, складні політичні й воєнні обставини не давали можливості широко розгорнути намічені роботи.

У справі вивчення культурної спадщини України на той час брали участь і громадські структури. Так, організацію систематичних досліджень пам'яток вітчизняної художньої культури, їх видання ставила за мету заснована у вересні 1918 р. Секція мистецтв Українського наукового товариства. Опрацюванням і популяризацією об'єктів української історико-художньої спадщини активно займались також члени утвореного ще у травні 1917 р. в Києві Товариства студіювання мистецтв. Важливе значення для підготовки національних кадрів в галузі художньої культури мало заснування у 1917 р. Української державної Академії мистецтв та першого спеціалізованого вищого навчального закладу, який готував фахівців у галузі пам'яткознавства — Київського археологічного інституту (проіснував до 1924 р.). У 1918 р. тут, крім існуючих до цього відділів археології та археографії, було відкрито третє відділення — історії мистецтв, на якому викладали відомі мистецтвознавці Д. Айналов, Ф. Шміт, Д. Щербаківський.

Радянський період становить особливий етап у вивченні й збереженні історико-культурного надбання. Жовтневі події 1917 р. різко змінили ставлення держави до вітчизняної спадщини. Як уже зазначалось, з самого початку утворення радянських органів і упродовж десятиліть влада активно використовувала художню культуру в своїх політико-ідеологічних цілях, формуючи «класову свідомість» і вишукуючи у спадщині минулого сліди неіснуючої «пролетарської культури».

1920-ті рр. були ще позначені певним розширенням наукових студій в галузі національної художньої спадщини, які проводились за інерцією, у

розвиток традицій, започаткованих на зламі XIX і XX ст. В музеях, академічних і вищих мистецьких закладах більше уваги стали приділяти історії вітчизняної художньої культури. Для цього періоду було характерним вивчення історико-мистецьких процесів у краєзнавчому аспекті, а також комплексний, міждисциплінарний характер досліджень. Музеї, наукові та навчальні установи Києва, Полтави, Одеси, Кам'янця-Подільського, Харкова видавали наукові записки, бюлетені, збірники, де висвітлювались, серед іншого, й питання розвитку культури окремих регіонів.

Виявлення і студіювання архітектурних та пов'язаних з ними мистецьких пам'яток, розробку питань збереження культурної спадщини здійснювали відповідні комісії й науково-дослідні кафедри наукових структур Української Академії наук, зокрема, Софійська комісія, Всеукраїнський археологічний комітет (ВУАК)⁹⁷, до складу яких в різний час входили історики мистецтва М. Біляшівський (був обраний академіком у числі перших, в 1919 р.) Г. Павлуцький, М. Макаренко, В. Пархоменко, В. Козловська, Д. Щербаківський, Ф. Ернст, Г. Красицький, Ю. Михайлів та інші фахівці, кафедри мистецтвознавства та історії українського мистецтва. У центрі уваги дослідників і пам'яткоохоронців знаходились пам'ятки сакральної архітектури України — муровані і дерев'яні — та їх художнє оздоблення. Невтомну діяльність щодо організації досліджень і охорони визначних давньоруських художніх творів розгорнули академіки Ф. Шміт і О. Новицький. Помітний внесок в опрацювання окремих аспектів вітчизняної художньої спадщини зробили також краєзнавча й етнографічна комісії, комісії порайонного дослідження України, що існували при історичній секції ВУАН, очолюваної М. Грушевським. У полі зору членів місцевих наукових товариств, що діяли при ВУАН, а також співробітників кабінету українського мистецтва перебували пам'ятки української дерев'яної архітектури. Упродовж 1920-х — на початку 1930-х рр. пам'ятки давньоруської художньої спадщини Києва та Чернігова обстежували і студіювали Ф. Шміт, О. Новицький, М. Макаренко, В. Зуммер, Д. Айналов, мистецьку спадщину козацько-гетьманської доби на теренах Харківщини, Полтавщини, Волині, Поділля, Київщини і Києва XVII–XVIII ст. — С. Таранушенко, Д. Щербаківський, Ф. Ернст, Є. Кузьмін, П. Жолтовський.

На західноукраїнських землях у довоєнний час більшість історико-мистецтвознавчих праць була присвячена пам'яткам іконопису, архітектури і пов'язаним з ними творам монументального малярства XIV–XVII ст. У ґрунтовних дослідженнях І. Свенціцького, М. Голубця, М. Драгана, В. Залозецького було зібрано і проаналізовано великий фактичний матеріал, що характеризував головним чином мистецтво західних

регіонів України. Отже, упродовж кінця 1910-х — 1920-ті рр. було накопичено, опрацьовано і введено до наукового обігу досить значний джерельний матеріал щодо художньої спадщини України, виявлено і обстежено численні монументальні пам'ятки.

Але, як зазначалось вище, з перших років існування радянської влади, поряд з розгортанням пам'яткоохоронної та науково-дослідницької роботи, виникла тенденція до нищення національної культурної спадщини⁹⁸. Вже з середини 1920-х рр. в країні посилилось нігілістичне ставлення до пам'яток, поширилась практика оцінювання їх за класовою шкалою, що базувалась на вульгарному соціологізмові. Наприкінці десятиліття на тлі проведення широкої антирелігійної кампанії почалося зняття з обліку, а згодом і масове пошкодження та нищення соборів, церков, монастирів та пов'язаних з ними творів монументального мистецтва. Так, у 1929 р. були зруйновані іконостаси Петропавлівської церкви в Межигір'ї на Київщині та старовинної козацької церкви в м. Ізюмі на Харківщині. У 1930 р. знищений твір виняткової мистецької цінності — іконостас Успенського собору в Харкові, виконаний за проектом Б. Растреллі, який став на заваді пристосуванню собору для потреб республіканського радіоуправління. Цінний іконостас собору Хрестовоздвиженського монастиря в Полтаві зруйновано разом із храмом⁹⁹. Особливо відчутними були втрати київських пам'яток. Достатньо нагадати, що разом з церковними будівлями упродовж 1934–35 рр. були знищені іконостас в стилі рококо церкви Успіння Богородиці (Пирогощій), Військово-Микільський собор, Петропавлівська церква, церква Різдва Христового на Подолі, Богоявленська церква Братського монастиря з ампірним іконостасом роботи архітектора А. Меленського, церква Миколи Доброго, іконостас якої на початку XIX ст. вважався одним з найкращих у ті часи. У середині 1930-х рр. зруйновано церкву Бориса і Гліба з розписами 1738–39 рр., розібрано вісім високохудожніх барокових іконостасів Софійського собору, іконостаси церкви Св. Георгія і Трапезної церкви Преображення Господнього Видубецького монастиря та інші пам'ятки¹⁰⁰. Найтрагічнішою подією стало руйнування Михайлівського Золотоверхого собору (1936 р.) у зв'язку з проектами влаштування монументального столичного урядового Центру в найдавнішій частині старого міста. При цьому ще в 1935 р. з інтер'єру собору зникли іконостас, срібні царські врата та інші мистецькі цінності. З 12380 церковних будівель, що налічувались в Україні у 1917 році, у період до 1936 р. було закрито 7341 споруду¹⁰¹. А загалом за часи сталінізму в нашій країні, як вважають, зруйновано і пошкоджено близько 90 відсотків церков і костелів (за винятком семи областей західного регіону)¹⁰². На жаль, загальну кількість знищених творів старовинного монументального живопису і

скульптури в Україні ніхто не підраховував. Часткові списки зруйнованих споруд Києва та пов'язаних з ними пам'яток мистецтва наводять дослідники Т. Геврик та О. Анісімов¹⁰³. Відомості про втрачені визначні об'єкти архітектурної спадщини частини регіонів України, в тому числі й упродовж 1930-х років, розміщені в монографії В. Вечерського¹⁰⁴.

Згорання політики українізації, негативні тенденції у художній культурі, практиці охорони пам'яток культурного походження, їх руйнація, фактичне знищення наприкінці 1920–1930-х рр. української історичної та мистецтвознавчої шкіл призвело до майже повного припинення досліджень середньовічної спадщини українськими науковцями, замовчування й негативного тлумачення здобутків «старої науки». Було репресовано більшість провідних учених як старшого, так і молодшого покоління, які розробляли національну історико-культурну проблематику, зокрема, М. Макаренка, Є. Кузьміна, Ф. Шміта, С. Таранушенко, В. Зуммера, Ю. Сіцинського, Ф. Ернста, Д. Щербаківського та деяких інших науковців. Ще на початку 1920-х рр. з України емігрували В. Щербаківський, Н. Кондаков, Д. Антонович. У 1934 р. мистецтвознавчі кафедри, комітети і комісії в системі АН УРСР були ліквідовані. З другої половини 1930-х рр. загальна спрямованість наукових досліджень в галузі мистецтва в Україні кардинально змінилася. Починаючи з того часу і до кінця 1980-х рр. мистецтвознавців орієнтували на вивчення переважно станкових видів мистецтва XIX–XX ст. та аналіз сучасного їм художнього процесу, що вкрай негативно відбилось на стані українського мистецтвознавства взагалі (розвиток якого штучно стримувався) та науки про нерухому історико-мистецьку спадщину України зокрема. Упродовж другої половини 1930-х і частково 1950-х рр. історико-археологічними та мистецтвознавчими дослідженнями і реставраціями визначних давньоруських пам'яток Києва керували переважно російські фахівці, які традиційно розглядали ці об'єкти як історичне надбання Росії.

Диктат однієї правлячої партії та її ідеології спотворили увесь розвиток культури держави і звичайно науки про мистецтво як її складової частини¹⁰⁵. Це, відповідно, позначилось на спроможності науковців впливати на державну політику, зокрема, в галузі охорони і збереження спадщини. Всі повоєнні десятиліття загалом були несприятливими для розвитку мистецтвознавства, віднесеного до категорії ідеологічних наук. Дослідження старої української культури, як правило, не заохочувались, а в деякі роки навіть заборонялись. Науковий розгляд історії мистецтва України, починаючи від храмового зодчества та монументального живопису Київської Русі і до межі XIX–XX ст., набув певного політичного звучання¹⁰⁶. Переважна більшість мистецтвознавців у своїх студіях керувались постулатами марксистсько-ленінської естетики як єдино вірної.

Найсильнішої критики зазнали праці дореволюційних вчених, звинувачених у «буржуазному націоналізмі». На думку деяких сучасних істориків, мистецтвознавство радянської доби настільки звикло до штампів у висвітленні історичних явищ і подій, що переосмислення і об'єктивне розуміння окремих питань, абстраговане від колишнього політичного радянського замовлення, для багатьох науковців старшого покоління й сьогодні залишається неможливим¹⁰⁷.

Під час Другої світової війни культурне надбання України зазнало значних втрат. У ті роки, за неповними даними, було зруйновано близько 1 тис. цінних пам'яток архітектури, з яких 347 втрачені повністю¹⁰⁸. Велика кількість художніх творів, в тому числі пам'яток старовинного іконопису, які зберігалися в музеях, була знищена або вивезена за межі країни.

Ще за часів війни і відразу після її завершення, поряд з відновленням народно-господарських об'єктів, вживали певних заходів по відбудові і реставрації пам'яток культури. Упродовж 1944–1947 рр. в Україні було відновлено державну систему охорони пам'яток на центральному і обласному рівнях, прийнято низку правових актів, що сприяло пошквалюванню роботи щодо виявлення, наукового опису і взяття на державний облік об'єктів історико-культурної спадщини¹⁰⁹. Відбулась активізація наукових досліджень пам'яток архітектури і мистецтва. Ще у 1942 р. у системі Академії наук України був створений Інститут народної творчості та мистецтвознавства, реорганізований у 1944 р. в Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії (нині — Інститут мистецтвознавства, фольклористики і етнології НАНУ імені М.Т. Рильського, далі — ІМФЕ). Утворений там відділ образотворчого мистецтва об'єднав і почав координувати роботу вітчизняних науковців в галузі науки про мистецтво.

Непересічне значення для збереження й реставрації пошкоджених у часи війни пам'яток, поглибленого вивчення архітектурно-мистецької спадщини України мала діяльність Українського філіалу Академії архітектури СРСР (з 1945 р. — Академія архітектури УРСР¹¹⁰), створеного у 1944 р. з метою «розв'язання будівельних і архітектурних завдань по відновленню зруйнованих міст і сіл..., а також для підготовки українських архітектурно-художніх кадрів»¹¹¹. Під керівництвом президента, члена-кореспондента Академії архітектури СРСР В. Заболотного (віце-президентом був архітектор П. Альошин) спеціальні науково-дослідні установи, утворені в межах Академії (зокрема, Інститут історії та теорії архітектури, Інститут монументального живопису і скульптури, Інститут художньої промисловості тощо), виконували роль наукового і методичного центру по збереженню й дослідженню архітектурно-мистецької спадщини України. Співробітники Академії разом з працівниками Комітету у справах архітектури при Раді міністрів УРСР провели масштабні

обстеження території республіки і в 1956 р. постановою уряду було взято під державну охорону 1517 історико-архітектурних комплексів і споруд (всього 2057 визначних пам'яток зодчества від IV до XIX ст. включно)¹¹².

Протягом 1950-х рр. були здійснені також значні реставраційні роботи по відновленню мистецького декору інтер'єрів низки визначних історико-архітектурних споруд. У 1951 р. створено Республіканські спеціальні реставраційні майстерні та відкрито спеціальний сектор в Науково-дослідному інституті теорії та історії архітектури та будівельної техніки Академії архітектури УРСР. Співробітники цих установ, засновники української школи реставрації монументального малярства Л. Калениченко, С. Мамолат, О. Плющ відновили мистецьке оздоблення Софійського собору, розписи Володимирського собору і Кирилівської церкви в Києві. У 1952–54 рр., зокрема, були відреставровані всі збережені мозаїки Софії Київської (260 квадратних метрів), а у 1952–1964 рр. відкрито і реставровано близько 2 тис. квадратних метрів давньоруських фресок. Завдяки цим роботам були не тільки виявлені нові рідкісні зразки середньовічного живопису, збережені вже відомі композиції, але й значно поглибилися наукові знання про мистецьке оздоблення собору в цілому, а також архітектурні особливості храму.

У післявоєнні роки були розгорнуті широкі історико-наукові дослідження культурно-художньої спадщини. Зусиллями співробітників Академії архітектури УРСР та ряду інших науковців України, які брали участь в роботі її установ — архітекторів, мистецтвознавців, реставраторів, істориків (серед яких — Ю. Асєєв, І. Врона, Г. Логвин, Я. Затенацький, П. Жолтовський, М. Гембарович, Ю. Нельговський, В. Свенціцька, Ф. Уманцев, П. Юрченко, Л. Калениченко, Є. Мамолат, П. Мусієнко та інші) в результаті багатолітньої роботи по збиранню і розробці великого літературного, архівного, фактичного матеріалу, були написані і видані не лише численні статті і окремі монографії, але й перші академічні узагальнюючі праці з історії української художньої культури, а саме: «Нариси історії архітектури Української РСР» (К., 1957, 1962. — Т. 1, 2), «Нариси з історії українського мистецтва» (К., 1966) та фундаментальна «Історія українського мистецтва», шість томів якої вийшли друком у 1966–1970 рр. (її першим відповідальним редактором був В. Заболотний)¹¹³. Розробку програм цих праць та відповідні дослідження було розпочато у 1947–1948 рр.¹¹⁴ У написанні окремих розділів «Історії українського мистецтва», серед іншого, взяли участь співробітники Науково-дослідного інституту теорії, історії та перспективних проблем радянської архітектури м. Києві, історики й археологи Інституту археології АН УРСР, мистецтвознавці Львівського музею українського мистецтва, Київського державного університету імені Т.Г. Шевченка, Київського худож-

нього інституту, ІМФЕ імені М.Т. Рильського АН УРСР та інших установ¹¹⁵.

Слід наголосити, що поряд з певними досягненнями у вивченні й збереженні цілої низки визначних об'єктів культурної спадщини вже в середині 1950-х рр. в пам'яткоохоронній сфері почали домінувати регресивні тенденції. Ідеологічних утисків зазнали історична наука та мистецтвознавство¹¹⁶, що позначилось, серед іншого, на концептуальних підходах до поцінування пам'яток, їх виявлення і обліку. Черговий антирелігійний наступ, репресії проти інтелігенції, в тому числі митців, архітекторів, вчених, звинувачених у «українському буржуазному націоналізмі» згубно вплинули на долю культурного надбання. Охорона і збереження пам'яток, передусім архітектурних, стали розглядатись як марнотратство. На початку 1960-х рр., особливо після виступу М. Хрущова на січневому пленумі ЦК КПРС у 1961 р., посилилась атеїстична пропаганда (яка продовжувалась до середини 1980-х рр.), розгорнулась чергова кампанія щодо «очищення» державних реєстрів від релігійних і взагалі «зайвих» пам'яток. В Україні на третину скоротили списки об'єктів, які на той час перебували під охороною держави, переважно за рахунок пам'яток дореволюційного періоду¹¹⁷. На початок 1960-х рр. було закрито понад 10 тис. храмів, декілька монастирів. У 1961–1963 рр. знято з державного обліку понад 749 витворів старовинного мистецтва, переважно церков XVI–XVIII ст.¹¹⁸. До числа об'єктів, що нібито не мають визначної історико-художньої цінності віднесли, зокрема, велику кількість споруд дерев'яного зодчества і серед них унікальні — козацьку церкву в Седневі на Чернігівщині і навіть церкву Святого Духа (1502 р.) в с. Потелич на Львівщині з рідкісними фресковими розписами¹¹⁹. На стані збереження пам'яток мистецтва в цей період позначились, окрім політико-ідеологічного фактору, відсутність належної матеріальної бази, достатньої кількості кваліфікованих фахівців-реставраторів, необхідних асигнувань. В 1962 р. було ліквідовано Академію будівництва і архітектури УРСР, а її провідні установи, в тому числі Інститут теорії та історії архітектури, підпорядкували державному комітету по цивільному будівництву в Москві, що негативно вплинуло на розвиток історико-архітектурної і мистецтвознавчої наук, підготовку наукових кадрів.

Певна активізація пам'яткоохоронної діяльності відбулася зі створенням у 1966 р. Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, а також після прийняття у 1967 р. спеціальної постанови Ради міністрів стосовно охорони і збереження всіх видів пам'яток в Українській РСР¹²⁰. З того часу почала відновлюватись загальна система органів охорони пам'яток, було запроваджено їх нову реєстрацію. Вдосконаленню обліку об'єктів монументального мистецтва певною мі-

рою сприяла постанова від 17 жовтня 1972 р. «Про введення уніфікованої форми обліку пам'яток історії і культури в Українській РСР», за якою було запропоновано створити Республіканську картотеку з пам'яток архітектури та монументів у відділі Держбуду УРСР¹²¹. В уніфікованому паспорті на пам'ятку архітектури передбачалось вказувати наявність в ній творів малярства, скульптури, ужиткового мистецтва, зазначати загальний стан їх збереження.

Ухвалення в 1976 і 1978 роках відповідно загальносоюзного і республіканського законів про охорону й використання пам'яток історії та культури спричинило підвищення уваги державних органів і громадськості до збереження і вивчення культурної спадщини. Незважаючи на кризову ситуацію в історико-архітектурній науці, ознаки якої виявились ще у 1970-ті рр., в 1979 р. в Україні перелік пам'яток архітектури республіканського значення збільшився до 1979 одиниць¹²². Докладні відомості про ці об'єкти та певну інформацію щодо наявності в їх інтер'єрах творів монументального мистецтва уміщено у 4-томному ілюстрованому каталозі-довіднику «Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР», видання якого у 1983–1984 рр. стало важливою науковою подією. Водночас сотні цікавих архітектурних ансамблів та споруд було взято під охорону місцевими органами, що було насамперед обумовлено розпочатою в 1982 р. підготовкою «Зводу пам'яток історії та культури України»¹²³.

Досить великі кошти у цей період були виділені на реставраційні роботи. Упродовж 1970–1980-х рр. в Україні було створено низку спеціалізованих державних установ по ремонту і реставрації пам'яток культури, завдяки чому на теренах всієї України, зокрема, в Львівській, Закарпатській, Чернігівській, Івано-Франківській, Тернопільській та низці інших областей, проведено значні реставраційні роботи, в результаті яких було збережено й оновлено чимало визначних пам'яток монументального живопису в інтер'єрах десятків церковних і монастирських споруд — мурованих і дерев'яних, датованих XI–XIX століттями. Масштабні реставраційні роботи дали поштовх для мистецтвознавчого вивчення і введення до наукового обігу численних нововиявлених художніх об'єктів¹²⁴.

Упродовж 1960–1980-х рр. величезну роботу по врятуванню історико-мистецьких пам'яток з інтер'єрів церков, костелів, каплиць та інших архітектурних споруд, що руйнувались, здійснили науковці музейних установ України. Так, у Львові постійні експедиції з пошуку творів мистецтва, завдяки наполегливій збирацькій діяльності директора Львівської картинної галереї, мистецтвознавця Б. Возницького, стали найважливішою частиною музейної роботи. Внаслідок його регулярних пошукових поїздок по Галичині (в яких брали участь й інші мистецтвознавці, зокрема, В. Овсійчук, Л. Міляєва, Г. Логвин) були врятовані і збережені,

зокрема, такі шедеври українського старовинного мистецтва, як скульптури середини XVIII ст. роботи І.-Г. Пінзеля, надгробки князів Сенявських з Бережан на Тернопільщині, О. Лагодовського з Унівського монастиря на Львівщині, відреставровано надгробок Адама Кисіля в Низкиничках на Волині тощо. Б. Возницьким відроджений Олеський замок, для відновлення інтер'єру якого він збирав пам'ятки українського мистецтва з усієї України¹²⁵.

Відомий мистецтвознавець П. Жолтовський, який працював в Харківському художньому музеї, а після війни — у Львівському музеї етнографії і художніх промислів Академії наук України, за своє життя здійснив понад 200 наукових експедицій, в тому числі упродовж 1970–1980-х рр. За його безпосередньою участю були сформовані цінні колекції сакрального мистецтва у Рівненському і Волинському обласних краєзнавчих музеях, Острозькому історико-культурному заповіднику. Протягом 1981–1982 років обстежено, серед іншого, практично всі існуючі на той час храми Волині — 170 діючих і 200 знятих з реєстрації. У церквах регіону поставлено на державний облік 685 пам'яток історії і культури¹²⁶. Це було перше повне й ретельне дослідження фахівцями пам'яток іконопису, дерев'яного різьблення та творів прикладного мистецтва, які зберігалися на той час у волинських храмах. За результатами експедицій у Волинському краєзнавчому музеї сформувалася збірка волинського іконопису і декоративної скульптури XVI–XVIII ст., на основі якої в Луцьку в 1993 р. було відкрито Музей волинської ікони.

Слід з вдячністю пам'ятати імена вітчизняних вчених — подвижників, зокрема, вже згаданих мистецтвознавців Ю. Асєєва, Б. Возницького, П. Жолтовського, Г. Логвина, Л. Міляєвої, а також П. Білецького, В. Овсійчука, В. Свенціцької, Ф. Уманцева, В. Любченка та інших, що протягом десятиліть в складних умовах ідеологічного тиску, всіляких препонів і обмежень продовжували плідно студіювати історико-художню спадщину України. Їх зусиллями в другій половині XX ст. було виявлено, і збережено багато пам'яток доби середньовіччя і Нового часу, зібрано і зафіксовано великий джерельний матеріал, зроблено важливі наукові відкриття, що суттєво вплинули на розуміння історичної еволюції українського образотворчого мистецтва. Завдяки працям названих науковців чіткіше визначився внесок українських майстрів середньовіччя і нового часу у скарбницю світової культури¹²⁷. Спільними рисами кращих з цих досліджень було прагнення до глибокого, комплексного вивчення пам'яток, намагання розкрити їх художньо-естетичні якості, історико-культурну цінність, пов'язати мистецькі твори з сучасною їм історичною епохою¹²⁸.

У радянському мистецтвознавстві наявна досить велика література, в якій висвітлюється мистецтво радянської України і художня культура

СРСР загалом. Багато з цих праць, за умови критичного підходу, можуть бути використані (передусім з точки зору фактологічного матеріалу) при підготовці статей до «Зводу пам'яток історії та культури України», складанні державних реєстрів пам'яток. На особливу увагу заслуговують, зокрема, розвідки Л. Владича, Ю. Варварецького, В. Цельтнера, Д. Янка та інших вчених.

Новий етап у ставленні до культурної спадщини розпочався після здобуття Україною незалежності. У 2000 р. було ухвалено «Закон про охорону культурної спадщини», започатковано єдиний Державний реєстр національного культурного надбання. В країні зросла зацікавленість ми- нулим, помітно посилився історико-краєзнавчий і пам'яткознавчий рух, увага до проблем вивчення й збереження історико-культурних цінностей. У перше десятиліття після проголошення незалежності збільшилась чисельність взятих на державний облік пам'яток всіх видів¹²⁹. Розпочались, серед іншого, цілеспрямовані дослідження пам'яток козаччини, українського національно-визвольного руху, об'єктів, пов'язаних з масовими політичними репресіями за радянського режиму тощо. Започаткований відомою київською дослідницею Л. Проценко процес обстеження, вивчення та охорони історичних цвинтарів, окремих поховань і пов'язаних з ними пам'яток меморіального мистецтва поширився й на інші регіони.

З метою відродження української нерухомої спадщини у 1990-х рр. в Києві були відбудовані, зокрема, повністю зруйновані свого часу історичні національні святині — Михайлівський Золотоверхий собор та Успенський собор Києво-Печерської лаври, що стало значною подією в суспільно-культурному і духовному житті країни.

Позитивні зміни відбулись і в розвитку художньої культури загалом, спеціальній освіті та науці про мистецтво. Згідно Указу Президента України у 1996 р. створена Національна академія мистецтв України як державна науково-творча установа в царині художньої культури та мистецтвознавства. У Харкові, Львові, Києві та інших містах були засновані нові вищі учбові заклади мистецького профілю, відкриті мистецтвознавчі факультети, що сприяло розгортанню фахових студій в галузі українського образотворчого мистецтва та художньої культури. Так, за останні півтора десятиліття побачили світ два фундаментальних видання — «Історія української культури» у 5-ти томах і 9-ти книгах (К., 2001–2013) та п'ятитомна «Історія українського мистецтва» (К., 2007–2011).

Як зазначалось, на нинішньому історичному етапі важливу роль у розвитку пам'яткоохоронної сфери, активізації наукових досліджень спадщини відіграє підготовка «Зводу пам'яток історії та культури України»¹³⁰. На початку 1990-х рр. відбулися зміни в його концептуальних та методологічних засадах, які знайшли відображення у нових «Методичних

рекомендаціях по підготовці матеріалів Зводу пам'яток історії та культури України» (К., 1993). З метою надання науково-методичної допомоги обласним редколегіям і авторським колективам були видані «Типові статті для Зводу пам'яток історії та культури України» (К., 1994), до яких увійшли і матеріали про деякі види пам'яток монументального мистецтва. Широке коло теоретичних і практичних проблем, які довелось вирішувати в ході роботи над цим виданням, в тому числі стосовно художньої спадщини, висвітлювалось у відповідних розділах колективних праць, підготовлених співробітниками Центру досліджень історико-культурної спадщини України Інституту історії України НАНУ та інших науково-дослідних установ, зокрема, мистецтвознавцями С. Ничкало, Н. Ковпаненко, Н. Янко, Р. Фурман, В. Чешко¹³¹. Низку важливих питань, пов'язаних з відображенням пам'яток монументального мистецтва у Зводі, розглянуто також у спеціальній брошурі¹³². Видання містить бібліографію і додаток, у якому представлені зразки статей про різні види і типи мистецьких пам'яток, які були підготовлені співробітниками ІМФЕ імені М.Т. Рильського в процесі роботи над окремими томами. Помітною подією став вихід з друку першої та другої частин першої книги тому «Київ» (1999, 2004) та публікація в електронному вигляді на сайті Інституту історії України НАН України його третьої частини. Ці книги уміщують досить значну кількість матеріалів, присвячених мистецьким пам'яткам столиці.

Хронологічно Звід охоплює різні види нерухомих пам'яток монументальної та монументально-декоративної скульптури і живопису (або їх фрагменти), створені на теренах нашої країни в різні історичні епохи — з найдавніших часів до сьогодення. Вони можуть бути як самостійними, так і пов'язаними з окремими архітектурними спорудами або з архітектурно-природним середовищем. Видання зосереджує й інформацію щодо рухомих пам'яток образотворчого, а також декоративно-ужиткового мистецтва в тому випадку, якщо вони складають єдине художнє ціле з архітектурним об'єктом. До томів Зводу (і відповідно — до державних реєстрів) мають бути внесені як вже відомі твори, що перебувають на державному обліку, так і ті, котрі будуть виявлені у процесі науково-пошукової роботи.

Важливим етапом роботи, з якого починається підготовка кожного з томів, є складання Словника — тобто переліку пам'яток, які, увійшовши до видання, презентуватимуть культурну спадщину, в тому числі й мистецьку, всіх регіонів України. Від ступеня повноти відображення в кожному з томів як нині існуючих об'єктів (у текстах статей), так і тих, що не збереглися (у вступних частинах), залежить в кінцевому підсумку рівень наукової об'єктивності висвітлення багатомікового історичного

процесу розвитку художньої культури в нашій державі, її реальних досягнень та внеску у світову цивілізацію.

У 1980-ті рр. науковці ІМФЕ імені М.Т. Рильського підготували словники пам'яток монументального мистецтва для низки областей України. Але згідно з ідеологічними настановами того часу, до них потрапили лише пам'ятки радянського періоду. У зв'язку зі змінами, що відбулися в науковій концепції видання після здобуття Україною незалежності, та розробкою нових «Методичних рекомендацій», у регіонах переглядали вже підготовлені, але застарілі за змістом матеріали, коригували словники. Триває також доопрацювання статей, які починаючи з середини 1990-х рр. проходили рецензування в ІМФЕ імені М.Т. Рильського, а також у Робочій групі при Головній редколегії Зводу в Інституті історії України НАНУ, продовжують збиратись нові відомості про вже відомі, а також нововиявлені пам'ятки. Внаслідок цієї роботи відбулось певне збільшення обсягів словників пам'яток монументального мистецтва в окремих областях (в середньому 100–120 художніх творів проти 30–50-ти на початковому етапі підготовки видання). Разом з тим, практично у всіх регіонах, за виключенням Києва, до останнього часу, на жаль, зберігалась стійка тенденція до обмеження відібраних до Зводу пам'яток зразками радянської скульптури другої половини ХХ ст. та щойно спорудженими об'єктами при цілковитій відсутності художніх творів всіх інших історичних періодів. До того ж за традицією, що склалась в тоталітарні часи, до словників продовжували включати переважно об'єкти лише одного виду мистецтва — монументальної скульптури, а саме: пам'ятники, встановлені «на честь» партійних функціонерів вже неіснуючої держави, діячів культури і мистецтва (перелік яких в свій час затверджувався партійними органами), героїв революції та громадянської війни, а також меморіальні ансамблі і комплекси, присвячені перемозі у Великій Вітчизняній війни, пам'яті полеглих тощо. Водночас до переліків об'єктів художньої спадщини (а потім і до статей Зводу та державних реєстрів) практично не потрапляють твори мистецтва, пов'язаного з архітектурою — монументального і монументально-декоративного живопису, скульптури, монументально-декоративного мистецтва, які становили основний фонд пам'яток, створених на теренах України з найдавніших часів до ХІХ ст. В результаті з національної культурної спадщини «зникли» античний живопис та скульптура, середньовічні церковні стінописи, малярство і пластика епохи ренесансу й бароко, іконостаси, різьблення по дереву і металу, художнє оздоблення фасадів та інтер'єрів житлових і громадських споруд ХІХ–ХХ ст. тощо. У переважній більшості областей у переліках мистецько-вартісних об'єктів дуже слабо представлені також пам'ятні знаки (які часто класифікуються як пам'ятки історії), меморі-

альні дошки, пам'ятки садово-паркової скульптури. Практично зовсім відсутні твори меморіальної (надгробної) пластики, за виключенням пам'ятників, встановлених на могилах полеглих у Другій світовій війні.

Серед причин такого однобічного відображення у Зводі багатовікової мистецької спадщини України, на нашу думку, — збереження до останнього часу досить потужного впливу політико-ідеологічного фактору на визначення кола об'єктів, які слід вважати пам'ятками художньої культури (аж до прямих директив), недоліки вітчизняного законодавства у сфері охорони культурної спадщини, а також розповсюджені в масовій свідомості стійкі уявлення, що творами і, відповідно, пам'ятками монументального мистецтва є виключно скульптурні пам'ятники, встановлені на честь визначних осіб чи подій на площах і вулицях. Недостатня обізнаність суспільства як у сфері художньої культури загалом, так і в питаннях специфіки монументального мистецтва, зокрема, пов'язана не в останню чергу з тією загальною ситуацією, яка ще донедавна існувала у сфері гуманітарної освіти і науки України, є наслідком масштабних репресій проти наукової і мистецької інтелігенції, ліквідації дослідницьких установ відповідного профілю, руйнації потужної мистецтвознавчої школи.

Проблеми з обліком, вивченням та збереженням мистецьких об'єктів, що яскраво виявились при підготовці Зводу, значною мірою пов'язані і з нерозробленістю державного законодавства, яке готувалось, як правило, без участі фахівців-мистецтвознавців. Це, зокрема, відсутність у Законі про охорону пам'яток, прийнятого у 2000 р., чіткого визначення (дефініції) самого предмету охорони — пам'яток монументального мистецтва, недосконалість понятійно-термінологічного апарату, віднесення груп художніх об'єктів, пов'язаних з архітектурою, одночасно до двох категорій пам'яток — архітектури та монументального мистецтва. Значні труднощі у пам'яткоохоронній сфері обумовлені і серйозними вадами самої організації збереження і вивчення нерухомої культурної спадщини, яка постійно піддавалась критиці як з боку спеціалістів, так і освіченої громадськості. Йдеться, зокрема, про сумнозвісну відомчу «розірваність» у справі охорони, реєстрації і обліку різних видів історико-культурної спадщини, яка залишилась у «спадок» від радянських часів¹³³. При цьому пам'ятки осібної монументальної скульптури з усією інформацією про них «підпорядковуються» Міністерству культури, а пам'ятки монументально-декоративного мистецтва, пов'язані з архітектурними спорудами — Держбуду (нині Міністерство регіонального будівництва), який до того ж з об'єктивних причин не зацікавлений у збереженні історико-культурних об'єктів.

Ситуація з виявленням та вивченням в Україні пам'яток мистецтва різних видів і груп значно ускладнюється також відсутністю спеціальної

науково-дослідної установи чи хоча б окремого спеціального підрозділу в системі Національної академії наук, який був би зорієнтований на дослідження саме об'єктів нерухомої художньої спадщини, опрацювання й збереження яких має свою специфіку порівняно зі станковими видами образотворчості. Такий підрозділ мав би виконувати функції науково-методичного центру, здійснювати та координувати планомірні дослідження пам'яток, готувати фахівців саме у цій галузі, враховуючи, що спеціалісти потрібні вже на першій стадії обліку і паспортизації пам'яток.

Труднощі в роботі над «мистецькими» розділами Зводу, яка йде надто повільно, пов'язані з недостатньою вивченістю переважної більшості навіть визначних, вже добре відомих пам'яток. Незважаючи на наявність досить численної мистецтвознавчої літератури та двох багатотомних узагальнюючих видань з історії українського мистецтва, у вітчизняній науці на сьогодні, за поодинокими виключеннями, практично відсутні монографічні дослідження окремих творів не тільки у вигляді книг і брошур, а навіть статей. Насамперед це стосується зразків малярства середньовічної і ранньомодерної доби, зокрема, релігійного. Як відомо, ці пам'ятки практично ніколи не доходять до нас у своєму первісному вигляді, як і самі архітектурні споруди, частиною яких вони є. В процесі функціонування будівлі первинні за часом стінописи звичайно руйнуються, затиньковуються, переписуються заново згідно нових смаків, церковно-богословських програм або бажання підтримати інтер'єр церкви в «благоліпному» стані. Внаслідок цього первісне малярство опиняється схованим під пізнішими нашаруваннями. Тому для підготовки якісної наукової статті про твори давнього живопису (особливо про малодосліджену або нововиявлену пам'ятку) потрібно мати не тільки відповідні фахові знання, володіти найновішими методами мистецтвознавчого аналізу, але й бути добре обізнаним з джерелами, історією конкретної пам'ятки, результатами її архітектурних обстежень, і безумовно — матеріалами реставраційних робіт, якщо такі були проведені.

Повертаючись до проблеми підготовки словників, варто наголосити, що при їх укладанні особливої уваги потребують численні пам'ятки синтезу мистецтв, зокрема, старовинні церковні споруди, які масово нищились при комуністичному режимі під час руйнівних антирелігійних кампаній, а після 1991 р. масово повертаються у власність релігійним громадам. Серед них є й цінні споруди з фрагментами старовинного живопису. Непродумана передача таких пам'яток церкві часто призводить до спотворення чи навіть нищення унікальних зразків монументального мистецтва різних епох і стилів внаслідок безконтрольних дій малоосвічених громад, які не мають потрібних коштів для проведення кваліфікованих реставраційних робіт¹³⁴. До вкрай негативних наслідків

привела, наприклад, передача церковним громадам унікальної Покровської церкви XIV–XVIII ст. в с. Сутківці Ярмолинецького району із залишками фрескового малярства, Петропавлівської церкви (1560) в м. Кам'янець-Подільський із фрагментами настінних розписів XVI ст. (обидві в Хмельницькій обл.), Спаського собору в Чернігові та ін.¹³⁵

Під впливом природних і людських факторів гинуть й такі унікальні об'єкти світової культурної спадщини як стінописи, ікони та різьблені іконостаси українських дерев'яних церков, які часто збігаються з датою побудови церкви і відображають певний період розвитку малярства. На підставі проведених упродовж 2001–2005 рр. обстежень дерев'яних церков України фахівці «Укрзахідпроектреставрації» констатують катастрофічний стан пам'яток стінопису в них, що є настільки загрозливим, що може призвести до їх цілковитого зникнення. За оприлюдненими даними, в країні збереглось понад 2,5 тисячі цих споруд, а на прилеглих етнічних українських землях ще близько 500. З них на державний облік взято лише 18,3% (469 пам'яток), інші ж знаходяться на межі руйнування¹³⁶. На сьогодні спеціалістам відомі зразки високохудожніх розписів XVII–XX ст. тільки у 18 церквах, що є красномовним свідченням ступеню вивченості пам'яток цього виду монументального мистецтва.

Вразливою групою художніх об'єктів минулого є також досить численні житлові та громадські споруди кінця XIX — початку XX ст., виконані, зокрема, в стилі модерн (сецесії), в архітектурі та мистецтві якого відтворювались не тільки національні, а й регіональні особливості української культури. Архітектурні споруди модерну довго не ставили на державний облік і майже не вивчали, оскільки вважали їх проявом «занепаду культури буржуазного суспільства». Перебудування та переробки цих будівель, пошкодження й пряме нищення декоративного оздоблення їх екстер'єрів та інтер'єрів (в тому числі пам'яток прикладного мистецтва) почалося ще в повоєнний період і продовжується досі, хоча останнім часом ці пам'ятки активно досліджують.

Отже, для формування повноцінних списків об'єктів історико-мистецької спадщини, які мають увійти до Зводу, необхідно проведення тотального обстеження всієї території України (в тому числі архітектурних споруд, цвинтарів, садів і парків) з метою пошуку ще невідомих і натурної перевірки стану вже поставлених на облік автентичних пам'яток монументального мистецтва всіх видів та історичних епох, що збереглися хоча б у фрагментах. Це дасть можливість встановити їх реальну кількість, взяти під охорону держави і тим самим, можливо, врятувати від руйнації. Крім того, якомога повніша реєстрація мистецьких творів сприятиме прирощенню фактичного матеріалу, поглиблене опрацювання якого створить ґрунтовну базу для коректування усталених поглядів на

широке коло проблем історичного розвитку художньої культури України, формування її національної самобутності і регіональних особливостей. Пошук пам'яток має спиратися на широке коло літературних, архівних, музейних джерел, включати візуальне обстеження об'єктів і проводитись з обов'язковим залученням фахівців — мистецтвознавців, реставраторів, архітекторів, істориків.

Як показує досвід роботи над Зводом, до видання, як правило, не потрапляють об'єкти, які не були представлені у словниках окремою дефініцією. До них передусім належать, як зазначалось, мистецькі твори у пам'ятках архітектури. Однією з причин цього є те, що окремо ці пам'ятки не обліковуються, а відомості про їх знаходження в інтер'єрі чи екстер'єрі певної архітектурної споруди вносяться у словники пам'яток містобудування та архітектури. Наявність чи відсутність у словнику, а потім у статтях (а до цього — в обліковому паспорті) цієї важливої інформації, її якість залежить виключно від сумлінності і компетентності авторів. Але ж зазвичай словники з архітектури складаються архітекторами, чия основна увага спрямована на об'єкт їх фахового дослідження — архітектурну пам'ятку. Наприклад, у цілій низці споруд Чернігова і Севастополя, Автономної республіки Крим збереглися окремі елементи їх художньо-декоративного оздоблення, але у відповідних статтях автори в кращому випадку обмежились лише короткою згадкою про ці твори замість їх повноцінного наукового опису¹³⁷. Те саме стосується й археологічних пам'яток. Водночас варто зазначити, що у деяких регіонах внаслідок цілеспрямованого пошуку, словники пам'яток мистецтва останнім часом дещо розширились за рахунок включення до них окремих зразків монументально-декоративного оздоблення різних типів архітектурних споруд, надгробків, паркової скульптури кінця XVIII — початку XX ст. Це стосується, зокрема, Сумської, Житомирської, Вінницької, Херсонської областей, а також міста Дніпропетровська, культурній спадщині якого буде присвячено окремий том¹³⁸.

Суттєвою практичною і теоретичною проблемою, яка існує при підготовці розділів Зводу з мистецтва, є добір до видання творів радянського часу, які склали дотепер основний корпус взятих на державний облік культурно-художніх об'єктів. Всі вони, на нашу думку, потребують уважного аналізу і переоцінки з позицій сучасності. Необхідно встановити стан збереженості цих пам'яток, уточнити видову належність і типологію, а також, що саме головне, об'єктивно визначити рівень їх художньо-естетичної цінності як пам'яток мистецтва. Саме в залежності від останнього в кожному окремому випадку слід вирішувати питання доцільності внесення того чи іншого об'єкту до переліків пам'яток національної спадщини. Адже відомо, що тривалий час мистецькі твори

ставились на державний облік передусім з політико-ідеологічних і кон'юнктурних міркувань, без урахування їх конкретних художніх якостей. У списках пам'яток, які пропонується включити до Зводу як зразки художньої культури радянської доби, мають залишитись лише дійсно високохудожні, унікальні твори, які зберегли до нинішнього часу високу оцінку спеціалістів і громадськості¹³⁹.

Загалом питання внесення пам'яток радянського мистецтва до Зводу і, відповідно — до державних реєстрів, є одним з найгостріших. Упродовж всіх років незалежності щодо цього велися активні дискусії, а часом виникала й суспільна напруга. Передусім це стосувалось численних пам'ятників В. Леніну та іншим вождям комуністичного режиму, які десятиліттями першими, одразу після спорудження і урочистого відкриття «автоматично» зараховувались до державних списків. Дехто пропонував виключити їх з реєстрів і демонтувати, а багато хто вважав, що всі зразки радянського мистецтва мають зберігатися як документальне свідчення тієї доби, оскільки «це наша історія». Певні корективи у практичне вирішення цього питання внесло саме життя, вже вкотре у новітній історії підтверджуючи той факт, що пам'ятники та інші мистецькі об'єкти, спроектовані і споруджені владою, мають особливу природу, і є скоріше політико-ідеологічним, ніж художнім явищем.

Так, вже в останні роки існування Радянського Союзу, в Україні почали демонтувати пам'ятники В. Леніну, як з особистої ініціативи громадян, так і за рішенням місцевої влади¹⁴⁰. А на початку 1990-х рр., після проголошення незалежності, як прояв «дерадянізації» України, пройшла перша хвиля боротьби з символами недавнього минулого — так звана «війна пам'ятників». У вересні 1991 р. був демонтований, зокрема, монумент Жовтневої революції (з гігантською фігурою В. Леніна) на центральній площі Києва, яка була перейменована на Майдан Незалежності. Тоді ж десятки подібних об'єктів були прибрані на теренах західних регіонів, та поодинокі пам'ятники — у центральних областях України. Після Помаранчевої революції масового руйнування пам'ятників В. Леніну не було, хоча деякі з них у великих містах, наприклад в Черкасах, за рішенням місцевої влади все ж були демонтовані. В Києві у 2007 р. міська влада ініціювала ліквідацію декількох пам'ятників тоталітарному минулому, а в 2008 р. наказом міністра культури і туризму були виключені з Державного реєстру пам'яток України ще 11 столичних пам'ятників, що увічнювали осіб, причетних до організації і здійснення голодомору та політичних репресій в Україні (серед них, окрім пам'ятників В. Леніну — пам'ятники Ф. Дзержинському, С. Косіору, В. Чубарю та деяким іншим особам)¹⁴¹.

12 червня 2009 р. спеціальний указ «Про додаткові заходи щодо вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні» видав

президент Віктор Ющенко, в якому разом з дорученням розробити загальнодержавну національно-культурну програму дослідження Голодомору та увічнення пам'яті його жертв на період до 2012 року, рекомендувалося «вжити додаткових заходів щодо демонтажу пам'ятників та знаків, причетним до організації голодоморів та політичних репресій в Україні»¹⁴², але численних знесень пам'яток тоді не було. Упродовж 2011–2012 рр., за даними міністерства внутрішніх справ, було пошкоджено або демонтовано 37 історико-культурних об'єктів.

Нова хвиля руйнувань, яка спостерігається в останні роки, є наслідком драматичних подій Революції гідності та російсько-української війни 2014–2015 рр. Масове нищення пам'ятників, передусім «світовому вождю пролетаріату» (т. зв. «ленінопад»), фактично розпочалося після відсторонення від влади президента Віктора Януковича, коли 8 грудня 2013 р. в Києві за участю представників ВО «Свобода» був повалений пам'ятник В. Леніну на бульварі Т. Шевченка роботи відомого російського скульптора М. Манізера, включений свого часу до Державного реєстру пам'яток національного значення. Упродовж наступного року, за підрахунками Інституту національної пам'яті, було демонтовано 504 пам'ятники В. Леніну (в тому числі й у південному і південно-східному регіонах), а станом на грудень 2014 р. в Україні їх залишилось ще понад 1700¹⁴³, найбільше — на теренах Донецької і Луганської областей. Крім знесення пам'ятників вождю, практично у всіх регіонах фіксувались випадки самовільного пошкодження монументів на честь радянських партійних і військових діячів, меморіальних комплексів, присвячених пам'яті загиблих у період громадянської і Другої світової воєн, що є, звичайно, неприпустимим і кваліфікується як акти вандалізму.

На початку 2015 р. Міністерство культури України в особі свого міністра В. Кириленка висловилося на підтримку громадських починань, спрямованих на очищення України від «залишків тоталітарного минулого», а також озвучило намір ініціювати виведення з Державного реєстру нерухомих пам'яток всіх пам'ятників, пов'язаних з комуністичними діячами¹⁴⁴. Остаточний «присуд» монументам тоталітарної доби виніс закон, прийнятий Верховною Радою 9 квітня 2015 р. «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» (один з чотирьох так званих декомунізаційних законів, що набули чинності 21 травня того ж року). Цей документ, засуджучи комуністичний тоталітарний режим в Україні, визначив, серед іншого, правові основи заборони пропаганди його символіки, а також встановив порядок ліквідації символів цього режиму. Відтепер забороні підлягає широке коло монументальних творів, які складають левову частину вітчизняної мо-

нументальної спадщини радянського періоду. Так, фактично оголошені поза законом зображення, зокрема, державних прапорів, гербів та інших символів СРСР, УРСР чи інших союзних республік, (а також — пам'ятники та пам'ятні знаки, присвячені особам, які обіймали керівні посади в комуністичній партії у вищих органах влади та управління СРСР і союзних республік, областей, міст республіканського підпорядкування, працівникам радянських органів держбезпеки, а також пам'ятники та пам'ятні знаки на честь діяльності компартії, встановлення радянської влади в Україні, боротьби проти борців за незалежність України у ХХ столітті тощо. Водночас під дію цього закону не підпадають пам'ятники, пам'ятні знаки пов'язані з опором та вигнанням нацистських окупантів з України, з розвитком української науки та культури, символіка на намогильних спорудах, розташованих на території місць поховань та ін.¹⁴⁵ Законом передбачається, що демонтаж пам'ятників та інших символів тоталітаризму має проводитись силами місцевих рад упродовж найближчих 6 місяців.

Залишається тільки сподіватись, що пам'ятники демонтують в цивілізований спосіб, кращі з них не зруйнують, а за прикладом країн Балтії та Східної Європи, наприклад, Литви, Латвії, Угорщини тощо (де вони вже перестали бути предметом ідеологічних суперечок), розмістять у спеціально облаштованих для цього парках або музеях під відкритим небом, де ці об'єкти будуть збережені для майбутніх поколінь як зразки художньої культури та історичні документи своєї доби. Київська міська рада, зокрема, на своєму засіданні 23 липня 2015 р. вже ухвалила рішення щодо створення подібного «парку історії радянської окупації», хоча його місцезнаходження поки що не визначено.

Крім ситуації, яка склалась з пам'ятниками радянської доби, не менш актуальним і дискусійним навіть серед фахівців є питання включення до «Зводу» творів сучасної художньої культури. Про внесення до видання таких об'єктів йдеться у методичних вказівках, надрукованих в 1986 р. у Москві¹⁴⁶. «Методичні рекомендації по підготовці матеріалів Зводу пам'яток історії та культури України» (К., 1993), які готувались за участю фахівців (в тому числі доктора мистецтвознавства, почесного члена Академії архітектури України В. Тимофієнка) і затверджувались у відділі образотворчого мистецтва ІМФЕ імені М.Т. Рильського НАН України, пропонують утриматись від внесення до Зводу творів мистецтва, виконаних в останні 30 років, оскільки вони ще не витримали всебічної перевірки часом і при їх оцінці важко уникнути кон'юнктурного тиску¹⁴⁷. Об'єктивна оцінка цих об'єктів, визначення їх місця в історії художньої культури є справою майбутнього. До того ж такий підхід, на думку авторів розробки, відповідає стандартам, прийнятим у багатьох європейських країнах.

З суто наукового погляду, застосування до сучасного твору терміну «пам'ятка» не є коректним. Адже, як зазначалось вище, загальноприйнятим в історичній науці (як, до речі, і у вітчизняному законодавстві) є визначення пам'яток культури як витворів минулого, успадкованих людством від попередніх поколінь. Натомість в усіх регіонах України ще з радянських часів склалась негативна практика широкого включення до списків пам'яток, які беруться під охорону держави, щойно споруджених об'єктів. При цьому їх переважна більшість встановлюється сьогодні без проведення творчих конкурсів, без широкого обговорення проектів фахівцями і громадськістю, внаслідок чого художні якості цих творів дуже часто є сумнівними.

Більшість фахівців дотримуються думки щодо неприпустимості «автоматичного» внесення до видання сучасних об'єктів і вважають за необхідне зосередити увагу на мистецькій спадщині минулого, автентичні твори якої відповідають всім основним критеріям поцінування пам'яток культури, але з ідеологічних міркувань упродовж десятиліть практично ігнорувались, а то й відверто нищились. Включення до Зводу мистецьких об'єктів, виконаних в останні роки, на нашу думку, можливо, але лише як виняток. Єдиною підставою для цього можуть слугувати загальновизнані видатні художньо-естетичні якості такого твору, можлива загроза його руйнування, але в жодному випадку не політико-ідеологічні чи кон'юнктурні мотиви.

Останнім часом виникла проблема взяття під охорону держави такої категорії художніх пам'яток як храми з мистецьким оздобленням, скульптурні пам'ятники, які являють собою сучасне відтворення зруйнованих раніше споруд, часто виконані за відомими проектами. Як зазначають мистецтвознавці, подібні об'єкти не є автентичними художніми пам'ятками. Брати їх на державний облік можливо лише в якості пам'яток сучасної культури з посиланням на авторів-виконавців, хоча ці пам'ятки не можна розглядати як їх оригінальні витвори. Разом з тим, як відомо, за міжнародними стандартами до складу спадщини можуть бути включені лише оригінальні мистецькі твори. Внесення до Зводу і державних реєстрів відтворених пам'яток є окремим питанням, яке потребує відповідного методологічного забезпечення.

У процесі роботи над словниками і статтями з монументального мистецтва часто виникають труднощі з класифікацією пам'яток, визначенням їх видів і типів. Так, достатньо численними є випадки, коли художні твори, зокрема, пам'ятники і пам'ятні знаки (що є також витворами скульптури або архітектури), споруджені на честь певних подій чи осіб, неправомірно трактуються як історичні об'єкти, тоді як насправді це або пам'ятки мистецтва, або комплексні пам'ятки. Проблема віднесення

творів монументального мистецтва до числа історичних пам'яток є на сьогодні настільки актуальною, що потребує самої пильної уваги як з боку фахівців — істориків і мистецтвознавців, так і співробітників пам'яткоохоронних органів. Вже сотні таких об'єктів, без жодних на те підстав, зараховані до пам'яток історії не лише у робочих матеріалах до Зводу, але й у оприлюднених державних реєстрах пам'яток національного і місцевого значення, а також у деяких друкованих виданнях, підготовлених за матеріалами обласних томів. Витоки цієї проблеми, зокрема, сягають ще тих часів, коли до кола пам'яток так званої монументальної пропаганди, споруджених на честь діячів більшовицької партії і радянської держави, зараховували не тільки художньо вартісні об'єкти, а й тиражовану скульптуру, виготовлену часто з нетривких матеріалів, на низькому професійному рівні. Ці витвори не входили до офіційно затверджених списків пам'яток монументальної скульптури, але автоматично зараховувались до пам'яток історії. За підрахунками історика С. Кота, ці об'єкти наприкінці 1980-х рр. складали майже половину всіх облікованих пам'яток історії¹⁴⁸. Означена практика вплинула і на теоретичні дослідження з пам'яткознавства, в більшості з яких монументальні пам'ятники, пам'ятні знаки, меморіальні дошки, пов'язані, як правило, з подіями жовтневого перевороту і громадянської війни, класифікували як пам'ятки історії, що внесло певну плутанину у визначення виду культурних об'єктів¹⁴⁹. В процесі підготовки Зводу отримали розробку теоретичні проблеми стосовно визначення пам'яток різних видів, критеріїв їх відбору та поцінування, що певною мірою вплинуло як на діяльність у пам'яткоохоронній сфері взагалі, так і на практику відбору художніх об'єктів до цього видання і відповідно — до державних реєстрів. Але, на жаль, ще й досі продовжується помилкова практика зарахування пам'ятників та пам'ятних знаків, а також меморіальних дошок, меморіальних плит до пам'яток історії тільки на тій підставі, що вони зображують історично вартісну особу чи подію або встановлені на пам'ятному місці. Насправді ж такі об'єкти не несуть в собі жодних меморіальних автентичних цінностей. Їх історична вартість може розглядатись передусім як документальне свідчення рівня розвитку художньої культури України певного історичного періоду. Тому ці витвори мають бути зараховані до пам'яток монументального мистецтва.

В основі названих типових помилок лежить не тільки вже згадувана плутанина в термінології, а й відсутність по-справжньому наукового підходу до питань класифікації й поцінування об'єктів культури, зокрема, нерозуміння різниці між пам'ятками-оригіналами (тобто справжніми пам'ятками — свідками історичних подій і явищ) і пам'ятками-символами, часто значно віддаленими у часі від самої історичної події. Разом з

тим існують випадки, коли мистецькі твори, які вносяться до Зводу, можуть бути класифіковані і як пам'ятки історії. Як правило, це буває тоді, коли сам факт спорудження таких пам'ятників мав вагоме історичне значення, був неординарним історичним явищем, або ці пам'ятки ставали об'єктами важливих історичних подій. Такими, зокрема, є перші пам'ятники та пам'ятні знаки, що були споруджені в Україні у ХІХ ст. з нагоди відміни кріпацтва, у період національно-визвольних змагань 1917–1920 рр., перший пам'ятник культурному діячеві в Україні — І. Котляревському, встановлений у Полтаві в 1903 р. на кошти громадськості та ін. У випадку, коли такі споруди мають визначну художню цінність, вони позначаються як комплексні (історія та монументальне мистецтво).

Зазначимо, що саме комплексні пам'ятки заслуговують на особливу увагу як при складанні словників, так підготовці наукових статей. До умовної категорії комплексних у Зводі зараховують такі об'єкти, які одночасно сполучають в собі риси, притаманні різним видам пам'яток. Так, в Україні збереглося багато витворів монументального та монументально-декоративного мистецтва, які невіддільні від архітектури, в середовище якої вони органічно включені. Це, передусім, значна частина пам'яток живопису, скульптури, декоративно-ужиткового мистецтва, тісно пов'язаних з сакральними спорудами різних релігійних конфесій, а також громадськими та житловими будовами. До комплексних пам'яток (археології і монументального мистецтва) зараховують і археологічні артефакти, невід'ємною частиною яких є твори давнього монументального мистецтва. На теренах нашої країни це, наприклад, печери з наскальними зображеннями, виконаними в техніках живопису чи рельєфу, датовані часом від пізнього палеоліту до середньовіччя, а також античні склепи, мавзолеї з настінним малярством тощо¹⁵⁰.

Комплексними також є об'єкти, що сполучають зразки монументальної скульптури з пам'ятками історії (наприклад, високохудожні надгробки, встановлені на могилах військових, визначних діячів культури і мистецтва тощо). Подібна ситуація виникає й тоді, коли пам'ятник, монумент, пам'ятний знак чи тематична скульптурна композиція споруджені на місці, де відбувалась визначна історична подія, або перебувала відома особа. Особливо багато таких комплексних пам'яток (історії — «пам'ятне місце» і мистецтва — «пам'ятник») присвячено подіям Другої світової війни. Серед останніх — скульптурні твори, які увічнюють пам'ять жертв фашизму, зведені на місцях масових розстрілів, концтаборів смерті, боїв, з'єднання фронтів і т. п. Комплексними пам'ятками історії і монументального мистецтва (а часто й архітектури) є також пам'ятники Слави та меморіальні ансамблі та комплекси, які поєднують в собі могили воїнів, скульптурні композиції на їх честь, архітектурні елементи. На

практиці ж досить часто комплексні пам'ятки монументального мистецтва та історії помилково класифікуються або як пам'ятки мистецтва, або як історичні об'єкти.

На сьогодні вже підготовлено певну частину матеріалів Зводу про художні пам'ятки Волинської, Рівненської, Дніпропетровської, Житомирської, Хмельницької, Кіровоградської, Полтавської, Хмельницької, Сумської, Запорізької та інших областей. На жаль, переважну більшість з них, відповідно до словників, складають статті про скульптурні пам'ятники і монументи, споруджені за радянських часів. Тексти звичайно уміщують низку важливих фактичних даних, необхідних для характеристики пам'яток. Разом з тим, за висновками фахівців, майже всі вони потребують серйозного доопрацювання (а часто і переробки) з метою покращення мистецтвознавчої характеристики об'єктів, яка найчастіше має аматорський характер. Крім того у статтях, як правило, відсутні необхідні історичні відомості про пам'ятки, слабкою є їх джерельна база. Але ж описи художніх творів, підготовка відповідних розділів вступних частин до окремих томів передбачають глибоке ознайомлення з матеріалами архівів, музейних фондів, критичного використання всієї наявної наукової літератури, в тому числі публікацій XIX — початку XX ст. історико-краєзнавчого, церковно-археологічного, мистецтвознавчого характеру. Останні можуть містити багато цінних історичних відомостей, передусім стосовно тих об'єктів, які не збереглися до нашого часу¹⁵¹. Робота над Зводом виявила, серед іншого, існування й такої проблеми, як неоднороззначність тлумачення цілого ряду понять та термінів.

Низька якість статей про пам'ятки мистецтва значною мірою обумовлена тим, що у склад обласних редколегій та робочих груп не завжди включені фахівці-мистецтвознавці. До написання текстів часто залучаються автори, які навіть не мають спеціальної мистецтвознавчої освіти, не володіють навичками наукового аналізу мистецьких творів, що є неприйнятним при підготовці такого типу видання, яким є Звід.

При роботі над матеріалами про пам'ятки художньої спадщини України взірцем для авторських колективів можуть слугувати статті, написані київськими науковцями для перших трьох книг I-го тому Зводу «Київ». Перші дві книги надруковані відповідно у 1999 і 2004 рр. На видання третьої книги коштів поки не знайшлося, але вона розміщена на сайті Інституту історії України НАНУ. У книгах репрезентовано майже всі групи пам'яток монументального мистецтва (монументальні й монументально-декоративні скульптура та малярство, садово-паркова, меморіальна пластика тощо), збережені в місті з давньоруських часів і дотепер. Переважну більшість з них становлять об'єкти кінця XIX — початку XX ст. та другої половини XX — початку XXI ст. У багатьох

статтях, підготовлених провідними мистецтвознавцями, реставраторами, істориками України старшого та молодшого покоління, зокрема, Г. Логвиним, Л. Міляєвою, Д. Степовиком, І. Дорофійенко, Н. Нікітенко, Г. Склярєнко, М. Протас, О. Овчаренко та іншими фахівцями, подано всебічну характеристику мистецького оздоблення церков, храмів, громадських споруд Києва, а також з позицій сучасної науки проаналізовано численні скульптурні пам'ятники і монументи радянської доби. На високому фаховому рівні, з використанням широкої джерельної бази — архівних відомостей, результатів найновіших мистецтвознавчих та історичних студій, даних реставрації, виконані, серед іншого, детальні описи художнього оформлення Андріївської і Кирилівської церков, собору Михайлівського Золотоверхого монастиря, Софійського собору, Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерської лаври та інших визначних пам'яток міста (вивчення яких має значну наукову традицію)¹⁵². Поряд з цим вперше, саме в процесі роботи над «Зводом пам'яток історії та культури України», зібрано багатий фактичний матеріал щодо історії виникнення і побутування інших, менш відомих творів монументально-декоративного мистецтва XVIII–XX ст. в інтер'єрах цілої низки церковних і світських будов Києва, здійснено їх ретельні описи. Серед таких пам'яток — стінописи й іконостаси низки споруд Києво-Печерської лаври (в тому числі печерних церков), Покровського жіночого монастиря, монументальний живопис Покровської церкви на Пріорці, церкви Покрови Пресвятої Богородиці на Подолі та ін., скульптурно-декоративне оздоблення будинку В. Городецького¹⁵³, живописне оздоблення деяких громадських споруд XX ст., зокрема, декоративний живопис в інтер'єрах будівлі річкового вокзалу, приміщеннях декількох інститутів Національної академії наук України та багато іншого¹⁵⁴. Вперше, завдяки підготовці Зводу, були досліджені й охарактеризовані такі рідкісні пам'ятки меморіального мистецтва Києва, як низка надгробків XVIII–XIX ст. на території та в інтер'єрах церков Свято-Успенської Києво-Печерської лаври¹⁵⁵. У книгах першого тому «Київ» знайшли висвітлення також кращі твори сучасної художньої культури¹⁵⁶.

Важливо, що завдяки багаторічній роботі над «київським» томом вдалося частково уточнити загальну кількість пам'яток монументального мистецтва міста. Так, за підрахунками відповідального секретаря томів Зводу, доктора історичних наук Л. Федорової, у всіх трьох частинах I-ї книги тому «Київ» містяться детальні відомості щодо 250 нерухомих пам'яток мистецтва різних типів і груп¹⁵⁷. Крім того, ще декілька сотень цінних в художньому відношенні пам'яток надгробної скульптури на міських цвинтарях має увійти до складу другої книги тому «Київ», рукопис якої нині готується. За даними ж місцевих органів охорони пам'яток

у 2003 р. на державному обліку перебувало лише 314 художніх творів, станом на жовтень 2008 р. їх кількість зменшилась до 287 внаслідок зняття невисоких за своєю художньою якістю пам'ятників В. Леніну та іншим радянським діячам, які були свого часу встановлені на територіях багатьох підприємств Києва¹⁵⁸. Зауважимо, що на сьогодні перестали існувати (демонтовані за рішенням влади або зруйновані невідомими особами внаслідок згадуваної «війни пам'ятників») деякі твори монументальної скульптури тоталітарної доби, чії описи містяться у томі «Київ». Серед них, окрім пам'ятника В. Леніну на бульварі Т. Шевченка (1946), пам'ятники С. Косіору на вул. Артема (1970), Г. Петровському на вул. Грушевського (1970), Д. Коротченку (1974), комсомольцям 1920-х рр. у парку «Нивки» (1961) та ін.

Загалом високо оцінюючи матеріали першого тому видання, присвячені мистецькій спадщині Києва, дозволимо собі зауважити, що його авторам не вдалося уникнути певних недоробок, насамперед у висвітленні комплексних пам'яток. На жаль, далеко не всі статті про архітектурні об'єкти, складовою частиною яких є твори монументально-декоративного мистецтва, мають повноцінну мистецтвознавчу частину. Зміст статей іноді обмежений лише перерахуванням наявних в інтер'єрах чи екстер'єрах споруд зразків монументального оздоблення, часто відсутні й відповідні позначення у заголовках (навіть якщо уміщено короткий опис мистецьких творів). В основному це стосується художнього оформлення таких архітектурних об'єктів як особняки та житлові будинки кінця ХІХ — початку ХХ ст., деякі споруди громадського призначення другої половини ХХ ст., станції метрополітену тощо, хоча тексти про ці пам'ятки супроводжуються гарної якості фотоілюстраціями.

Однією з головних причин низького рівня більшості підготовчих матеріалів з монументального мистецтва до обласних томів, є, на нашу думку, не тільки проблеми з фінансуванням і суто організаційні недоліки роботи, а й недостатнє розуміння на місцях мети, завдань і самого характеру Зводу. Наслідком недооцінки мистецької складової національної спадщини, яка має бути якнайширше відображена у виданні, є відсутність у складі авторських колективів висококваліфікованих науковців, які спеціалізуються на питаннях історії українського мистецтва. Без їх участі неможливе ані якісне обстеження та дослідження мистецьких пам'яток, ані написання текстів на належному рівні. Так, практично немає досвідчених мистецтвознавців серед авторів томів Вінницької, Миколаївської, Рівненської, Київської, Запорізької та низки інших областей України. Статті в багатьох випадках пишуться представниками інших гуманітарних спеціальностей — філологами, журналістами, філософами і т. п., які не мають потрібного рівня фахових знань і головне — досвіду і

навичок в аналізі художніх творів. В таких умовах складно забезпечити елементарний професійний, а тим більше високий науковий рівень цього академічного видання. Одним із реальних шляхів вирішення проблеми є широке залучення до підготовки відповідних матеріалів спеціалістів провідних наукових центрів України — ІМФЕ імені М.Т. Рильського НАНУ, Інституту проблем сучасного мистецтва, викладачів і аспірантів Національної академії образотворчого мистецтва в Києві та інших наукових установ і мистецьких закладів міста, а також фахівців Львова, Харкова, Одеси тощо. В цьому контексті непоправною втратою для історико-архітектурної і мистецтвознавчої науки, пам'яткоохоронної справив Україні взагалі стала незрозуміла ліквідація у 2007 р. Науково-дослідного інституту теорії та історії архітектури і містобудування (НДІТІАМ) — практично останньої з установ Академії архітектури УРСР, ряд співробітників якої упродовж десятиліть плідно займалися, серед іншого, й розробками в галузі історії й практики збереження художніх пам'яток, створення державних реєстрів і підготовки Зводу.

Важливою складовою частиною кожного тому Зводу є вступ, який уміщує загальну характеристику історико-культурного надбання певного регіону України. У вступі в хронологічній послідовності, на тлі основних етапів історичного розвитку, подається огляд всіх видів пам'яток. Матеріали про особливості розвитку місцевого монументального мистецтва знаходять відображення в його окремому розділі, присвяченому містобудівній та архітектурній спадщині України. Тут, окрім висвітлення конкретних, як правило, визначних творів, передбачається розкриття загального процесу еволюції художньої культури на теренах певної області від найдавніших часів, а також аналіз розвитку кожного з видів монументального мистецтва, показ основних стилістичних напрямів. Якість відображення у вступі мистецької спадщини кожного з регіонів значною мірою залежатиме від повноти фактичного матеріалу, зібраного у статтях про пам'ятки, його наукового рівня і ступеня інформативності.

Висвітлюючи у вступній частині культурні явища, пропонується спиратися не тільки на збережені твори, що включені до видання, але й на ті, що втрачені¹⁵⁹. Необхідно згадати тут і про пам'ятки, які в свій час були вилучені зі свого середовища й перенесені для зберігання в художні, історико-краєзнавчі або археологічні музеї (твори старовинної скульптури та живопису, іконостаси або їх фрагменти та ін.). Без цієї інформації характеристика художніх надбань в регіонах є неможливою, особливо з огляду на те, що в загальних працях з української культури історія мистецтва окремих областей нашої країни спеціально не розглядалась. У вступі передбачається також розкриття питань історії вивчення спадщини на місцях, їх охорони й збереження, причому не тільки після 1917 р., а й в

дорадянський час. Неодмінною умовою написання повноцінного вступу до кожного з томів Зводу, як і статей, є використання матеріалів архівних та музейних фондів, а також результатів найновіших наукових досліджень. Зазначимо, що на сьогодні матеріали розділів вступних частин до окремих томів Зводу стосовно мистецької спадщини не підготовлені, окрім Києва, в жодній області.

Отже, пам'ятки монументального мистецтва становлять важливу й унікальну складову історико-культурного надбання України. Вони засвідчують самобутність української нації, її непересічний внесок у світову культуру, є незамінним джерелом пізнання минулого нашої держави. Разом з іншими видами об'єктів, різноманітні твори багатомісячної художньої культури потребують охорони й збереження, поглибленого вивчення, і тому повинні нарешті отримати адекватне висвітлення у «Зводі пам'яток історії та культури України», а також у державних реєстрах.

Оскільки Звід є науково-енциклопедичним виданням, його підготовка потребує неодмінної участі досвідчених фахівців. Лише при умові залучення до роботи провідних мистецтвознавців країни, Звід зможе стати справжньою науковою основою для збереження й пізнання національної мистецької спадщини, дасть можливість визначити коло тих конкретних пам'яток, які допоможуть всебічно осмислити українську історію та культуру.

¹ Российская музейная энциклопедия. — Т. 2. — М., 2001. — С. 74.

² Див.: *Каган М.С.* Морфология искусства: историко-теоретическое исследование внутреннего строения мира искусства. — Л., 1972. — Ч. I–III.

³ Закон України «Про охорону культурної спадщини». — К., 2000. Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1805-14>.

⁴ *Тимофієнко В.* Архітектура і монументальне мистецтво: терміни та поняття. — К., 2002. — С. 313.

⁵ *Калакура Я.С., Войцехівська І.Н., Корольов Б.І., Павленко С.Ф., Палієнко М.Г.* Історичне джерелознавство. — К., 2002. — С. 101, 102, 165, 175 та ін.

⁶ *Кот С.І.* Терміни «пам'ятка» і «пам'ятник» у пам'яткознавстві // Праці Центру пам'яткознавства. — К., 1992. — Вип. 1. — С. 32–34.

⁷ Вислів німецького архітектора П. Беренса, вчителя Ж. Ле Корбюзьє. Цит. за: *В. Толстой.* Монументальне мистецтво і закономірності його розвитку // Образотворче мистецтво. — 1975. — № 2. — С. 20.

⁸ *Ковпаненко Н.Г.* Пам'ятки монументального живопису // Актуальні проблеми виявлення і дослідження пам'яток історії та культури. — К., 1999. — Ч. 2. — С. 212–245.

⁹ *Ничкало С.А.* Монументальна скульптура // Актуальні проблеми виявлення і дослідження пам'яток історії та культури. — К., 1999. — Ч. 2. — С. 186–212.

¹⁰ Докладніше див.: Об'єкти Світової спадщини ЮНЕСКО в Україні: Пам'ятка. — К., 2014.

¹¹ Чешко В.М. Особливості дослідження та поцінування пам'яток монументального мистецтва // Пам'ятки історії та культури України: Каталог-довідник. Зошит I. Пам'ятки історії та культури України: Дослідження і збереження. — К., 2005. — С. 225.

¹² Сліпченко Н. Інвентаризація мистецьких творів у пам'ятках архітектури // Пам'ятки України: історія та культура. — 2001. — № 4. — С. 132.

¹³ Історія українського мистецтва у 5-ти томах. — К., 2008. — Т. 1. — С. 23.

¹⁴ Вказ. вид. — С. 42.

¹⁵ Михайлов Б. Каменная Могила — подземный «эрмитаж» Приазовья. — К., 2007 та ін.

¹⁶ Див.: Історія української культури у 5-ти томах. — К., 2001. — Т. 1. — С. 240.

¹⁷ Вказ. вид. — С. 242–243.

¹⁸ Кривач Д.П., Овсіюк В.А., Черепанова С.О. Українське мистецтво. — Львів, 2003. — Ч. I. — С. 80.

¹⁹ Історія українського мистецтва. — С. 107.

²⁰ Яценко И.В. Декоративная роспись общественного здания в Неаполе Скифском // Советская археология. — 1960. — № 4. — С. 91; Дашевская О.Д. Искусство поздних скифов в Крыму // История искусства народов СССР. — М., 1971. — Т. 1. — С. 184–189.

²¹ Історія української культури. — С. 338.

²² Иванова А.П. Скульптура и живопись Боспора: Очерки. — К., 1961.

²³ Дорофієнко І.Б. Склеп Деметри в Керчі // Пам'ятки України: історія та культура. — 1997. — № 1. — С. 35–36; Зинько Е.А., Буйських А.В., Русяева А.С., Савостина Е.А., Стриленко Ю.Н., Ягги О. Склеп Деметры. — К., 2009 та ін.

²⁴ Винокур І.С., Забашта Р.В. Монументальна скульптура слов'ян // Археологія. — 1989. — № 1. — С. 65–78; Березяк В.В. Бушанський скельний рельєф // Археологія. — 1994 — № 3. — С. 113–121 та ін.

²⁵ Архипова С.І. Монументальна пластика в зодчестві Києва XII ст. // Археологія. — 1997. — № 2. — С. 53–69.

²⁶ Логвин Г.Н. Собор Святої Софії в Києві: Книга-альбом. — К., 2001; Никитенко Н. Н. Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской: Историческая проблематика. — К., 2004 та багато ін.

²⁷ Мамолат Є.С. Давньоруське мистецтво. Монументальний живопис // Історія українського мистецтва в — К., 1966. — Т. 1. — С. 321.

²⁸ Фіголь М. Мистецтво стародавнього Галича. — К., 1997; Жишкович В.І. Пластика Русі-України X — першої половини XIV ст. — Л., 1999.

²⁹ Александрович В.С. Образотворче та декоративно-ужиткове мистецтво // Історія української культури. — К., 2001. — Т. 2. — С. 277.

³⁰ Гелитович М. Фрески церкви св. Онуфрія в Лаврові // Бюлетень Львівського філіалу Національного науково-дослідного реставраційного центру України. — 2006. — № 2. — С. 86–89.

³¹ Логвин Г.Н. Украина и Молдавия: Справочник-путеводитель. — Москва-Лейпциг, 1982. — С. 393–394; Чабан М. Горянська церква-ротонда св. Миколая // Енциклопедія історії України. — Т. 2. — К., 2004. — С. 176.

³² *Айбабина Е.А., Бочаров С.Г.* Церковь св. Дмитрия в Феодосии // Пам'ятки архітектури і монументального мистецтва в світлі нових досліджень. — К., 1996. — С. 69–72.

³³ *Гелитович М.О.* Іконостасний ансамбль церкви Успіння Богородиці з Наконечного у контексті українського іконопису другої половини XVI століття: автореферат дис. канд. мистецтвознавства. — Львів., 2001.

³⁴ Історія українського мистецтва. — К., 2011. — Т. 3. — С. 966.

³⁵ *Халєбський П.* Україна — земля козаків. Подорожній щоденник / Упоряд. М. Рябий. — К., 2008.

³⁶ *Мельник В.І.* Церква Святого Духа в Рогатині. — К., 1991.

³⁷ *Логвин Г.* Настінні розписи в дерев'яних будовах // Історія українського мистецтва. — К., 1968. — Т. 3. — С. 154–174; *Міляєва Л.С.* До питання про генезис стінопису в культовому дерев'яному зодчестві слов'ян // Українське мистецтво у міжнародних зв'язках. — К., 1983. — С. 60–66.

³⁸ *Міляєва Л.С.* Розписи восьмерика і бані нави церкви св. Георгія (Юра) в Дрогобичі // Студії мистецтвознавчі. — К., 2010. — № 4. — С. 72–99; Дрогобицькі храми Воздвиження та святого Юра у дослідженнях. Перші читання: Матеріали виступів, 23 червня 1998 р. — Дрогобич, 1998 та ін.

³⁹ *Міляєва Л.С.* Стінопис Потелича: Визвольна боротьба українського народу в мистецтві XVII століття. — К., 1969.

⁴⁰ *Слипченко Н.И.* Росписи закарпатських дерев'яних храмів XVII–XVIII вв. и их реставрация // Художественное наследие. — Вып. 8 (38). — М., 1983. — С. 171–184; *Друзюк Г., Скоп Л.* Новоселицька Успенська церква 17 ст. — музей народної архітектури та живопису. — Ужгород, 1988 та ін.

⁴¹ Див.: *Любченко В.Ф.* Львівська скульптура XVI–XVII століть. — К., 1981.

⁴² *Кияниця М.* Українське бароко як явище світової культури // Образотворче мистецтво. — 1990. — № 4. — С. 30–32; *Сидор О.Ф.* Барокко в українському живопису // Українське барокко та європейський контекст. — К., 1991. — С. 173–182; *Крупницький Б.* Гетьман Мазепа та його доба. — К., 2001. — С. 23; *Кримський С.Б.* Феномен українського бароко // Історія української культури. — К., 2003. — Т. 3. — С. 67 та ін.

⁴³ *Міляєва Л.С.* Іконографія и красноречие украинского барокко (росписи Надвратной церкви Киево-Печерской лавры) // Восточно-христианский храм. Литургия и искусство. — Спб., 1994. — С. 308–316; *Сіткарьова О.В.* Успенський собор Києво-Печерської лаври. — К., 2000; *Кондратюк А.Ю.* Монументальний живопис Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерської лаври. Семантика. Стилїстика // Лаврський альманах. — Вип. 13. — Спецвипуск 5. — К., 2004 та ін.

⁴⁴ *Сидор О.Ф.* Еволюція українського барокового іконостасу // Мистецькі студії. — Львів, 1991. — Ч. 1. — С. 28–34.

⁴⁵ *Міляєва Л.С.* Спасо-Преображенська церква с. Великі Сорочинці Полтавської області // Українське барокко та європейський контекст. — К., 1991. — С. 128–134; Сорочинський іконостас: альбом / Дорофїєнко І., Міляєва Л., Рутковська О. — К.: Родовід, 2010.

⁴⁶ *Овсїйчук В.* Майстри українського барокко: Жовківський художній осередок. — К., 1991.

⁴⁷ *Свенціцька В.* Іван Руткович і становлення реалізму в українському малярстві XVII ст. — К., 1966; *Жолтовський П.М.* Український живопис XVII–XVIII ст. — К., 1978. — С. 62–66.

⁴⁸ *Батіг М. Йов Кондзелевич і Богородчанський іконостас.* — Львів, 1957; *Жолтовський П.М.* Вказ. вид. — С. 56–62; *Сидор О.Ф.* Художня спадщина Йова Кондзелевича // *Образотворче мистецтво.* — 1985. — № 5. — С. 29–30; *Іконостас з церкви Воздвиження Чесного Хреста монастиря Скит Манявський: Альбом-каталог.* — Львів, 2005 та ін.

⁴⁹ *Кривач Д.П.* Львівська барокова скульптура: джерела інспірацій // *Українське барокко та європейський контекст.* — К., 1991. — С. 96–105; *Возницький Б.* Микола Потоцький староста Канівський та його митці архітектор *Бернард Меретин* і *сницар Іоанн Георгій Пінзель.* — Львів, 2005; *Іоанн Георг Пінзель.* Скульптура. Перетворення. — К., 2007.

⁵⁰ *Ковпаненко Н.Г.* Мартос Іван Петрович // *Енциклопедія історії України.* — Т. 6. — К., 2009. — С. 534–535.

⁵¹ *Дзюбан Р.* Мистецька спадщина львівського скульптора *Гартмана Вітвера* // *Пам'ятки України: історія та культура.* — 2004. — № 1. — С. 102–113.

⁵² *Шероцький К.В.* Очерки по истории декоративного искусства Украины. I. Художественное убранство дома в прошлом и настоящем. — К., 1914.

⁵³ *Круглик В.* Собор Різдва Богородиці в Козельці. — Ніжин, 2004; *Косенко Н., Шенітько Н.* Іконостас Спасо-Преображенського собору Мгарського монастиря // *3 історії української реставрації.* — К., 1996. — С. 97–100.

⁵⁴ *Гирич І.Б.* «Скорбное бесчувствие» до українського Києва // *Пам'ятки України: історія та культура.* — 1997. — № 3 (116). — С. 122–125.

⁵⁵ *Киркевич В.Г.* Володимирський собор у Києві. — К., 2004.

⁵⁶ *Лобановський Б.Б., Говдя П.І.* Українське мистецтво другої половини XIX — початку XX ст. — К., 1989. — С. 38.

⁵⁷ *Держко О.* Його називали львівським Фідієм // *Дзвін.* — 1998. — № 2. — С. 158–160.

⁵⁸ *Ріпко О.* У пошуках страченого минулого. — Львів, 1996. — С. 28, 29, 32, 33 та ін.

⁵⁹ *Протас М.* Українська скульптура XX ст. — К., 2006. — С. 53–56.

⁶⁰ *Роготченко О.* Соціалістичний реалізм і тоталітаризм. — К., 2007. — С. 64 та ін.

⁶¹ Див. детальніше: *Нестуля О.* Доля церковної старовини в Україні (1917–1941). — К., 1995. — Т. 1, 2.

⁶² *Капельгородська Н., Синько О.* Іван Кавалерідзе: Скульптура. — К., 1997.

⁶³ Про художника та його школу див.: *Білокінь С.* Колективізм — пафос творчості Михайла Бойчука // *Образотворче мистецтво.* — 1988. — № 1. — С. 22–25; *Соколюк Л. Д.* Бойчукізм і проблема стилю в українському мистецтві першої третини XX століття: Препринт. — К., 1993; *Кравченко Я.* Школа Михайла Бойчука: тридцять сім імен. — К., 2010.

⁶⁴ *Жданко І.О.* Лев Крамаренко. — М., 1995.

⁶⁵ *Протас М.* Вказ. вид. — С. 81–83, 86 та ін.

⁶⁶ Вказ. вид. — С. 13, 89.

⁶⁷ *Роготченко О.* Вказ. вид. — С. 65–67.

⁶⁸ Вказ. вид. — С. 66.

⁶⁹ Вказ. вид. — С. 132.

⁷⁰ *Тронько П.Т., Войнолович В.А.* Увічнена історія України. — К., 1992. — С. 126; *Горбик В., Денисенко Г.* Воєнна історія України в пам'ятках. — К., 2003. — С. 120, 126, 134–135, 148–155 та ін.

⁷¹ *Воронов Н.В.* Советская монументальная скульптура 1960–1980. — М., 1984. — С. 5; *Протас М.* Вказ. вид. — С. 166.

⁷² Див. докладніше: *Склярченко Г.* Монументально-декоративне мистецтво України другої половини ХХ ст. // Студії мистецтвознавчі. — 2004. — № 3 (7). — С. 89–97; 2005. — № 1 (9). — С. 62–72.

⁷³ *Протас М.* Вказ. вид. — С. 195.

⁷⁴ *Ковпаненко Н.* Пам'ятки монументального мистецтва // Пам'яткознавчі студії в Україні: теорія і практика. — К., 2007. — С. 329, 330.

⁷⁵ *Чернявская Е.* Ценность и оценка памятников архитектуры // Памятники в контексте историко-культурной среды. — М., 1990. — С. 41.

⁷⁶ Див. докладніше: *Ковпаненко Н.* До історії вивчення пам'яток монументального мистецтва // Історико-культурна спадщина України: проблеми дослідження і збереження. — К., 1998. — С. 320–343; *Її ж:* Архітектурно-мистецька спадщина Наддніпрянської України в історичних дослідженнях. — К., 2013.

⁷⁷ *Николаева Н.С.* Формирование государственной системы охраны памятников во второй четверти XIX века (сравнительный анализ: Франция и Россия) // Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена. — 2008. — Вып. 80. Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/formirovanie-gosudarstvennoy-sistemy-ohrany-pamyatnikov-vo-vtoroy-chetverti-xix-veka-sravnitelnyu-analiz-fra>.

⁷⁸ *Ковпаненко Н.* Роль археологічних з'їздів останньої третини ХІХ — початку ХХ ст. у дослідженні архітектурно-мистецької спадщини України // Український історичний журнал. — 2008. — № 6. — С. 99–110.

⁷⁹ За новим університетським Уставом 1963 р. в університетах Російської імперії було засновано кафедру історії та теорії мистецтв.

⁸⁰ Див. докладніше: *Побожій С.* З історії українського мистецтвознавства. — Суми, 2005; *Ковпаненко Н.* Айналов Дмитро Власович // Видатні діячі науки і культури Києва в історико-краєзнавчому русі України: Біографічний довідник. — К., 2005. — Ч. 1. — С. 300–304.

⁸¹ Див. докладніше: *Ковпаненко Н.* Архітектурно-мистецька спадщина Наддніпрянської України... — С. 97–178 та ін.

⁸² Вказ. вид. — С. 51–59.

⁸³ Вказ. вид. — С. 63.

⁸⁴ *Федорова Л.* З історії пам'яткоохоронної та музейної справи у Наддніпрянській Україні. 1870–1910-і рр. — К., 2013. — С. 74–115.

⁸⁵ *Гаврилюк С.* Питання охорони історичних пам'яток у діяльності державних установ і громадських організацій в Російській імперії (друга половина ХІХ — початок ХХ ст.) // Студії з архівної справи та документознавства. — 2002. — Т. 8. — С. 149–150.

⁸⁶ *Николаева Н. С.* Вказ. вид.

⁸⁷ Записка для обозрения русских древностей. — СПб., 1851.

⁸⁸ Материалы по вопросу о сохранении древних памятников, собранные Императорским Московским Археологическим Обществом. — М., 1911. — С. 36.

⁸⁹ Сохранение памятников церковной старины в России: Сборник документов. — М., 1997. — С. 250.

⁹⁰ Вказ. вид. — С. 199.

⁹¹ Історико-культурна спадщина України (ХІХ — поч. ХХ ст.): Збірник документів і матеріалів. — К., 1995. — С. 137.

- ⁹² Вказ. вид. — С. 181.
- ⁹³ Вказ. вид. — С. 254.
- ⁹⁴ *Грабарь И.* Для чего нужно охранять и собирать сокровища искусства и старины. — М., 1919. — С. 3.
- ⁹⁵ Вказ. вид.
- ⁹⁶ *Нестуля О.* Визвольні змагання українського народу і охорона пам'яток культури (1917–1920 рр.) — Полтава, 1993. — С. 83.
- ⁹⁷ З 1924 р. ВУАК повинен був готувати проекти законодавчих актів щодо охорони і реставрації пам'яток мистецтва і старовини в Україні.
- ⁹⁸ Див.: *Білокінь С.* Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.). — Дрогобич. — Т. 2. — С. 386, 387, 389, 391 та ін.
- ⁹⁹ *Фурман Р.* Збереження творів монументального мистецтва в культових спорудах: історія і сучасність // Історико-культурна спадщина України: проблеми дослідження та збереження. — К., 1998. — С. 346.
- ¹⁰⁰ Вказ. вид. — С. 347.
- ¹⁰¹ *Акуленко В.І.* Охорона пам'яток в Україні: 1917–1990. — К., 1991. — С. 124.
- ¹⁰² *Лесик О.В.* Замки та монастирі України. — Львів, 1993. — С. 4.
- ¹⁰³ *Геврик Тит.* Втрачені архітектурні пам'ятки Києва: Каталог. — 4 вид. — Нью-Йорк; Київ, 1991; *Анисимов А.Л.* Скорбное бесчувствие: на добрую пам'ять о Киеве, или прогулки по городу, которого нет. — К., 1992.
- ¹⁰⁴ *Вечерський В.В.* Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України. — К., 2002.
- ¹⁰⁵ *Лобановський Б.* Український живопис у лабетах перебудов: Від джерел соц-реалізму до 1980-х років: Реалізм та соціалістичний реалізм в українському живописі радянського часу. — К., 1998. — С. 14.
- ¹⁰⁶ *Роготченко О.* Вказ. вид. — С. 76.
- ¹⁰⁷ Вказ. вид.
- ¹⁰⁸ *Кот С.І.* Охорона пам'яток історії та культури // Енциклопедія історії України. — К., 2010. — Т. 7. — С. 706.
- ¹⁰⁹ Вказ. вид.
- ¹¹⁰ З 1956 р. — Академія будівництва і архітектури УРСР, ліквідована у 1962 р., відновлена у 1992 р.
- ¹¹¹ *Кот С.І.* Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР (Збірник методичних матеріалів в шести частинах). — К., 1989. — Ч. 3. — С. 85.
- ¹¹² Пам'ятники архітектури Української РСР, що перебувають під державною охороною. — К., 1956.
- ¹¹³ Див.: *Студенець Н.* Проект: Історія українського мистецтва (1950–1960-і роки) // Студії мистецтвознавчі. — К., 2007. — № 3(19). — С. 97–112.
- ¹¹⁴ *Дахно В.* До 50-ліття державного науково-дослідного інституту теорії та історії архітектури та містобудування. Режим доступу: http://www.alyoshin.ru/Files/publika/dahno/dahno_nditiam.html.
- ¹¹⁵ Історія українського мистецтва в 6-ти томах. — К., 1966. — Т. 1. — С. 12.
- ¹¹⁶ Див.: *Білокінь С.* Масовий терор як засіб державного управління... — С. 146, 147.
- ¹¹⁷ *Янівець О.* Від палеоліту до перебудови (бесіда з М. Брайчевським) // Старожитності. — 1991. — Ч. 2–3. — С. 12.

- ¹¹⁸ Пам'яткознавчі студії в Україні: теорія і практика. — К., 2007. — С. 75.
- ¹¹⁹ Акуленко В.І. Вказ. вид. — С. 186.
- ¹²⁰ Див.: Фурман Р. Вказ. вид. — С. 350–353.
- ¹²¹ Игнаткин И.А. Охрана памятников истории и культуры. — К., 1990. — С. 92–94.
- ¹²² Дьомін М. Проблеми дослідження архітектурної спадщини України // Архітектурна спадщина України. — К., 1994. — Вип. 1: Маловивчені проблеми історії архітектури і містобудування. — С. 7.
- ¹²³ Вказ. вид.
- ¹²⁴ Про досягнення українських реставраторів у збереженні пам'яток живопису див.: Дорофієнко І.П. Про значення робіт з реставрації монументального мистецтва в пам'ятках архітектури України, виконаних фахівцями корпорації «Укрреставрація» // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. — К., 2010. — Вип. 5. — С. 332–337; Орленко М.І., Дорофієнко І.П. Зберегли для нащадків: Альбом / Корпорація Укрреставрація. — К.: Либідь, 2001; Орленко М.І. Корпорація «Укрреставрація». Режим доступу: <http://www.concrete.com.ua/Akademiya/kolog.htm>
- ¹²⁵ Міляєва Л. Спогади про Бориса Возницького. Частина 1. Режим доступу: <http://muzei-z-levamy.livejournal.com/1716.html>
- ¹²⁶ Ковальчук С. Павло Жолтовський. Режим доступу: http://istvolyn.info/index.php?option=com_content&view=article&id=3473:2013-03-11-12-41-49&catid=36&Itemid=43
- ¹²⁷ Асєєв Ю.С. Джерела. Мистецтво Київської Русі. — К., 1980; Білецький П.О. Український портретний живопис XVII–XVIII ст.: Проблеми становлення і розвитку. — К., 1969; Його ж: Українське мистецтво другої половини XVII–XVIII століть. — К., 1981; Логвин Г.Н. Украинское искусство X–XVIII веков: Очерк. — М., 1963; Міляєва Л., Логвин Г. Українське мистецтво XIV — першої половини XVII ст. — К., 1963; Логвин Г.Н. По Україні: Стародавні мистецькі пам'ятки. — К., 1968; Логвин Г.Н., Міляєва Л.С., Свенціцька В.І. Український середньовічний живопис: Альбом. — К., 1976; Уманцев, Ф.С. Троїцька надбрамна церква Києво-Печерської лаври. — К., 1970; Жолтовський П.М. Художнє життя на Україні в XVI–XVIII ст. — К., 1983; Його ж: Монументальний живопис на Україні XVII–XVIII століть. — К., 1988; Овсійчук В.А. Українське мистецтво XIV — першої половини XVII століть. — К., 1985; Його ж: Українське мистецтво другої половини XVI — першої половини XVII століть. — К., 1985 та ін.
- ¹²⁸ Логвин Г., Міляєва Л. Новое о древнем украинском искусстве// Наука и человечество. — М., 1970. — С. 67–72.
- ¹²⁹ Кот С.І. Охорона пам'яток історії та культури. — С. 706.
- ¹³⁰ Докладно про Звід, історію та проблеми його підготовки як в Україні, так і в інших пострадянських країнах див.: Горбик В.О., Денисенко Г.Г. «Звід пам'яток історії та культури України» у дослідженні і охороні культурної спадщини: досвід, проблеми, перспективи. — К., 2012.
- ¹³¹ Актуальні питання виявлення і дослідження пам'яток історії та культури. — К., 1999. — Ч. 2; Історико-культурна спадщина України: проблеми дослідження та збереження. — К., 1998; Пам'ятки історії та культури України: Каталог-довідник. Зошит 1: Пам'ятки історії та культури України: дослідження та збереження. — К., 2005; Пам'яткознавчі студії в Україні... та ін.
- ¹³² Ковпаненко Н. Актуальні проблеми висвітлення мистецької спадщини...
- ¹³³ Вечерський В. Державна політика в сфері охорони історико-культурної спадщини // Хроніка-2000. — 1998. — № 27–28. — С. 590–600; Опалько Ю.В. Збереження культурно-

історичної спадщини в сучасній Україні: проблеми та перспективи // Стратегічні пріоритети. — 2007. — № 1 (2); *Прибєга Л.* Державне управління у сфері охорони культурної спадщини // Культурологічна думка: Щорічник наукових праць. — К., 2009. — № 1. — С. 133; 130–137 та ін.

¹³⁴ *Дорофієнко І.* Реставрація стародавніх малювань // Пам'ятки України: історія та культура — 1993. — № 1–6. — С. 111; *Мушинка М.* Дерев'яні церкви Закарпаття під загрозою // Пам'ятки України: історія та культура. — 1995. — № 1. — С. 102.

¹³⁵ *Бурковська Л.* Актуальні проблеми збереження творів монументального малярства в культових спорудах // Культурологічна думка: Щорічник наукових праць. — К., 2009. — № 1. — С. 153–154; *Фурман Р.* Вказ. вид. — С. 357.

¹³⁶ *Сліпченко Н., Могитич І.* Проблема збереження дерев'яних храмів в Україні // Вісник інституту Укрзахідпроектреставрація. — 2005. — Число 15. — С. 5–11.

¹³⁷ Див.: Матеріали до багатотомного «Зводу пам'яток історії та культури України»: Місто Севастополь / На правах рукопису. Режим доступу: <http://www.history.org.ua/?litera&id=9770&navStart=1>; Словник пам'яток історії та культури Автономної Республіки Крим // Матеріали до багатотомного «Зводу пам'яток історії та культури України»: Автономна Республіка Крим / На правах рукопису. Режим доступу: <http://www.history.org.ua/?libid=10091>

¹³⁸ Поточний архів Робочої групи Головної редакційної колегії «Зводу пам'яток історії та культури України» / Центр досліджень історико-культурної спадщини України Інституту історії України НАН України.

¹³⁹ Див. докладніше: *Ковпаненко Н.* Проблеми висвітлення мистецької спадщини у «Зводі пам'яток історії та культури України». — К., 2011. — С. 46–47.

¹⁴⁰ Першим в УРСР 1 липня 1990 р. був знятий пам'ятник В. Леніну в м. Червоноград Львівської області, слідом за ним демонтували низку пам'ятників вождю на теренах Львівської, Тернопільської та Івано-Франківської областей.

¹⁴¹ *Федорова Л.Д.* Пам'ятки монументального мистецтва // Проблеми збереження історико-культурної спадщини Києва. — К., 2009. — С. 245, 246.

¹⁴² Указ Президента України «Про додаткові заходи щодо вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні». Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/432/2009>.

¹⁴³ За рік в Україні знесли близько півтисячі пам'ятників Леніну. Режим доступу: <http://interfax.com.ua/>.

¹⁴⁴ Режим доступу <http://www.unian.net/society/1030377-minkult-budet-initsiirovat-vyvedenie-iz-gosreestra-vseh-pamyatnikov-kommunisticheskim-deya>.

¹⁴⁵ Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» // Відомості Верховної Ради. — 2015. — № 26. — Ст. 219. Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/317-19>.

¹⁴⁶ Методические указания по подготовке материалов Свода памятников истории и культуры народов СССР. — М., 1986. — С. 24–25, 27–29 та ін.

¹⁴⁷ Методичні рекомендації по підготовці матеріалів Зводу пам'яток. — С. 68.

¹⁴⁸ *Кот С.І.* Загальні питання висвітлення пам'яток // Актуальні питання виявлення і дослідження пам'яток історії та культури. — К., 1999. — Ч. 1. — С. 58.

¹⁴⁹ Вказ. вид. — С. 59.

¹⁵⁰ *Юренко С.* Пам'ятки археології у томах Зводу // Актуальні питання виявлення і дослідження пам'яток історії та культури. — К., 1999. — Ч. 1. — С. 286.

¹⁵¹ Див.: Видатні діячі науки і культури Києва в історико-краєзнавчому русі України: Біографічний довідник. — К., 2005. — Ч. I-II.; *Ковпаненко Н.* Архітектурно-мистецька спадщина Наддніпрянської України... та ін.

¹⁵² *Білокінь С., Корнєєва В., Федорова Л., Фурман Р., Чуліна І.* Андріївська церква, 1747–62 // Звід пам'яток історії та культури України: Київ. — Кн. I. — Ч. I. — К., 1999. — С. 155–159; *Богдалова Н., Логвин Г.* Кирилівська церква, 12–19 ст. // Там само. — С. 460–462; *Івакін Г., Кухаренко Р., Тоцька І.* Собор св. архістратиґа Михаїла, 12–20 ст. // Там само. — Ч. II. — К., 2004. — С. 675–679; *Нікітенко Н., Преловська І., Рясная Т., Тоцька І.* Собор Святої Софії, 1-а пол. 11–20 ст. // Там само. — Ч. III. — С. 1474–1502 та ін.

¹⁵³ *Овчаренко О., Отченашко В., Рилкова Л., Трегубова Т.* Трапезна палата з церквою в ім'я преподобних Антонія та Феодосія Печерських 1893–95, 1902–10 // Звід пам'яток історії та культури України: Київ. — Кн. I. — Ч. III. — С. 1311–1317; *Ленченко В., Овчаренко В., Рилкова Л.* Церква Всіх Святих над Економічною брамою 1696–98, 1906 // Там само. — С. 1320–1323; *Овчаренко О., Тищенко О.* Галерея з входом в Антонієві печери та келіями, 18–19 ст. // Там само. — С. 1334–1336; *Овчаренко О.* Церква преподобного Антонія Печерського, 16–19 ст. // Там само. — С. 1352; *Його ж:* Церква преподобного Варлаама Печерського, 1691–19 ст. // Там само. — С. 1353–1354; *Кальницький М., Овчаренко О., Трегубова Т., Федорова Л.* Покрови Пресвятої Богородиці церква з келіями 1889–90 // Там само. — Ч. II. — С. 932–935; *Авраменко О., Могилевський В., Овчаренко О.* Покровська церква, 1902–06 // Там само. — С. 927–929; *Дорофієнко І., Малакова І., Мамолат О., протоієрей Володимир Черпак, Яринич С.* Церква Покрови Пресвятої Богородиці, 1766–72 // Там само. — С. 924–926; *Єрофалов Б., Кальницький М., Малаков Д., Сердюк О., Тиманович Є.* Будинок Городецького В.В., 1901–03 // Там само. — Ч. I. — С. 182–183.

¹⁵⁴ *Піскова Л., Склярєнко Г., Смирнова Н.* Інститут теоретичної фізики ім. М. Боголюбова // Звід пам'яток історії та культури України: Київ. — Кн. I. — Ч. I. — С. 412; *Андрущенко М., Єгорова О., Піскова Е., Склярєнко Г.* Інститут фізики // Там само. — С. 413–414; *Склярєнко Г., Черна В.* Річковий вокзал, 1957–61 // Там само. — Ч. II. — С. 1055–1056 та ін.

¹⁵⁵ *Овчаренко О., Проценко Л.* Надгробки Долгорукова Д.І. та Долгорукової Н.Б., 1774 // Звід пам'яток історії та культури України: Київ. — Кн. I. — Ч. III. — К., — С. 1296–1297; *Склярєнко Г.* Надгробок Іпсіланті К.О., 1818, 1997 // Там само. — С. 1287–1298; *Овчаренко О., Рилкова Л.* Надгробок Філарета (Амфітеатрова), 1857 // Там само. — С. 1361 та ін.

¹⁵⁶ *Склярєнко Г.* Пам'ятник Андрію Первозванному, 2000 // Звід пам'яток історії та культури України: Київ. — Кн. I. — Ч. II. — С. 850; *Попель С., Склярєнко Г.* Пам'ятник Курбасу О.-З. С., 2002 // Там само. — С. 859–860; *Протас М.* Пам'ятник Грушевському М.С., 1998 // Там само. — С. 854 та ін.

¹⁵⁷ *Федорова Л.Д.* Пам'ятки монументального мистецтва // Проблеми збереження історико-культурної спадщини Києва. — К., 2009. — С. 237.

¹⁵⁸ Вказ. вид.

Розділ 6.

Пам'ятки архітектури: проблеми визначення та класифікації

Щодо пам'яток архітектури вже накопичився величезний масив літератури самого різного ґатунку. Це і солідні монографії, і невеликі брошури, і численні статті в наукових збірниках, спеціальних та популярних журналах, газетах. В наукових інституціях вже не один рік існують відповідні підрозділи, а кілька десятиліть тому були створені та працюють державні, обласні й міські управлінські структури. Адже пам'ятки архітектури — це не лише свідчення культури минулих часів, вони являють собою ще й значну матеріальну цінність, оскільки більшість споруд продовжують використовуватись за тим чи іншим призначенням. Втім, як це не парадоксально, чіткої відповіді на питання: а що ж таке пам'ятка архітектури, чим вона відрізняється від інших споруд, ми не знайдемо ні в попередніх, ні в сучасних законах, ні в матеріалах захищених дисертацій, хоча чимало з них присвячувалося виявленню та збереженню архітектурної спадщини. Відсутність певних принципів у відборі об'єктів та включення їх до списків пам'яток як місцевого значення, так і національного, призводить до того, що не лише в Києві, а й у кожній області, відповідно компетенції працівників, під охорону беруть те, що вважають доцільним, або навпаки навмисно ігнорують високохудожні твори, щоб не мати клопоту з їхнім збереженням.

Історія питання

Розуміння суспільством того, що собою являє пам'ятка архітектури, знаходить своє відображення передовсім у законодавстві країни. Це наочно підтверджується оглядом правових актів низки європейських країн. Так, в Англії вважалось, що архітектурними пам'ятками є такі, «збереження яких має суспільне значення, завдяки історичній, архітектурній, меморіальній, художній або археологічній цінності, що в них міститься»¹. Подібні формулювання, де не було конкретного визначення суті предмета, а лише наголошувалось на суспільній, науковій, культурній та іншій значущості, мали місце і в інших країнах. В Швейцарії щодо архітектурних пам'яток фіксувалось: «споруди, що мають значення для історії та історії мистецтва», або йшлося «про пам'ятки, що представляють для країни історичний інтерес»². В Німеччині застосовувалось більш розгорнуте формулювання: «Всі нерухомі і рухомі предмети, котрі походять

від закінченого культурного періоду і як характерні свідки часу свого виникнення мають особливе значення для розуміння мистецтва і художньої промисловості та її історичного виникнення, для знання старовини і для історичного дослідження взагалі, а також для збереження історичних спогадів про події, що мають видатний історичний інтерес — суть пам'ятки в змісті цього закону і підлягають піклуванню держави»³.

Не менш еkleктичними в своїй основі виявились вправи юристів і реставраторів в Російській імперії на початку ХХ ст. Тут стверджувалось, що пам'ятками зодчества можуть бути такі, що «мають значення за своїм походженням, художнім досягненням, історичної або археологічної цінності», а також ті, «котрі визнані такими, що мають значення історичного пізнання і любові до вітчизняної історії»⁴.

Таким чином, переважно варіюється теза щодо значення об'єкта для сучасного суспільства. При цьому особливий наголос робиться на тому, що об'єкт має бути давнім, «історичним», тобто свідком минулої доби, низці законів ідеться також про «художню вартість». До речі, ці уточнення також в основному зумовлювались конкретизацією тези **значення**. Однак у всіх нормативних актах не відображено головне питання — а що ж собою конкретно являє об'єкт охорони; **що таке твір архітектури?** І це досить дивно. Адже вже на зламі ХІХ–ХХ ст. відбулися докорінні зміни в мистецтвознавстві взагалі і архітектурознавстві зокрема. Нагадаємо, які та що саме.

Першу серйозну спробу визначити суть архітектури і генезису її стильових форм зробив Готфрід Земпер. У низці теоретичних праць («Про формальні закономірності прикрас та їх значення як художніх символів», «Про походження деяких архітектурних стилів», «Стиль в технічних і тектонічних мистецтвах, або практична естетика»⁵) він розглядав стиль як історичне явище і закони його формоутворення пов'язував із функціональним призначенням споруди, будівельними матеріалами і способами їх обробки.

Вирішальне значення для подальшого розвитку архітектурної науки та й усього мистецтвознавства мали праці швейцарського дослідника Генріха Вьольфліна «Ренесанс і бароко», «Класичне мистецтво», «Основні поняття історії мистецтв. Проблема еволюції стилю в новому мистецтві», «Італія і німецьке почуття форми» (російський переклад «Искусство Италии и Германии эпохи Ренессанса»)⁶. Виходячи з еволюції людського бачення, він виробив суворо наукову методологію дослідження, винайшов об'єктивні критерії аналізу архітектурного твору і художньої епохи, сконцентрувавши всю увагу на проблемі форми. Згідно з думками вченого художнє бачення людини має чітку логіку і протікає закономірно на всіх етапах розвитку суспільства.

Другим видатним вченим, який теж виступив на зламі XIX–XX ст., був Алоїз Ригль — родоначальник блискучої віденської мистецтвознавчої школи. Генетичний розвиток мистецтва він теж бачив в еволюції художніх форм, які відбуваються згідно з «художньою волею», котра й визначає стиль. У своїх працях «Питання стилю» «Пізньоримська художня промисловість» та інших він показав безпідставність тверджень Г. Земпера та його послідовників, як виводили генезис й еволюцію архітектурного стилю, розвиток пластичних форм з будівельних матеріалів, техніки та функціонального призначення⁷. На жаль, незаперечні аргументи А. Ригля залишилися невідомими, точніше незрозумілими, багатьом зодчим XX ст. Дехто з них і до тепер вважає, що розвиток архітектури передовсім зумовлений технічним прогресом, використанням будівельних матеріалів, створеними з них новими конструкціями, а також функціональним призначенням будов відповідно до того соціально-економічного ладу, який безперервно розвивається й змінюється.

Значний внесок у розуміння природи архітектури і теорію стилю внесли й інші представники віденської школи. Так, Макс Дворжак («Ідеалізм і натуралізм в готичній скульптурі живопису», «Історія італійського мистецтва») вважав, що в архітектурі поряд з плавною еволюцією форм відбуваються революційні перевороти, катаклізми, а саме мистецтво не є самостійною сферою, яке розвивається за власними, тільки йому притаманними законами, а підпорядковується загальним чинникам розвитку духу⁸. Продовжувачем А. Ригля учнем М. Дворжака був К. Свобода, який у низці праць («Пізньоримські палаци і вілли») аналітично розглянув історію античного зодчества⁹.

Плідно розвивав теорію архітектури в той час А.Е. Бринкман, про що свідчать його праці «Площа і монумент як проблема художньої форми», «Пластика і простір як основні форми художнього виразу», «Архітектура XVII і XVIII століть в романських країнах», «Містобудування»¹⁰. Серед інших дослідників, що працювали в цьому напрямі, на особливу увагу також заслуговують П. Франкль («Ренесансна архітектура в Італії», «Фази розвитку нової архітектури», «Ранньосередньовічна і романська архітектура»), А. Бенуа («Архітектура античності»), Г. Зельдмайр («Перша архітектурна система середньовіччя», «Борроміні»), Е. Кауфман («Архітектурні теорії французької класики і класицизм» тощо), Е. Буржуа («Стиль ампір»).

Бажання зрозуміти тенденції розвитку світового мистецтва архітектури, зробити свій внесок у їх теорію спостерігалось також в Україні і Росії. Про це свідчать праці одного з перших академіків Української Академії наук Федора Шміта — «Мистецтво, його психологія, його стилістика, його еволюція», «Мистецтво: Основні проблеми теорії та історії»¹¹

і таких видатних російських вчених, як Олександр Габричевський («До питання про будову художнього образу в архітектурі», «Проблема архітектурного синтезу як взаємної організації простору і маси», «Простір і маса в архітектурі»¹² та Олексій Некрасов («Дане і мислиме в просторових мистецтвах з точки зору сприйняття простору», «Російський ампір», «Давньоруське зодчество XI–XVII століття»¹³). Поряд з ними в 20-і та у 30-і роки ХХ ст. в СРСР із змістовними працями також виступали Давид Аркін («Архітектура епохи Французької буржуазної революції», «Образи архітектури»), Микола Брунов («Пропорції античної і середньовічної архітектури», «Дворцы Франции XVII–XVIII вв.», «Нариси з історії архітектури» в двох томах), А. Бунін, В. Зубов, Б. Віппер та інші дослідники.

Таким чином, в перших десятиріччях ХХ ст. спостерігалось піднесення історико-архітектурної науки, висловлено чимало чітких відповідей на кардинальні питання щодо суті архітектури взагалі, її розвитку на різних етапах, особливостях окремої архітектурної пам'ятки. Однак усе це залишилось поза увагою широкої громадськості і, зрозуміло, законодавців. Пояснити це явище доволі просто — це творча спрямованість архітектурної діяльності того часу. Адже, як це не парадоксально, але дослідження глибинної суті мистецтва за часом збіглися з бажаннями взагалі ліквідувати мистецтво.

Революційні ідеї щодо суспільного переустрою були притаманні не лише Російській імперії. Вони спостерігались у ряді європейських країн і на щастя для людства виявились реалізованими лише в одній країні. Зрозуміло, вони віддзеркалювались в новому мистецтві, у появі й розвитку різних кубізмів, футуризмів, пуризмів, конструктивізмів, функціоналізмів, експресіонізмів та інших. Найпоследовніше суть всіх цих «ізмів» була викладена в платформі Пролеткульту, один із головних постулатів якої був — відправити всю культуру класового суспільства, тобто тисячолітньої історії людства, «на смітник історії». Зрозуміло, що ставити і вирішувати кардинальні питання щодо розвитку охорони культурної спадщини в таких умовах було недоречно.

Між іншим, суть архітектурної концепції у конструктивізму, пуризму, функціоналізму, експресіонізму, що безперечно панували в 1920-і роки, була однаковою. Відзначались лише їх галасливі маніфести. А в реальності, при виконанні своїх праць всі вони справді викидали «на смітник історії» всі надбання зодчества і створювали споруди, які наочно нагадували будівлі первіснообщинного ладу, тобто того часу; коли архітектури як такої ще не було і лише відбувався процес її формування. Щоб не бути голослівним у такому обвинуваченні, назвемо знамениті п'ять хрестоматійних принципів одного з лідерів «нової архітектури» «геніального»

Ле Корбюзьє і пригадаймо їхні аналоги: 1) будівля на стовпах, що заміняють перший поверх «—►» поселення на палях I тисячоліття до н. е.); 2) плоский дах із садом «—►» всі дольмени мали саме такий дах, а сади висаджували на дахах в епоху Шумера і Вавилону (знамениті сади Семіраміди); 3) вільний план, оскільки будь-яке розташування перегородок, зумовлювалось каркасною системою «—►» простір більшості будівель первісних людей, який розривався на неформлені шматки і не залишався у пам'яті; 4) горизонтальне вікно «—►» волокове вікно у дерев'яних зрубних напівземлянках та будівлях доісторичної давнини; 5) вільне вирішення фасаду, яке на практиці реалізувалось у величезні гладенькі площини з різними отворами «—►» стіни дольменів, мегаронів тощо.

Не дивно, що саме в СРСР, — у країні, де утворилась відповідна антигуманістична тоталітарна система, і спостерігався в 1920-і роки розквіт конструктивізму та інших так званих передових течій в архітектурі. Як відомо, майстри конструктивізму були знову «піднесені на п'єдестали» (чимало з них залишилось там до цього часу) в 1960–1970-і роки, коли внаслідок хрущовських реформ архітектуру оголосили надмірністю і розгорнулось масове будівництво типових коробок в типових мікрорайонах, спрямованих на виховання не людей, а типових роботів.

Цей невеликий відступ від теми про розуміння пам'ятки архітектури ми дозволили собі для об'єктивної неупередженої оцінки тих споруд і комплексів, котрі були зведені у ті роки і чимало яких зараз зараховуються до числа пам'яток.

Слід, однак, відзначити, що справи, пов'язані з реставрацією, не припинялись в СРСР навіть в 1920-і роки. З одного боку, це пояснюється тим, що поряд із конструктивістами залишалось чимало людей, які шанували старовину і класику. А з другого, реставрація Московського Кремля та споруд навколо нього зумовлювалось прагненням влади до упорядкування своєї резиденції і надання їй належного лоску, а Софійського собору в Києві чи оперного театру в Одесі — бажанням показати турботу Комуністичної партії щодо культури. Ці акції були однак вкрай нечисленними. Одночасно під гаслами боротьби з «релігійним дурманом» та буржуазними пережитками по-варварськи нищились сотні соборів, церков, палаців, особняків — скарби культури України. Що ж до реставрації творів образотворчого мистецтва, то її державна підтримка багато в чому пояснюється передусім меркантильними міркуваннями — ці твори розглядались як капітал, який можна пристойно реалізувати для вирішення деяких економічних проблем країни, зокрема індустріалізації, або належного фінансування агентурної мережі за кордоном, створення й підтримку там кишенькових комуністичних партій.

Професійна теорія архітектури стала непотрібною для тоталітарного режиму, вона ніяк не вписувалась в його марксистські догми. Тому вже

наприкінці 1920-х років розпочались репресії щодо провідних вчених. В 1929, 1935 і 1941 рр. заарештовували О. Габричевського, який по кілька місяців проводив у тюрмах, перебував у засланні, відлучався від роботи. В 1933 р. було заарештовано Ф. Шміта і через чотири роки його розстріляли. В 1938 р. заарештовували О. Некрасова, і 1950 р. засуджений помер у засланні. Не маючи ніяких джерел і літератури та спираючись лише на свою пам'ять, він вечорами після важкої праці на лісоповалі писав у таборах «Теорію архітектури», яку, ймовірно, вдалося передати на волю. Її видано в 1991 р. в обсязі 43 друк. аркушів тексту без ілюстрацій¹⁴. За своєю якістю, глибиною розуміння проблематики ця праця набагато вища, ніж все написане на цю тему колективами теоретиків архітектури в наукових інститутах та професорів у вищих навчальних закладах.

Менш жорстокі, але доволі ефективні засоби були вжиті працівниками «органів» щодо інших вчених. Спроби більш-менш професійного аналізу архітектурних творів або явищ відразу отримували ярлик «формалізм», що начебто походив від «ідолопоклонства перед буржуазною наукою», а ще точніше — перед «лженаукою», бо єдину правильну науку могли творити лише советські вчені.

В роки Другої світової війни намітились кризові явища у комуністичній ідеології. Під страхом смертельної загрози режим зрозумів, що порятунку можна, лише звернувшись до традиційних цінностей людства. Адже народ не бажав захищати так звані соціалістичні завоювання і мати за взірць революційних діячів. Тому були реабілітовані національні герої, славетні сторінки багатовікової історії. В цьому відношенні показово встановлення державних нагород — орденів Суворова, Кутузова, Ушакова, Нахімова і Богдана Хмельницького, а не Чапаєва чи Щорса, хоча дещо раніше пам'ятник Нахімову в Севастополі зруйнували.

Патріотичне піднесення суспільства зберігалось і по тому, як замовкли гармати. Крім того, жахливі руйнації під час військових боїв та фашистської окупації, що зазнала культурна спадщина, використовувались советською владою для підрахунків репарацій, які виставлялись переможеному супротивнику. У зв'язку з цим незабаром розгорнулась робота по виявленню й взяттю на державний облік пам'яток архітектури. Як урядова структура почало працювати Управління у справах архітектури, чільне місце в діяльності котрого посідав відділ охорони пам'яток архітектури (пізніше інспекція), що очолював і координував роботу з підготовки і затвердження 1957 р. списку пам'яток республіканського значення¹⁵.

У повоєнні десятиліття розвиток архітектурної науки був доволі суперечливим. З одного боку, була організована Академія архітектури

УРСР і в ній створено Інститут історії і теорії архітектури. А з другого, — ідеологічні утиски і репресії щодо провідних вчених принесли потрібні для компартійної влади результати. Згідно з постановами партійних органів та положеннями історичного матеріалізму весь розвиток архітектури пояснювався станом соціально-класової структури суспільства і його виробничих сил. Аналіз композиційних засобів було підмінене описом фасадів, оздобленням інтер'єрів і архітектурних деталей. Історія архітектури по суті перетворилась в більш-менш розгорнутий перелік таких описів, де будівлі виявились згрупованими за типологічною ознакою. А наукова вартість оригінальних досліджень пам'яток або творчості зодчих оцінювалась насамперед кількістю знайдених в архівних сховищах нових, раніше невідомих фактичних матеріалів. В результаті замість досліджень про архітектуру з'явилися праці з історії проектування й будівництва. Тобто історія архітектури виявилась зміненою історією будівництва. На жаль, ці тенденції і понині залишились панівними в сучасному українському архітектурознавстві.

Понад те — перекручувались реальні події, внесок російського зодчества навмисно перебільшувався, з історії вітчизняної архітектури викреслювались деякі стильові етапи. Наприклад, вважалось, що в Росії, як найбільш культурній європейській країні початку ХІХ ст., зодчі не могли працювати в стилі ампір, оскільки він зародився у Франції. І тому тут архітектори начебто продовжували розвивати та удосконалювати стиль російського класицизму.

Всі праці українських дослідників виконувались з оглядкою на те, що робилось у Москві «старшим братом». 1951 р. виходить друком «История русской архитектуры: Краткий курс», а через шість років (1957 р.) — «Нариси історії архітектури України (дожовтневий період)». Збігаються не тільки загальні підходи до викладу матеріалу, а й періодизація, повторені такі самі упереджені оцінки архітектурних явищ. Крім того, спостерігаються дуже дивні речі. Наприклад, Київську Русь офіційно вважали колискою трьох братніх народів — російського, українського та білоруського. Тому росіяни включили у свою «Историю» не тільки розділ про централізовану Київську державу, а й про розвиток всіх давньоруських міст в добу феодальної роздрібненості. Автори ж «Нарисів» вважали, що український народ народився лише у частині цієї «колиски» і стародавню історію України можна розглядати лише в межах сучасних державних кордонів. На практиці виходило, що Київська Софія то наша, а от Новгородська чи Полоцька — це вже сусідів. Культуру Переяслава, Чернігова. Галича, Володимир-Волинського та інших міст на теренах сучасної України слід розглядати і росіянам, і українцям, а от Суздаля, Володимира на Клязьмі, Пскова, Смоленська, Рязані — українцям заборонено. Тобто за хутір Михайлівський їм виходити не можна.

Синдром «старшого брата» продовжував існувати і при виданні шеститомної «Історії українського мистецтва», якщо її порівняти з 13-томною «Историей русского искусства». Там теж спостерігалась та сама дивна картина. Згідно з положеннями в працях вітчизняних дослідників не було українського класицизму, ампіру тощо, все найкраще на теренах України будувалось завдяки братській допомозі росіян¹⁶.

Хрущовська «відлига» якщо й мала місце, то лише в літературі та образотворчому мистецтві. В архітектурі й пам'яткоохоронній справі все було навпаки. Замість архітектурних творів почали зводити незграбні типові коробки, архітектуру взагалі замінили будівництвом. Зрозуміло, Академія архітектури з її науковими установами стала непотрібною і незабаром її було ліквідовано. В Україні не залишилось навіть вченої ради для захисту кандидатських дисертацій. Одночасно взяли і за пам'ятки. В 1963 р. майже вдвоє зменшився список пам'яток архітектури республіканського значення¹⁷. Жодної будівлі не було взято обласними виконкомами під охорону як пам'ятки місцевого значення, хоча таке право вони отримали, і до пам'яток історії або мистецтва зараховували численні будівлі, пов'язані з революційними подіями, або бетонні й гіпсові зображення партійних вождів, революціонерів.

Після усунення М. Хрущова партійні функціонери зрозуміли, що «наламали дров» не тільки в галузі сільського господарства та при здійсненні усіляких адміністративних реорганізацій. Претензія на імідж цивілізованої держави вимагала від СРСР мати пам'ятники культури і якимось чином піклуватись про них. У 1967 р. ухвалили постанову про підготовку томів Зводу пам'яток історії та культури. Але в Україні її було сховано «під сукно». Зате в 1966 р. тут, як і в інших республіках СРСР, з'явилося Українське Товариство охорони пам'ятників історії та культури. Воно отримало значні матеріальні ресурси у зв'язку з відрахуванням коштів від державних підприємств — так званих колективних членів. Але при цьому ніякої відповідальності за збереження пам'яток від навмисного знищення, котре не припинялось, Товариство не несло, оскільки вважалось громадською організацією без владних повноважень. Уся його діяльність спрямовувалась на «примноження пам'яток советського народу». Що можна вигадати безглуздіше, ніж це гасло? Адже пам'ятки — це свідки минулого. І якщо вони збереглись, то їх можна тільки виявляти і досліджувати, але ніяк не «приумножувати». В ролі пам'яток стали виступати різні скульптурні витвори, які виготовлялись з бетону, гіпсу, іноді каменя і, незважаючи на свою низьку якість, заповнювали площі й сквери в населених пунктах і підприємствах. На масове виготовлення та урочисті відкриття зображень вождів, революціонерів і советських героїв, встановлення різноманітних меморіальних дощок в основному і виділялись «благодійні» кошти Товариства.

Незабаром почалась кампанія паспортизації «примноженої культурної спадщини советського народу». Виявилось, що в містах і селах республіки встановлені тисячі бетонних та гіпсових ідолів. Постало питання про законодавче закріплення «досягнень». Статті про охорону пам'яток були лицемірно включені в брежнєвську Конституцію СРСР і відповідні республіканські репліки, одночасно в 1976–1978 рр. прийняли союзний і республіканський Закони про охорону і використання пам'яток історії та культури.

Користуючись нагодою, шанувальники архітектурної спадщини, розгорнули роботу і за короткий термін підготували необхідні матеріали про нові об'єкти. Список пам'яток містобудування і архітектури збільшився майже вдвічі і вже налічував 1790 одиниць. Крім того, в урядову постанову вдалось записати рядок щодо публікації ілюстрованого каталогу. І в 1983–1986 рр. було випущено 4-томне добре ілюстроване довідкове видання¹⁸.

Сучасний стан проблематики

Пошуки визначення пам'яток. Після розвалу Союзу незалежна, самостійна Україна отримала власну Конституцію. Але ще ціле десятиліття продовжував діяти згаданий Закон про охорону і використання пам'яток історії та культури. Тому на його принципових засадах і положеннях слід зупинитися окремо, при розгляді сучасних проблем.

Передусім, розуміння предмета починається з його визначення. На відміну від попередніх законодавчих актів, де наголошувалось лише на значенні культурної спадщини, тут наведено дефініцію. Вона виглядає наступним чином: «Пам'ятки містобудування і архітектури — архітектурні ансамблі і комплекси, історичні центри, квартали, площі, вулиці, залишки стародавнього планування і забудови міст та інших населених пунктів; споруди цивільної, промислової, військової, культової архітектури, народного зодчества, а також зв'язані з ними твори монументального, образотворчого, декоративно-прикладного, садово-паркового мистецтва, природні ландшафти»¹⁹. На жаль, як про це йдеться і в розділі про пам'ятки містобудування, таке визначення являє собою перелік можливих об'єктів охорони без визначення чітких критеріїв їх поцінування. Тим самим воно надає простір для прийняття самих безглузких рішень, можливості зараховувати до пам'яток будівлі якої завгодно якості і якого завгодно часу, навіть зведені вчора. Це, між іншим, спостерігається навіть зараз, коли за Указом Президента України до пам'яток віднесені об'єкти на майдані Незалежності. За вказівками керівних органів до списку пам'яток вносять споруди, які взагалі не відповідають елементарним вимогам автентичності. Численними прикладами є так звані новороби.

Такі дії відверто спрямовані проти збереження спадщини. Адже виходить, що можна зносити пам'ятники і потім на їхньому місці або поряд споруджувати щось подібне і називати це пам'ятками.

До речі, на початковому етапі роботи над Зводом пам'яток в московських наукових установах ще у 1972 р. пропонувалась більш професійна дефініція: «Пам'ятками архітектури є твори будівельного мистецтва (окремі споруди, групи будівель, містобудівні комплекси і паркові ансамблі) визначеного художнього рівня, створені в різні історичні періоди і котрі відобразили у своєму художньому образі, в структурі, розплануванні, конструкціях, композиційному ладі та декоративному вбранні характер життя, громадських, побутових і трудових процесів, а також естетичні погляди тієї епохи, до якої вони належать»²⁰.

Таке визначення архітектурних пам'яток виглядає доволі пристойним, оскільки в ньому наголошується дві найважливіші риси — художній рівень і натяк на хронологічну відстань (історичний період). Безумовно, не слід було ускладнювати дефініцію, перевантажувати її висловлюваннями щодо того, в чому і що має відображати архітектурний твір. Адже кожна будівля відображає і духовні тенденції часу; і художні смаки суспільства, і рівень розвитку будівельної техніки, і побутові чи трудові процеси, і національні особливості тощо.

Однак це в основному грамотне визначення не було прийнято чиновними функціонерами при підготовці Закону і незабаром про нього майже забули. Ну а потім, як десятиліттями звикли у советській науці, всі стали цитувати освячену в партійних кабінетах дефініцію, наведену в Законі СРСР, який продовжував діяти до 2000 р.

Незважаючи на свою еkleктичність і безпорадність, це освячене партійними постановами «визначення» схвалювалося і цитувалося не тільки в документах, постановах, інструкціях державних органів, а й в періодичній пресі та популярній літературі. Без будь-яких застережень і критичних зауважень його наводили і в наукових працях. Це наочно підтверджують і вступні статті до таких масштабних видань, як 4-томний ілюстрований довідник-каталог «Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР» та каталог-довідник «Памятники истории и культуры Украинской ССР»²¹.

Лише через 10 років після прийняття Закону, тобто в 1988 р., цікаву спробу в загальнорадянському масштабі переглянути формулювання Закону зробив московський дослідник Ю. Ранінський. Він стверджував: «Пам'ятками архітектури слід вважати архітектурні твори, які мають історичну, наукову, художню або іншу культурну цінність, зберігають достатню повноту архітектурних форм, що підлягають охороні у конкретному просторі і визначають своїми формами всі подальші реконст-

руктивні заходи у цьому просторі»²². Позитивними якостями цього визначення, завдяки чому воно підтримувалось численними дослідниками, є наголос на тому, що кожна архітектурна пам'ятка повинна мати художню цінність і те, що її потрібно охороняти разом із навколишнім середовищем. Однак і тут є чимало вад і недоліків.

По-перше, оптимальне визначення предмета не повинно містити заходів щодо його охорони чи використання. Адже це справа зовсім інших інструкцій і роз'яснень. По-друге, незрозуміло — про який простір навколо споруди йдеться. Якщо про штучне середовище, створене зазначеною та іншими будівлями, то перед нами вже об'єкт містобудування, а якщо споруда одиночна, то докільля — це вільне місце і повітря, внаслідок чого вислів втрачає зміст. Сумнівною виглядає і думка щодо «повноти архітектурних форм». А як бути з руїнами стародавніх фортець чи храмів? Безумовно, поняття «повноти» не має права на існування у визначенні, воно потребує спеціального тлумачення, щоб з одного боку не втратити напівзруйнованих споруд, а з другого — не відносити до архітектурних пам'яток суто археологічні об'єкти у вигляді залишків фундаментів, які знаходяться в глибині землі і не формують існуючого середовища.

Порівнюючи три існуючих на початок 1980-х років вищенаведених визначення пам'яток архітектури і готуючись до роботи над томами «Зводу пам'яток історії та культури», в Україні було визнано найдоцільнішим запропоноване в 1972 р. московськими дослідниками²³. Тоді як реставратори у своєму словнику, виданому в 1990 р., при визначенні пам'ятки архітектури процитували (без посилання) визначення Ю. Ранінського²⁴.

Більш самостійною слід визнати дефініцію, наведену в праці П. Безродного: «Визначна споруда або витвір мистецтва, що є частиною культурного надбання країни і охороняється законом»²⁵. Безперечним позитивом у цьому стислому і ясному формулюванні є те, що пам'яткою визнається винятково визначна будівля, а також відсутні хитромудрі міркування щодо її наукового, культурного та іншого значення.

Мабуть нерідко буває так — коли формується певна наукова галузь, зокрема пам'яткознавство, в котрій мають місце прогалини, то її намагаються заповнити своїми пропозиціями дилетанти. Тому поряд з іншими свій гідний «внесок» у розуміння суті пам'яток вирішили зробити вітчизняні теоретики архітектури²⁶. Наприклад, у термінологічному словнику 1995 р. стверджується, що є архітектурні пам'ятки і є пам'ятки архітектури²⁷. Перші — це, мовляв, споруди, де відбувались історичні події (тільки чому вони архітектурні пам'ятки, а не просто будівлі?), а другі — це архітектурні твори. Цікаво, а як можна було б розмежувати історичні

пам'ятки та пам'ятки історії, археологічні пам'ятки та пам'ятки археології? Важко збагнути. А щодо мистецтва, виходить, що мистецька пам'ятка — це невдала праця майстра, чи робота, виконана поганим художником, а от пам'ятка мистецтва — це вже високохудожній твір. Але оскільки всі вони пам'ятки, то вимагають охорони і збереження. Так? Тобто виходить, що є пам'ятки першого і другого сорту. Подібні «наукові» вправи є або нісенітницею, або свідченням кабінетного теоретизування, не пов'язаного з реальним життям та існуючою спадщиною.

Подібне змішування різних понять бачимо і у визначенні пам'яток архітектури.

Виявляється, що вони існують у двох іпостасях. До перших можуть належати, крім будинків, кресленики, укази, будівельні норми тощо. Мабуть автор не знає про існування пам'яток документалістики. Другі — це нерухомі. Їх визначення зроблено з деяким врахуванням існуючих, цитуємо: «Один із різновидів нерухомих пам'яток історії і культури; будинок, споруда, комплекс (ансамбль), які найбільш повно втілили у собі характерні риси окремих етапів розвитку архітектури, стилю, почерку видатного майстра, а також того чи іншого функціонального типу будівлі, і тому охороняються державою. Пам'ятками можуть бути як унікальні за своєю соціальною значущістю або архітектурно-композиційними якостями споруди, так і масові, які стали унікальними внаслідок зникнення інших споруд, аналогічних за функціями, стильовими характеристиками тощо»²⁸.

І знову проглядається необізнаність автора, зокрема незнання щодо існування пам'яток історії. Якщо йдеться про те, щоб зберегти для нащадків в одному чи кількох містах, наприклад, у якості масового будівництва зразок п'ятиповерхової панельної «хрущовки», то він має знати, що місце такому витвору не серед пам'яток архітектури, а серед пам'яток історії. Адже саме там існує такий тип, як «пам'ятки виробничої діяльності», в якому може знаходитись і один із витворів радянських будівельних комбінатів 1960–1970-х років.

В широкому аспекті на проблематиці пам'яткознавства в останнє десятиліття зосередився Л. Прибега. І хоча власної дефініції пам'яток архітектури він не пропонує, однак у низці статей слушно загострює увагу на двох аспектах, які нерідко ігнорують, проте вони уявляються дуже важливими. Перше, це автентичність щодо потреби неодмінного врахування істинного стану і залишків від історичної будівлі, саме завдяки яким її і можна вважати пам'яткою²⁹. Друге, це здійснення ретельного морфологічного аналізу матеріальної структури пам'ятки — стін, перекриттів, поверхонь тощо³⁰. Втім, подібний розгляд дещо однобічний, оскільки мова йде лише про архітектурну масу і не розглядаються

особливості того простору, який сформований цією масою і на кожному історичному етапі мав специфічні особливості.

Поняття пам'ятки архітектури. Для повного розуміння суті архітектурної пам'ятки слід зауважити, як це не дивно, що таке архітектурний твір, інакше кажучи — твір архітектури. Адже працею кількох поколінь вчених-дослідників і архітекторів-практиків ці, здавалося б зрозумілі навіть на побутовому рівні поняття виявилися заплутаними.

По-перше, вже кілька століть майже кожен, хто говорить або пише про архітектуру, вважає обов'язковим згадати формулу давньоримського інженера і архітектора Вітрувія, який вважав, що основними якостями архітектури є міцність, користь і краса. Як відомо, дане визначення архітектури, так само як і регламентація композиційних засобів, вироблення ордерних канонів свідчить про цілковито раціоналістичне розуміння зодчества, відверту недооцінку художніх проблем. Це власне й було властиво давнім римлянам, які погано усвідомлювали різницю між будівництвом і архітектурою, часто-густо використовуючи для створення представницьких споруд талановитих митців підкорених народів, зокрема греків. Втім ця тріада Вітрувія, повторена великими майстрами доби Ренесансу і Класицизму і освячена їх безумовним авторитетом, у подальшому стала основою для загальної характеристики архітектури і аналізу окремих споруд. Зрозуміло у наш вік наукового і технічного прогресу ці терміни були замінені на конструктивність, функціональність і естетичність. Але суть залишилась тією самою.

Щоб не бути голослівним, наведемо цитату з статті «Архітектура» в енциклопедії «Мистецтво України», видано в 1995 р.: «Архітектурі притаманні три діалектично пов'язані властивості: функціональна, що зумовлює тип і призначення будівлі; конструктивна, до якої належать засоби створення споруди; художня. Головні засоби створення художнього образу в архітектурі — формування простору й архітектоніка, а також симетрія й асиметрія, контрасти, ритм, пропорції, масштаб. Ці засоби доповнюються різними прийомами обробки поверхні споруди...»³¹. Не будемо торкатися двох останніх речень, тут чимало є спірного, щодо переліку засобів гармонізації архітектурного твору. Звернемо увагу лише на те, що і в останньому з останніх фундаментальних видань, котре надруковано в Україні, повторені заявлені твердження щодо славнозвісної тріади, вже давно спростовані. Та й вислів «діалектично» недоречний, бо добре відомо, що для діалектичного розгляду явищ треба визначити не три, а дві позиції. В архітектурі це — утилітарність і естетичність, іншими словами матеріально-практична основа і образний вираз. Тільки тоді стосовно архітектури можна розглядати дію таких законів діалектики, як перехід

кількості в якість, єдність і боротьба протилежностей, заперечування заперечення, низки категорій, зокрема співвідношення змісту і форми. Але справа не в цьому.

Суть архітектури не розкривається вітрувіанською тріадою, а полягає у створенні **просторового середовища** за допомогою **мас** і саме **взаємодія просторів з масами** визначає образ архітектурного твору. Це було доведено ще в 1920-і й 1930-і роки видатними науковцями, про яких йшла мова вище. Ну а після того, як почав зникати переляк перед ідеологічними доктринами могутнього ЦК і його репресивними органами, про це знову згадують. Яскравим прикладом є праця самого авторитетного російського теоретика архітектури А. Іконнікова; в монографії якого одна з п'яти глав називається «Пространство и масса в образовании архитектурной формы»³².

Під кутом розгляду співвідношення мас і просторів ще належить розглянути історію вітчизняного зодчества. Так, навіть поверховий аналіз архітектурної спадщини середньовічної України свідчить, що тут мали місце риси, започатковані в класичному мистецтві Сходу. Це принципи дематеріалізації архітектурної маси, монолітність об'ємів, абстрактність орнаментальних композицій, наявність в тих же масах органіки. Зовсім не розроблено просторовий компонент архітектурних творів, тобто формування кінцевого і нескінченного, статичного і динамічного, поздовжнього і поперечного, цілісного, аналітичного, диференційованого, конкретного й апіорного просторів.

Зрозуміло, саме під кутом співвідношення **простору і маси** треба розглядати і пам'ятники архітектури. Щоб сформулювати ясне і чітке їх визначення, слід не заплутувати питання набором слів про роль об'єкта в культурі народу, наукову та іншу значущість — адже все це риси, притаманні пам'яткам взагалі, а необхідно виходити з двох основних рис, властивих саме архітектурним об'єктам.

Перше, це споруда має бути збудованою в минулу історичну епоху, адже лише належна хронологічна відстань дозволяє дати їй неупереджену оцінку, і, зрозуміло, враховувати, наскільки вона зберегла автентичні риси. Цих вимог дотримуються у більшості європейських країн³³.

Друге, споруда повинна відображати естетичні уподобання свого часу, а не лише рівень будівельної техніки чи функціональні потреби. Тобто бути архітектурним твором, а не продуктом будівництва.

Враховуючи вище висловлене, визначення пам'яток архітектури може бути максимально лаконічним і сформульоване наступним чином: **«Пам'ятками архітектури є збудовані у минулі історичні періоди, високохудожні автентичні архітектурні твори»**. Між іншим, наведена дефініція (без прикметника «автентичні») була вже оприлюднена і поки що ніяких критичних зауважень не отримала³⁴.

Класифікація пам'яток. У другій половині ХХ ст. основний розвиток теоретичних питань, пов'язаних з пам'ятками архітектури, завдяки характеру тогочасного радянського архітектурознавства, а також особливостям офіційної дефініції виявився спрямованим на створення перш за все **типологічної класифікації**. Спочатку вона набула такого вигляду:

– пам'ятки житлової архітектури — міські і сільські житлові будинки та пов'язані з ними господарські будівлі, палаци, особняки, замські та міські садиби, замки;

– пам'ятки цивільної громадської архітектури — споруди і комплекси громадського характеру, адміністративні споруди, присутствені місця, навчальні заклади, театри, музеї, клуби, бібліотеки, лікарні, наукові установи; торгівельні будівлі, вокзали, станції міського транспорту і таке інше;

– пам'ятки культової архітектури — монастирі, собори, церкви, дзвіниці, трапезні, каплиці, мечеті, медресе, мавзолеї, костели, кірхи, синагоги, катакомби, скити, цвинтарі, дорожні хрести тощо;

– пам'ятки військово-оборонного зодчества — кремлі, фортеці, вали, рови, бастіони, башти і таке інше;

– пам'ятки промислової архітектури та інженерного мистецтва — старовинні солеварні, заводи, лісопилки, майстерні, рудні; набережні, мости, іригаційні системи, водяні млини і вітряки, енергетичні, складські та інші споруди;

– архітектурні монументи — тріумфальні арки, обеліски, колони, стели, архітектурні надгробки тощо³⁵.

Якщо критично оцінювати наведену класифікацію з позицій її користувачів, то можна багато чого побачити відсутнього і додати нових типів. Наприклад, серед пам'яток житлової архітектури не показані будинки для тимчасового проживання — готелі, притулки тощо, серед громадських споруд немає фінансово-кредитних споруд (банків, казначейств, бірж, ощадних кас), будинків для зв'язку (поштових станцій і поштамтів, митниць) та інших. Серед пам'яток культової архітектури не відзначені караїмські кенаси. зате помилково вказані медресе, які являлись не місцями для молитов, а передовсім для навчання; до речі, в дореволюційних спорудах університетів, училищ і навіть гімназій, як і в медресе, також часто містились зальні приміщення для відправлення божої служби.

Однак справа не лише в цих уточненнях. Грубою помилкою виконавців є мішанина з окремих споруд і комплексів. Так, садибу не можна вважати пам'яткою житлової архітектури, такими є лише окремі її частини — палац, флігелі, будинки для челяді, а загалом вона разом із

прилеглим парком є пам'яткою містобудівного мистецтва. Те саме слід сказати про монастирі, які поряд з культовими спорудами включають в себе житлові (келії, готелі, будинок настоятеля), господарчі, а іноді й оборонні будівлі. Перелік таких помилок можна продовжити.

Спробуємо виправити відзначене. Так, до переліку пам'яток житлової архітектури були додані багатоквартирні житлові будинки (до речі, вони становлять основну частину пам'яток архітектури у великих містах), а також дачі, вілли, котеджі, готелі, караван-сараї, гуртожитки, пансіонати, військові казарми, в'язниці, притулки, нічліжні будинки. Також значно поповненими виявились списки пам'яток цивільної громадської архітектури, культової архітектури, військово-оборонного зодчества, промислової архітектури та інженерного мистецтва³⁶.

Загалом же слід наголосити, що ця класифікація не є чимось таким, що дозволяє виявити пам'ятку архітектури або схарактеризувати всі її особливості. Як і інші, вона є умовною, це — своєрідна інтелектуальна вправа, котру можна виконати після того, як у наявності є відповідний масив інформації, тобто коли нам уже відомі кілька десятків або сотень об'єктів, то ми можемо їх розташувати по відповідним колонкам, групам тощо. Причому, при виконанні тієї ж типологічної класифікації у нас напевно з'являться проблеми. Виявиться, що будівля проектувалась і почала споруджуватись для чогось одного, потім не вистачило коштів, і будівництво закінчили вже з іншою метою. Але незабаром з'явилась нова потреба, і функціональне призначення змінили, а в історію вона увійшла зовсім не першою, другою і третьою. От і виникає питання — у яку типологічну групу та підгрупу вносити такий пам'ятник.

Подібно типологічній можна виконати ще кілька класифікацій пам'яток архітектури. Одна з них це — **стилістична класифікація**. Але й вона не може бути безумовно чіткою. Нерідко споруда виконана в одному стилі, через якийсь час перебудовувалась в іншому. Найяскравіший приклад — Софія Київська, де візантійські форми XI ст. співіснують з формами українського бароко XVII ст. Подібною до стилістичної може бути **хронологічна класифікація**. Тут пам'ятки можна розташувати за періодами, які збігаються з пануванням тих чи інших стильових явищ, у такому разі вона буде своєрідним аналогом стилістичній класифікації. Можна відійти від даного принципу і просто розташувати об'єкти відповідно датам їх будівництва в те чи інше століття, півстоліття тощо. Зрозуміло, що й тут чимало пам'яток з різними періодами спорудження, перебудов, добудов не будуть вписуватись у задану схему.

Досить поширеною у пам'яткоохоронній практиці є **класифікація за будівельними матеріалами**. В основному розрізняють муровані й дерев'яні будівлі. Ці дані навіть включаються до назви пам'яток в офіційних

списках пам'яток. Так, на відміну від мурованих споруд до назви тих, які виконані з дерева, в дужках пишуть «дер.», що має чітко їх відокремити. Але яке це має принципове значення, як впливає на статут охорони, залишається незрозумілим. До речі, тут ще менше послідовності й чіткості. Адже в більшості мурованих споруд застосовуються дерев'яні конструкції (крокви, балки тощо), є чимало фахверкових будівель, виконаних змішаною технікою і таке інше. Нарешті, з таким же успіхом споруди з мурованими стінами можна поділити в залежності від того, з чого вони викладені — з природного каменя, цегли або бетону.

Пам'ятки архітектури у зв'язку зі своєю природою дозволяють виконати ще низку класифікацій. Наприклад, за характером розпланування їх можна поділяти на зальні, коридорні, анфіладні, галерейні тощо. Можна в окремі групи виділити об'єкти, що збагачені творами монументального мистецтва або декоративно-ужиткового, і на такі, де такі твори відсутні. І, нарешті, можна при бажанні розробити таблицю, де спробувати дати узагальнюючу картину за різними показниками. Але для всього цього треба мати, по-перше, набір відповідних об'єктів, а, по-друге, належну інформацію про кожну пам'ятку. Принципове ж те, що всі ці класифікації є підсумком досліджень архітектурної спадщини і зовсім не допомагають основному — відповіді на головне питання: що таке пам'ятка архітектури, чим вона відрізняється від розташованої поряд іншої будівлі, яку до пам'яток не зараховують?

Невирішені проблеми. Висловлені вище принципи розуміння архітектури взагалі і архітектурного твору зокрема дозволяють повністю, концептуально переглянути питання, пов'язані із визначенням пам'яток архітектури. Власне, переглядати нема чого. Бо ніякої стрункої теорії сьогодні ще не існує. Всі публікації з цієї теми по суті є або нарисами історії архітектури з посиланнями на існуючі пам'ятки, або є історіографічними оглядами з визначеннями хто, коли і про що писав.

А насправді, в Україні майже відсутні такі повноцінні пам'ятки архітектури, котрі повністю зберегли свої **маси**, що належним чином організують **простір**. Який утворюється простір у тій чи іншій пам'ятці, автентичний він, чи ні — взагалі ніхто ще навіть не цікавився. Вся увага концентрувалась на масах. І що ж можна побачити конкретно. Наприклад, переважну більшість пам'яток місцевого значення становлять у містах прибуткові житлові будинки, де зберігся лише головний фасад. Однак при оформленні пам'яткоохоронної документації або підготовці матеріалів для публікації у відповідному томі «Зводу пам'яток ...» виконуються плани поверхів, хоча від колишніх панських квартир нічого не залишилось (ще в 1920–1930-і роки вони перетворились на так звані комуналки).

Запозичені з інвентарних бюро матеріали дають помилкове уявлення про об'єкт, в результаті — марна витрата коштів і праці. Подібних прикладів можна навести чимало.

На ці та інші важливі питання повинні відповісти розробки у наступних наукових дисциплінах — в історії архітектури, теорії архітектури, теорії та історії містобудування. Однак наведений вище стислий огляд дослідження проблем українського зодчества, теоретичних проблем стилю свідчить про складну ситуацію в українському архітектурознавстві на сучасному етапі. Адже всі «досягнення» совєтської науки були укладковані в незалежній Україні. Негативне становище стало змінюватись на краще лише з часу горбачовської «перебудови» і після розвалу СРСР. Але в цілому ситуація виявляється вкрай незадовільною, рівень вітчизняної науки залишився вкрай низьким. І нічого дивного в цьому немає, адже у нашій незалежній Україні вирішили, що державне фінансування фундаментальних досліджень — це розкіш, пережиток тоталітарного минулого, і в умовах ринкових відносин слід замовляти лише те, що сьогодні чи завтра (не пізніше!) принесе конкретний прибуток. Професійний аналіз архітектурної форми часто-густо підмінюється нейтральним або емоційним описом пластичних елементів. Це можна побачити і в окремих виданнях, що почали виходити в різних містах держави, і в матеріалах, що надруковані у щорічниках «Архітектурна спадщина України», і в дисертаціях, які почали захищати в Києві, Львові, Харкові. За традицією автори основну увагу концентрують на історії будівництва, вважають, що найважливішим є розшук нових фактичних відомостей з біографії пам'яток або творчості зодчих. При цьому відмінні риси стильових процесів на теренах України так і залишаються не визначеними, а загальні тенденції розвитку архітектури — не простеженими.

Зрозуміло, за таких обставин не варто плекати надію на швидке і обґрунтоване розв'язання питань теорії архітектурної пам'ятки. Тому ми вважаємо за потрібне розглянути кілька найважливіших проблем, точніше порушити питання про їх актуальність і необхідність їх ґрунтового дослідження.

Поцінування пам'ятки архітектури має бути максимально конкретним. Треба перш за все чітко визначити — що є **об'єктом охорони**. А ним може бути тільки головний фасад, а не вся споруда, і навіть частина цього фасаду, наприклад балкон, або один із поверхів. Величезну архітектурну цінність може являти і частина інтер'єру; один зал в палаці чи сходові клітина в особняку, якщо вони зберегли первісне просторове вирішення, але при цьому треба визначити яке саме.

Висловлене вище дозволяє суттєво переглянути всю практику охорони пам'яток архітектури, що має дуже важливе значення особливо

сьогодні, коли йдуть процеси приватизації, коли чимало пам'яток передаються в орендне користування.

На закінчення слід зазначити, що вирішити всі питання, пов'язані з теоретичним осмисленням архітектурної спадщини в одній статті неможливо. Багато з них залишилось нерозкритими. Зокрема, великої уваги заслуговує проблема охоронної зони навколо пам'ятки архітектури. Вона не може бути визначена автоматично — 20 м чи інакше. Навколо кожної споруди створюється своя індивідуальна аура, все залежить від масштабу й масштабності.

Новий сучасний погляд на наукові проблеми, пов'язані з пам'ятками архітектури, вимагає багаторічної роботи і можливо не одного фахівця. Але ми вважали потрібним хоча б звернути увагу на актуальні питання і визначити їх коло. Адже переглянути застарілі методичні принципи, відкинути догматичні стереотипи — ці завдання вже давно назріли і безумовно вимагають належного розв'язання.

¹ Ancient Monument Consolidation and Amendment Art. — 1913. — № 3/4. — Geo 5. — Ch. 32.

² *Wieland C.A.* Der Denkmal und Heimatshuts in der Gesetzgebung der Gegenwart. — S. 26, 45.

³ *Brown G.B.* The Care of Ansient Monuments. — Cambridge, 1917. — P. 110.

⁴ *Смолин В.Ф.* Краткий очерк истории законодательных мер по охране памятников старины в России. — Петроград. 1917. — С. 144.

⁵ *Земнер Г.О.* формальных закономерностях украшений и их значении как художественных символов // *Его же.* Практическая эстетика. — М., 1970. — С. 117–148. *Его же.* О происхождении некоторых архитектурных стилей // Там же. — С. 154–163; *Его же.* Стиль в технических и тектонических искусствах, или практическая эстетика // Там же. — С. 174–301.

⁶ *Вельфлин Г.* Ренессанс и барокко. — СПб., 1913; *Его же.* Классическое искусство. — СПб., 1912; *Его же.* Основные понятия истории искусства: Проблема эволюции стиля в новом искусстве. — М./Л., 1930. Нещодавно, в 2002 р., працю було перевидано в Москві у видавництві «В. Шевчук». *Его же.* Искусство Италии и Германии в эпоху Ренессанса. — Л., 1934.

⁷ *Riegl A.* Stilfragen. — Berlin, 1893; *Riegl A.* Die sp/rtrumische Kunstindustrie nach den Funden in Osterreich. — Ungarn. Wien, 1901. — Bd. I.

⁸ *Дворжак М.* Очерки по искусству средневековья. — Л., 1934; *Его же.* История итальянского искусства в эпоху Возрождения. В 2 т. — М., 1978.

⁹ *Swoboda K.* SpgTtrumische Palaste und Villen. — Wien, 1919. Фрагмент праці опубліковано російською мовою, див. *Свобода К.* Перистильные дворы и виллы эллинизма // История архитектуры в избранных отрывках. — М., 1935. — С. 113–119.

¹⁰ *Бринкман А.Э.* Пластика и пространство как основные формы художественного выражения. — М., 1935; *Его же.* Площадь и монумент как проблема художественной

форми. — М., 1935; *Его же*. Архитектурный классицизм XVIII века // История архитектуры в избранных отрывках... — С. 366–394.

¹¹ *Шмит Ф.* Искусство — его психология, его стилистика, его эволюция. — Харьков, 1919; *Его же*. Искусство. Основные проблемы теории и истории. — Л., 1925.

¹² *Габричевский А.Г.* К вопросу о строении художественного образа в архитектуре // Искусство: Журнал Российской Академии художественных наук. — 1923. — № 3. — Кн. МП. — С. 16–31; *Габричевский А.Г.* Проблема архитектурного синтеза как взаимной организации пространства и массы // *Его же*. Теория и история архитектуры: Избранные сочинения / Под ред. А.А. Пучкова. — К., 1993. — С. 36–52; *Его же*. Пространство и масса в архитектуре // Искусство: Журнал Российской Академии художественных наук. — 1923. — № 1. — С. 292–309.

¹³ *Некрасов А.И.* Данное и мыслимое в пространственных искусствах с точки зрения восприятия пространства // Труды секции искусствознания РАНИОН. — М., 1928. — Вып. 3. — С. 3–17; *Его же*. Русский ампи́р. — М., 1935; *Его же*. Очерки по истории древнерусского зодчества XI–XVII века. — М., 1936.

¹⁴ *Некрасов А.И.* Теория архитектуры. — М., 1994.

¹⁵ Пам'ятники архітектури Української РСР, що перебувають під державною охороною. — К., 1956.

¹⁶ Цей принизливий поділ культурної спадщини та інші дискримінаційні положення щодо України вперше виправлено у праці: Історія української архітектури / За ред. В.І. Тимофієнка. — К., 2003.

¹⁷ Їх список наведено в праці: Законодавство про пам'ятники історії та культури (Збірник нормативних актів). — К., 1970. — С. 246–298.

¹⁸ Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: В 4 т. — К., 1983–1986.

¹⁹ Закон Украинской Советской Социалистической Республики «Об охране и использовании памятников истории и культуры». — К., 1980. — С. 4.

²⁰ Методические рекомендации по подготовке Свода памятников истории и культуры СССР. — М., 1972. — Вып. 3. — С. 11.

²¹ *Асеев Ю.С.* Памятники архитектуры, их охрана и реставрация // Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. — К., 1983. — Т. 1. — С. 9; От редакционной коллегии // Памятники истории и культуры Украинской ССР. — К., 1987. — С. 6.

²² *Ранинскии Ю.В.* Памятники архитектуры и градостроительства: Учебное пособие. — М., 1988. — С. 10.

²³ *Тимофеенко В.И., Тронько П.Т.* Методические рекомендации для подготовки томов «Свода памятников истории и культуры народов СССР» по Украинской ССР. — К., 1981. — С. 23.

²⁴ Архитектурно-реставрационные термины: Методическое пособие / Под общей ред. И. Игнаткина. — К., 1990. — С. 108.

²⁵ *Безродный І.П.* Архітектурні терміни: Короткий українсько-російський словник. — К., 1993. — С. 161.

²⁶ У сучасній Україні є чимало осіб, що захистили кандидатські й докторські дисертації зі спеціальності «теорія архітектури», але, на наше тверде переконання, серед них немає теоретиків архітектури. Щоб аргументовано пропонувати певні теоретичні концепції, треба добре володіти знаннями історії світової архітектури. Саме такими фахів-

цями свого часу на Заході були Г. Вольфлін, А. Ригль, М. Дворжак, А. Бринкман та інші, в Україні та Росії — Ф. Шміт, О. Габричевський, О. Некрасов. Створюється враження, що українські теоретики твердо дотримуються заповіту колишнього керівника сектора теорії архітектури в Інституті теорії та історії архітектури, Героя Радянського Союзу С. Тутученка: «Відсутність конкретних знань ми повинні замінити глибиною теоретичної думки» (цитується за працею: *Кілессо С.* Сторінки життя // Теорія та історія архітектури і містобудування. — К., 2005. — С. 10).

²⁷ Архітектура: Короткий словник-довідник / За заг. ред. А. Мардсра. — К., 1995. — С. 204–205.

²⁸ Там само. — С. 205.

²⁹ *Прибега Л.В.* Автентичність як пам'яткоохоронна категорія // Українська академія мистецтва: Дослідницькі та науково-методичні праці. — К., 1998. — Вип. 6. — С. 49–54.

³⁰ *Його ж.* Пам'ятки архітектури як об'єкт охорони та реставрації. Морфологічний аспект // Українська академія мистецтва... — К., 1997. — Вип. 4. — С. 67–71; *Його ж.* До питання морфологічного аналізу пам'яток архітектури // Праці Центру пам'яткознавства. — К., 2001. — Вип. 3. — С. 34–48.

³¹ Мистецтво України: Енциклопедія. — К., 1995. — Т. 1. — С. 90.

³² *Иконников А.В.* Художественный язык архитектуры. — М., 1985. — С. 101–129.

³³ Докладніше див.: *Плаленицька О.* Ціннісна категоризація архітектурної спадщини у державному реєстрі пам'яток містобудування і архітектури України // Теорія та історія архітектури і містобудування. — К., 2005. — Вип. 6. — С. 313–328. Про характер включення архітектурних об'єктів яких саме періодів та у якому обсязі наголошувалось і у критеріях відбору об'єктів для «Зводу пам'яток історії та культури», наведених в республіканських рекомендаціях (див. *Тимофєєнко В.И., Тронько П.Т.* Методические рекомендации... — С. 24) та загальних вказівок для СРСР (див. Методические указания... — С. 19–26).

³⁴ *Тимофєєнко В.И.* Шерега визначень пам'яток архітектури і особливості їх розуміння // Теорія та історія архітектури і містобудування. — К., 1998. — Вип. 3. — С. 128; *Його ж.* Архітектура і монументальне мистецтво: Терміни та поняття. — К., 2002. — С. 313.

³⁵ Методические рекомендации по подготовке Свода памятников истории и культуры СССР. — М., 1972. — Вып. 3. — С. 15, 16, 21, 22.

³⁶ *Тимофєєнко В.И., Тронько П.Т.* Методические рекомендации... — С. 26–30.

Розділ 7.

Місце пам'яток містобудування в системі культурної спадщини

На відміну від пам'яток архітектури, які вже багато десятиріч фігурують у державних списках і на яких концентрувалась увага дослідників та реставраторів, аматорів, адміністративних органів та громадських організацій, пам'ятки містобудування залишаються майже невивченими. Їх аналізу, хоча б поверхового, донедавна не було ні у спеціальних виданнях, ні у пам'яткоохоронних інструкціях, ні в обліковій документації. Замість характеристики просторового середовища часто наводився лише перелік будівель, що його утворюють і якимось чином формують, та додається узагальнена історія створення комплексу чи ансамблю. Характерним прикладом є всі, без винятку, статті 4-томного довідника «Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР», надрукованого у 1983–1986 рр. Про елементарне нерозуміння природи і суті об'єкта містобудівного мистецтва свідчить і те, що в одному місці розглянуто архітектурний ансамбль, а в інших місцях ще кілька споруд, які є його частинами. Так, при опису пам'яток міста Одеси виявилися розрізненими Приморський бульвар із 12 будинками від палаців Воронцова і Шидловського, пам'ятника Рішельє і Приморських сходів, присутствених місць, Петербурзького готелю і Старої біржі, які є не лише невід'ємними, а найбільш визначними елементами цього ансамблю¹.

На жаль, надалі ситуація майже не поліпшилась. У низці сучасних наукових праць вулиці й площі цілком слушно отримують статус пам'яток містобудування. Втім, належне висвітлення підміняється краєзнавчою довідкою про час виникнення і розвиток даного компонента міської мережі, історичну долю споруд, розташованих на певній вулиці або площі. В результаті очевидним є уникнення визначити суть пам'ятки, котре, зрозуміло, не сприяє справі збереження культурної спадщини. Тобто з подібних довідок абсолютно не випливає, а що саме є об'єктом охорони, а що у містобудівному утворенні доцільно реконструювати або навіть доцільно повністю перебудувати.

Можливо, оскільки ця тема є піонерською, авторам не вдається впоратись з новими проблемами, зокрема належним чином вирішити складні питання розгляду містобудівної спадщини. Тим більше, що й відповідних теоретичних розробок на цей час ще здійснено не так багато.

І все це, незважаючи на те, що в останні два десятиріччя особливу популярність отримали думки щодо охорони не тільки окремого архітек-

турного твору, а й того історичного середовища, яке він формує чи де знаходиться. При цьому наголошується необхідність у національній пам'яткоохоронній діяльності керуватися нормами міжнародного права, а саме положеннями Венеціанської хартії 1964 р., Рекомендаціями про збереження і сучасну роль історичних ансамблів, прийнятих 26 листопада 1976 р. на XIX сесії ЮНЕСКО тощо. Але насправді зберігається застарілий і звичний об'єктний підхід до розуміння культурних цінностей. Як це не прикро, однак у нас пам'яткою часто вважають лише те, чого можна торкнутися, відсутнє розуміння того, що середовище — це не вітер, який вчора дув з півночі, сьогодні — із заходу, а завтра — з півдня. Зрушення намітилися лише в тому, що тепер у деяких працях окремі пам'ятки почали розглядати у контексті навколишнього середовища, про що свідчить кілька тематичних розробок². Хоча це майже не вплинуло на вироблення фундаментальних положень стосовно виявлення суті архітектурного ансамблю, будівельного комплексу, наріжних елементів, сукупність котрих і формує містобудівну спадщину населеного пункту; великого регіону або країни в цілому. Треба зрештою зрозуміти його сутність. Адже це той чітко локалізований в структурі міста або селища матеріальний простір, що сформований просто неба реально існуючими спорудами, зеленими масивами, малими архітектурними формами тощо. І якщо об'єкт фігурує як пам'ятки містобудування, то прагнучи дотримуватись міжнародних стандартів, треба передусім професійно аналізувати саме простір.

До речі, в містобудівній практиці країни вже досягнуті певні успіхи в цьому напрямі. Причому, вони настільки вагомі, що низка подібних архітектурних акцій отримала відповідне громадське визнання і дуже високу оцінку. Однією з перших стала комплексна реконструкція вулиці Радянської і створення пішохідної зони в Івано-Франківську, що в 1988 р. були відзначені Державною премією України в галузі архітектури. У 1993 р. лауреатами такої ж премії стали автори реконструкції Старого бульвару в Житомирі, в 1998 р. — реабілітації історико-архітектурного середовища Глухова Сумської області, в 2000 р. — комплексної реконструкції історичного центру Полтави, в 2001 р. — відбудови, реставрації та комплексного благоустрою Коломиї Івано-Франківської області³, а також у 2002 р. — регенерації центральної історичної частини Івано-Франківська. Все це засвідчує, що не отримавши належного теоретичного підґрунтя від науковців, зодчі намагаються самі вирішити складні проблеми не лише збереження архітектурних об'єктів, а передовсім містобудівної спадщини.

Поняття пам'ятки містобудування

Історія питання. Яскравим показником стану розробки проблематики, пов'язаної із збереженням культурних цінностей, є ясність і чіткість самого визначення пам'ятки містобудування. Як відомо, остання не має загальноприйнятої професійної дефініції. В Законі Української РСР «Про охорону і використання пам'яток історії та культури», який майже повністю продублював однойменний Закон СРСР і з 1978 р. продовжував діяти до 2000 р., наголошувалось: «Пам'ятки містобудування і архітектури — архітектурні ансамблі і комплекси, історичні центри, квартали, площі, вулиці, залишки стародавнього планування і забудови міст та інших населених пунктів; споруди цивільної, промислової, військової, культової архітектури, народного зодчества, а також зв'язані з ними твори монументального, образотворчого, декоративно-прикладного, садово-паркового мистецтва, природні ландшафти»⁴. Очевидно, що перед нами не дефініція, а перелік можливих об'єктів охорони без визначення якісних критеріїв їх поцінування.

Причому перелік неповний і доволі дивний. Єдине, що впадає в око, — це прагнення за допомогою крапки з комою розмежувати містобудівні пам'ятки від архітектурних, хоча зовсім незрозуміло — чому пов'язані із спорудами твори садово-паркового мистецтва відносять до архітектурних, а не містобудівних об'єктів. Ще більш сумнівно виглядає включення природних ландшафтів до архітектурних творів

Низку праць проблемам архітектурної і містобудівної спадщини присвятив московський професор Ю. Ранінський. Ним була запропонована нова дефініція щодо пам'яток архітектури (див. підрозділ «Пам'ятки архітектури»). Однак розшифровку саме пам'ятки містобудування він так і не зробив, висловивши лише банальну істину, що подібними пам'ятками можуть виступати центральні частини всесвітньо відомих міст Венеції, Флоренції, Петербурга, Кам'янця-Подільського, а також залишки та фрагменти стародавніх міських утворень⁵.

Першу, дуже обережну спробу відступити від офіційного тлумачення в Україні було зроблено в 1981 р. У праці, де узагальнювались методичні напрацювання московських пам'яткознавців та пропонувались деякі принципові положення щодо характеру майбутніх томів Зводу пам'яток історії та культури, наводилось визначення пам'яток архітектури, яке подібно Закону мало на увазі й пам'ятки містобудування⁶. Воно запозичене з московської розробки 1972 р., оскільки було більш професійним, ніж офіційним⁷.

Бажання уникнути відвертих хиб офіційної дефініції також відбилось в одній із наших статей 1985 р., де наголошувалось: «Пам'ятниками містобудування і архітектури є твори будівельного мистецтва високого

художнього рівня, в структурі, плануванні, конструкціях, композиційному ладі та декоративному оздобленні яких відображені характер життя, громадські й трудові процеси, а також естетичні погляди своєї епохи»⁸. Однак і в цьому визначенні, що своєю побудовою і змістом чимало нагадувало наведені в Законі та московських розробках загальні дефініції, є недоліки. Передовсім, незрозуміло, про що йдеться в понятті «будівельне мистецтво», чи включає воно твори садово-паркового мистецтва (хоча їх творців називають паркобудівниками). А головне, тут відсутня навіть згадка про часові межі, про дату створення об'єкта охорони, через що згідно з таким формулюванням до пам'яток можна відносити навіть сучасні споруди й комплекси.

Одну з наступних спроб сформулювати поняття пам'ятки містобудування бачимо в статті Є. Водзинського, яке виглядає таким чином: «Пам'ятка містобудування — це особливо цінний цілісний історичний містобудівний об'єкт, який має індивідуальне просторове та планувальне вирішення, що характеризує містобудівну культуру певного періоду чи періодів і який відіграє важливу роль в композиції та обличчі міста й концентрує в своїх межах пам'ятки історії та культури»⁹. Як бачимо, тут для визначення поняття застосовано термін «містобудівний об'єкт», що мабуть вимагає спеціального пояснення. Та й інші позиції не зовсім коректні, вони або констатують загальновідомі істини, або помилкові. Адже зрозуміло, що кожне містобудівне утворення (і сучасне, і незграбне, котре не можна вважати пам'яткою) «характеризує культуру певного періоду чи періодів» та грає якусь роль у структурі міста. Тоді як чимало високохудожніх ансамблів (фортець, монастирів, садиб) взагалі знаходяться поза межами міст. Так що ж, хіба за процитованим визначенням вони не можуть вважатися пам'ятками містобудування? Незрозуміле і твердження щодо концентрації в межах містобудівних пам'яток інших пам'яток історії та культури. Бо існує чимало ансамблів вулиць, площ або кварталів, сформованих будівлями, жодне з яких не вважається пам'яткою історії чи архітектури. Але завдяки гармонійному розплануванню, пропорційно узгодженим масам і просторам справедливо вважаються значними художніми творами, а отже і пам'ятками містобудування. І нарешті, тут, як і в дефініції Ю. Ранінського, немає і згадки про час створення об'єкту, внаслідок чого не ставиться кордон проти включення до пам'яток комплексів, збудованих в останні роки.

Незабаром в Україні з'явилась ще одна спроба розтлумачити поняття «пам'ятки містобудування». В словнику-довіднику з архітектури 1995 р. наводилось два види дефініції, з яких друга розвивала положення першої, відрізняючись лише іншим набором слів, а не змістом. З першої ж витікало: «Зафіксоване у матеріальній формі свідчення певного етапу,

напрямку, аспекту розвитку містобудування. До пам'яток містобудування можуть належати як фізичні елементи структури міст та інших населених місць (вулиці, площі, комплекси тощо), так і документи, які регламентують містобудівну діяльність, здійснені і нездійснені містобудівні проекти та ідеї, генеральні плани населених місць, макети та ін.»¹⁰. Дане визначення не лише нічого не роз'яснює, а лише заплутує питання — прийом властивий для відірваних від реалій сучасних теоретиків. В першому реченні ми не знайдемо ніяких обмежень ні щодо часу створення, ні щодо якості згаданих «свідчень». А в другому реченні автор змішує і «фізичні елементи», частина яких дійсно може бути пам'ятками містобудування, і те, що може належати до пам'яток документалістики. Все це є свідченням елементарної некомпетентності.

Нова хвиля спроб розібратись у сутності пам'яток містобудування спостерігається в останні роки. В 2001 р. вийшла друком перша розгорнута стаття Б. Колоска¹¹, незабаром її положення були дослівно дубльовані з незначними доповненнями, але без посилань на джерела, в одеському збірнику і частково повторені в київському¹². В перших двох автор доволі розгорнуто і надзвичайно прискіпливо аналізує напрацювання попередників. Особливо критично розібрані помилки, припущені Ю. Ранінським. Разом з тим, відзначаючи виконане автором дуже ретельне простеження думок різних вчених (переважно московських), дивує те, що чомусь не розглянуті згадані нами вище конкретні визначення пам'яток, зроблені в статті Є. Водзинського і в словнику А. Мардера, а також наші, про які буде йтися нижче. Це важко пояснити відсутністю належної інформації. Впевнені, що товариська критика і творча дискусія допоможуть виробленню остаточних критеріїв для визначення пам'яток і науково вивірної дефініції.

Втім вся увага дослідника сконцентрована зовсім не на прагненні виявити особливості пам'яток містобудування, а на визначенні відмінностей між архітектурними й містобудівними творами. Хоча зрозуміло, що далеко не кожен з них є пам'яткою. У всіх статтях наводиться дефініція, що в останній публікації має наступний вигляд: «Пам'ятка містобудування — природно-техногенний (природно-архітектурний) комплекс (ансамбль), що складається з природної підоснови та штучної надбудови, елементами й компонентами якої є об'єкти культурної спадщини, що є носієм значних містобудівних ідей, принципів розпланування і забудови, визнаним повчальним прикладом створення гармонійного з природою, екологічно безпечного середовища»¹³.

Щодо цього визначення виникає безліч питань. Природно-техногенний і природно-архітектурний — це одне й те саме, чи між ними є відмінності, і взагалі що таке останнє? Хіба комплекс і ансамбль одне й те

саме? Хіба пам'ятки містобудування складаються лише з об'єктів культурної спадщини? Які містобудівні ідеї є значними, хто їх визначив для кожного міста? Що вважати «визнаним повчальним прикладом», якими мають бути критерії? І так далі.

На жаль, спостерігаються і необ'єктивні закиди. Наприклад, на адресу М. Брунова, який абсолютно точно характеризує грецькі периптери, відмічаючи їх зв'язок з ландшафтом, не вживаючи при цьому терміна «пам'ятка». Автор же статті чомусь починає вчити видатного вченого пам'яткознавству, при цьому припускаючись елементарної необізнаності. Адже античні греки не збудували жодного однакового периптеру. Як же можна порівнювати ці оригінальні шедеври світового зодчества з «автомобілями, що зійшли з конвеєра»? Хотілось би порадити всім пам'яткознавцям бути або хоча би трохи обізнаними в історії архітектури, або не торкатись її взагалі.

Концентруючи увагу у низці публікацій на необхідності охорони історичного середовища населених пунктів взагалі та розглядаючи різні аспекти цього питання¹⁴, Л. Прибега згодом намагається визначити сутність пам'ятки містобудування¹⁵. Як і Б. Колосок, він перш ніж виголосити дефініцію, здійснює критичний огляд напрацювань попередників. Але при цьому більш доречно зосереджує увагу на поняттях «ансамбль» і «комплекс», відзначаючи при цьому загальне і відмінне за допомогою якісних характеристик. Автор також справедливо зауважує неприпустимість спроб поєднання пам'яток архітектури і містобудування, оскільки вони мають різні просторові компоненти (хоча запропонована ним дефініція пам'яток архітектури більш ніж сумнівна — вона можливо годиться для твору архітектури, але не пам'ятки). Наприкінці статті наводиться наступне визначення: «Пам'ятками містобудування є ансамблі, комплекси, садиби та інші територіально-просторові утворення, сучасне існування яких засвідчується автентичною матеріальною субстанцією, історично сформованого просторового каркасу забудови чи його фрагмента, які в поєднанні з характерним ландшафтом у межах їх композиційної цілісності становлять історичну, наукову, естетичну, мистецьку та іншу культурну цінність».

Незважаючи на відверту багатомовність, дане визначення містить низку позитивних моментів, а саме — зроблено наголос на врахуванні автентичності утворення, доцільні думки щодо необхідності часової відстані та художньої вартості. Одночасно хотілось би звернути увагу на типову помилку, властиву як вище наведеній, так і деяким іншим дефініціям. Це вислів щодо «історичної, наукової, естетичної, мистецької та іншої культурної цінності», який запозичується із усіляких обтічних міжнародних хартій та рекомендацій. Не важко зрозуміти, що він позбав-

лений конкретики і тому широко застосовується сучасними юристами. На нашу думку, подібна сентенція щодо «цінностей» доречна для характеристики пам'яток взагалі, коли ж треба сформулювати, що таке пам'ятки історії або археології, мистецтва або містобудування, то необхідно обмежуватись конкретними, чіткими недвозначними визначеннями.

Цей стислий огляд тільки одних дефініцій наочно свідчить, що чіткої теоретичної бази для виявлення й охорони пам'яток містобудування до цього часу так і не сформувалось. Усе це безпосереднім чином віддзеркалюється у практичній діяльності адміністративних органів і проектних установ, в якості створення охоронних і заповідних зон у населених пунктах при виконанні опорних планів. Бо фактично ігноруються пам'ятки містобудування, а зонування територій пропонується залежно від наявності і кількості пам'яток археології, архітектури та історії, тобто механічно. Для виправлення цього становища передусім бажано прояснити що таке пам'ятка містобудування і в подальшому поступово здійснити величезний обсяг робіт щодо перегляду культурної спадщини, виявлення і взяття на облік сотень містобудівних об'єктів. Треба буде скласти на них відповідну документацію та виконати у природі величезні заходи щодо збереження, здійснити будівельні акції щодо оновлення або регенерації пам'яток згідно з умовами сучасного життя. Зрозуміло, розуміння специфіки пам'яток містобудування повинно знайти відображення і при їхньому висвітленні у самих різноманітних наукових, довідкових та науково-популярних виданнях.

Основоположні принципи і визначення пам'яток. Архітектура у перекладі з грецького — найвищий ступінь будівельного твору, мистецтво, що має відмінності від інших продуктів будівельної діяльності, призначених забезпечити суцього утилітарні потреби. Втім, у сучасній науці існує кілька пояснень. Згідно з поширеними поглядами, котрі навіть увійшли в професійні підручники, вона розглядається як процес, як одна з найважливіших галузей творчої діяльності людства по створенню штучного середовища для життєвих потреб, праці та відпочинку і окремої людини, і суспільства в цілому. Тому до результатів архітектури, тобто до її пам'яток, можна зараховувати не тільки матеріальні структури, сформовані різноманітними будівлями, спорудами і зеленими масивами, а й усе пов'язане зі створенням штучного середовища, тобто адміністративні акти й постанови, проектні розробки, дослідження архітектурознавців, пропозиції видатних зодчих тощо. Подібним чином гадає чимало журналістів і навіть істориків, які працюють в галузі пам'яткознавства. Наприклад, «пам'ятками медицини»¹⁶ вони вважають не тільки будинки, де жили чи працювали видатні лікарі, а й інструменти, побутові речі, книжки, що належали їм, їхні зображення, відповідні картини, скульп-

турні пам'ятники, стели тощо. До пам'яток науки і техніки, наприклад, відносять не тільки виробничі та енергетичні споруди, а й машини, верстати, промислові вироби, будинки, пов'язані з видатними діячами, їх особисті речі, образотворчі твори, статуї і стели, встановлені на честь вчених чи інженерів. Часом задля тематичної стрункості ігноруються основоположні принципи ознаки матеріальної і духовної спадщини та в одну купу потрапляють і там змішуються всі пам'ятки — рухомі й нерухомі, об'єкти, які слід вважати свідками історичних подій — пам'ятки історії, та об'єкти, де ці події відображені в образній формі, залежно від майстерності і таланту митця — пам'ятки мистецтва.

Подібне розв'язання проблем виявлення, дослідження й охорони культурної спадщини є псевдонауковою еkleктичною мішаниною. Воно неприпустиме для сучасної науки. Необхідно дотримуватись сталих традицій і чітких **наукових принципів**. Тому пам'ятками архітектури і містобудування можна вважати лише нерухомі об'єкти, що формують штучне середовище для задоволення нагальних матеріальних потреб людини та її естетичних смаків. Все ж інше, пов'язане з архітектурою і містобудуванням, що має так звану історичну, наукову та іншу культурну цінність, слід відносити до пам'яток документалістики (державні акти, наукові рукописи тощо), пам'яток мистецтва (високохудожні проекти зодчих) або пам'яток історії (будинки, де жили чи працювали видатні архітектори, їхні могили).

У сучасному архітектурознавстві існує також дві точки зору на співвідношення між собою архітектури і містобудування. Згідно з одною — ширшу сферу має архітектура, яка включає в себе містобудування (створення й розвиток міських поселень), сільську архітектуру, штучне озеленення (садово-паркове мистецтво) і спорудобудування, котре у свою чергу поділяється за типами на житлові, промислові, військові будинки і громадські споруди. Саме на таких принципах побудовано як фундаментальну 12-томну «Всеобщую историю архитектуры», так і першу «Історію української архітектури»¹⁷. Згідно з другою точкою зору ширшим поняттям є містобудування, оскільки створення різноманітних поселень здійснюється в основному за допомогою споруд, тобто архітектурних об'єктів.

Однак у адміністративних структурах кількох країн, серед них і в Україні, архітектура і містобудування розглядаються як дві рівноправні складові у системі матеріальних структур, що формують штучне середовище для життєдіяльності людей, суспільства. При цьому архітектурними об'єктами вважаються споруди, що включають в себе організований внутрішній простір, а містобудівними творами — комплекси споруд просто неба, серед котрих поряд із будинками фігурують монументи,

мости, огорожі та інше, котрі разом із так званими малими архітектурними формами і зеленими масивами формують середовище просто неба — вулиці, площі, проспекти, квартали, адміністративні центри, житлові й промислові райони, села, селища, міста.

Таке розмежування й співіснування містобудування і архітектури увійшло в назви державних органів, наукових і проектних установ, закріплено у деяких пам'яткоохоронних документах. В них як пам'ятки архітектури фіксуються окремі будівлі й споруди, що мають значну художню цінність (про їх особливості див. окремий підрозділ). Єдине, про що не варто забувати в процесі їх виявлення й дослідження, — це оцінювати не лише зовнішній вигляд, фасади, як це часто робиться, а особливу увагу звертати на розпланувальні рішення, просторову структуру інтер'єру. Бо, як влучно висловився видатний мистецтвознавець Б. Віппер: «Тектоніка має складає форму, мову, засоби архітектурного стилю, тоді як організація простору є змістом, ідеєю, метою архітектурної творчості»¹⁸.

На відміну від архітектурних об'єктів, містобудівний простір організується спорудами. Їх площини, обсяги, маси виконують функції стін, колон і пілонів, але формують простір вже не під стелями й склепіннями будівлі, а просто неба і тим самим розв'язуються, на думку Б. Віппера, зміст, ідея і мета містобудівної творчості. При цьому бажано відразу зауважити умовність терміну «містобудування» щодо пам'яток, бо часто вони не мають безпосереднього стосунку до поселень міського типу. Адже коли мова йде про пам'ятку містобудування, то це ансамбль або комплекс із кількох споруд (навіть двох) і сформоване ними середовище. А знаходиться вони можуть де завгодно, і в містах, і в селах, і поза їх межами.

Дуже важливим фактором, без розуміння й висвітлення якого неможливо висловити поняття, сформулювати дефініцію і чітко сказати, що таке пам'ятка — є визначення тієї часової відстані, яка дозволяє об'єктивно й неупереджено оцінити історичну подію чи художнє явище. Іще не так давно чимало об'єктів одразу після своєї появи уже вважалися пам'ятками. Насамперед це стосувалося усіх скульптурних зображень В. Леніна, а також так званих «монументів», в урочистих відкриттях яких брали участь члени Політбюро або секретарі ЦК КПРС. В часи тоталітарного режиму улюбленим і поширеним висловом стало «підкування комуністичної партії про примноження духовної спадщини радянського народу». Практично це досягалось спорудженням нових скульптур і встановленням меморіальних дошок на честь партійних діячів або тих особистостей, діяльність яких комуністична ідеологія вважала за якимись ознаками прийнятною для себе або позитивною¹⁹. Цими справами займа-

лись не тільки державні органи, а й громадські об'єднання, зокрема Українське товариство охорони пам'яток історії та культури. Саме за рахунок бетонних і гіпсових «ідолів», часто тиражованих, постійно зростала кількість так званих пам'яток. До свідків історичного минулого ставлення було тенденційним і кон'юнктурним, архітектурна спадщина майже не досліджувалась, а містобудівною взагалі не займались, чим і пояснюється теперішній жалюгідний стан, про що в останні роки інколи згадується у пресі.

Із бажанням України увійти в коло цивілізованих світових держав слід у пам'яткоохоронній діяльності дотримуватися загальноприйнятих у міжнародній практиці критеріїв. Згідно з останніми до рангу пам'яток відносять лише об'єкти історичного минулого, що віддалені у часі не менш ніж на 40–50 років. Навмисне виключення з розгляду творів художньої творчості останніх десятиріч із кола пам'яток дає змогу уникнути необ'єктивності в їх оцінці, а також тиску з боку впливових авторів сучасних споруд і комплексів. В результаті пам'ятками містобудування, архітектури і мистецтва в Україні можуть бути лише праці, виконані до 1955–1960 рр. До речі, це збігається із завершенням одного з етапів розвитку радянської архітектури.

Природно, далеко не все те, що збереглось від створеного у минулі часи, має велику історичну, культурну й художню цінність і суспільство повинно охороняти його недоторканим. Щоб серед цих об'єктів вибрати речі відповідного рангу, тобто пам'ятки, треба вживати певні критерії їх поцінування. Щодо історичних і археологічних об'єктів це, істотно, їх наукова й історична значущість для визначення реальних процесів у далекому минулому, як правдивих свідків визначних подій та творчості видатних діячів, як реальних свідків поступового розвитку людства, зростання його продуктивних сил і технічного прогресу.

Інша справа з мистецькими, архітектурними та містобудівними об'єктами. Тут основним критерієм їх оцінки є художня досконалість. Адже добре відомо, що не все намальоване на папері можна вважати образотворчим мистецтвом і не все збудоване з цегли чи дерева — архітектурою. Та й у межах професійної архітектурної або містобудівної діяльності зодчому не завжди вдається досягти доцільного розв'язання функціональних проблем, виразного розпланувального вирішення або тектонічної логіки пластичних мас, гармонійної композиції фасадів та ритмічно вдалого сполучення просторових компонентів, належного узгодження з навколишнім середовищем. Тому з масиву містобудівної спадщини минулих поколінь виникає потреба відбирати найдосконаліші та характерні твори для збереження.

Тільки належне вирішення художніх та композиційних завдань дає підстави вважати окремі споруди пам'ятками архітектури, а містобудівні

утворення — пам'ятками містобудування. Якщо ж споруді притаманні лише новаторське вирішення технологічних процесів або при будівництві застосовані оригінальні конструкції, то її зазвичай відносять до пам'яток історії, — як свідка певного етапу в розвитку будівельної науки і техніки. Тому пропозиції вважати, що архітектурні або містобудівні пам'ятки такими, що мають «наукову, історичну та іншу культурну цінність», видаються зайвими. З одного боку всі дійсні пам'ятки вказану цінність завжди мають, бо кожний видатний твір отримує наукове і історичне значення та досліджується в архітектурно-історичній науці. З другого боку, якщо споруда або комплекс не мають художньої цінності, а лише «наукову, історичну та іншу культурну», то вони вважаються не пам'ятками архітектури чи містобудування, а історії, де подібні вимоги цілковито доречні.

Таким чином, для визначення того, що ж таке пам'ятка містобудування, так само як і архітектури, основне значення мають лише два фактори: часовий (вік об'єкта) та художньо-композиційний. Це дозволяє сформулювати лаконічну й чітку дефініцію: **«Пам'ятками містобудування є збудовані у минулі історичні періоди високохудожні містобудівні твори»**. Між іншим, таку дефініцію вже було оголошено в двох наукових збірниках та термінологічному словнику²⁰, і поки що критичних зауважень не було.

Компоненти пам'яток містобудування та їх класифікація

Однією з найбільш відомих спроб перелічити об'єкти, що належать до пам'яток містобудування, є дефініція радянського Закону, про яку вже йшла мова. Поряд з іншими там названі «залишки стародавнього планування і забудови міст та інших населених пунктів». Не будемо торкатися «збудови», вона може бути різною і у своїх сполученнях справді відповідати вимогам до пам'яток містобудування. Якщо ж залишилось лише старовинне розпланування, то воно навіть теоретично не може бути пам'яткою, оскільки відсутній реальний об'єкт для охорони. Припустимо, що на червоних лініях кварталів доби ренесансу чи класицизму звели сучасні висотні споруди або будинки-пластини по периметру. Неважко зрозуміти, що результатом буде спотворене середовище, що якоюсь мірою відповідатиме теперішнім потребам, але ніяк не нагадуватиме про минулі художні культури.

Компоненти пам'ятки. Щоб уникнути різних нісенітниць, у визначенні об'єктів, що належать до пам'яток містобудування, слід докладніше глянути на принципи формоутворення, притаманні саме містобудівним творам. Раніше, коли йшла мова про різницю між архітектурними і

містобудівними об'єктами, наголошувалось, що особливістю останніх є організація середовища просто неба. Однак це загальне твердження важливо розвинути і підкріпити конкретними прикладами, які й дадуть змогу виконати класифікацію самих різноманітних творів містобудівного мистецтва.

Почнемо з азів. Основними в структурі кожного без винятку містобудівного твору виступають три компоненти.

1. Частина поверхні землі, на якій розташовані компоненти пам'ятки містобудування, називають **планшетом**. У більшості випадків ця поверхня неоднорідна і включає в себе не лише **грунт** землі з рослинністю (партерною зеленню, газонами, квітниками), а й різні типи заощення для пішохідних тротуарів і транспортних проїздів, невеличкі водоймища. Якщо планшет не строго горизонтальний, то через перепади рельєфу влаштовуються пандуси, пологі або круті сходи, підпірні стінки тощо, і тому зрозуміло, можуть формуватися каскадні композиції.

2. Основними елементами, що створюють образ первинного містобудівного утворення, є **загорожі**. Їх можна розподілити на три різновиди: реальні — споруди й цілісні зелені масиви, які утворюють непроникні зорові кордони, символічні — колонади, ґрати, прозорі посадки рослин, що відмічають контури міських або селищних інтер'єрів; умовні — панорами забудови на другому й третьому планах, перспективи вулиць, які тільки зорово відзначають межі містобудівного середовища.

3. **Заповнення** простору — це елементи благоустрою, твори монументального і декоративного мистецтва, різні кіоски, рекламні щити тощо, які збагачують функції середовища, фіксують його членування, відзначають або підсилюють композиційні осі, створені спорудами або цільними зеленими масивами.

Існує декілька комбінацій планшетів із загорожами, завдяки яким формуються ті чи інші типи містобудівного простору. У схематичному вигляді вони виглядають наступним чином:

Пересіченням двох умовних площин — планшету з фронтом забудови або стіною щільної зелені — організується **напіввідкритий простір**, прикладом чого може бути набережна біля моря або широкої річки.

Характерним прикладом пересічення трьох площин — планшету з двома паралельними загорожами — може стати вулиця чи паркова алея, внаслідок чого формується **наскрізний простір**.

Напівзамкнений простір у вигляді площі з відкритим боком чи паркової галявини, глухого кутка вулиці чи лужка може утворюватися пересіченням двох (планшету з дугоподібною в плані загорожею), трьох (планшету з розташованими під кутом у плані двома загорожами), чотирьох і більше площин.

Замкнений простір організується у деяких випадках двома площинами (планшетом і загорожею, що має у плані вигляд кола, еліпса, овалу та іншої подібної фігури) або чотирма і більше (планшетом з трьома і більше загорожами, з'єднаних під кутами одна з одною). В результаті створюється обмежена з усіх боків площа, паркова галявина або великий двір, оточений кількома спорудами.

Розглянувши форми існування містобудівних просторів і деякі їх типи, слід сказати, що наявність двору або курдонеру зовсім не означає, що перед нами твір містобудівного мистецтва. Справа у тім, що і двір, і курдонер можуть утворюватись всередині однієї споруди або її крилами, ризалітами. У таких випадках вони є складовими частинами конкретної будівлі, а не об'єктами містобудування. Адже останній вимагає наявності пластичного і просторового діалогу як мінімум двох споруд. Саме на архітектурні твори розраховуються такі визначення композиції, як фронтально-площинна, фронтально-просторова, об'ємна, глибинна, які інколи безпідставно вживаються для характеристики містобудівного простору.

Усі розглянуті вище типи містобудівних просторів отримують різну форму. Характерним прикладом **компактної** композиції можуть вважатися квадратна або кругла площа, **лінійної** — набережна, вулиця, проспект, бульвар чи паркова алея, **розчленованої** — внутрішньо-квартальне середовище із різних просторових елементів, оточеним зовнішнім каре споруд або обмежений стінами комплекс монастирських чи фортечних будівель.

Залежно від конфігурації планшету, містобудівні простори набувають у плані найрізноманітніші геометрично правильні (квадрат, прямокутник, коло, овал, трикутник, трапеція тощо) або неправильні форми. Однак тут слід зауважити, що простір є лише частиною містобудівного твору. Другим невід'ємним його компонентом є маса, котра в основному складається із будівель загорожі. Тому вислови про сувору регулярність ансамблю круглої або квадратної в плані площі, які можна часто почути від професіоналів або побачити навіть у науковій літературі, м'яко кажучи, рідко бувають точними. Бо при цьому враховується лише обрис планшету, а не фасадні площини навколишніх мас. Крім того, споруди з протилежного боку взагалі різні. Одні мають далеко виступаючі крила, другі невеликі ризаліти чи кріповки, внаслідок чого загальний план ансамблю (площа вкупі з будівлями) виявляється далеким від геометричної чіткості.

Класифікація. Дуже значне поширення отримала класифікація пам'яток містобудування відповідно до форм їх фізичного існування, а саме:

вулиці, провулки, проїзди;

проспекти, бульвари, алеї;
 площі, майдани, еспланади;
 курдонери, двори, глухі кути вулиць (тупики);
 комплекси різного функціонального призначення;
 парки, сади, сквери;
 набережні тощо.

Оскільки зовнішні простори організуються не абстрактними обсягами, а спорудами, що мають певне цільове призначення, то й самі простори набувають подібних функцій. Тут можна навіть сказати, що частина функціональних процесів, якій у «панцирі» споруди начебто випліскується поза його межі (наприклад, колонні або аркові галереї перед старовинними крамницями) і безпосередньо відображається у характері містобудівного твору. Тому міські інтер'єри отримують якесь більш-менш конкретне функціональне навантаження.

Це можна проілюструвати історичними прикладами. Так, великим розмаїттям містобудівних вирішень відзначається спадщина доби ампіру, який був одним із найяскравіших періодів розвитку європейської культури. Тоді, в першій третині XIX ст., розроблялися численні генеральні плани українських міст, відповідно яким передбачалися й здійснювалися різні за призначенням площі, а саме: адміністративні, культові, театральні, торговельні, кінні, сінні, ярмаркові, в'їзні, передмостні, митні, військові тощо. У подальшому, з розвитком продуктивних сил суспільства і появою нових типів споруд, виникали вокзальні, біржові, передзаводські та інші площі. Цікаво, що призначення й довгострокове використання міських просторів безпосередньо відображалось у їх назвах та довго зберігалось у топоніміці багатьох селищ²¹.

Та обставина, що на функцію містобудівного твору безпосередньо впливає цільове призначення основної споруди або більшості огорожувальних будівель, здавалось би дає всі підстави перелічити функціональні види містобудівних пам'яток і для цього взяти за взірць відповідний перелік об'єктів архітектури. Внаслідок цього їх співвідношення може отримати такий вигляд:

Споруди	Містобудівні твори
культові	соборні, костельні, храмові
культурно-просвітницькі	театральні, музейні, бібліотечні, клубні
адміністративні	губернаторські, поліцейські, ратушні, палацові
учбові	університетські, інститутські, шкільні, гімназичні тощо
торговельні	гостинні, привізні, кінні, сінні, ярмаркові, ринкові, базарні, рибні

Споруди	Містобудівні твори
бізнесові	біржові, банківські, контрактові
лікарняні	лікарняні, санаторні, шпитальні, курортні тощо
виробничі й промислові	заводські, фабричні, корабельні тощо
господарські	складські, елеваторні та інші
зв'язку	вокзальні, поштові, митні, кінцеві, в'їзні, кільцеві
інженерні	передмостні, фонтанні та інші
житлові	житлові, рекреаційні
військові	фортечні, арсенальні, казематні, цитадельні, капонірні
монументи	меморіальні, тріумфальні, ювілейні тощо

Хоч ця класифікація і підтверджується історією назв площ та вулиць, тобто пам'яттю прийдешніх поколінь, однак поставити на цьому крапку було б необачно. Глибше дослідження і проникнення в суть явища свідчать, що тут все значно складніше.

Порівняльний аналіз свідчить, що навіть в одному селищі існували зовсім ідентичні за формами, розмірами, орієнтацією та іншими параметрами адміністративні або військові площі. Це пояснюється, з одного боку, тим, що майдани та площі, за винятком торговельних, забудовувались крім головної споруди іншими будівлями, переважно житловими. Вже внаслідок цього містобудівне середовище, якщо чітко слідувати логіці про залежність простору від споруди, не могло не набути рис поліфункціональності. Більше того, окрім основної функції майже кожна площа несла рекреаційні та комунікативні навантаження, що конкретно відобразалося у зонуванні планшету, де виділялися ділянки для пішоходів і транспорту, місця для відпочинку тощо.

З іншого боку, вивчення проектних і реалізованих вирішень свідчить, що біля чи навколо однакових за функціями і навіть розмірами споруд можуть утворюватись різні просторові оточення. Це підтверджується безліччю прикладів. Так, культові площі мають в одних випадках периметральну забудову, і церква розташовується на якійсь стороні площі, в других — вона займає центральне місце, а в інших — зберігає острівне положення, але зміщується ближче до кута чи боку планшету. Це означає, що ніяких твердих принципів про відповідність навколишнього простору споруді теж не існувало.

Таким чином, класифікацію містобудівних пам'яток за функціональними ознаками можна вважати відносно умовною і при характеристиці кожного твору обов'язково слід вказувати не тільки основне призначення, а й комунікативні, транспортні та інші функції.

Як вже відмічалось нами у дефініції пам'яток містобудування, часовий фактор поряд з художнім відіграє основну роль у визначенні культурної цінності кожного твору. І це зрозуміло, тому що важливість часу наочно впливає із особливостей образної мови архітектури й містобудування. На відміну від живопису і скульптури, тут не відтворюються конкретні явища дійсності, а узагальнюються соціальні закономірності в об'ємно-просторових відношеннях. Саме в архітектурі знаходять свій вираз пануючі ідеї епохи, соціальна організація і рівень розвитку продуктивних сил суспільства. «Матеріальні структури споруд і простір, котрий вони організують, несуть інформацію про соціально зумовлену поведінку і практичні навички людей, про відносини між ними тощо. Ця інформація не тільки спрямовує поведінку людей одного часу, а й зв'язує різні покоління, різні епохи, вона створює важливу частину колективної пам'яті людства»²².

У зв'язку з тим, що соціально-економічні явища не тільки зумовлювали багато в чому організацію містобудівних об'єктів, та й суттєво залежали від останніх, без врахування часу неможливі ні повноцінний аналіз, ні об'єктивна оцінка пам'ятки. Тому особливої ваги набуває хронологічний критерій. Внаслідок всі без винятку пам'ятки у різних списках, реєстрах, кадастрах фігурують з конкретними датами свого створення. Суттєвого значення набуває і узагальнююча хронологічна класифікація. Однак у сучасних умовах, коли марксистсько-ленінська періодизація розвитку суспільства за класовою ознакою повністю застаріла, а нова ще не увійшла в науковий обіг, пропонувати якийсь еkleктичний варіант вважаємо недоцільним і передчасним.

Питання хронологічної цінності можна розглянути і після висвітлення стилістичної класифікації. При її розробці для пам'яткоохоронної діяльності важливо перш за все керуватися загальноприйнятими у світовій науці визначеннями і враховувати особливості історичної долі Української держави на різних етапах її розвитку. У схематичному вигляді це можна показати таким чином:

- античність (міста-поліси Північного Причорномор'я);
- ранньо-візантійський (Північне Причорномор'я);
- візантійський і романський;
- північно-мусульманський (Північне Причорномор'я);
- готика;
- ренесанс;
- бароко і рококо;
- класицизм кінця XVIII ст.;
- ампір першої третини XIX ст.;
- романтична стилізація середини XIX ст. (псевдостилі);

- еkleктика і стилізація другої половини ХІХ ст. (псевдостилі);
- модерн початку ХХ ст.;
- ретроспективізм 1900–1910 рр. (неостилі);
- функціоналізм (конструктивізм) і ар-деко 1920 — початку 1930-х рр.;
- радянський класицизм 1930–1950-х рр.

Враховуючи значні втрати у культурній спадщині народу України і вікову відстань деяких стильових періодів, державної охорони заслуговують всі без винятку містобудівні утворення, починаючи з античних часів і до епохи бароко включно. У списки пам'яток заноситься також значна частина об'єктів, виконаних у стилях класицизму і ампіру, за винятком тих, які не мають художньої цінності. Містобудівні твори романтичної стилізації, еkleктики і стилізації, модерну і ретроспективізму слід піддавати серйозній науковій експертизі та відбирати найбільш цікаві й важливі, що мають принципове значення для збереження неповторного і характерного вигляду всіх міст і селищ. Два останні періоди — функціоналізм (конструктивізм), ар-деко та радянський класицизм 30–50-х років ХХ ст. — залишили значну спадщину, переважна частина якої не має великої художньої цінності. Тому державної охорони заслуговують лише найвизначніші містобудівні об'єкти, пов'язані з творчістю видатних зодчих або тих, що відіграють дуже значну роль у формуванні середовища населених пунктів.

Такі застереження зовсім не означають тенденційного ставлення до яких-небудь стильових періодів і виділення відповідних «квот» їх представництва у державному реєстрі пам'яток містобудування. Справа у тому, що від доби класицизму збереглося дуже мало ансамблів і комплексів, внаслідок чого ті ж періоди класицизму й ампіру, незважаючи на деякі кількісні обмеження, виявляються значно краще репрезентованими, ніж попередня епоха бароко. Наступні часи розвитку містобудівного мистецтва у середині ХІХ — початку ХХ ст. відзначалися надзвичайно активною будівельною діяльністю, особливо в роки спалахів так званих домових гарячок. Тому, хоча й відбір об'єктів тут більш прискіпливий, ніж щодо класицизму й ампіру, однак завдяки досить високій професійній культурі зодчих, активності міжнародного співробітництва при забудові українських селищ, все ж спадщина цих часів виявляється найбільш численною. Що ж стосується доби функціоналізму і конструктивізму, то представники цих стильових напрямів демонстративно ігнорували естетичні фактори у створенні штучного середовища і тому їх внесок у художню культуру виявився мало вагомим, що й повинні відобразити державні списки пам'яток. А радянський класицизм, як відомо, був часто-густо пронизаним демагогічними ідеологічними постулатами, і тому поява високохудожніх творів тут теж, як і в попередній час,

виявилася більше випадковою, ніж закономірною. Хоча висока художня культура та майстерність, зумовлені вивченням і творчим використанням кращих здобутків минулого, дозволяють не звертати увагу на тогочасні ідеологічні твердження, а орієнтуючись на професіональні якості, включати до списку пам'яток незрівнянно більше об'єктів, ніж попереднього конструктивізму-функціоналізму.

Поряд зі стилістичною у низці зарубіжних країн набула поширення так звана ціннісна класифікація²³. Залежно від художньої якості, об'єкти розподіляються по рангам (у Великобританії), ступеням (у Канаді), категоріям (у Польщі). Оскільки кількісних показників для оцінки мистецької вартості художнього твору взагалі неможливо виробити, то оцінка здійснюється комісіями експертів згідно із спеціально розробленими методами. При цьому враховуються численні чинники, серед них і вік об'єкта, і ступінь автентичності, і досконалість застосування тих чи інших стильових прийомів.

Існує ще одна класифікація містобудівних утворень за категоріями охорони, котра варта уваги, хоча з іншого боку вона має відомчий характер і з першого погляду ніяк не відображається у повсякденному існуванні об'єктів. Однак це не так, бо у дійсності від того, які прийняті рішення у відомчих інстанціях, багато в чому залежить доля майже кожного містобудівного твору. Мова йде про його включення до державних списків пам'яток і надання відповідного статусу охорони, від чого залежить характер схоронності у автентичному стані та особливості використання у сучасних умовах.

Законом про охорону і використання пам'яток історії та культури, що продовжував ще десятиліття діяти і в незалежній Україні, була запропонована класифікація згідно з масштабом їх суспільного значення. Вона виглядала таким чином:

- пам'ятки загальносоюзного значення;
- пам'ятки республіканського значення;
- пам'ятки місцевого значення.

Через бюрократичну тяганину московські органи за багато років так і не спромоглися затвердити жодного об'єкту в ранзі загальносоюзного, а з розвалом Союзу РСР ця категорія взагалі втратила право на існування. Залишилися тільки дві категорії.

Пам'ятки республіканського значення існували ще до прийняття Закону 1978 р. Так, Радою Міністрів УРСР 1956 р було затверджено 1517 об'єктів, у 1963 р. цей список перезатвердили у значно зменшеному вигляді — 864, а після прийняття Закону він знову зріс і 1979 р. становив 1790 комплексів і споруд. Тоді ж, на зламі 70–80-х років активізувалися роботи місцевих органів і незабаром у багатьох областях почали за-

тверджувати списки пам'яток місцевого значення. Однак ця робота в Україні проводилася не рівномірно, в одних областях списки виявилися вельми численними, в інших їх взагалі не робили. Якість роботи також далеко не однакова, тому що їх виконавці керувалися зовсім різними критеріями відбору об'єктів. Єдине, що об'єднувало списки пам'яток і республіканського, і місцевого значення, це концентрація уваги на поодиноких об'єктах і фактичне ігнорування пам'яток містобудування. Наявність же деяких комплексів у вигляді механічної суми окремих споруд, природно, не вирішує проблеми.

Оптимальна пам'яткоохоронна класифікація повинна бути безумовно узгодженою із адміністративно-територіальним устроєм держави. Тому, якщо в Україні залишиться сучасний поділ на області, можуть існувати тільки дві категорії пам'яток: державного і місцевого (обласного, республіканського для Криму, міського для Києва й Севастополя) значення²⁴, списки котрих мають затверджуватися відповідними органами. Вони ж здійснюють і всі заходи використання об'єктів. Щоб уникнути помилок і підвищити якість списків, їх опрацювання потрібно координувати між різними відомствами та проектними установами, а матеріали, що готуються для затвердження, піддавати висококваліфікованій експертизі у єдиному науковому центрі. Останнє стосується не тільки державних списків, а й місцевих. Нарешті, якщо зберігається розподіл на пам'ятки архітектури і пам'ятки містобудування, то й у списках об'єктів державного і місцевого значення вони мають теж бути розділеними.

На відміну від пам'яток архітектури, для яких є досить поширеною класифікація за будівельними матеріалами і конструкціями, пам'ятки містобудування можна було б розрізнити залежно від наявності будівель і рослинності, їх кількості та співвідношення. Втім, нам здається, що вона може отримати занадто механістичний вигляд, а головне — не сприятиме вирішенню ні теоретичних проблем дослідження спадщини, ні практичних — щодо поліпшення справи охорони.

Пропозиції. Перш ніж викладати деякі рекомендації щодо концепції охорони культурної спадщини України, треба було чітко розібратися у тому, з чого ж вона складається. Вище висловлені основні положення щодо містобудівного твору з єдиним простором безумовно вимагають подальшої розробки. Потрібно розглянути також всі можливі випадки об'ємно-просторової побудови архітектурного ансамблю, визначити роль і статус кожного елемента, що огорожує простір та заповнює його, зрозуміти, які саме компоненти планшету варті уваги; тобто **що саме** окрім назви пам'ятки треба обов'язково фіксувати у державних списках і суворо охороняти. Іншими словами, передусім слід виконати повноцінне

наукове дослідження, в якому здійснити всебічний аналіз предмета і дати обґрунтовану відповідь на питання: з **чого складається** конкретна пам'ятка містобудування і що заслуговує обов'язкового збереження.

До речі, подібних досліджень вимагають і пам'ятки архітектури. Навіть побіжний огляд затверджених списків показує, що при їх складанні були відсутні певні критерії поцінування. Внаслідок одні будівлі мають гармонійні зовнішній вигляд і внутрішнє середовище, другі відзначаються лише інтер'єрами, а більшість цікава тільки виразними композиціями головних фасадів — все інше або не збереглося, або ніколи і не вирішувалося на належному художньому рівні. Тому тут теж потрібно з'ясувати всі питання і розібратися, за яких умов споруда чи її частина заслуговує статусу пам'ятки архітектури.

Зрозуміло, що існує чимало окремих пам'яток містобудування із цілісним простором. Це деякі монастирі, фортеці, садиби, розміщені поза межами населених пунктів. Чимало їх знаходиться і у містах. Але там часто-густо спостерігається розвинена ієрархія містобудівних утворень. Сформований кількома будівлями ансамбль невеличкого курдонера може бути складовою частиною ансамблю більш високого рівня — вулиці або проспекту. А простір останніх може органічно об'єднуватись із простором сусідньої площі та вулиць, через що виникає система пульсуючих просторів. Сукупність всіх таких утворень у свою чергу може становити історичне ядро міста або його важливу частину. Всі ці взаємозв'язки, багаторівневі комбінації містобудівних утворень теж заслуговують всебічного дослідження, в результаті якого і стане можливим грамотне відображення дуже складної системи містобудівних пам'яток у державних реєстрах культурної спадщини та в обліковій документації. Розуміння суті явищ безумовно сприятиме і професійному виконанню історико-архітектурної інвентаризації селищ, більш якісній розробці проектів охоронних зон, зон регулювання забудови тощо.

Що є пам'яткою містобудування, з багатьох статей про наші міста взагалі незрозуміло. Не може бути вулиця, навіть така славетна, як Володимирська у Києві, пам'яткою, адже вона не сприймається від початку до кінця, тобто елементарно не розрахована на сприйняття людиною. Масштабність міського середовища, його **антропоморфність** — **це тема майбутніх поглиблених наукових розробок**, без котрих не можна починати мову про визначення тих чи інших великих об'єктів пам'ятками містобудування.

Як уже йшлося, в історії містобудівного мистецтва всіх часів і народів класичними взірцями пам'яток вважаються порівняно невеликі групи споруд, згруповані відповідним чином навколо площі, на акрополі, в межах монастирської огорожі, садиби тощо. Їх просторове середовище не

тільки узгоджене з людиною, а й повністю сприймається з більшості точок зору. А якщо це вулиця з гармонійною забудовою всіх кварталів, яка протяглась на кілька кілометрів, що тоді? Вона ж цілісно, у повному обсязі не сприймається. Впевнені, що в даних випадках подібне містобудівне утворення можна порівняти з інтер'єром великого палацу (наприклад, Царськосільського під Петербургом або королівськими у Версалі, Мадриді чи Берліні), що має велику кількість залів, згрупованих за анфіладним принципом. Кожний зал там отримував більш-менш оригінальне вирішення, тому заслуговує окремої уваги. Однак всі вони, виступивши вздовж прямої осі, є складовими частинами однієї пам'ятки архітектури — палацу. Так і **вулиця — пам'ятка містобудування складається з певних просторових відрізків, кожний з яких має деякі відмінності, але всі вони разом сформували оригінальний мистецький твір. Цими відрізками можуть виступати простори між розташованими напроти кварталами, які суттєво відмежовані від сусідніх поперечними вулицями, оскільки простори останніх мають зовсім іншу координатну спрямованість.** Природно, якщо вулиця невелика, складається з кількох кварталів, а її просторове середовище сприймається цілісно, то можлива загальна характеристика цього середовища.

Таке розуміння пам'ятки містобудування деякою мірою було започатковано ще у загальносоюзних методичних вказівках 1986 р. щодо Зводу пам'яток історії та культури²⁵. Там чітко вимагалось відповідні статті про вулицю-пам'ятку ілюструвати розгортками забудови кварталів, адже саме поєднання фасадних вирішень будівель, колонад створювало реальні й символічні загорожі просторового середовища. Зрозуміло, виконання подібних розгорток вимагає значно більших зусиль і майстерності, ніж розпланувальної схеми.

Порівнюючи анфіладний простір палацу — пам'ятки архітектури — з середовищем вулиці, слід, як нам здається, відзначити й суттєві відмінності. Так, нікому не заманеться розглядати в палаці навіть унікальний зал як окрему пам'ятку архітектури. Навіть коли крім цього залу в інтер'єрі більше нічого цікавого не збереглось, то і в такому випадку матеріал про нього буде вписано в загальну статтю. Інша справа в містобудуванні. Тут, якщо вулиця переривається важливими просторовими осередками, то вони можуть набути самостійного значення. В Києві це може бути Володимирська вулиця, де напроти університету та фланкуючих його двох бібліотек міститься невеликий парк з пам'ятником Т. Шевченкові. Це середовище виступає як самостійна пам'ятка містобудування, компонентами якого є не тільки згадані споруди, пам'ятник і зелений масив, а й будівлі по периметру, тобто розташовані у відповідних кварталах на вулицях Толстого, Терещенківській та бульварі Тараса Шевченка.

Подібні речі мають місце і в інших містах. Наприклад, у Харкові поряд з аналізом відносно цілісної забудови Сумської вулиці слід окремо розглянути ансамбль монументальних споруд колишньої площі Держинського, складовими компонентами якого є славнозвісний Держпром, університет та інші споруди. В Одесі частину будівель на вулиці Преображенській слід висвітлювати окремо, оскільки вони одночасно формують ансамблю забудову Соборної площі. Теж як пам'ятки містобудування бажано окремо розглядати Приморський бульвар, палацову садибу Воронцова та Думську площу, хоча перспективи бульвару в повздовжньому напрямі гармонійно завершуються з одного боку палацом Воронцова, а з другого — спорудою Старої біржі.

Зрештою, поліпшення справи охорони пам'яток архітектури і містобудування неможливе без оприлюднення результатів пам'яткоохоронної діяльності. Передовсім треба позбутися хибної практики виконання наукових праць для службового використання замовниками, що набуло значного поширення в останні десятиріччя. Внаслідок келійного обговорення й затвердження рукописів їх рівень постійно знижується. Тільки обнародування результатів дає можливості широкому загалу науковців і зацікавленій громадськості об'єктивно оцінювати зміст і значно підвищить якість проведених досліджень. У той же час друкування наукових праць репрезентує у вигідному світлі й замовника, підтверджує його компетентність і значний внесок у пам'яткоохоронну діяльність. Періодична публікація державних реєстрів пам'яток дасть змогу вносити необхідні корективи, а також посилити контроль суспільства за збереженням містобудівної спадщини. І останнє. Популяризація пам'яток містобудування і архітектури на належному рівні особливо важлива у наші дні, під час змін власників і орендаторів багатьох споруд. Довідкові видання, побудовані на солідній джерельній базі та всебічних натурних обстеженнях, підвищуючи загальну культуру користувачів пам'яток, чимало сприятимуть їх схоронності у належному стані.

Наостанок зазначимо, що обмежені «територіальні» рамки не дозволили нам навести приклади з історії українського і світового містобудування, що зробило би матеріал цікавішим. Безумовно одне, треба розпочати наукове опрацювання проблем збереження містобудівної спадщини, обмінюватись думками і вирішувати практичні проблеми щодо державного обліку містобудівних утворень.

¹ Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. — К., 1985. — Т. 3. — С. 246–249, 252–262.

² Памятники архитектуры в структуре городов СССР / Под ред. А.В. Иконникова и Н.Ф. Гуляницкого. — М., 1978; *Ранинский Ю.В.* Современный облик памятников прошлого. — М., 1983.

³ Документи з історії заснування та присудження державних премій за визначні архітектурні твори в Україні: 1941–2001 роки / Упорядники Г.О. Урусов, Т.Г. Друцька. — К.; 2002. — С. 96, 98, 101, 102.

⁴ Закон Украинской Советской Социалистической Республики «Об охране и использовании памятников истории и культуры». — К., 1980. — С. 4.

⁵ *Ранинский Ю.В.* Памятники архитектуры и градостроительства: Учебное пособие. — М., 1988.

⁶ *Тимофеенко В.И., Тронько П.Т.* Методические рекомендации для подготовки Свода памятников истории и культуры по Украинской ССР. — К., 1981. — С. 23.

⁷ Методические рекомендации по подготовке Свода памятников истории и культуры СССР. — М., 1972. — Вып. 3. — С. 11.

⁸ *Тимофієнко В.* Відображення архітектурної спадщини // Пам'ятники України. — 1985. — № 2. — С. 34.

⁹ *Водзинський Є.* Питання охорони містобудівної спадщини // Архітектурна спадщина України / За ред. В. Тимофієнка — 1994. — № 1. — С. 236.

¹⁰ Архітектура: Короткий словник-довідник / За заг. ред. А. Мардера. — К., 1995. — С. 205.

¹¹ *Колосок Б.В.* Пам'ятки містобудування та їх охорона // Праці Центру пам'яткознавства. — К., 2001. — Вип. 3. — С. 49–73.

¹² *Його ж.* Пам'ятки містобудування (до визначення поняття) // Реставрація, реконструкція, урбоекологія: Сборник научных трудов. — Одесса, 2003. — С. 21–30; *Його ж.* Ідентифікація пам'яток архітектури і містобудування // Пам'ятки історії та культури України: Каталог-довідник. Зошит 1. — К., 2005. — С. 185–210.

¹³ Там само. — С. 208.

¹⁴ *Прибега П.В.* Територіальна охорона об'єктів культурної спадщини (методологічний аспект) // Праці Центру пам'яткознавства. — К., 2004. — Вип. 6. — С. 3–15; *Його ж.* Історичне середовище як пам'яткоохоронна категорія // Українська академія мистецтв. — К., 2004. — Вип. 11. — С. 177–185.

¹⁵ *Його ж.* Пам'ятка містобудування: методологічна сутність // Праці Центру пам'яткознавства. — К., 2005. — Вип. 7. — С. 3–13.

¹⁶ Незрозумілий і навіть хибний термін. Адже таким чином можна вигадати стільки видів пам'яток, скільки існує галузей діяльності людини, наприклад авіації, меліорації, агрономії, астрономії і таке інше.

¹⁷ Всеобщая история архитектуры: В 12 т., 13 кн. — М., 1964–1977: Історія української архітектури / За ред. В.І. Тимофієнка. — К., 2003.

¹⁸ *Винпер Б.Р.* Статті об искусстве. — М., 1970. — С. 363.

¹⁹ Така політика мала багатодесятирічну історію. Всім добре відомо, що після захоплення влади більшовики почали безпардонно вихвалити й увічнювати самих себе. Вони перейменовували сотні міст і сіл, промислових і сільськогосподарських підприємств, культурно-освітніх закладів, вулиць і площ своїми прізвищами або іменами, встановлювали на свою честь скульптурні монументи, бюсти, стели тощо.

²⁰ *Тимофієнко В.І.* Містобудівні пам'ятки: їх визначення і форми існування // Региональные проблемы архитектуры и градостроительства: Сб. научных трудов. —

Одесса: «Город мастеров», 1999. — С. 96–100; *Його ж.* Охорона культурної спадщини та проблеми забудови центрів сучасних міст // *Художня культура. Актуальні проблеми: Науковий вісник.* — К.: Музична Україна, 2004. — Вип. 1. — С. 91–106; *Його ж.* Архітектура і монументальне мистецтво: Терміни та поняття. — К., 2002. — С. 313.

²¹ Театральна, Біржова, Контрактова, Палацова, Духовна, Соборна та інші старі назви міських площ у більшості випадків не збереглися, внаслідок епідемії перейменувань на честь революційних діячів та подій, котра мала місце у 1920–1930-і роки. В останні роки частину історичних назв відновлено, хоча споруди, через які вони отримали свої назви, вже не існують або докорінно змінили свої функції.

²² *Иконников А.В.* Художественный язык архитектуры. — М., 1985. — С. 5.

²³ *Пламеницька О.* Ціннісна категоризація архітектурної спадщини у державному реєстрі пам'яток містобудування і архітектури України // *Теорія та історія архітектури і містобудування.* — К., 2005. — Вип. 6. — С. 313–328.

²⁴ У зв'язку з включенням деяких українських об'єктів у списки тих культурних цінностей, про які опікуються міжнародні організації (ЮНЕСКО), з'явилася спокуса ввести в обіг ще одну категорію — пам'ятки всесвітнього значення. Але цілком зрозуміло, що міжнародне визнання не знімає з країни відповідальності за схоронність та цивілізоване використання її кращих споруд і комплексів, і тому останні повинні залишатися у державних списках.

²⁵ *Методические указания по подготовке материалов Свода памятников истории и культуры народов СССР.* — М., 1986. — 65 с.

Розділ 8.

Археологічна спадщина України: проблеми визначення та поцінування

Чільну частину нерухомої та рухомої культурної спадщини України складають об'єкти археологічної спадщини і знахідки — артефакти, отримані під час археологічних досліджень. У сукупності вони є матеріальним свідченням історії людства від його зачаткування до сьогодення. Особливе значення в якості фактично основного джерела вони мають для вивчення і реконструкції історико-культурного розвитку людства дописемної доби, хоча становлять вагоме матеріальне джерело і для дослідження пізніших етапів історії людності. Оскільки писемні джерела відбивають лише деякі аспекти людської діяльності, без залучення археологічних матеріалів важко виважено визначити та осмислити певні факти, процеси, взаємовпливи різних культур, народів, окреслити території давніх етносів конкретного історичного періоду. Достатньо зауважити, що нині невідоме або забуте застосування багатьох технічних, побутових речей, приладів, якими широко користувалися ще у XIX — на початку XX ст., не кажучи вже про більш заглиблені у часі епохи. Однак у деяких сучасних технологіях, правда, вже на новому рівні відбувається повернення до давніх технічних прийомів і методів. Спостерігається інтерес людства і до стародавніх екологічних систем, які гармонійно поєднували певні форми господарювання із забезпеченням збереження природи. Достатньо, наприклад, згадати інтерес сучасної людини і розуміння нею необхідності виготовлення екологічно чистих продуктів. Тому до вивчення матеріалів, здобутих археологами, дедалі більше звертаються навіть представники різних галузей природничих і точних наук.

Складаючи загальну характеристику пам'яток (об'єктів) археологічної спадщини, слід зазначити, що часто вони багатозарові, складні за своїми хронологічними чи етнокультурними характеристиками. Це ускладнює їх визначення та інтерпретацію. Крім того, відмінною рисою їх є і те, що вони втілюють якості різних видів нерухомих пам'яток — архітектури, містобудування, монументального мистецтва, ландшафтних, історичних, науки і техніки тощо. В окремий вид нерухомих пам'яток їх, в першу чергу, виділяють за хронологічною ознакою, а також за розміщенням під землею чи водною поверхнею.

Нерухома археологічна спадщина є однією з найменш захищених від руйнації фактично протягом всієї історії людства, постійно потерпає

через об'єктивні природні процеси, а також внаслідок дії антропогенних чинників. Часто деякі з таких руйнівних процесів поєднуються. Наприклад, створені на Дніпрі, Дністрі, Південному Бугу та інших річках у другій половині ХХ століття штучні водосховища щорічно знищують давні пам'ятки, які опинилися під водою або зосереджені на їхніх берегах, що постійно розмиваються. Таким чином, археологічні пам'ятки гинуть назавжди, втрачаються повністю для науки та суспільства. Культурно-історична інформація, закладена в них, безслідно зникає. Своєрідність об'єктів археологічної спадщини яскраво проявляється у неможливості їх відтворення. Навіть археологічні розкопки, під час яких відбувається процес отримання наукової інформації, руйнують матеріальну частину об'єкту.

Вірне розуміння критеріїв визначення та класифікації нерухомих об'єктів (пам'яток) археологічної спадщини викликає необхідність чіткого усвідомлення того, що вони собою являють. У науці існує думка щодо певної умовності поняття «пам'ятка археології» і зв'язку його з «юридично-адміністративно-бюрократичними» вимогами як аналогу термінів «пам'ятка архітектури», «пам'ятка історії»¹. З терміном «пам'ятка архітектури» у дослідників нема проблем. Критерії визначення матеріальної складової цього виду нерухомих пам'яток не викликають особливих дискусій. Дещо інша ситуація з терміном «історія» у стосунку до пам'ятки. Цим терміном називається наукова дисципліна, галузь певних людських знань, однак це і більш широке поняття, що відображує поступ людства з його виникнення до сьогодення, низку подій, життя і діяльність певних особистостей. Пам'ятки історії — це матеріальні свідки названих подій, життєдіяльності визначних діячів різних сфер людського буття².

Загально визнано, що археологія — наукова дисципліна історичного профілю чи галузь історичної науки. Тим більше можна вважати штучним виділення окремого терміну «пам'ятка археології», оскільки кожна «пам'ятка археології» одночасно є й «пам'яткою історії» (репрезентує певну хронологічну та матеріально визначену частину останнього поняття). Однак протягом багатьох років саме цей термін використовується у науковій — археологічній, історичній, юридичній літературі, державних нормативно-правових документах, пам'яткоохоронній практиці. Тобто термін «пам'ятка археології» є широко вживаним і серед фахівців, і серед громадськості, не викликає заперечень і є зрозумілим для широкого загалу, але не варто забувати, що він певною мірою має умовний характер, використовується для систематизації, зручності виділення серед інших видів нерухокої спадщини.

Здебільшого пам'ятками археології вважають ті об'єкти, які знаходяться під сучасними денними земною чи водною поверхнями. При

цьому виявлені у процесі археологічних розкопок предмети являють собою не лише рухомі пам'ятки археології, а можуть входити і до інших класифікаційних груп, наприклад: монети — нумізматичні, вислі актові печатки — сфрагістичні, прикраси — мистецькі, берестяні грамоти — епіграфічні, людські черепи та кістяки — антропологічні пам'ятки, певні механічні прилади — пам'ятки науки або техніки.

Іноді виникають дискусії стосовно того, до якого типу пам'яток відносити руїни давніх монументальних споруд — архітектури чи археології. До прийняття Закону України «Про охорону культурної спадщини», в якому повноваження щодо збереження всіх видів нерухомих пам'яток покладаються на Міністерство культури, не чітке розмежування критеріїв зруйнованих пам'яток архітектури і архітектурних решток, відкритих за археологічною методикою, призводило до суперечок між Міністерством культури та Держбудом. Не завжди було зрозуміло під чиєю відомчою опікою знаходилися археолого-архітектурні матеріали, хто був відповідальним за їхнє збереження, а також був зобов'язаний виділяти кошти на їхню охорону чи реставрацію. Зазначена невизначеність і досі викликає дискусії між фахівцями у процесі взяття на облік і складання облікових документів на щойно виявлені об'єкти культурної спадщини.

Виникають певні проблеми юридичного і методичного характеру при визначенні видової і типологічної належності комплексних об'єктів, якщо знайдено, наприклад, рухомі і нерухомі пам'ятки різних видів. Частіше за все їх визначають як археологічні, оскільки вони були виявлені і досліджуються, перш за все, методами археологічної науки. Однак при з'ясуванні критеріїв об'єкту визначальне значення надається його провідним особливостям, завдяки яким на перше місце у комплексній пам'ятці ставиться саме основна видова ознака, потім зазначаються інші. Це особливо важливо при складанні облікової документації.

Археологія вивчає історію розвитку і культури людства, базуючись на дослідженні матеріальних витворів, створених певними генераціями та в певну добу, які дійшли до наших днів переважно у зруйнованому вигляді, тобто на базі вивчення речових або матеріальних (у широкому розумінні) пам'яток. Це витвори людини, в яких втілено її ідеї, уявлення про себе та навколишній світ, рівень розвитку техніки тощо. Таким чином, археологія вивчає матеріальні об'єкти і предмети історичного минулого з часу виникнення людства і протягом усього його існування³.

Під пам'ятками археологічної спадщини розуміють усі об'єкти історичного минулого незалежно від ступеня їхньої збереженості, матеріалу, побутового або художнього призначення. Значить область джерела, який є предметом археологічного вивчення, надзвичайно різноманітна та широка.

Речові (рухомі) пам'ятки історичного минулого займають важливе місце у предметі археологічного дослідження. Вони є безпосередніми свідками минулого, його артефактами. Здебільшого ці артефакти — більш об'єктивні та достовірніші, аніж свідчення сучасних їм писемних джерел. Рухома пам'ятка має свою форму, свій внутрішній зміст. Вона являє собою продукт безпосередньої творчості (для побутових, культових чи естетичних потреб) і є часткою самого буття людей певної доби. Пам'ятка археології — свідок матеріального чи духовного стану культури певної доби. Ці пам'ятки постійно розширюють та поповнюють, а часто і змінюють, існуючі уявлення про певний період історії, а для «доісторичної» доби виступають єдиним джерелом для її відтворення⁴. Як зазначалося раніше, навіть за наявності писемних джерел, матеріальні рештки можуть суттєво їх доповнити, оскільки перші характеризують, в основному, політичну, економічну, військову історію, ігноруючи інші аспекти людської діяльності.

Нерухомі пам'ятки археології дійшли до наших днів у порушеному і значною мірою фрагментованому стані. Вони збереглися і вивчені дуже нерівномірно у різних регіонах, за різними періодами та етнокультурними утвореннями, тому значення і необхідність збереження кожного об'єкту археологічної спадщини не втрачають актуальності з часом.

Ще однією відмінною рисою археологічних пам'яток є те, що не кожну з них можна чітко і всебічно окреслити. Для з'ясування повного обсягу пам'ятку необхідно дослідити всю. У сучасних умовах це зробити надзвичайно важко, а інколи й неможливо. Навіть коли виявлено межі пам'ятки, великі ділянки культурних нашарувань можуть бути зруйнованими або знищеними попередньою господарчою діяльністю. Треба зазначити, що навіть розкопані ділянки пам'ятки не зберігаються фізично (у процесі розкопок відбувається їх руйнація), інформація про них залишається лише у вигляді наукової документації. Особливо ця ситуація характерна для курганів, які під час розкопок зносяться повністю. У зв'язку з цим стосовно пам'ятки археологічної спадщини не завжди можна застосувати першу, як вважають, найголовнішу умову, за якою той чи інший об'єкт набуває статусу пам'ятки, — її фізичне, матеріальне існування⁵.

До сьогодні серед науковців не досягнуто єдиного розуміння того, до якого часу можна вважати доцільним дослідження об'єктів — матеріального відображення минулих епох — археологічними методами, тобто який час доречно вважати верхньою датою археологічних пам'яток. Думка щодо ототожнення пам'яток археології виключно з матеріальними свідченнями періоду давньої історії людства, здебільшого дописемного, і віднесення матеріальних об'єктів пізнього середньовіччя, ранньомодерного, новітнього часів вже виключно до пам'яток історії⁶, на сьогодні є

уже застарілою і не відбиває коло інтересів сьогоденного життя та науки. Особливо активно це питання дискутується на сторінках наукової і науково-популярної літератури, починаючи з середини 1960-х років⁷. Історики-медієвісти, деякі археологи часто недооцінюють значення джерел, які в змозі ввести у науку археологія, для вирішення цілої низки проблем, котрі неможливо дослідити без залучення матеріальних решток, зокрема це стосується питань походження, підґрунтя козацтва, його генези, аналізу матеріальної культури, етнічного, соціального складу, вивчення колонізаційних процесів, локалізації відомих із писемних джерел місць розташування Січей Низового Дніпра, центрів паланок, сотень, зимівників, укріплень, різних промислів, військових таборів, місць боїв тощо⁸. Садиби, будинки відомих діячів науки і культури, політики і держави, що не дійшли до нашого часу у незруйнованому вигляді, пам'ятки Кримської, Першої та Другої світових воєн (особливо поховання) — всі ці об'єкти належать і до пам'яток археології, оскільки розшуковуються та досліджуються методами археологічної науки.

Однак це не заперечує віднесення згаданих пам'яток і до історичних. Як зазначалося, така класифікація та поділ за певними видами мають відносно схематизований вигляд і з точки зору змістовного навантаження носять дещо схоластичний характер. Без сумніву, якщо пам'ятка добре зберігається і знаходиться під охороною держави, то не принципово, до якого виду нерухомої спадщини її віднесено. Це має значення з формальної точки зору у процесі визначення критеріїв під час складання облікових документів. Тобто, не всі об'єкти культурної спадщини можна однозначно розкласти по видових полицях, але, за умови чіткого вивчення провідних критеріїв об'єкту відповідні фахівці проводять класифікаційну роботу досить вправно.

Таким чином, пам'ятки археології засвідчують своєрідний зматеріалізований літопис всієї історії людства, є провідним, а для найдавніших епох і єдиним джерелом інформації щодо виникнення людства та його розвитку, всіх сторін його багатогранного життя, матеріальної і духовної культури упродовж близько 2 млн. років⁹.

До нерухомих пам'яток (об'єктів) археологічної спадщини відносять різноманітні витвори антропогенного характеру, які відбивають минуле людності. Вони для зручності, перш за все, для наукових потреб, розподіляються на певні типи, групи, тобто класифікуються. Така класифікація стосується найбільш поширених археологічних пам'яток, і вона має бути доволі гнучкою, тобто може поповнюватися за необхідності новими різновидами пам'яток або уточнюватися. Особливо це стосується багаточисельних об'єктів, які є результатом діяльності людей різних епох, етнокультурних спільнот, а також комплексних пам'яток.

За нині діючою редакцією Закону України «Про охорону культурної спадщини», до об'єктів археологічної спадщини належать «рештки життєдіяльності людини (нерухомі об'єкти культурної спадщини: городища, кургани, залишки стародавніх поселень, стоянок, укріплень, військових таборів, виробництв, іригаційних споруд, шляхів, могильники, культові місця та споруди, їх залишки чи руїни, мегаліти, печери, наскельні зображення, ділянки історичного культурного шару, поля давніх битв, а також пов'язані з ними рухомі предмети), що містяться під землею поверхнею та під водою, і є невідтворним джерелом інформації про зародження і розвиток цивілізації»¹⁰. Таке визначення, на нашу думку, є досить вдалим, оскільки у ньому перераховано фактично всі типи нерухомих об'єктів археологічної спадщини, котрі найчастіше можна знайти на теренах України (навіть трошки більше, якщо врахувати «іригаційні споруди»). Правда, вказані типи не систематизовані (наприклад, стоянка — це різновид поселення). Однак протягом подальшого доопрацювання вказаного Закону дане визначення треба відкорегувати за рахунок більш чіткої класифікації.

У діючому Законі України «Про охорону археологічної спадщини» записано наступне: «Об'єкт археологічної спадщини (далі — археологічний об'єкт) — місце, споруда (витвір), комплекс (ансамбль), їх частини, пов'язані з ними території чи водні об'єкти, створені людиною, незалежно від стану збереженості, що донесли до нашого часу цінності з археологічного, антропологічного та етнографічного погляду і повністю або частково зберегли свою автентичність»¹¹. Тобто автори такого варіанту визначення вирішили не обмежувати кількість законодавчо вказаних типів нерухомих об'єктів археологічної спадщини, а назвати їх загальні особливості. Показовим також є наступне визначення, наведене у цьому ж Законі: «Археологічна спадщина України (далі — археологічна спадщина) — сукупність об'єктів археологічної спадщини, що перебувають під охороною держави, та пов'язані з ними території, а також рухомі культурні цінності (археологічні предмети), що походять з об'єктів археологічної спадщини». Як бачимо, навіть законодавці підходять до визначення археологічної спадщини з дещо різних позицій.

Сьогодні існують також різні підходи до типології і класифікації пам'яток археології. Фахівці-археологи, зазвичай, ґрунтуються на їхньому функціональному призначенні, виходять із конкретних наукових завдань. Пам'яткознавці, базуючись на висновках археологів, намагаються розробити уніфіковані класифікаційні схеми, які можна використати у процесі паспортизації, обліку, створення електронних баз даних. Такі класифікатори важливі і для підготовки статей до Зводу пам'яток історії та культури України. Нині найдокладніший класифікатор нерухомих об'єк-

тів культурної спадщини України (у тому числі і археологічної) розроблено співробітниками НДІ пам'яткоохоронних досліджень Міністерства культури України¹². При цьому треба зазначити, що для різних хронологічних періодів історії людства, різних регіонів, природних зон, етнокультурних утворень характерні (переважають) різні типи об'єктів археологічної спадщини.

Часові межі існування, а точніше — функціонування пам'яток обумовлюються конкретною їх хронологією. Нижня межа теоретично обумовлена появою людини (людських колективів) на певній території. На теренах нашої країни гомініди (людиноподібні) з'явилися приблизно 1 млн. років тому (в ашельську пору раннього палеоліту). Верхню хронологічну межу загалу археологічних пам'яток для території України можна окреслити рубезем XVIII–XIX ст. Проте, як уже йшлося, існують окремі об'єкти і пізнішого часу, які можна виявити та дослідити археологічними методами. Це будинки, культові споруди, фортеці, промислові комплекси, затонулі кораблі, поховання, інформація про які з різних причин не дійшла до нашого часу або їх було значною мірою змінено, наприклад, перебудовано, однак не залишилося графічної чи фотодокументації, докладних описів. Для локалізації або реставрації, реконструкції таких об'єктів необхідно проведення археологічних досліджень, а відтак — вони потрапляють і до виду нерухомих археологічних пам'яток. Це стосується різноманітних об'єктів XIX — середини XX ст. Проте наявність об'єктів Чорнобильської смуги, воєнних дій у зоні АТО на Донбасі може порушити питання про включення до пам'яток археології комплексів доволі недавнього часу та нових незнаних раніше типів.

До найпоширеніших на теренах України типів пам'яток археологічної спадщини належать поселення та поховання. На деяких етапах історії і певних територіях саме вони складають основний масив цього виду нерухомої спадщини.

Дослідження давніх поселень — місць життєдіяльності людей — надає археологам та історикам широке коло матеріалів для реконструкції господарчої діяльності, побуту, вірувань, естетичних уподобань тощо, з'ясування змін у часі та просторі типів поселень залежно від екологічних обставин і культурно-етнографічної ситуації¹³.

Загалом, поселення поділяються на неукріплені та укріплені. Ці дві великі групи пам'яток, у свою чергу, включають певні різновиди. Так, до неукріплених поселень належать стоянки, стійбища, селища і власне поселення. Стоянками зазвичай називають місця постійного проживання людності доби первісності. Стійбища — це короточасні поселення переважно сезонного характеру, також особливо притаманні первісній добі. Палеолітичні стоянки, стійбища розташовані здебільшого в балках

або на високих берегах річок, а в степовій зоні — і на вододілах, тобто в місцях, придатних для полювання. У гірських районах використовували гроти і печери, де іноді фіксують рештки багаточисельних стоянок. За мезоліту та неоліту, коли зросла роль рибальства, стоянки влаштовували у заплавах річок, на дюнах, островах, тобто в місцях, зручних для рибальства, а згодом і раннього землеробства та скотарства¹⁴. Якщо поселення палеолітичного часу залягають здебільшого доволі глибоко, то мезолітичні і неолітичні — не глибоко, а іноді виходять і на сучасну поверхню (часто розташовані на дюнах, на глибині до 0,5 м). Цей чинник призводить до руйнації таких пам'яток внаслідок сільськогосподарської, будівельної чи іншої антропогенної діяльності ХХ — початку ХХІ ст. У населених пунктах їх навіть не помічають під час знесення, тому вони часто безслідно зникають для науки. З точки зору охорони пам'яток на цей тип поселень необхідно звернути особливу увагу. Наведемо запропоноване одним з провідних українських археологів-первісників Степанчуком В.М. трактування відповідного типу нерухомої спадщини: «Загалом, пам'яткою археології палеоліту (можна додати «і мезоліту, неоліту» — *О.Т.*) є будь-який слід життєдіяльності палеолітичної людини — від окремого загубленого знаряддя до добре збереженої стоянки, тобто місця перебування первісної людини. Втім відкриття добре збереженої давньої пам'ятки є досить рідкісним, оскільки за час, що минув, більшість стоянок були зруйновані дією різних природних і антропогенних факторів. Це пояснює кількісне переважаювання ще одного різновиду палеолітичної пам'ятки — так званих місцезнаходжень, які являють собою рештки зруйнованих стоянок». Натомість, «краще збережені пам'ятки палеоліту стратифіковані, тобто включені та перекриті ґрунтовими осадами»¹⁵.

Велику кількість неукріплених поселень складають селища, тобто місця тривалого мешкання давніх (в основному, родових) колективів, в яких вони перебували роками, іноді століттями. Селища датуються доволі широким хронологічним діапазоном, притаманні різним історичним епохам. Культурні накопичення (нашарування чи шари) тут потужніші, ніж на стоянках і тим більше стійбищах, містять залишки житлових і господарчих будівель, різноманітні речі та сліди діяльності, харчові залишки тощо. Такі довготривалі поселення з'являються, переважно, з виникненням і розповсюдженням відтворюючого господарства (землеробства та скотарства). Палеозоологічні (фауністичні) та палеоботанічні матеріали, інші залишки, які знаходять під час розкопок, надають можливість реконструювати напрями діяльності: у землеробських культурах з'ясувати які сільськогосподарські культури вирощували та як обробляли землю, в скотарських — видовий склад худоби та способи її утримання, проаналізувати ремісничу справу, а загалом — визначити демографічний і

господарчий потенціал певного колективу — общини. Ці дані мають велику цінність не лише з точки зору пізнання історії, а й для сучасної агро- та зоотехніки, розвитку традиційного для кожного регіону аграрного виробництва тощо.

Певну термінологічну плутанину викликає різновид поселень, що знаходяться, за певними особливостями, між неукріпленими і укріпленими. Його, здебільшого, теж називають поселеннями. Переважно це такі ж селища, але вони мають незначні укріплення у вигляді невисокого земляного валу (можливо, в давнину — з дерев'яним частоколом) і неглибокого рову. Іноді такі поселення передують укріпленим — городищам, в які вони згодом розвинулися, частіше вони припиняли своє існування з якихось причин і таким чином не переростали в городища. Найраніші укріплені поселення в Україні датуються добою енеоліту і інтерпретуються як пам'ятки трипільської культури, нижньомихайлівського типу.

Іноді до поселень (неукріплених) науковці відносять населені пункти, на яких укріплення не були виявлені, оскільки вони були неповністю досліджені, а за складом знайдених речей важко розрізнити селища та городища. Назвемо й інші приклади. Зокрема, у фаховій літературі можна знайти жваву дискусію щодо так званих відкритих торговельно-ремісничих поселень (ВТРП) на зразок скандинавських віків. Такі поселення виникали переважно на магістральних торговельних шляхах, тому не вписуються у звичну схему «місто — село»(докладніше цю проблему викладено у роботах фахівців з давньоруської археології В.М. Зоценка, М.А. Сагайдака. Наприклад, останній вважає Києвоподол IX–X ст. саме таким віком. Це саме можна сказати і стосовно археологічного комплексу у Шестовиці на Чернігівщині).

Досить часто археологічний матеріал, знайдений під час розкопок селищ (поселень сільської округи доби античності, киеворуського часу), виявляється різноманітним і засвідчує такий побут їхніх мешканців, який не відрізнявся від побуту жителів міста. Крім того, мешканці давніх міст тією чи іншою мірою займалися різними видами сільськогосподарської діяльності (рільництвом, садівництвом, городництвом, розведенням худоби) і мали відповідний реманент. Тому багатство та розмаїття речового матеріалу не може бути надійним критерієм для типологічного розмежування селища і міста. Населення деяких селищ мало свою спеціалізацію, спрямовану на певні ремесла. Тобто переважно займалися певними видами діяльності, і, якщо деякі з них мали сільськогосподарське призначення чи забарвлення (рибальство, мисливство, бортництво тощо), то інші були пов'язані з ремеслами чи торгівлею (залізоробне виробництво, гончарство, видобуток солі чи якоїсь сировини, наприклад, овруцького

шиферу чи іншого каменю). У селищах мешкали і ремісники, пов'язані з обслуговуванням потреб сільського господарства та побуту. Тому узвичаєна схема, згідно з якою ремісники і купці мешкали у місті, а селяни — на селі та займалися винятково сільськогосподарською працею, також не завжди спрацьовує як критерій для визначення конкретного змісту поселення — як селища чи як городища. Окрім того, таке протиставлення може мати місце переважно для доби феодалізму. Адже, наприклад, городище ранньослов'янського часу за багатьма ознаками стоїть ближче до селища, аніж до городища давньоруського часу. Городище ж ранньослов'янського часу відрізняється лише укріпленнями та інколи розмірами¹⁶.

Різні хронологічні, культурно-етнографічні або соціальні поняття та назви, які зафіксовано писемними джерелами або етнографічною традицією, також можуть містити термін «селище». Так, для Київської Русі зустрічаються назви: весь, село, погост, слобода, сельцо, селище, починок. Тож головним критерієм визначення селища лишається відкритий, неукріплений характер поселення. І все ж провідним заняттям його мешканців було сільське господарство.

Здебільшого селища розташовувалися по берегах річок або озер. Це особливо характерно для мешканців лісової і лісостепової смуг. На Поліссі фіксуються інші топографічні умови для розташування поселень. Це пов'язано з наявністю великої кількості боліт. З точки зору планіграфії такі селища простягалися неширокою смугою (близько 50 м, зрідка більше — до 200 м) уздовж річки, рівчака або озера. Поряд із цим зустрічаються селища, розташовані перпендикулярно до берегової лінії вздовж дороги чи байраку. У Поліссі поширені поселення, розміщені на деякій відстані від річки — на дюнах, пагорбах, підвищеннях. Деякі з поселень влаштовано на вододілах річок, але нечасто. Пов'язані вони переважно із шляхами.

Селища бувають різних розмірів — від кількох соток до десятків гектарів. Скажімо, площа селищ давньоруського часу коливається в межах від 0,8 до 1,5 га, рідше зустрічаються пам'ятки площею від 0,3 до 0,5 га. Поселень, що займають декілька гектарів (наприклад, так звані «протоміста» трипільської археологічної культури), одиниці. Щодо забудови, то дюнним та мисовим селищам притаманна безсистемна або кушова забудова. Це зумовлено природногеографічними умовами та мікротопографією, зокрема через обмеження з двох боків байраками і рівчаками.

Наступну велику групу нерухомих об'єктів археологічної спадщини складають укріплені поселення. Їх можна поділити на три підгрупи: городища, міста і замки (фортеці). Така первинна класифікація ґрун-

тується на певних формально-типологічних ознаках. У процесі наукової роботи та систематики користуються паралельно двома (за критеріями визначення) типологіями таких поселень: археологічною та історичною. Остання базується, з одного боку, на осмисленні здобутого матеріалу, з іншого — на писемних джерелах, зокрема на термінах, які там вказано для певних населених пунктів. Археологічна ж класифікація спирається на набір формальних ознак: розташування, наявність укріплень, планиграфія, розміри, характер культурного шару, речові комплекси, характер забудови тощо. Головними елементами класифікації тут виступають схема захисних споруд та їхній зв'язок із захисними ознаками рельєфу місцевості¹⁷.

За археологічною класифікацією, всі укріплені поселення можна поділити на дві основні групи — прості та складні. До перших належать поселення, що складаються з одного укріпленого майданчика, до других — такі, що включають кілька укріплень. Інші різновиди виділяються за ступенем використання для укріплень місцевих топографічних умов, за розміщенням, формою, потужністю, кількістю оборонних ліній. Ця класифікація, запропонована відомим фахівцем з історії фортифікації П.О. Раппопортом¹⁸ для вивчення розвитку захисної архітектури та її особливостей, на наш погляд, є надто подрібненою і часом утруднює соціально-історичну інтерпретацію пам'яток. Важка вона і для складання облікових документів на відповідні об'єкти археологічної спадщини, а також для підготовки статей до Зводу пам'яток історії та культури, хоча, звичайно, бажано намагатися занотувати якомога повніші дані з метою забезпечення захисту цих об'єктів і збереження інформації.

Розміри городищ, їхня структура (одне укріплення чи декілька) залежать від багатьох чинників: доби, за якої їх було зведено, топографічних умов, призначення тощо. Стосовно їхнього соціального навантаження можна сказати, що городища переважно належали до укріплених пунктів, збудованих задля захисту населення від зовнішньої загрози, розміщення військових гарнізонів (коли у суспільстві вже відокремилися воїни) та на стратегічних шляхах. Тут постійно мешкало, здебільшого, небагато людей, а у випадку загрози сюди ховалося населення навколишньої сільськогосподарської околиці разом з худобою та найнеобхіднішими речами.

Частіше за все, городища були центрами певних соціальних утворень. Не завжди археологам вдається дослідити відносно повно рештки таких комплексів, але, за можливістю, науковці намагаються це робити, оскільки таким чином отримується величезна історична інформація. Як приклад подібних робіт, вкажемо археологічне вивчення фахівцем з киеворуської проблематики В.О. Петрашенко давньоруських пам'яток на ділянці правого берега Дніпра у районі села Григорівка у Канівському

Подніпров'ї. Цю місцевість було обрано дослідницею як найбільш заселену у вказаний період і найкраще археологічно вивчену (протягом 20 років). Всього на відстані 20 км вздовж берега було відкрито 28 пунктів давньоруського часу, з них 4 городища, 19 неукріплених сільських поселень (виділені родові селища, приватні і княжі села) з дворами-садибами, 3 могильники, печерний монастир із рештками кам'яних храмів¹⁹. Таким чином, виявлено кілька синхронних комплексів археологічних пам'яток, які знаходилися у соціальній і господарчій взаємодії, що характерно для періоду феодалізму.

Разом із переважаючою кількістю невеликих городищ існували й велетенські, вали та рови яких оточували площі у кілька сотень чи навіть тисяч гектарів. Здебільшого такі укріплення не мають суцільного і потужного культурного шару і, як, вважають дослідники, могли використовуватися не лише як місця постійного проживання якихось груп людей, а й слугували сховищами для навколишнього населення разом з худобою. До яскравих прикладів пам'яток такого типу належать відомі Більське, Трахтемирівське, Мотронинське городища скіфської доби, розміщені у лісостеповій зоні України, або Стільське городище давньоруського часу.

Таким чином, городище з формальної точки зору — це поселення, що мало укріплення, а відтак виконувало захисні функції у системі певного соціального організму чи його частини. Інша справа — що саме являє собою городище з соціально-економічної точки зору. Складність класифікації тут полягає ось у чому. Історично так склалося, що науковці городищами називають усі укріплені поселення, незалежно від того, чи були вони укріпленими селищами чи вже стали справжніми містами. Особливо це стосується городищ періоду класоутворення, а також тих, які втратили свої історичні назви. У давні часи деякі з них могли бути містами. Особливо це стосується укріплених поселень зі складною структурою захисних споруд і планування. Тобто необхідно враховувати, що міста були різні за своїм значенням та розмірами.

Міста скіфо-античного, киеворуського часу, доби пізнього середньовіччя, в основному, мали тричленну структуру, яка включала дитинець (акрополь, цитадель) — окремо виділену центральну частину, здебільшого розташовану на узвишші, — та посад, розміщений навколо чи на пониззі. Іноді замість посада або поряд із ним знаходилося селище. До міського комплексу належать і могильники, розташовані поза межами укріплень на певній відстані. Однак не всі їх знаходять дослідники, не завжди вони збереглися.

Великі міста, особливо періоду феодалізму, ранньомодерного часу, мали складнішу структуру. Посад оточували власні укріплення. В одному місті могло бути кілька посадів. У деяких містах біля дитинця, окрім

посадів, існував укріплений окольний град. З містом була тісно пов'язана міська околиця, що знаходилася за межами укріплень. До неї входили позаміські княжі двори чи боярські резиденції та двори, селища, мешканці яких працювали на місто, святилища, монастирі чи культові місця, укріплені застави на підступах до міста²⁰.

Тобто можна вважати, що критерій виділення міста серед інших поселень визначається сукупністю його ознак і функцій як соціального організму. Одним з найважливіших показників міста є потужність захисних споруд. Цей критерій з'ясовується у процесі розкопок певних ділянок валів і ровів, особливо декількох ліній. Важливе дослідження планіграфічної структури поселення — вулиць, провулків і майданів, місць концентрації помешкань чи майстерень певних фахівців або соціальних прошарків. Це ж засвідчує і посадибно-дворова забудова, іноді вдається прослідкувати площу садиб сімей різного соціального стану, кількість будівель в них²¹. Наприклад, цікаві роботи із вивчення посадибно-дворової забудови Подолу киеворуського часу проводяться протягом багатьох років вітчизняними науковцями.

Великі міста, такі як античні Ольвія, Херсонес, давньоруські Київ, Чернігів, окрім того, що самі є визначними пам'ятками, оточені цілим комплексом інших яскравих археологічних об'єктів²². Серед них — знову ж таки укріплення, культові споруди, поховальні пам'ятки, сільські поселення. Повністю провести розкопки всього міста з його околицею надзвичайно важко — для цього потрібно багато часу, коштів, використання неруйнівних методів дослідження, наявності фахівців, причому не тільки археологів, а представників інших спеціальностей — антропологів, палеозоологів, палеоботаніків, картографів, істориків архітектури, мистецтвознавців, реставраторів тощо.

Особливо важливо з точки зору охорони, безумовно, дослідити культурний шар давнього міста²³. Він вимагає особливої уваги, оскільки приховує невідомі пам'ятки, багато з яких можуть мати велику історичну та художню цінність і які можуть бути знищеними чи зруйнованими через будівельні та інші роботи. На жаль, на збереження культурного шару населених пунктів звертається найменша увага з боку державних пам'яткоохоронних органів. А хоча би приклади унікальних знахідок останніх десятиліть у Києві під час масштабних будівельних робіт (відкриття зрубів і садиб на Контрактівій площі, території Житнього ринку, майдані Незалежності, Поштової площі) засвідчують необхідність обов'язкового археологічного нагляду за ними.

Наступним типом укріплених поселень, в основному, доби феодалізму та ранньомодерного часу є замки та фортеці. Іноді їх важко розрізнити, оскільки вони можуть виконувати однакові функції, а через

географічні та топографічні особливості мати і однакові формально-типологічні ознаки²⁴.

Фортеця, з точки зору історичних критеріїв, — це укріплений стратегічний пункт, споруджений для контролю за певною територією, важливими торгівельними шляхами. Головне її призначення — забезпечувати оборону, тобто бути місцем розміщення війська. Торгівельно-ремісничі функції тут переважно малорозвинені. Фортеці використовувалися і як сховище для населення, що мешкає поза її межами, а також худоби, продовольчих припасів та інших цінностей. За площею фортеці можуть сягати розмірів середнього або навіть великого міста. Гірські фортеці переважно невеликі.

Замок у військовому відношенні відіграє приблизно таку саму роль, але звичайно він менший за розмірами, має простіші за конструкцією укріплення. У прикордонних місцевостях він виконує функцію оборони і, головне, функцію спостережного пункту, тобто запобігає несподіваному вторгненню зовнішнього ворога. У внутрішніх районах замок виконує таку саму функцію стосовно інших місцевих володарів (вождів, князів, бояр тощо). З соціальної точки зору, замок — це укріплена резиденція місцевого володаря (феодала), яка є центром його володіння. Оскільки термін «замок» виник доволі пізно, у писемних документах Київської Русі він фігурує як «град», «градок», «двір»²⁵.

Замки мали невелику площу і доволі просту архітектурно-планувальну структуру. Захисні вали йшли за рельєфом місцевості, мали одну браму, іноді посилену вежами. В центрі замка стояв укріплений, добротний будинок володаря або вежа-донжон, яка теж слугувала помешканням володаря (боярина, намісника, зверхника держави тощо).

Відомо багато прикладів того, що фортеці та замки, набуваючи поступово нових функцій, переростали у міста. Тоді замок перетворювався на дитинець міста, навколо якого виникав укріплений або неукріплений посад.

Другий провідний тип археологічних пам'яток (об'єктів археологічної спадщини), який містить значиму інформацію щодо найрізноманітніших матеріальних і духовних аспектів життя та поступу давніх суспільств, а для деяких, як, наприклад, скотарських, інколи є майже єдиним, — це поховальні пам'ятки. Серед них розрізняють підкурганні та ґрунтові поховання (чи могильники). Найдавніші поховальні пам'ятки на нашій території належать до доби середнього палеоліту, а точніше — до муст'єрської доби (наприклад, поховання неандертальців у печері Кіік-Коба у Криму). А вже за мезоліту з'являються великі колективні ґрунтові могильники, які налічують десятки й сотні поховань (зокрема, Василівський, Волоський у Надпоріжжі). З переходом і ствердженням у

степовій зоні України відтворюючого господарства, тобто землеробства й скотарства, за домінування останнього в середовищі місцевого населення формується курганний обряд поховань, який надалі стає провідним і для людності інших природно-кліматичних смуг та надовго стає панівним у наших краях²⁶. Курганні пам'ятки є найбільш знаними для широкого загалу, оскільки їх насипи видно на земній поверхні. І сьогодні у різних місцевостях України височать величні кургани, які приховують поховання різних історичних епох — від енеоліту (IV тис. до н.е.) до середньовіччя (кургани слов'ян та кочовиків).

Кургани можуть бути різними за розмірами, часовою та етнічною належністю. Їх стає дедалі менше в Україні не лише через розкопки, а й через постійну руйнацію внаслідок сільськогосподарської діяльності. Розорані кургани потребують особливої уваги, оскільки деякий час вони ще виділяються на зораному полі плямами світлого кольору. Та подальше розорювання призводить до змішання ґрунту, а відтак зникають і ознаки наявності поховання. На жаль, навіть фахові дослідження курганів знищують насипи, оскільки, за методикою археологічних розкопок цих об'єктів, їх знімають повністю. У поодиноких випадках насип потім поновлюють, але він втрачає свою автентичність і тому не може вважатися пам'яткою. Принагідно хочеться навести приклад своєрідного увічнення пам'яті про курган на Кіровоградщині. Нещодавно місцева влада прийняла рішення щодо встановлення пам'ятного знака «Лита могила» на місці проведення перших у вітчизняній історії археологічних досліджень скіфського поховання у Мельгуновському кургані (наприкінці XVIII століття там було знайдено чимало золотих прикрас із образом скіфського орла, що ліг в основу нинішнього герба Кіровоградської області)²⁷.

Зауважимо, що кургани здавна приваблювали грабіжників. Недарма в народі побутують легенди щодо величезних скарбів, які там приховані. Почасти це так. Особливо стосовно курганів, які зводилися в скіфську добу і пізніше. Однак окрім великих художніх і коштовних цінностей вони приховують і величезну історичну інформацію з минулого народів, які мешкали колись на нашій території.

Зведені в різні часи та різними народами курганні насипи ховають під собою різноманітні за конструкцією могили, їх влаштування, склад супроводжуючих речей (поховального інвентарю), спосіб поховання небіжчиків. Дослідження цих об'єктів археологічної спадщини дозволяє визначити етнічну належність похованих, їхній соціальний і майновий стан, а відтак відтворити етнічну та соціальну структуру спільнот, які їх лишили, а також світоглядні системи різних народів, елементи духовного життя — звичаїв, вірувань²⁸. Звичай супроводжувати небіжчиків різноманітними речами доніс до нас шедеври майстерності первісних реміс-

ників — витончені витвори з каменю, кістки, металу та глини. А з поширенням використання дорогоцінних металів і каменів, освоєнням нових технологій у похованнях з'являються шедеври ювелірного мистецтва — посуд, прикраси, зброя тощо. Вперше такі речі на нашій території з'являються у кіммерійських похованнях, пізніше — у знаменитих царських скіфських, потім сарматських курганах, у могилах пізніх кочовиків тощо. Тобто курганні поховальні пам'ятки несуть не лише величезне наукове значення, а й мають потужне естетичне значення — шедеври з таких поховань справляють величезний емоційний вплив на сучасну людину.

На відміну від проблем виявлення та збереження окремих курганів і курганних могильників, що вимагають пильної уваги, коштів і фахової організації цієї справи, набагато складнішою є ситуація із вивченням та охороною ґрунтових могильників. Вони в давнину мали якісь незначні позначки, що були зруйновані впродовж тисячоліть, нині ж є невидимими на сучасній поверхні, тому їх можна виявити лише за допомогою розвідувальних шурфів, часто їх відкривають випадково при проведенні якихось земляних робіт. Руйнація їх призводить до втрати історичної інформації, а також позбавляє музеї яскравих та оригінальних речей. Причому ґрунтові поховання існували фактично протягом усієї історії, у багатьох етнокультурних утвореннях паралельно з курганними, наприклад, у такої здавалось би «курганної» скіфської культури на певних територіях відомі і безкурганні могильники, пов'язані із зоною формування скіфської осілості на Степовому Придніпров'ї²⁹. Завдяки виявленню так званих «полів поховань» (ґрунтових могильників) визначному археологу В.В.Хвойці вдалося виділити відомі проблемні археологічні культури — зарубинецьку і черняхівську, які науковці пов'язують із питаннями дослідження походження слов'ян. І у наступних ранньослов'янських племен, археологічним еквівалентом яких вважаються пражко-корчацька, пеньківська, частково колочинська культури, також переважали ґрунтові могильники³⁰.

Вчені окремо виділяють такий тип поховальних пам'яток, як склепи (характерні для античності, середньовіччя). Ці споруди, зведені з каменю чи цегли, інколи вражають своєю монументальністю та архітектурною майстерністю. Їх зводили чи на великій глибині, чи ледь заглибленими, чи на давній поверхні. Вони були або відкритими, або перекритими земляними насипами. Часто склепи слугували для упокоєння знатних осіб. Інколи в них ховали небіжчиків упродовж десятків і навіть сотень років, тобто вони слугували усипальницями сімей і сімейних кланів.

За поховальним звичаєм і ґрунтові, і курганні поховання можна поділити на тілопокладення та тілоспалення (кремацію). Ці звичаї відбивають

різні уявлення про потойбічне життя та способи переправи на той світ, відродження до нового життя. У багатьох археологічних культурах фіксується співіснування обох звичаїв, правда, частіше все-таки переважав якийсь один, зокрема це стосується християнських поховань Київської Русі.

З поховальними об'єктами певним чином пов'язаний інший різновид археологічних пам'яток — культові, що є матеріальним проявом різних релігійних дій, свят, обрядів. Вони притаманні всій історії людства, починаючи із палеоліту, та різняться за формою, а значить і змістом, що приховується за цим. Культові пам'ятки поділяються на язичницькі, коли панувала віра у багатьох богів, а також духів, які, на думку давніх людей, могли ставитися прихильно чи вороже до них. Усі ці вдавані істоти піклувалися або шкодили людям не лише за життя, а й по смерті. Тому смерть людини та її похорон супроводжувалися цілою низкою обрядів. З цієї точки зору до культових пам'яток можна віднести й могильники. Однак коли виділяють культові пам'ятки, мають на увазі передусім інші об'єкти. До перших, язичницьких, пам'яток належать різноманітні залишки святилищ (капищ) або священних місць. Люди в давнину обожнювали дерева, гаї, скелі, джерела, криниці, інші природні об'єкти. Святилища та священні місця фіксуються за залишками площадок, кострищ, всіляких будівель, фундаментів для ідолів, за наявністю самих ідолів, за скупченнями кісток людей і тварин, принесених в жертву, а також різноманітних речей — дарунків богам, чи якимсь силам природи. Такі капища і святилища могли існувати інколи впродовж тисячоліть, будучи священним місцем для людей різних епох чи етносів. На жаль, до наших днів збереглося мало таких об'єктів, оскільки християнство безжально боролось з проявами язичництва і примушувало знищувати його прояви. Давні слов'янські святилища здебільшого знаходять на віддалених від основних місць заселення територіях, зокрема у лісах поліської зони, горах. Починаючи з XIX століття і до наших днів такі священні місця відкривають і досліджують археологи у Подільських Товтрах. Це, зокрема, засвідчено у відповідних статтях до Зводу пам'яток історії та культури по Хмельницькій, Тернопільській областях.

До типу культових пам'яток належать і різні мегалітичні споруди, тобто створені з великих каменів. Це кромлехи, менгіри, лабіринти тощо. І у даному випадку маємо перетинання типологічних ознак (критеріїв) двох видів пам'яток — археології та архітектури. Під кромлехами, звичайно, розуміють витвори, зведені з поставлених вертикально масивних кам'яних плит. Зазвичай їх розміщували по колу, або вони в плані утворювали інші фігури — прямокутник, квадрат тощо. Особливо такі споруди притаманні добі енеоліту — бронзи. Найдавніші серед них на нашій території датуються добою енеоліту (належать до кемі-обинської куль-

тури степового Криму, явної етнокультурної спільноти) та пов'язані з курганами. Деякі поховання цього часу оточено масивними кам'яними плитами, поставленими впритул одна до одної вертикально (так звані кромлехи). Інколи на курганах встановлювали й менгір — великий видовженої форми камінь. Поставлений вертикально він здалеку нагадував постать людини і, певно, був прообразом кам'яної скульптури, яка згодом з'явилася в середовищі степового населення України й особливо при-таманна ямній спільноті.

Деякі вчені залучають до цього кола поховальних пам'яток й звичай оточувати могилу амфорами, що зафіксовано у некрополі античної Ольвії, та кільцеві огорожі з вертикально поставлених колод навколо поховань доби бронзи, які інколи зустрічаються на нашій території.

До другої групи культових пам'яток звичайно відносять храми, каплички доби панування монотеїстичних релігій, в першу чергу, християнства. Сюди ж для зручності включають і храми політеїстичних античних міст Північного Причорномор'я. Вірніше такі об'єкти треба іменувати храмовими. Переважну більшість їх становлять залишки православних церков, мусульманських мечетей, синагог, караїмських кенас тощо. Усі вони за певним набором ознак відрізняються від житлових чи господарчих споруд. Культові храмові споруди одночасно виступають пам'ятками археології та архітектури, особливо кам'яні, тобто такі, що краще збереглися. Культові споруди могли бути і дерев'яними, однак їхні рештки можуть бути зафіксовані тільки якщо збереглася горіла деревина від конструкцій чи віднайдені так звані «ровики» від фундаментів.

Сучасні науковці — археологи, пам'яткознавці зосереджують особливу увагу саме на пам'ятках культової (перш за все, церковної) археології. Адже вивчення церковних старожитностей впродовж майже восьми десятиліть не мало офіційного права на існування у науці колишнього Радянського Союзу. Хоча у дослідженні джерел (і писемних, і матеріальних), їхній систематизації, датуванні знахідок, їхній публікації було зроблено чимало.

Саме поняття «церковна археологія» не має однозначного визначення. З одного боку, це суто літургійна дисципліна, яка обмежується вивченням церковних обрядів, літургійних атрибутів і церковної архітектури. Однак її треба розглядати ширше, адже археологія церковних старожитностей є невід'ємною частиною загальної археології. Для археології християнських країн це, перш за все, доба пізньої античності та середньовіччя³¹. Тепер актуальними стали й пам'ятки культової археології пізніших часів — до початку ХХ ст.³²

Зазначене стосовно християнських археологічних пам'яток має відношення і до язичницьких, іудейських, караїмських, мусульманських та

інших культових об'єктів, які знаходяться на теренах України. Між ними фактично нема різниці з теоретичної точки зору, методики виявлення, дослідження і збереження. Virізнюються вони хіба що ще меншим станом вивчення і охорони державою. Тому такі пам'ятки (наприклад, кладовища, надгробки, залишки молитовних споруд тощо) вимагають уважнішого ставлення.

Дослідження і збереження культових археологічних пам'яток тісно пов'язано з вивченням різних релігій за їхніми матеріальними залишками. У цьому випадку церкву розуміють у двох значеннях — як певну (наприклад, християнську, мусульманську, іудейську) релігійну організацію і як певну цивілізацію, яка виходить за межі конкретної країни чи етносу та охоплює велику кількість людей зі своєрідним менталітетом і специфічними рисами культури загалом.

Однак церковна археологія не обмежується тільки дослідженням винятково культових об'єктів. Адже релігія мала величезний вплив на всі аспекти життя і окремої людини, і всього суспільства. Об'єктами церковно-археологічного вивчення є, наприклад, усі предмети, які мають християнські зображення, навіть якщо вони не є предметами культури — зброя, символи влади, сфрагістичні чи нумізматичні пам'ятки. До розгляду часто включають і суто побутові речі, якими користувалися або які належали монастирям, соборам, релігійним діячам.

Важливим є і вивчення генези релігійних культів, їхнього поширення, боротьби з язичництвом і його пережитками, взаємовпливів різних релігій, культів, ересі тощо.

До пам'яток культової археології, крім культових споруд (церков, мечетей, синагог, кенас тощо) та кладовищ, відносять і печерні комплекси (церкви, монастирі, особливо добре репрезентовані у Криму, Карпатах, на Дністрі), священні місця природнього походження з елементами антропогенного впливу — джерела, гаї, скелі, дерева.

За радянських часів можливості вивчення культових об'єктів були обмеженими. Навіть сама назва «церковна археологія» не вживалася. У цьому відбивалося ставлення влади до будь-яких культів і релігій. Проте дослідження цих пам'яток все-таки здійснювалося археологами, мистецтвознавцями, істориками архітектури навіть у межах проблематики «наукового атеїзму». Тим більше нині варто звернути особливу увагу на ці пам'ятки археології. Адже за своєю інформаційною насиченістю вони можуть дати надзвичайно багато даних не лише про матеріальну, а й духовну культуру суспільства певного часу, показати глибинні корені сучасної культури, традицій народу України.

Часом пам'ятки культової археології водночас є також і пам'ятками розвитку держави або суспільного устрою (що, в основному, відносять до

пам'яток історії відповідного типу). Адже у великих соборах (зокрема, у Софії Київській, Свято-Успенському соборі Києво-Печерської лаври) відбувалися, наприклад, державні церемонії — посвячення великих князів, митрополитів, єпископів, прийоми іноземних послів, загальнодержавні князівські наради, народні свята тощо. У центральних соборах зберігалися еталонні ваги та міри, державний і міський архіви, тут ховали представників державної і церковної верхівки, міської влади. В них знаходилися символи державної влади, бібліотеки, школи, художні майстерні, тут часто зберігали речові й грошові скарби, тобто культові будівлі були справжніми центрами складного і розмаїтого міського життя. Свідчення цього можна віднайти у речових знахідках під час археологічних робіт.

До четвертого різновиду археологічних пам'яток, звичайно, відносять залишки різних виробничих об'єктів. Вони, в основному, пов'язані із стародавніми ландшафтами, а стан їхнього збереження нині залежить від конкретної ситуації на місцевості. Типологічно, виходячи з функціонального призначення, серед таких об'єктів можна виділяти місця первісних полювань, господарчого освоєння земель задля різних потреб, зокрема рибальства, бортництва, інших промислів, а також заради землеробства і землекористування — розмежування земель (наприклад, сільські клери навколо Херсонеса, які навіть увійшли разом із руїнами самого міста до Списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО), обваловка полів тощо.

До іншої групи цього типу нерухомої археологічної спадщини належать залишки гідротехнічних споруд (канали, штучні водоймища, загати, млини, переправи, мости тощо). Цікавими об'єктами є місця козацьких переправ на Дніпрі у районі Трахтемирова, Мишуриноного Рогу, Тягинки, які поки ще мало вивчалися, однак є перспективними з точки зору яскравих знахідок.

До специфічної групи виробничих об'єктів належать стародавні шахти, штольні для видобутку руди, вугілля, вапняку, сланцю та іншої сировини, відкриті місця видобутку каменю, глини (кар'єри). Особливо показовими у цьому плані, звичайно, є археологічні об'єкти Донеччини. Недаремно протягом останніх десятиліть окреслювалася ідея створення на основі них археологічного музею-заповідника.

Найбільший та найрізноманітніший тип з групи виробничих об'єктів презентований численними майстернями, які зустрічаються в населених пунктах або за їхніми межами, утворюючи окремі ремісничі центри. Останнє пов'язано з намаганням уникнути пожеж в разі роботи з вогнем. Майстерні знаходять у культурному шарі за наявності спеціального виробничого приладдя, інструментів, скупчення готової продукції або браку та відходів виробництва. Для доби кам'яного віку — це точки з

виготовлення знарядь праці та різного начиння з каменю, кістки та рогу. Вони могли знаходитися у житлах, біля вогнища, чи в окремо виділених місцях. Пізніше, за доби енеоліту — бронзи, виникають майстерні для виготовлення знарядь з каменю, бронзи, посуду. У наступні історичні періоди найбільш поширеними є гончарні майстерні — з випалу глиняного посуду та інших керамічних виробів. Вони легко розпізнаються за наявністю горнів. Поширеними є і майстерні, де виробляли та обробляли чорні і кольорові метали, скло, кістку та ріг, виготовляли ювелірні вироби. Особливий розквіт ремесел і відповідне поширення майстерень пов'язані зі скіфо-античною добою, києворуським часом. У давньоруських містах відмічаються окремі ремісничі вулиці, ділянки — урочища Гончарі, Кожум'яки у Києві (археологи тут відкрили гончарні горни, які планувалося музеєфікувати; у Вишгороді створено на основі відкопаних горнів музей).

Важливою групою пам'яток є археолого-архітектурні об'єкти (не плутати з об'єктами археологічної спадщини). Вони охоплюють значне коло давніх нерухомих об'єктів. Адже архітектурною спорудою є і насип кургану, і кромлех тощо. Далі надамо коротку характеристику житла, як складової поселень, що мають своєрідні риси у кожній археологічній культурі різних етнокультурних утворень на різних етапах їхнього існування. Найдавніші житла на нашій території з'являються за доби середнього палеоліту — у муст'є. Вже за доби пізнього палеоліту маємо цілі житлово-господарчі комплекси, основу яких становили конструкції з кісток мамонта (найвідоміші стоянки — Добранічівка, Межирічі, Мізин). Надалі в будівельній справі широко застосовували дерево та глину, камінь. Житла зводили у вигляді землянок, напівземлянок або наземних споруд, часто комбінуючи різні будівельні матеріали. Загалом житло виступає доволі складною спорудою, в якій можна, в свою чергу, виділити наступні складові: вогнища, печі, господарчі ями, комірки, інтер'єр тощо.

Індивідуальними, рідкісними для давніх епох були цивільні монументальні споруди — общинні будівлі, палаци правителів, які вирізняються за місцем розташування, розмірами, речовими знахідками. Наприклад, у «протомістах» трипільської культури громадська споруда звичайно знаходилася у центрі поселення, навколо неї концентричними колами розміщувалися житла.

Важливими археологічними об'єктами виступають залишки захисних споруд — вали, дерев'яні чи кам'яні стіни, рови, що оточували давні поселення — міста, замки, фортеці, а також їхні структурні елементи — вежі, донжони, потерни, ескарпи та контрескарпи, бастіони, редути. Окремо слід відмітити польові монументальні споруди на зразок Зміївських валів, ліній укріплень як то, наприклад, Посольська, Українська.

Пам'яткою археології з містобудівельними видовими ознаками, яка виступає також і частиною історичного середовища, є ділянки стародавніх вулиць, майданів, планувальної структури. Цей тип пам'яток особливо важливий для історичних міст або залишків стародавніх міст, де необхідно зберегти і розвивати традиційну планувальну структуру, яка яскраво характеризує давнє історичне середовище. Вже згадувалося про садибно-дворове планування княжого Києва, сільських селищ давньоруського часу, античної Ольвії. Ці матеріали важливі для соціальних, демографічних реконструкцій, визначення побутової і звичаєвої специфіки.

Наступний різновид археологічних пам'яток — мистецькі, а також епіграфічні нерухомі і рухомі об'єкти: малюнки та інші зображення (вирізьблені чи намальовані мінеральними фарбами на каменях, кістках тощо), а також написи. До них відносять передусім наскельні та печерні зображення (наприклад, найвідоміший комплекс петрогліфів із святилища Кам'яна могила), кам'яну та дерев'яну скульптуру, рельєфи. Це вже згадувана антропоморфна, зооморфна, абстрактна скульптура носіїв ямної культури та інших степових народів — скіфів, печенігів, половців (зокрема, Керносівська стела, так звані «баби» — найбільше їх зібрання знаходиться в музеї Луганського національного університету), слов'янські і давньоруські язичницькі ідоли (наприклад, Збруцький ідол, зображення богині плодючості з Буші), античні статуї та рельєфи. До цієї групи належать також численні деталі художнього оформлення та оздоблення різноманітних будівель — античних чи християнських храмів — різьблені плити з шиферу чи вапняку, капітелі, колони, плити підлоги, барельєфи, залишки мозаїк, фресок, а також зображення на поховальних чи почесних стелах. Ці типи пам'яток можуть бути віднесені також і до культових.

Надзвичайно важливими інформаційними свідками давнини виступають епіграфічні пам'ятки. Це стародавні написи (графіті — найвідоміші із Софії Київської, церкви Спаса на Берестові) на стінах різних споруд, скелях, спеціальних стелах, як то декрети, надгробки, предметах побуту чи культу.

Фактично всі згадані вище типи, підтипи, окремі групи пам'яток археології локалізуються або прив'язані до певного культурного шару, тобто накопичень життєдіяльності давніх народів. Культурний шар є найважливішою археологічною пам'яткою, а його збереження, відтак і можливість дослідження, є найважливішим завданням учених, представників органів охорони культурної спадщини та правоохоронних органів. Окрім згаданих вище споруд, культурний шар містить величезну кількість різноманітних речей, якими користувалися у побуті, виробництві, куль-

тових відправах, які оточували людей за життя, а почасти і по їх смерті. Кожна з таких речей, здобута археологами, стає рухомою пам'яткою — артефактом — і не тільки археологічною, а залежно від її призначення — і художньою, нумізматичною, епіграфічною, антропологічною тощо, в широкому розумінні — пам'яткою культури та історії. Коло цих речей надзвичайно широке — знаряддя праці, побуту, зброя, прикраси, речі культового призначення, іграшки, амулети тощо. Критерії їхньої класифікації — окрема тема, яка потребує фахової кваліфікації та широких знань, враховуючи протяжність історії та розмаїття речей: за призначенням, формою, матеріалом, технологією виготовлення, оздобленням тощо. Окремо варто зазначити, що статус рухомих пам'яток здобуті речі набувають, коли втрачають своє безпосереднє функціональне призначення, виводяться із використання як побутові, культові тощо предмети, а залишаються носіями наукової інформації³³.

Особливе місце серед об'єктів археологічної спадщини посідають такі пам'ятки, як скарби, які можна знайти в похованнях, у культових спорудах, на поселеннях різних типів, поза їхніми межами. В останньому випадку їх назагал виявляють випадково. Часто вони приховують звичайні побутові, виробничі, культові речі, інколи — дорогі, коштовні. Але така оцінка робиться із сучасних нам позицій. Зосередження в скарбі великої кількості речей засвідчує їхню значимість для давніх общин чи володарів та вказує на якусь особливу ситуацію у суспільстві — чи то неспокійну обстановку, чи намагання лідерів таким чином утвердити свою владу. Скарби приховували і як жертву богам. Інколи вони вказують на торговельні шляхи, а їхній склад — на контакти з іншими народами.

У тих випадках, коли культурний шар, а тим більше нерухомі об'єкти не збереглися до сьогодні, на імовірну наявність колись певних цікавих археологічних об'єктів можуть вказувати скупчення знахідок на певних ділянках. Скажімо, зосередження актових печаток свідчить про розміщення адміністративної споруди чи давнього архіву. Це ж стосується епіграфічних, нумізматичних, сфрагістичних пам'яток. Компактне скупчення побутових решток життєдіяльності можна інтерпретувати як сліди наземного житла чи якоїсь іншої рядової споруди. Такі місця часто приурочені до берегів річок, озер, морських заток. Тепер вони можуть знаходитися під водою. Особливо це стосується деяких ділянок Чорного моря, яке поглинуло частину поселень, а значить і їхні культурні накопичення, а також сучасних штучних водоймищ, наприклад, Дніпровського каскаду.

Сучасне розуміння нерухомого об'єкта як пам'ятки культурної спадщини вимагає комплексного підходу до його оцінки та збереження. Важливу роль при цьому відіграє поняття «історичний ландшафт», яке

системно поєднує археологічні пам'ятки з іншими чинниками — екологічними, геологічними, ландшафтними, архітектурними. Ці складові тісно пов'язані між собою і вимагають низки охоронних заходів. Особливо це стосується таких складних об'єктів, як міста, що і розвивалися на одному місці впродовж століть чи навіть тисячоліть, і функціонують донині. Їхня давня планувальна структура повинна бути об'єктом особливої уваги та знаходитися під пильною охороною держави.

З метою системної організації справи виявлення, інвентаризації, обліку, дослідження, збереження, популяризації об'єктів археологічної спадщини потрібно чітко відпрацювати критерії їхнього поцінування, визначення історичної, культурної, мистецької значущості. Розробка чітких класифікаційних схем необхідна і для підготовки статей до Зводу пам'яток історії та культури.

Класифікація археологічних пам'яток має бути досить гнучкою. Спрямована на впорядкування всіх різновидів матеріальних залишків вона не повинна служити критерієм того, яка з пам'яток є ціннішою або більш вагомю. Адже оцінки значущості пам'ятки можуть з часом змінюватися, хоча щодо археологічних об'єктів цей процес має бути більш об'єктивним, ніж, наприклад, стосовно історичної спадщини. Наука розвивається, а відтак з'являються нові можливості для отримання з цих пам'яток більшої інформації про минуле. Скажімо, новітні методи досліджень дозволяють значно уточнити час виникнення та функціонування певних об'єктів давнини, а разом з цим — взаємозв'язки та взаємодію людей, що їх створили. Хибною є навіть сама постановка питання, що важливіше — могильник із тілоспаленнями чи з тілопокладеннями, античний храм чи скіфський курган, трипільське поселення чи давньоруське городище. Не варто й гадати, які пам'ятки є важливішими для науки, розуміння історичного розвитку чи, наприклад, якогось окремого колективу, до реконструкції поступу суспільства загалом. Естетична цінність теж є досить суб'єктивною категорією та часто залежить від наукових інтересів дослідника.

Як зазначалося, до основних різновидів археологічних пам'яток за цінністю інформаційного потенціалу, тобто як джерела знань про історичне минуле, належать поселення, поховальні та культові пам'ятки. Серед них, у свою чергу, визначають міста, могильники, культові споруди (зокрема, й храми) різних часів та конфесій. Об'єктивно ці групи археологічних пам'яток найчастіше виступають найціннішими в культурно-історичному аспекті. Саме під час їхнього дослідження виявляють найцікавіші, найінформативніші речі та об'єкти, мистецькі витвори, коштовні ювелірні прикраси.

Відомо також, що ці різновиди пам'яток часто тісно пов'язані між собою та взаємно доповнюють інформацію — античне чи середньовічне

місто обов'язково мало культові споруди (храм, церкву, мечеть, вівтар тощо). Поряд з містом чи простим поселенням був могильник. Здебільшого кладовища, особливо християнські, знаходилися поблизу храмів (визначаються як цвинтарі). Тобто, відкривши одну з вказаних пам'яток, можна сподіватися й на наявність інших. Тому, коли беруть під охорону територію давнього міста чи городища, слід мати на увазі і вірогідну територію, де міг у давнину знаходитися некрополь.

Матеріали могильників значно доповнюють картину життя давніх мешканців, яка окреслюється під час розкопок поселення. Вони являють собою важливе джерело для вивчення соціальної структури суспільства, з'ясування наявності соціально-майнового розшарування, а значить визначення стану суспільства, рівня його розвитку, ролі статтево-вікових груп у виробництві та культовій практиці тощо.

Тим більше значимість дослідження могильників зростає при вивченні культурно-історичних спільнот, від яких не лишилося (або майже не лишилося) поселень, особливо стосовно мешканців степової зони, що вели мобільний (напівкочовий чи кочовий) спосіб життя. Кургани, полишені ними, стали невід'ємною частиною степового ландшафту, і сьогодні постало питання щодо збереження та відновлення цих пам'яток, саме як невід'ємної складової історичного ландшафту. Таким чином, слід ще раз зазначити, що поховальні пам'ятки несуть у собі багату інформацію щодо життя давніх колективів — їх майновий і соціальний стан, етнічну належність, релігійні уявлення та міфи, рівень розвитку ремесел, торговельні зв'язки тощо. Тобто вони є одним із найінформативніших джерел. Звідси впливає висока оцінка поховальних пам'яток і необхідність ретельної та якісної їх охорони, а також обов'язкового занесення всіх даних про збережені поховальні пам'ятки до Зводу пам'яток історії та культури.

Уже неодноразово наголошувалося на значенні міста та його культурних накопичень (культурного шару). Адже саме у місті зосереджувалися основні культурно-історичні цінності суспільства певної епохи. З точки зору пам'яткоохоронної справи особливе занепокоєння викликає стан культурного шару в історичних містах, які продовжують активно розвиватися і нині, зокрема, це стосується Києва, Чернігова, Луцька, Львова тощо. У містах, де життя припинилося давно (античні Ольвія, Херсонес, середньовічні Пастирське, Колодяжин), сьогодні досить лише підтримувати заповідний та охоронний статус. Ці пам'ятки, в основному, менше руйнуються, їхній стан залежить від громадянської позиції чиновників місцевих та центральних пам'яткоохоронних органів, їх можна планомірно вивчати впродовж довгого часу, лишаючи контрольні ділянки для майбутніх поколінь дослідників, оснащених новими приладами та вдосконаленими методиками розкопок.

У сучасному історичному місті вирує життя і відбуваються потужні урбаністичні процеси, які загрожують існуванню культурного шару давнього міста, завдають руйнації археологічним об'єктам. Подібні явища відбуваються у всьому світі, і саме вони спричинили появу Міжнародної хартії про охорону історичних міст, прийняту ICOMOS 1987 р. у Вашингтоні³⁴, яка доповнює Венеціанську хартію, інші документи ЮНЕСКО, Ради Європи, ICOMOS.

До нашого часу збереглося не багато давніх культових споруд, особливо у порівнянні з територією Центральної та Західної Європи, де монументальні будівлі зводилися з каменю. У наших містах переважала дерев'яна забудова. Кам'яні споруди (як правило, культові, князівські палаци) відбивають багатство та амбіції правителя держави, міста чи регіону. Ці пам'ятки репрезентують архітектурні школи, зв'язки, рівень архітектурного і технологічного розвитку суспільства. Вони тісно пов'язані з монументальним (фрескові розписи, мозаїчні панно, різьблення по каменю, дереву), а також прикладним (літургійний посуд, різноманітні прикраси, хрестики, посохи, іконки тощо) мистецтвом. З культовими спорудами пов'язані переважно й знахідки пам'яток писемності — написи на стінах, надгробках, літургійних посудинах і різних предметах. Ці написи засвідчують дати якихось подій, тобто дають хронологію, фіксують розвиток мови і взагалі писемності, стану освіченості населення тощо.

Таким чином, вказані три групи археологічних пам'яток (міста, поховальні та культові пам'ятки) є найбільш цінними різновидами археологічних пам'яток як історичного джерела. Для доби, що передує «міській революції», зростає значимість поселення загалом, поховальні ж і культові споруди супроводжують всю історію людства.

Археологічні пам'ятки за місцем у пізнанні історико-культурних процесів, а також, певною мірою, за їхніми розмірами (обсягами) і унікальністю можна відносити до категорії охорони місцевого (регіонального), національного (загальнодержавного) та світового (міжнародного) значення.

Пам'ятками світового значення є такі археологічні об'єкти, вивчення яких вносить вагомий вклад у пізнання процесів історичного розвитку людства, допомагає з'ясувати невідомі ланки чи ступені цього розвитку, які є витворами архітектурного чи монументального мистецтва або демонструють техніко-технологічні надбання людства. Вони можуть бути тісно пов'язаними з виникненням певних культурних спільнот, етносів, держав, переміщенням народів тощо. Як правило, вони привертають велику увагу науковців усього світу, а також культурних людей загалом, міжнародних пам'яткоохоронних та історико-культурних установ. За нині діючим в Україні законодавством, ця категорія не визначається окремо. До Списку Всесвітньої спадщини (перераховуємо тільки об'єкти, де є

археологічна спадщина) внесено античний Херсонес із округою, історичне середмістя Львова (де є і пам'ятки археології середньовіччя та ранньомодерного часу), Собор Святої Софії і Києво-Печерська лавра. До Попереднього списку номінантів включено Кам'яну могилу, давньоруські собори і монастирі Чернігова, історичний каньон Кам'янця-Подільського, історичне середовище ханського палацу у Бахчисараї, печерні міста, генуезькі фортеці Криму.

Переважно це значні за розмірами і надзвичайно інформативні археологічні пам'ятки. Цей список можна було би доповнити стоянками кам'яного віку Закарпаття та Криму, а також Середньої Наддніпряни з відомими в усьому світі мистецькими витворами (браслетами, статуетками, розмальованими кістками мамонта) і оригінальними житлами із кісток мамонта, трипільськими поселеннями-гігантами, грецькими містами Північного Причорномор'я (Ольвія, Пантікапей, Тіра тощо), пам'ятками киммерійців, скіфів (особливо місця зосередження «царських курганів» та «столичні міста» на зразок Більського городища), пам'ятками доби Великого переселення народів, з якими пов'язано закінчення періоду давньої історії (падіння Риму), великими давньоруськими містами із значним культурним потенціалом (історичне середмістя Києва, Галича, Володимира-Волинського тощо). Однак поки така пропозиція знаходиться на рівні намірів.

Археологічні пам'ятки національного значення — такі, що відбивають значну роль якихось колективів чи спільнот в історичному розвитку території України чи процесів, що тут відбувалися. Вони мало відрізняються від пам'яток попередньої групи і з часом можуть увійти до неї. Окрім пам'яток, що входять до попередньої групи, сюди можна віднести, наприклад, визначні ранньослов'янські поселення, могильники, які відбивають процес формування слов'янського світу (зарубинецької, київської, черняхівської культур тощо), городища доби виникнення та розквіту Київської Русі, центри доби пізнього середньовіччя та козацького Відродження, місця визначних битв (Синьоводської, Жовтоводської, Пилявецької, Берестецької) тощо. Більшість вказаних пам'яток знаходиться на обліку (набагато менше їх внесено до Державного реєстру нерухомих пам'яток України). Для їхнього збереження слід ретельно дотримуватися виконання вимог законодавства у практичних сьогоденних реаліях.

Археологічними дослідженнями на території України відкрито тисячі пам'яток різних етнокультурних спільнот, різних історичних періодів (близько 60 тис.), і щороку кількість їх зростає (правда, і до кількох десятків зникає через руйнації). Значну частину пам'яток, особливо невеликих та здебільшого вже пошкоджених, було виявлено в процесі під-

готовки Зводу пам'яток історії та культури України. Тоді було проведено суцільні розвідки та складено словники (списки) пам'яток кожної області, найповніші на сьогоднішній день. Вивчення цих пам'яток надає можливість відтворити картину історичного розвитку конкретних регіонів та місцевостей України із палеоліту до ранньомодерного часу, простежити місцеві корені певних явищ культури, визначити причини нерівномірного розвитку різних територій — прискореного чи сповільненого у певні історичні епохи. З цієї точки зору важливим є визначення меж поширення пам'яток окремих археологічних культур, з'ясування їх загальної кількості.

Варто зауважити, що пам'ятки місцевого значення, певно, досліджено найгірше. Вони стали відомими, в першу чергу, завдяки розвідкам або немасштабним розкопкам. Тому віднесення їх до категорії місцевих є умовним, оскільки ширше вивчення цих об'єктів може надати неоціненні матеріали великої наукової ваги.

За формальними ознаками пам'ятки (тип, розміри, потужність культурного шару, хронологічний період існування) не можна правильно оцінити її наукове значення. Адже без проведення ретельних досліджень лишається невідомим, які об'єкти вона приховує, який стан її збереженості та науковий потенціал загалом. Для визначення наукової цінності об'єкту археологічної спадщини, особливо щойно виявленого, необхідно спробувати спрогнозувати його значимість, інформаційні можливості через візуальне обстеження, розвідкове шурфування.

Складніше оцінити матеріальну (грошову) вартість пам'яток археологічної спадщини, знайдених на них артефактів. До сьогодні вартість будь-якої археологічної пам'ятки, навіть світового значення, ніким не визначена. Лишаються не розробленими й критерії цієї процедури. Одним із кроків на шляху до вирішення вказаної проблеми можна вважати Постанову Кабінету Міністрів України № 1447 від 26 вересня 2002 р. «Про затвердження методики грошової оцінки пам'яток», в якій запропоновані виважені критерії поцінування найчисленніших об'єктів археологічної спадщини (городищ, курганів, стоянок, культових місць, ділянок історичного культурного шару тощо — власне, всіх виділених законодавчо груп нерухомих об'єктів археологічної спадщини). Застосовується витратний підхід, а саме — витрати на роботи з дослідження певних археологічних пам'яток з «коефіцієнтами, що залежать від археологічної цінності, ступеня схоронності, раритетності пам'ятки, її місця у стародавній історії, розміру земельної ділянки, на якій вона розташована...»³⁵. Однак зазначена методика вимагає уточнення, деталізації, доопрацювання. А головним є те, що вона досі не використовується.

Названа проблема існує, і її необхідно вирішувати навіть з точки зору практичної пам'яткоохоронної діяльності. Адже в разі знищення, руйнації

або пошкодження археологічної пам'ятки судові інстанції не візьмуть до розгляду позов на підставі того, що об'єкт не має визначеної та закріпленої якимись документами вартості. Такі випадки відомі у Києві, на острові Хортиця у Запоріжжі, Львові та багатьох інших населених місцях.

Вартість окремих археологічних знахідок визначити дещо легше. При цьому можна орієнтуватися на ціни на міжнародних аукціонах, каталоги, музейну практику придбання та оцінки речей. Проте надзвичайне розмаїття археологічних знахідок вимагає подальшого опрацювання цього питання, кваліфікованої оцінки предметів старовини фахівцями, що у своїй діяльності керувалися б розумінням наукової, естетичної, ринкової цінності. Оскільки всі стародавні речі у попередні роки вважалися «безцінними», Україні бракує фахівців, які би мали достатню кваліфікацію — традиційно цій справі не надавалося належної уваги, досі категорично не вистачає спеціалістів-експертів з оцінки археологічних артефактів. Археологи, мистецтвознавці можуть вказати дату предмету, місце походження, інколи автора, наукову значимість, та здебільшого неспроможні визначити їхню вартість. Науковці можуть надати грамотні консультації, але для матеріальної оцінки речей потрібно стежити за цінами на антикваріат на світових ринках, які постійно змінюються. Сказане засвідчує необхідність негайного розширення спеціальної підготовки фахівців-експертів з культурних цінностей, бо їх гостро потребує державна митниця, Міністерство культури, Національний банк України, провідні музеї тощо. А, головне, це треба задля фахового забезпечення збереження культурної спадщини.

На жаль, за роки незалежності в Україні не створено виваженої, досконалої системи охорони пам'яток старовини. У значній мірі це стосується впровадження чинного законодавства у практику реального життя, способів його втілення. Іноді пам'ятки стають заручниками особистого ставлення до них конкретних чиновників. Більшість проблем збереження об'єктів археологічної спадщини лишаються актуальними протягом останніх десятиліть, зокрема це стосується процесу роздержавлення сільськогосподарських земель, часто історико-культурного призначення (у разі не проведення археологічної експертизи) і реальної загрози знищення археологічних об'єктів під час господарської діяльності, руйнації культурних шарів історичних населених місць активною їх забудовою, поширення грабіжницької діяльності «чорних археологів» і майже легального інтересу колекціонерів до археологічних предметів³⁶. Це відбувається, не зважаючи на те, що згідно із статтею 17 Закону України «Про охорону культурної спадщини», «усі пам'ятки археології, втім числі ті, що знаходяться під водою, включаючи пов'язані з ними рухомі предмети, є державною власністю. Такі рухомі предмети під-

лягають віднесенню до державної частини музейного фонду України, обліку та збереженню у порядку, визначеному законодавством»³⁷. Здебільшого владні структури у центрі і на місцях, так звані «інвестори» просто ігнорують законодавство щодо охорони культурної спадщини або роблять вигляд, що враховують інтереси суспільства та науки щодо їхнього збереження, прикриваючись правильними словами і продовжуючи на практиці знищувати безцінний історичний культурний шар.

Нині в Україні розроблена досить чітка нормативно-правова база у сфері збереження культурної спадщини, введено в дію ряд законів і підзаконних пам'яткоохоронних актів, які регулюють правові, економічні, організаційні відносини, в тому числі і в охороні археологічної спадщини. Юридичні проблеми збереження нерухомої спадщини розглядаються, у першу чергу, у законах України «Про охорону культурної спадщини» (2000 р., із змінами і доповненнями 2004, 2009, 2011, 2014 рр.), «Про охорону археологічної спадщини» (2004 р.). В останньому визначаються основні терміни стосовно археологічної спадщини, врегульовуються суспільні відносини з її дослідження, збереження та використання, розмежовуються функції та повноваження державних органів охорони культурної спадщини та наукових установ, зокрема Інституту археології НАН України, охоронних археологічних служб, окремих дослідників, зазначаються джерела фінансування охорони пам'яток археології та відповідальність за порушення законодавства³⁸. Однак за роки, що пройшли з часу прийняття цього закону, були внесені деякі зміни і доповнення до інших нормативних документів. Згубним для вивчення і збереження археологічної спадщини стало доповнення щодо відміни проведення археологічної експертизи виділених ділянок землі. Оскільки за діючим законодавством, пам'яткою є об'єкт культурної спадщини, внесений до Державного реєстру нерухомих пам'яток України, а більшість з відомих археологам чи таких, що імовірно можуть знаходитися під землею поверхнею і поки не виявлені, об'єктів археологічної спадщини ще не набули юридичного статусу пам'яток, і їх території не винесені на карти землекористування, без археологічного нагляду на земляних ділянках вони будуть знищені. Є й інші моменти, які вимагають корегування, виходячи із сучасних реалій. Тому нині відбувається підготовка проекту нового основного закону, який, можливо, об'єднає два діючих закони.

У процесі інтеграції України у світове співтовариство, звичайно, необхідно дотримуватися і впроваджувати у всі сфери правового та суспільного життя міжнародні норми, зокрема й щодо збереження пам'яток старовини. Адже об'єкти матеріальної культури, полишені нам у спадщину минулими поколіннями, виступають не лише суто націо-

нальною цінністю, а є складовою історико-культурної скарбниці людства загалом, надбанням всієї світової цивілізації. Усвідомлення проблем етнічного, соціального, екологічного, технічного змісту, що загрожують вивченню та охороні цієї спадщини, а також великого потенціалу, зосередженого в пам'ятках минувшини, для правильного осмислення майбутнього людства, спонукало міжнародні урядові і громадські інституції затвердити низку загальних норм у справі забезпечення збереження пам'яток культурної спадщини. Провідними міжнародними організаціями у пам'яткоохоронній справі є ЮНЕСКО (Організація Об'єднаних націй з питань освіти, науки та культури), ICOMOS (Міжнародна рада з питань пам'яток і визначних місць), ICCROM (Міжнародний центр досліджень в галузі консервації й реставрації культурних цінностей). Україна є членом ЮНЕСКО та ICOMOS міжнародних організацій, зобов'язана виконувати їхні рішення, як ратифіковані, так і рекомендаційного характеру. Це є умовою існування у світовому правовому полі.

Першим міжнародним документом, що зосереджував увагу людства на необхідності захисту культурних цінностей під час збройних конфліктів, був Пакт Періха (1935 р.)³⁹. Гаазька конвенція ЮНЕСКО (1954 р.) зазначала, що знищення пам'яток будь-якого народу є злочином щодо культурної спадщини всього людства. Важливу роль до сьогодні відіграє Венеціанська хартія ICOMOS (1964 р.) (Міжнародна хартія з питань консервації та реставрації пам'яток і визначних місць), в якій розглядаються питання теорії та практики охорони архітектурної спадщини, а також пов'язаних з нею археологічних пам'яток.

Серед документів, що стосуються безпосередньо збереження археологічної спадщини, перш за все, слід назвати Рекомендацію ЮНЕСКО (1956 р.), яка визначає принципи міжнародної регламентації археологічних розкопок, і Конвенцію про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини (1972 р.). У Рекомендації зауважується, що археологічні пам'ятки, їхнє дослідження та охорона мають значення не лише для держави їх походження, а й для всього людства загалом. Визначаються основні засади захисту археологічних пам'яток: державний контроль за здійсненням археологічних робіт; проведення розкопок лише з дозволу спеціальних компетентних установ; відповідальність за збереження матеріальних знахідок, їхню своєчасну реставрацію. Вказуються принципи охорони об'єктів археології, вимоги щодо наукового забезпечення їхнього дослідження та збереження. Наголошується на необхідності залишення контрольних ділянок культурного шару чи інших різновидів археологічних решток для майбутнього вивчення досконалішими методами та інструментами, аніж ті, які є сьогодні. Документ також регламентує міжнародне співробітництво в галузі археологічних досліджень.

Зокрема, дослідникам гарантується авторське право наукової власності на результати археологічних робіт, зроблені відкриття. Держави повинні запроваджувати санкції щодо незаконного проведення археологічних досліджень та знищення або пошкодження пам'яток археології, а також недозволеного вивозу археологічних знахідок — артефактів, виявлених розкопками⁴⁰.

Розширення масштабних будівельних робіт в історичних населених місцях (сьогодні їх 401) робить надзвичайно актуальними положення Рекомендації про збереження і сучасну роль історичних ансамблів (1976 р.) та Міжнародної хартії ICOMOS з охорони історичних міст. У цих документах зазначені важливі для дослідження і збереження пам'яток особливості — архітектурно-планувальна структура, масштабність, форма та вигляд споруд, зв'язки поселення чи його ядра з довкіллям, історичні функції та специфіка міст.

Дотримання задекларованих Лозаннською хартією ICOMOS з охорони та використання археологічної спадщини (1990 р.) настанов також покликано сприяти поліпшенню стану охорони археологічної спадщини⁴¹. У Хартії зазначені основні моменти законодавства сфери, функції державних органів охорони, порядок проведення археологічних досліджень, вимоги до фахової кваліфікації осіб, що проводять розкопки. Наголошується, що охорона пам'яток археології є суттєвою частиною політики землекористування, збереження навколишнього середовища, вона повинна мати законодавче та економічне забезпечення. Важливо передбачати необхідні кошти на археологічні обстеження в проектах економічного розвитку та забудови конкретних територій⁴².

За Хартією, одними з першочергових завдань охорони пам'яток археології є їхнє виявлення, інвентаризація, облік. Без цього не можна визначити, що і як зберігати, окреслити значення конкретних об'єктів археологічної спадщини. Важливо забезпечити недоторканість пам'яток, збереження їх в автентичному вигляді шляхом тривалої консервації. Універсальним методом охорони визнається музеєфікація археологічних пам'яток з метою їхньої актуалізації у сучасному суспільстві: «Демонстрація археологічної спадщини перед широким загалом є важливим засобом знайомства з джерелами й еволюцією сучасного суспільства. У той же час — це найкращий спосіб для розуміння необхідності збереження цієї спадщини».

Ще одним суттєвим для сьогодення положенням Хартії зазначено, що «відновлені об'єкти не повинні зводитися на власне археологічних руїнах, а визначатися як такі самостійно». У другій половині 1990-х — на початку 2000-х рр. в Україні активно відновлювали зруйновані у радянському минулому видатні культові споруди, більшість з яких була

споруджена ще у киеворуський час. Перед відбудовою проводили археологічні розкопки, котрі виявили значущі археолого-архітектурні рештки. Автентичні руїни споруд XI–XVIII ст. Михайлівського Золотоверхого собору, Успенського собору Києво-Печерської лаври, церкви Богородиці Пирогощої у Києві було відокремлено від частин, що відновлювалися, і забезпечено захист від навантажень (наприклад, створено бетонну подушку; у церкві автентична частина музеєфікована і доступна для відвідувачів). Зазначене положення дуже актуальне ще і у зв'язку з проблемою відбудови Десятинної церкви у Києві⁴³.

Важливим міжнародним документом, в якому викладено концептуальні засади збереження пам'яток археології, є «Європейська конвенція про охорону археологічної спадщини (переглянута)» (ратифікована Україною в 2003 р.). Актуальними для сьогоднішніх українських реалій є статті Конвенції щодо запобігання нелегальному обігу археологічних артефактів. У них, зокрема, зазначається неможливість проведення нелегальних розкопок, а також будь-якого обороту здобутого таким чином археологічного матеріалу⁴⁴.

Законодавче збереження підводних археологічних об'єктів покликаний забезпечувати Закон України «Про ратифікацію Конвенції про охорону підводної культурної спадщини» (2006 р.)⁴⁵. Підписання Конвенції ЮНЕСКО зобов'язує державу вдаватися на національному та міжнародному рівнях до заходів, необхідних для забезпечення охорони всіх слідів людського існування, які мають культурний, історичний або археологічний характер і знаходяться під водою упродовж не менше 100 років.

Підводячи підсумок розгляду визначення і поцінування нерухомих об'єктів археологічної спадщини та пов'язаних з ними рухомих археологічних артефактів, варто ще раз зазначити велике значення їхнього виявлення, обліку, дослідження, збереження, популяризації, як безцінного, закарбованого матеріально джерела інформації щодо історико-культурного розвитку людності в Україні. Ця частина культурної спадщини держави є значущою і вагомою кількісно та якісно, цікавою в економічному сенсі. Тим більше важливо чітко і методично вірно подавати дані щодо відповідних пам'яток у статтях до Зводу пам'яток історії та культури України. Приміром такого фахового оформлення матеріалів можна вважати статті, опубліковані у Зводі по місту Києву, по окремих районах Полтавської області⁴⁶. Маємо дані стосовно серйозної підготовчої діяльності в робочих групах інших областей, зокрема в процесі доопрацювання після рецензування знаходяться статті по пам'ятках археології Закарпатської, Хмельницької, Чернівецької областей, частково Автономної Республіки Крим, Тернопільської, Житомирської, Чернігівської, деяких інших областей. Для покращення ситуації із забезпеченням

збереження унікальної археологічної спадщини України необхідно прискорити процес підготовки та оприлюднення обласних томів Зводу пам'яток історії та культури.

¹ Івакін Г., Титова О. Критерії класифікації та поцінування пам'яток археології // Пам'яткознавчі студії в Україні: теорія і практика. — К., 2007. — С. 146–150.

² Гріффен Л.О. Пам'ятки історії // Основи пам'яткознавства / Під заг. ред.: Гріффена Л.О., Титової О.М.; кол. авт.: Гаврилюк О.Н., Гаврилюк С.В., Горбик В.О. [та ін.]: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. — К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2012. — С. 191–196.

³ Городцов В.А. Археология. Каменный период // Антология советской археологии. — М., 1995. — С. 21–26.

⁴ Жебелев С.А. Предмет археологии — изучение вещественных памятников прошлого // Антология советской археологии. — Т. I. — М., 1995. — С. 37–42; Івакін Г.Ю., Титова О.М. Об'єкти археологічної спадщини // Основи пам'яткознавства / Під заг. ред.: Гріффена Л.О., Титової О.М.; кол. авт.: Гаврилюк О.Н., Гаврилюк С.В., Горбик В.О. [та ін.]: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. — К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2012. — С. 70–82.

⁵ Тимофієнко В. Критерії поцінування пам'яток історії // Пам'ятки України, 1988, № 3. — С. 19.

⁶ Пам'яткознавство: посібник для початківців / укл.: Л.О. Гріффен, О.М. Титова: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. — К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2014. — С. 80–87.

⁷ Компан О.С. Проблеми українського середньовіччя // Середні віки на Україні. Вип. 1. — К., 1971. — С. 9–20; Брайчевський М.Ю. Перспективи дослідження українських старожитностей XVI–XVIII ст. — Там само. — С. 3–8.

⁸ Титова О.М. Ще раз про значення вивчення нерухомих та рухомих пам'яток українського козацтва // Праці Центру пам'яткознавства. Збірник наукових праць. Вип. 18. — К., 2010. — С. 270–276.

⁹ Седов В.В. Памятники археологии: их значение, учет и охрана // Археологические памятники Европейской части РСФСР. — М., 1995. — С. 5–12.

¹⁰ Закон України «Про охорону культурної спадщини» // Охорона культурної спадщини України. Нормативна база: Збірник документів (3-є видання, доповнене, перероблене) (авт.-упор.: Пархоменко М.Т., Титова О.М., Рудика Н.М., Левада М.Є.) / УТОПІК; Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. — К., 2010. — С. 162–163.

¹¹ Закон України «Про охорону археологічної спадщини» // Охорона культурної спадщини України. Нормативна база: Збірник документів (3-є видання, доповнене, перероблене) (авт.-упор.: Пархоменко М.Т., Титова О.М., Рудика Н.М., Левада М.Є.) / УТОПІК; Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. — К., 2010. — С. 196–197.

¹² Класифікатори нерухомих об'єктів культурної спадщини України. — К.: Фенікс, 2012. — 80 с.; Класифікатор пам'яток (об'єктів) археології // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. Випуск 9. — К.: СПД Павленко, 2014. — С. 640–646.

¹³ Киселев С.В. Поселение // Антология советской археологии. — Т. I. — М., 1995. — С. 107–122.

- ¹⁴ Бунятян К.П. Скотарство як спосіб життя // *Археологія*, 1997. — №3. — С. 32–39.
- ¹⁵ Степанчук В.М., Матвійшина Ж.М., Рижов С.М., Кармазиненко С.П. Давня людина: палеогеографія та археологія (Монографія). — К.: Наукова думка, 2013. — С. 7–8.
- ¹⁶ Івакін Г., Титова О. Критерії класифікації та поцінування пам'яток археології // Пам'яткознавчі студії в Україні: теорія і практика. — К., 2007. — С. 150–154.
- ¹⁷ Куза А.В. Укрепленные поселения // *Древняя Русь. Город, замок, село.* — М., 1985. — С. 39–55; *Його ж.* Древнерусские городища X–XIII вв. — М., 1996. — 255 с.
- ¹⁸ Раппопорт П.А. Очерки по истории русского военного зодчества X–XIII вв. — М.–Л., 1956. — С. 38–47; *Його ж.* Военное зодчество западнорусских земель X–XIII вв. — М.–Л., 1967. — С. 190.
- ¹⁹ Петрашенко В.А. Древнерусское село (по материалам поселений у с. Григоровка). — К., 2004. — С. 5.
- ²⁰ Раппопорт П.А. О типологии древнерусских поселений // *Краткие сообщения Института археологии АН СССР.* — Вып. 110. — М., 1967.
- ²¹ Тараненко С.П. Масова забудова давньоруського Подолу Києва: планувальна структура: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. — К., 2014. — 16 с.
- ²² Карлов В.В. К вопросу о понятии раннефеодального города и его типов в отечественной историографии // *Русский город (проблемы градообразования).* — М., 1980; *Аскаров А.А. и др.* Теоретические и методологические проблемы исследования в археологии. — Ташкент, 1988. — 200 с.; *Большаков О.Т.* Средневековый город Ближнего Востока (VII — середина XII века). — М., 1984. — 342 с.; *Город на традиционном Востоке.* — М., 1988. — 130 с.; *Гуляев В.И.* Города-государства майя: структура и функции города в раннеклассовом обществе. — М., 1979. — 303 с.; *Древние города.* — Л., 1977. — 117 с.; *Илюшечкин В.П.* Об основных стадиях развития докапиталистического города // *Город на традиционном Востоке.* — М., 1988. — С. 14–22; *Зоны и этапы урбанизации.* — Ташкент, 1989. — 135 с.; *Крыжицкий С.Д.* Ольвия. — К., 1985. — 192 с.; *Ольвия и ее округа.* — К., 1986. — 136 с.; *Сайко З.В.* Становление города как производственного центра. — Душанбе, 1973; *Сахаров А.М.* Города Северо-Восточной Руси XIV–XV вв. — М., 1959; *Стам С.М.* Экономическое и социальное развитие раннего города. — Саратов, 1969; *Його ж.* К проблеме города и государства в раннеклассовом и феодальном обществе // *Город и государство в древних обществах.* — Л., 1982. — С. 95–106; *Шрамко Б.А.* Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — К., 1987 — 183 с.
- ²³ Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. — К., 1984. — С. 3–20; *Титова Е.Н., Кепин Д.В.* Проблемы сохранения археологического наследия Украины в урбанистической среде // *Наследие в эпоху социокультурных трансформаций: материалы международной конференции.* — М.: Альма матер, 2010. — С. 271–275.
- ²⁴ Павленко Ю.В. Сутність та стадіальні типи міських центрів докапіталістичних суспільств // *Теорія та практика археологічних досліджень.* — К., 1994. — С. 55–72; *Замки та фортеці. Альбом / Вступ. сл., комент. та упорядкув. Л.Прибеги.* — К.: Мистецтво, 2007. — С. 8–26.
- ²⁵ Рыбаков Б.А. Замок // *Древняя Русь. Город, замок, село.* — М., 1985. — С. 94–96.
- ²⁶ Смирнов Ю.А. Лабиринт. Морфология преднамеренного погребения. — М., 1997. — 279 с.
- ²⁷ Про встановлення пам'ятного знака «Лита могила» / Електронний ресурс. Режим доступу: <http://kr-admin.gov.ua/start.php?q=News1/Ua?2015?11061504.html>

²⁸ Генинг В.Ф., Бунятян Е.П., Пустовалов С.Ж., Рычков Н.А. Формализованно-статистические методы в археологии. — К., 1990. — 164 с.

²⁹ Остапенко М.А. Скифские бескурганые могильники Степного Поднепровья // Античный мир и варвары на юге России и Украины: Ольвия. Скифия. Боспор. — Запорожье: Дикое Поле, 2007. — С. 147–171.

³⁰ Баран В.Д., Баран Я.В. Историчні витоки українського народу. — К., 2005. — С. 18; Моця О. «Анти» — «руси» — «українці». Формування ідентичності у слов'ян півдня Східної Європи V–XIX ст. — К.: Наукова думка, 2012. — С. 19.

³¹ Беляев Л.А., Чернецов А.В. Русские церковные древности (археология христианских древностей средневековой Руси). — М., 1996. — С. 234–247; Івакін Г., Титова О. Критерії класифікації та поцінування пам'яток археології // Пам'яткознавчі студії в Україні: теорія і практика. — К., 2007. — С. 159–162.

³² Ластовський В.В. Суспільство. Церква. Держава: конфлікт, конкуренція і взаємодія у пам'яткоохоронній справі // Православ'я — цивілізаційний стрижень слов'янського світу: Зб. наук. праць / Ред. колегія: П.П. Толочко (головний редактор), О.П. Моця (відповід. ред.) та ін. — К.: Фенікс, 2011. — С. 50–53.

³³ Пам'яткознавство: посібник для початківців / укл.: Л.О. Гріффен, О.М. Титова: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. — К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2014. — С. 34–42.

³⁴ Правова охорона культурних цінностей / Відп. ред.: Шемшученко Ю.С., Акуленко В.І. — К., 1997. — С. 428–431.

³⁵ Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження методики грошової оцінки пам'яток» // Правова охорона культурної спадщини: Збірник документів. — Автори-упорядники Пархоменко М.Т., Титова О.М. — К., 2004. — С. 269–284.

³⁶ Рудика Н.М. Українське законодавство з охорони пам'яток археології (становлення і розвиток): Монографія / НАН України, Центр пам'яткознавства НАНУ і УТОПІК; [Наук. ред. канд. іст. наук, доц. О.М. Титова]. — К., 2013. — С. 31; Козак Денис. Стан та перспективи охорони і дослідження археологічної спадщини в Україні / відпов. ред. П.П. Толочко. — К.: УТОПІК, 2009. — 40 с.

³⁷ Закон України «Про охорону культурної спадщини» // Правова охорона культурної спадщини: Збірник документів. — Автори-упорядники Левада М.С., Пархоменко М.Т., Титова О.М. — К.: ХІК, 2006. — С. 146.

³⁸ Закон України «Про охорону археологічної спадщини» // Збірник нормативно-правових актів сфери охорони культурної спадщини. — Чернігів: ВАТ «РВК Деснянська правда», 2011. — С. 182–196.

³⁹ Акуленко В.І. Міжнародне право охорони культурних цінностей та його імплементація у внутрішньому праві України (Монографія). — К.: ТОВ «ВО «Юстініан», 2013. — С. 49–50.

⁴⁰ Прибега Л.В. Міжнародна охорона історико-культурної спадщини // Праці Центру пам'яткознавства. — К., 1992. — Вип. 1. — С. 40–69.

⁴¹ Міжнародна хартія з охорони та використання археологічної спадщини (Лозаннська) // Пам'яткознавство: правова охорона культурних надбань: збірник документів / упоряд. Л.В. Прибега (кер. проекту) [та ін.]. — К.: Інститут культурології Академії мистецтв, 2009. — С. 344–349.

⁴² Там само.

⁴³ Івакін Г.Ю. Церковь Богородицы Десятинной на Старокиевской горе: проблемы исследований и сохранения // Православ'я — цивілізаційний стрижень слов'янського

світу: Зб. наук. праць / Ред. колегія: П.П. Толочко (головний редактор), О.П. Моця (відповід. ред.) та ін. — К.: Фенікс, 2011. — С. 70–77.

⁴⁴ Європейська конвенція про охорону археологічної спадщини (переглянута) // Охорона культурної спадщини. Збірник міжнародних документів. — Автори-упорядники Ю. Кібальник та ін. — К., 2002. — С. 62–68.

⁴⁵ Конвенція про охорону підводної культурної спадщини // Збірник нормативно-правових актів сфери охорони культурної спадщини. — Чернігів: ВАТ «РВК Деснянська правда», 2011. — С. 35–58.

⁴⁶ Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область, Новосанжарський район / Авт. тексту В.А. Андрієць, І.М. Гавриленко, А.В. Гейко, О.П. Єрмак [та ін.]. — Полтава: Дивосвіт, 2007. — 178 с.; іл.; Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область, Лохвицький район (Текст) / Полтавський краєзнавчий музей, В.А. Андрієць, А.С. Ароян, В.В. Бережна та ін. [упорядн., наук. ред. В.О. Мокляк]. — Полтава: ТОВ «АСМІ», 2012. — 440 с.

Розділ 9.

Українська культурна спадщина за кордоном в контексті підготовки тому «Зводу пам'яток історії та культури України» по зарубіжних країнах

Українська історико-культурна спадщина не обмежується об'єктами, які зберігаються на території держави. Представлена нерухомими об'єктами, вона розташована на теренах інших країн. Особливе геополітичне становище України сприяло розвитку політичних, економічних, культурних зв'язків країни з державами Сходу й Заходу. Україна виступає як метрополія для східної й західної діаспор. Вони мають різний час появи та зв'язки з метрополією. Вивчення нерухомих пам'яток й пов'язаних з ними подій дає можливість більш детально й об'ємно простежити віхи життя не тільки окремої людини, а й вивчити взаємовідносини та встановити позитивні й негативні фактори впливу кожної з культур одна на одну.

Відзначимо, що питання вивчення та висвітлення «білих плям» в історії українських пам'яток за кордоном за часів незалежності вперше порушили 1995 року український науковець, кандидат історичних наук Сергій Кот та австралійський дослідник Петро Кардаш¹. В книзі інформація подана за географічним принципом по кожній державі Європи, Американських континентів, Австралії, в яких оселилися українці за період понад сто років від початку масової еміграції. Також висвітлені основні періоди історії формування тієї чи іншої громади українців за кордоном, їх історичне минуле та сучасний стан. В гарно ілюстрованій книзі міститься інформація щодо пам'ятників, встановлених українськими громадами, щодо українських культурних осередків, громадських об'єднань та товариств. Саме це видання визначило напрям досліджень закордонної культурної спадщини та лягло в основу рішення про підготовку та видання окремого тому «Зводу пам'яток історії та культури України» за межами держави.

Науковці Інституту історії України НАН України продовжили розробку цієї тематики й здійснили дослідження пам'яток та пам'ятних місць життя та діяльності видатних представників української історії та культури на теренах Російської Федерації, результати якого відобразили в опублікованій 2011 року колективній праці «Українська діаспора в Російській Федерації: історико-культурна спадщина»². До книги увійшов каталог-довідник пам'яток, пов'язаних з життям та діяльністю багатьох

відомих діячів — вихідців з України, складений кандидатом історичних наук Т. Катаргіною та мистецтвознавцем В. Герасимчук³.

У зв'язку з підготовкою тому Зводу пам'яток історії та культури України за кордоном постала необхідність визначити напрями дослідження та методи поцінування культурної спадщини народу України за кордоном. Також необхідно акцентувати увагу на питанні культурного розмаїття кожної з країн та виокремити пам'ятки, як знакові символи національної ідентичності. При цьому підкреслимо, що рівень цивілізованості суспільства визначається не тільки сучасними методами і новими технологіями промислового розвитку, а й тим, як соціум зберігає й вшановує культурну спадщину попередніх поколінь. Практичне значення сформульованих теоретичних положень, висновків і рекомендацій полягає у тому, що вони можуть слугувати методологічною основою для реалізації програм із дослідження, поцінування, оптимізації використання культурної спадщини.

Цінність культурної спадщини полягає в можливості наочно продемонструвати історичні реалії шляхом ознайомлення громадськості з об'єктами — свідками історичного буття й творчості видатних представників української політичної, наукової, культурної еліти. Ступінь важливості вивчення пам'яток, пов'язаних з представниками українського походження за кордоном визначається тим, що знищення протягом ХХ століття нерухомих об'єктів в Україні призвело до втрати цінного автентичного матеріалу, який ототожнювався з життям та діяльністю провідних діячів української історії. Тому збережені матеріальні об'єкти на теренах зарубіжних країн дають змогу відтворити життєвий шлях багатьох відомих українців.

Системне збереження історичних об'єктів неможливе без їх реєстрації, класифікації і систематизації, що є необхідною умовою і інструментом їх збереження. Досить перспективним уявляється інформаційний потенціал історичних пам'яток, систематизований за певними ознаками, параметрами і напрямками політичного, економічного, матеріально-технічного, соціально-культурного розвитку суспільства певних історичних періодів.

Структурний аналіз нерухомих пам'яток української культури в країнах світу

При проведенні структурного аналізу об'єктів української культурної спадщини за кордоном слід розділити її на сегменти. До означеного типу об'єктів належать пам'ятки, пов'язані з воєними подіями, у яких брали участь українські козаки й українські військові загони у складі військових формуваннях західних держав ХІХ–ХХ ст. До них належать фортеці, поля

битв, окремі фортифікаційні укріплення, які збереглися до нашого часу. Частина з них увічнені стелами, пам'ятниками, пам'ятними брилами з присвятними написами.

Значну групу пам'яток складають історико-культурні об'єкти, пов'язані з періодом національно-визвольних змагань п.п. ХХ ст. Період існування УНР, Української Держави, ЗУНР залишили відбиток у пам'ятках не тільки України, а й цілого ряду держав Європи.

Вагома частина належить об'єктам, створеним українською громадою, яка опинилася в еміграції на різних континентах. При цьому друга хвиля еміграції ще мала надію на повернення до України, проводила політичну діяльність, представлена значною кількістю державних діячів в екзилі. Поступово сформувалась зарубіжна українська діаспора, представники якої зосередили свою увагу на розвитку освіти, науки, видавничої справи тощо.

Певну частку складають пам'ятки встановлені діаспорою на честь видатних українських культурних, політичних, освітніх, громадських діячів. Кожна з цих пам'яток має свою особливу історію спорудження.

Окрему частину українського надбання за кордоном представляють пам'ятки, встановлені українською республікою у складі СРСР для налагодження дружніх стосунків з певними колами діаспори за кордоном після Другої світової війни. Хоча тут прослідковується вплив політичного компоненту та пропагандистського фактору.

Значна кількість пам'яток за кордоном, присвячених видатним українцям та історичним подіям, була виявлена і відзначена пам'ятними знаками, увічнена монументами за роки незалежності Української держави разом із представниками української діаспори. Це в основному пам'ятники видатним українцям, пам'ятні знаки на вшанування жертв політичних репресій тоталітаризму та голодоморів.

Користуючись сучасною концепцією збереження культурної спадщини, яка сформувалась у світовій практиці, а також розробками науковців Інституту історії України НАН України щодо методики визначення та систематизації пам'яток⁴, структурний аналіз нерухомих пам'яток доцільно провести за видовою приналежністю.

Види пам'яток української діаспори в країнах світу

ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ

Історичні будинки, споруди **Адміністративні будинки та будинки державного устрою**, в яких певний час працювали представники українського народу (наприклад, будинок австрійського парламенту, до складу якого обиралися українці із західних областей)

Будинки, в яких розміщувались дипломатичні місії та представництва Української Народної Республіки. Такі об'єкти значною мірою визначають період існування Української Держави у зносинах з іншими державами як самостійного суб'єкта міжнародного права

Будинки освітніх закладів. Освітні заклади підрозділяються на декілька груп:

- заклади певної держави, в яких навчались, або працювали відомі діячі української науки та культури;
- заклади, створені безпосередньо вихідцями з України внаслідок вимушеної еміграції з країни (університети, академії, коледжі);
- заклади, утворені українською діаспорою для надання освіти наступному поколінню (школи, студії при університетах)

Будинки наукових установ, в яких працювали вихідці з України

Об'єкти, які належать українським громадським товариствам, створеним діаспорою за кордоном (народні будинки, хати-читальні)

Споруди, пов'язані із розміщенням в них перших емігрантських часописів періоду українських визвольних змагань

Об'єкти, пов'язані з накопиченням та збереженням культурно-освітнього потенціалу української еміграції: музеї, бібліотеки, архіви;

Споруди театрів та кінотеатрів, в яких виступали видатні оперні співаки українського походження, грали українські театральні колективи, демонструвалися перші фільми, створені українськими митцями за кордоном

Будинки, в яких мешкали видатні діячі української наукової та творчої еліти (готелі, прибуткові будинки, окремі садиби, маєтки)

Споруди, пов'язані з життям та місіонерською діяльністю представників українських релігійних громад, створених в країнах світу

Пам'ятки науки і техніки

Пам'ятки науки і техніки, як складова частина пам'яток історії, пов'язана з діяльністю українських інженерів і техніків

Пам'ятні місця

Пам'ятні місця розміщення таборів для інтернованих осіб міжвоєнного періоду ХХ ст.

Меморіальні комплекси, створені на місцях розташування нацистських концентраційних таборів, в яких перебували українці під час Другої світової війни;

	Місцях страти українських діячів історії та культури під час сталінських репресій.
Історичні некрополі	Некрополі українських вояків та поодинокі поховання видатних представників української політичної, військової, наукової, творчої еміграції Меморіальні українські некрополі , пов'язані з видатними діячами української діаспори
	ПАМ'ЯТКИ АРХІТЕКТУРИ
Сакральні споруди	Церкви, каплиці, костьоли створені видатними архітекторами українського походження
Громадянська архітектура	Палацові комплекси , збудовані в зарубіжних країнах українськими мистцями Об'єкти культурного призначення , побудовані архітекторами, вихідцями з України
Комплексні пам'ятки: архітектури та монументального мистецтва	Твори монументального мистецтва (розписи сакральних об'єктів, панно на спорудах громадського або приватного призначення) виконані вихідцями з України Монументи , у спорудженні яких брали участь українські архітектори.
	ПАМ'ЯТНИКИ МОНУМЕНТАЛЬНОГО МИСТЕЦТВА
Пам'ятники	Пам'ятники , встановлені на честь видатних діячів української культури Пам'ятники , споруджені на честь громадсько-політичних та церковних діячів Пам'ятники на могилах відомих діячів науки, мистецтва, освіти
Меморіали	Меморіальні комплекси , створені на честь військових діячів
Меморіальні знаки	Меморіальні знаки , встановлені на вшанування пам'яті українців, загиблих під час голодомору-геноциду в Україні

Історична спадщина

• Споруди, пов'язані зі становленням політико-правових інституцій, до яких відносяться адміністративні будинки та будинки державного устрою, з якими пов'язана професійна політична та громадська діяльність представників українського народу.

Перший австрійський парламент 1848 р., до якого було обрано 39 представників українства (27 селян, 9 священників, 3 світські особи) проводив збори в м. Грац в будинку, побудованому у XVI ст. по вул. Херренгасе (тепер тут засідає парламент землі Штирія). Серед перших обраних від української громади провідників ідеї скасування кріпацтва був буковинець, громадський та політичний діяч Лук'ян Кобилиця⁵. До подібних пам'яток можна віднести споруду австрійського (м. Відень, вул.

Рінгштрассе, збуд. 1874–1883 рр.) парламенту, до складу яких обиралися українці з Галичини та Буковини в період входження до складу Австро-Угорської імперії⁶. При цьому, слід зважати на час побудови будинків й пов'язувати діяльність представників української громади саме з початку функціонування означених будов. Так, у 1907 р. до Віденської Державної ради було обрано 27 представників українських партій (22 — від Галичини, 5 — від Буковини). Серед видатних особистостей, які обирались до віденського парламенту особливе місце належить творцю галицького П'ємонту Олександрю Барвінському, який 1917 року іменований пожиттєвим членом австрійського Сенату⁷. Не можна залишити поза увагою й будинок чеського парламенту, депутатом якого (тоді парламенту Чехословаччини) був обраний майбутній очільник Карпатської України та Президент ЗУНР в екзилі Августин Волошин.

- Історичні будинки, в яких розміщувались дипломатичні місії та представництва Української Народної Республіки. Такі об'єкти значною мірою визначають період існування Української незалежної держави у зносинах з іншими державами як самостійного суб'єкта міжнародного права.

Такі пам'ятки пов'язані з правлінням гетьмана П.С. Скоропадського. Протягом короткого періоду перебування при владі гетьман провадив активну зовнішньополітичну діяльність і зробив багато для налагодження міжнародних зв'язків України. Фактично при ньому розпочалася більш-менш системна розбудова української дипломатичної служби. 14 червня 1918 року Рада міністрів ухвалила, а Павло Скоропадський затвердив «Закон про посольства і місії Української держави», який підвів організаційно-юридичну базу під формування мережі постійних дипломатичних представництв країни. Восени було виряджено першу надзвичайну дипломатичну місію до Скандинавських держав; на чолі місії стояв генерал Борис Баженов, до її складу входили сенатор О. фон Тімрот, урядовець В. Косаренко-Косаревич. Зупинився Б. Баженов у найкращому готелі Стокгольма «Гранд», який існує і донині за адресою: Сьодра Бласіехольмсхамнен, 8. Відповідно, ця адреса фігурує як перше місце розташування місії⁸.

19 грудня 1918 року, тобто вже після зречення влади Павлом Скоропадським, вона продовжила діяльність в складі: керівника місії Б. Баженова, секретаря В. Косаренко-Косаревича, аташе В. Суховецького, О. фон Тімрота, графа К. Руссетта. На той час місія розміщувалася вже в готелі «Регіна» по Дроттнінггатан, 42-44, де у 1917–1918 роках знаходилося румунське, а пізніше естонське представництво. Будинок був знесений на початку 1960-х років. 11 березня 1919 року Українська дипломатична місія, склад якої був оновлений, змінила адресу. З готелю

«Регіна» вона переїхала на Дроттнінгтан, 83, а керівник оселився в помешканні на Карлбергсвеген, 43b⁹.

Українська дипломатична місія діяла також у Лондоні у 1919–1921 роках. До первісного складу місії, затвердженого 28 січня 1919 р., ввійшли голова М. Стаховський, радники М. Меленевський та Я. Олесницький, аташе Л. Базилевич та С. Шафаренко, та шість службовців. Місія прибула до Лондона в травні 1919 р. Спочатку містилася за адресою: 38, Кенсінгтон Мансіон, Требовір Роуд, а з жовтня 1919 р. — 75, Корнуол Гарденз. Місія не мала офіційного визнання британського уряду. Її основною метою було домогтися визнання УНР Британією, одержати моральної і матеріальної допомоги для України та встановити торговельні відносини між Україною і Британією. Місія також поширювала інформацію і публікації про Україну. У 1923–24 рр. діяльність місії в певній мірі продовжував Роман Смаль-Стоцький, який був представником екзильного уряду УНР під час наукового стажування в Англії¹⁰.

Надзвичайна дипломатична місія УНР в Угорщині у 1919–1924 роках розміщувалася в Будапешті. Встановлено, що в місії деякий час працював видатний громадсько-політичний та військовий діяч України Симон Петлюра. Її представництво розміщувалось у будинку за адресою Набережна Бема, 53. 2009 року відбулося урочисте відкриття меморіальної дошки на цьому будинку. Ініціатором заходу відкриття меморіальної дошки на честь першої дипломатичної установи УНР в Угорщині виступило Посольство України в Угорській Республіці та Товариство «Угорщина-Україна»¹¹.

• Значна за кількістю група пам'яток представлена спорудами, в яких розміщувались, або містяться до тепер освітні заклади. Ця група пам'яток підрозділяється на сегменти:

- заклади певної держави, в яких навчались, або працювали відомі діячі української науки та культури;

- заклади, створені безпосередньо вихідцями з України внаслідок вимушеної еміграції з країни (університети, академії, коледжі);

- заклади, утворені українською діаспорою (школи, студії)

Освітні заклади західних держав, в яких навчались і викладали представники української науки і культури представлені в більшості країн Європи. Українська політична і військова еліта ще за часів середньовіччя відрізнялась високим рівнем освіти і знанням іноземних мов. В цьому сенсі відзначимо, що вихідці з українських земель навчались у найперших університетах Європи, які були створені в Італії — Болонському і Падуанському. Найстаріший європейський університет, постав у м. Болонья у XII ст. У Болонському Університеті навчався, викладав та був обраний ректором «alma mater» Юрій Дрогобич — видатний мислитель, астроном,

перший український автор друкованої книги, медик¹². Після закінчення у 1473 р. Ягеллонського університету Юрій Михайлович Котермак (Юрій Дрогобич) продовжив освіту в Болонському університеті. В історії цього університету він залишився під іменем Джорджо де Леополі (Юрій зі Львова). В 1481 р., у віці 31 року, він був обраний на посаду ректора університету. На той час ректорів кожного року обирали студенти. Тут ним була написана книга «Прогностична оцінка поточного 1483 року», яка вийшла у 1483 р. в римській типографії¹³.

Українці також навчались в Падуанському університеті, що був заснований у 1222 р. Тут навчались та викладали українські професори Григорій Керницький, Яків Севський¹⁴.

В Римському колегіумі св. Атанасія в 1698–1701 навчався Феофан Прокопович — видатний церковний діяч української і російської історії, засновник Російської Академії наук. Найбільш відомий представник українського духовництва в Росії Феофан Прокопович (1681–1736), був ректором Києво-Могилянської академії, прихильником І. Мазепи. Мав неабиякий вплив на реформи в Росії, які проводив Петро І.

В навчальних закладах Франції, зокрема в університеті Сорбонна отримав освіту Петро Могила, засновник Києво-Могилянської колегії (з 1701 р. — академії) в Києві.

Головне місто Австро-Угорщини Відень приваблювало багатьох українців Галичини й Волині. З Віденським університетом пов'язане навчання й творчі здобутки цілої плеяди видатних українських науковців, письменників, митців, громадських та політичних діячів. Тут, 1899 р. вивчав слов'янські мови і літератури український письменник О.С. Маковей, на філософському факультеті навчався Б.С. Лепкий.

З університетом пов'язаний важливий період творчого життя Івана Франка. 1892 року І. Франко отримав стипендію Віденського університету. За рік підготовки дослідження він опрацює численні наукові матеріали, відвідує лекції провідних вчених, бере участь у громадсько-політичному житті Відня. 1 липня 1893 р. відбулася офіційна церемонія присудження І. Франкові ступеня доктора філософії. 1993 року на фасаді будинку Інституту германістики Віденського університету по вулиці Др. Люгер-Рінг, 1, в якому І. Франко успішно захистив докторську дисертацію, встановили меморіальну дошку, скульптор О. Скобліков¹⁵.

З Віденським університетом пов'язані такі значні представники науки, як фізик, математик, перекладач І.П. Пулюй, який навчався тут на філософському факультеті у 1869–1872 рр., а потім протягом кількох років викладав. На філософському факультеті також навчався Лесь Курбас. Час навчання (1907–1908 рр.) Лесь Курбас використав не тільки для відвідування лекцій, але й для активного знайомства з театральним

життям австрійської столиці. Тут він формується як творча особистість з виразним прагненням до пошуків нових форм театральних вистав та методів акторського перевтілення¹⁶.

В країнах Східної Європи, зокрема в Польщі, навчалось багато вихідців з Галичини й Волині. Першим й найбільш цінованим був Краківський університет, заснований в 1364 Казимиром Великим, в 1400 реорганізований Владиславом Ягайлом (звідси й назва Ягеллонський). Найвищих результатів викладачі та студенти університету досягли в галузі технічних й природничих наук. З часів заснування до сьогодні збереглася найдавніша споруда університету — «Колегіум Майус», що знаходиться неподалік площі Головного ринку¹⁷. У Краківському (Ягеллонському) університеті в 1469–1473 навчався, а згодом, після повернення з Болоньї, у 1487–1494 рр. викладав Юрій Дрогобич¹⁸.

Краківський університет пов'язаний з життям ще одного талановитого українця — Богдана Сильвестровича Лепкого (1872–1941) — письменника, перекладача, літературознавця, педагога, громадсько-політичний діяч. На початку 1899 року у Кракові в Ягеллонському університеті було відкрито лекторат української мови і літератури. Викладати ці предмети запрошено Богдана Лепкого. З Краковом пов'язано майже все життя письменника. Тут ним написана низка оповідань, літературознавчі дослідження про В. Стефаника, М. Шашкевича, Тараса Шевченка, зроблено переклад польською мовою «Слово о полку Ігоревім»¹⁹.

За австрійських і польських часів сотні українців закінчили Ягеллонський університет. У Кракові українці надавали перевагу вивченню медицини. До видатних представників медичної науки, які викладали в університеті наприкінці ХІХ ст. належить професор Валерій Яворський. В кін. ХІХ — на поч. ХХ ст. українські студенти Ягеллонського університету заснували «Академічну Громаду», а в 1920-их роках — Українську Студентську Громаду в Кракові.

Будівлі Ягеллонського університету в Кракові розташовані за декількома адресами: вул. Крупніца, 35, Колегія Родеревянум, Інститут філології слов'янської та інші філологічні інститути — Алея Адама Міцкевича, 11, 9/11 і представляють значний інтерес з точки зору українського пам'яткознавства.

Не можна залишити поза увагою один із старіших художніх навчальних закладів Польщі — Краківську академію образотворчих мистецтв імені Яна Матейки — вищий навчальний заклад, заснований 1818 року. З 1956 р. академія носить ім'я свого першого директора, польського художника Яна Матейка.

Вихованцями цього мистецького навчального закладу було багато митців із Західної України. Одним з них був український графік і

художник, педагог, громадський діяч Л. Гец, який пов'язав своє життя із Краковом і з Академією. У 1920-х рр. він навчався, з 1950 р. працював в академії викладачем малюнка. За вісім років життя в Кракові замалював близько 500 старовинних архітектурних пам'яток міста, майданчиків, одвірків, балконів. На сьогодні його оригінальна творчість становить не тільки художній інтерес, а й набуває значення як історичний малюнок — свідок епохи.

В Академії в різні роки навчались відомі українські художники, такі як В.Л. Маслянников (1905–1910 рр.); П.П. Обаль (1920–1926 рр.) і в ці роки став членом Гуртка діячів українського мистецтва, утвореного у 1923 р.; Богдан Стебельський — художник-графік, мистецтвознавець, культурно-просвітній діяч, член Наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка, який закінчив академію в 1939 р. та багато інших²⁰.

В Празі, столиці Чехії, найстаріший у Центральній Європі університет був заснований у 1348 р. королем Карлом. Ректором Карлового університету був українець І. Горбачевський (1854–1942) — засновник чеської школи біохімії. Народився в с. Зарубинці Збарзького району. Після закінчення Тернопільської гімназії продовжив навчання на медичному факультеті Віденського університету, в якому поспіль працював з 1875 по 1883 рр. У 1883 р. до 1917 р. — професор Карлового університету, в якому 1903–1904 рр. обіймав посаду ректора. У Карловому університеті зберігаються меблі колишнього ректора, а також єдиний прижиттєвий портрет видатного українського вченого²¹.

Одночасно з науковою роботою Іван Горбачевський займався також політикою. З 1908 року був одним з двох представників русинської громади в австрійському парламенті. Завдяки глибоким знанням у галузі санітарії його обрали до складу австрійської Санітарної ради. До 1917 року у жодній країні світу не існувало міністерства охорони здоров'я. У складні часи Першої світової війни він поставив питання про створення міністерства народного здоров'я і згодом досяг прийняття відповідного закону австрійським парламентом. Такі відомства згодом з'явилися також у Німеччині, Франції, Англії. Про вагомість і масштабність наукового і громадського доробку вченого у світову скарбницю свідчить рішення Генеральної конференції ЮНЕСКО на 32-й сесії про відзначення ювілейної дати — 150-річчя від дня народження Івана Горбачевського у 2004 році²².

До пам'яток історії та культури, пов'язаних з представниками української науки слід віднести й будівлю Софійського університету ім. Климента Охридського. Тут викладав історик, професор М.П. Драгоманов. Після ухвали Земського наказу 1876 р., М. Драгоманов був звільнений з посади приват-доцента Київського університету, де він викладав все-

світню історію та змушений був емігрувати за кордон. 1876–1889 рр. мешкав у Женеві, де створив громадсько-політичний збірник «Громада», який складався з матеріалів, присвячених культурному та соціально-політичному життю українців. У 1889 р. на запрошення першого, після повалення османського іга, болгарського уряду вчений переїжджає до Софії й займає посаду професора Софійського вищого училища, яке згодом стало університетом. Тут він викладає курс з нової історії та продовжує наукову діяльність. Сюди до нього неодноразово приїжджала видатна українська письменниця Леся Українка, яка доводилася йому небогою²³. В університеті встановлений бюст вченого, створений українським скульптором М. Паращуком²⁴.

Зазначимо, що всі вказані споруди закладів освіти віднесені до категорії історичних будинків, тобто вважаються пам'ятками історії та культури в кожній з країн. Причетність української наукової та освітньої еліти до цих історико-культурних об'єктів додасть більше кольорів в палітру їх досягнень.

- Будинки наукових установ, в яких працювали вихідці з України

У Франції пам'яткою історії та культури, пов'язаною з вихідцями з України є Пастерівський інститут в Парижі. Значення цього науководослідного інституту важко переоцінити. Це був перший інститут в Європі, який започаткував такий напрям біологічної науки, як мікробіологія. Створений як приватна наукова установа 1887 року Луї Пастером, він став лідером з вивчення інфекційних захворювань і має 70 установ в усьому світі. Відкриття Інституту відбулося 14 листопада 1888 року у будинку, де тепер розташований музей інституту по вулиці Доктор Роу. На постійну роботу до інституту з часу його заснування був запрошений біолог, ембріолог, лауреат Нобелівської премії (1908 р.) І.І. Мечников. Тут він працював з 1888 р. до кінця життя у 1916 р. Також в цих стінах з 1897р. до 1940 р. працював мікробіолог, учень і співробітник І. Мечникова О.М. Безредка.

- До пам'яток української спадщини також відносяться інституції, створені українськими емігрантськими колами, в яких працювали вихідці з України.

Авторитетним науковим центром української еміграції став Український науковий інститут (УНІ), створений у Берліні 10 листопада 1926 р. Інститут був заснований Українським товариством допомоги біженцям, яке очолювала дружина колишнього гетьмана Української Держави Павла Скоропадського — Олександра Скоропадська. Інститут існував як філія Берлінського Фрідріх-Вільгельм університету. В інституті було створено чотири науково-дослідні кафедри: української історії, яку очолював Д. Дорошенко, історії української державності — В. Липин-

ський, духовної культури — І. Мірчук, історії матеріальної культури — В. Залозецький²⁵.

Після закінчення Другої світової війни до Сарселя, біля Парижа, переїхало з Німеччини Наукове Товариство ім. Т. Шевченка, яке оформлено у Наукове Товариство ім. Шевченка в Європі. У м. Сарсель редагувалась та видавалась «Енциклопедія Українознавства», створювалась і видавалась антологія української літератури французькою мовою²⁶. При допомозі архієпископа УГКЦ Кир Івана Бучка був викуплений будинок готелю «Босіжур», у приміщенні якого 1951 року утворився науковий осередок НТШ. Тут працювали А. Жуковський, З. Кузеля, О. Шульгін, М. Капуста, В. Кубійович, Л. Яцків, О. Кульчицький, В. Янів та ін.²⁷ Осередок розташований в будинку за адресою вулиця Бове, 95²⁸.

Зусиллями українських наукових та культурних осередків та їх лідерів на еміграції були організовані й розпочали діяльність Український вільний університет, Українська господарська академія, Український високий педагогічний інститут ім. М. Драгоманова, Українська реформована реальна гімназія, Український науково-політехнічний інститут, Український інститут громадознавства, Український соціологічний інститут, Український робітничий університет та ряд інших освітянських установ Чехословаччини, Український науковий інституту у Польщі та інші²⁹.

- Приватні мистецькі школи та студії також набули розповсюдження серед численної української громади західних країн.

Так, відомий скульптор К. Стаховський, як професор Української студії пластичного мистецтва у Празі цілу школу українських молодих скульпторів, між якими визначається Є. Норман, О. Лятуринська, В. Масютін³⁰.

Вихідці з України мали визнання серед шанувальників балетного мистецтва. Один із найвидатніших танцівників ХХ сторіччя — Серж Лифар (Сергій Михайлович Лифар), балетний танцівник та хореограф українського походження, відомий організатор мистецьких студій. Сучасники називали його «богом танцю», «добрим генієм балету ХХ століття»³¹. 1947 року він заснував у Парижі Інститут хореографії при «Гранд-Опера». З 1955 р. С. Лифар вів курс історії й теорії танцю в університеті Сорбонна, був ректором Університету танцю, професором Вищої школи музики та почесним президентом Національної ради танцю при ЮНЕСКО³².

На Американському континенті також залишили свій позитивний слід представники української культури та освіти. З 1925 року існує школа народного танку в Монреалі. Її створив балетмейстер і хореограф Василь Авраменко, який приїхав до Канади того ж року. Він організував школу

при Товаристві «Просвіта». Успіхи були дуже великі. В той же час загостив до Монреалю д-р Олександр Кошиць, який zorganizував збірний хор Монреалю. У березні 1942 року цей змішаний хор виступив з великою програмою в концерті з нагоди 100-річчя з дня народження Миколи Лисенка³³.

Шанувальники пластичного мистецтва увінчують лаврами О. Архипенка — видатного скульптора, вихідця з України. Олександр Архипенко за час свого життя в США створив декілька шкіл-студій, де викладав уроки художньої майстерності. Такі осередки навчання були відкриті ним у Вудстоці (1924–28, 1940-е рр.), Лос-Анджелесі (1935 р.), Чикаго (кінець 1930-х р.), у Вашингтонському університеті в Сіетлі (1935–36, 1952 рр.), Нью-Баухаузі (1937 р.), в Інституті малюнку в Чикаго (1946 р.), в університеті Канзас-Сіті (1950 р.)³⁴.

- До пам'яток історії відносяться будинки, які належать українським громадським товариствам, створеним діаспорою за кордоном (народні будинки, хати-читальні).

Вимушена еміграція першої третини ХХ століття спонукала українців, які опинились на чужині гуртуватися й створювати громадські об'єднання, які б допомагали влаштуватися в нових реаліях життя. Такі об'єднання мали політичне, соціальне або культурно-етнічне спрямування.

В Канаді пам'яткою історії є будинок українського товариства «Просвіта», найстарішої існуючої організації українців Квебеку, утвореної іммігрантами в більшості з Галичини і Буковини в Монреалі. 25 лютого 1923 року Товариство «Просвіта» переступило поріг свого власного Дому на вул. Сент Чарльз, 194.

Після Другої світової війни частина українців опинилася у Великій Британії. Тут 1945–1947 роках українцями з польської армії створено Союз Українців у Британії (СУБ), який налічував 20 тисяч членів. Товариство має власний будинок в Лондоні за адресою — Лінден Гарден, інвалідську оселю в Чіддінгфолді (Саррей), газету «Українська думка». Серед видатних діячів членами СУБу відзначилися М. Бура, Б. Панчук, Т. Данилів та інші. Ще одне з товариств, яке утворилося 1949 року — Об'єднання українців у Великій Британії — мало власний будинок у Лондоні. Активними діячами об'єднання були А. Когут, В. Малець, М. Коханівський. Також власний будинок має Українське Товариство св. Софії (філія Українського католицького римського університету) по вулиці Голянд Парк, 79 та інші³⁵.

Товариства, створені громадськими організаціями діють в місцях компактного проживання етнічних українців в Аргентині, зокрема, товариства у складі Північного угруповання УЦР у містах Посадас, Обера, Апостолес, Барранкерас та Леандро Алем провінції Місйонес, містах

Ресістенсія, Саенс-Пенья та Коронель-дю-Грати провінції Чако, міста Кордоба провінції Кордоба³⁶.

Створена в 1947 р. Українська Центральна Репрезентація (УЦР) в Аргентинській Республіці сьогодні об'єднує понад 30 товариств української діаспори. Основними колективними членами УЦР є Українське культурне товариство «Просвіта» та Українське товариство «Відродження»³⁷. До УЦР також входять: Аргентинсько-українська асоціація випускників вищих навчальних закладів, Фундація ім. Тараса Шевченка, яка доглядає за спорудженими в Аргентині пам'ятниками Кобзарю, а також Українським цвинтарем у м. Монте-Гранде; скаутські організації «Пласт» та Спілка української молоді; жіночі організації — Союз українок Аргентини, об'єднання жінок «Просвіта» та Організація українських жінок «Відродження».

- Історичні споруди, пов'язані з розміщенням в них перших українських емігрантських часописів

Найстарша україномовна газета, створена на Північноамериканському континенті — «Свобода». Офіційний орган Українського Народного Союзу (УНС) виходить безперервно з 1893 р. у США. Спочатку осідком УНС було місто Джерсі-Сіті, Нью-Джерсі, де містилися у власному 14-поверховому будинку його канцелярія та видавництво «Свобода». Редакторами «Свободи» були греко-католицькі священники, отці Григорій Грушка (до 1895), Нестор Дмитрів і І. Констанкевич (до 1897), Стефан Макар (до 1900), Іван Ардан (до 1907). Редакторами також були Антін Цурковський (до 1909 і 1911), Йосип Стеткевич (1910 і 1912–19), Володимир Лотоцький (до 1926), Омелян Рев'юк (до 1933), Лука Мишуга (до 1955), Антін Драган (Андрій Луців)³⁸. Всі названі персони були яскравими представниками української культурної еміграції, дослідниками її історії та культури. Так, досягненням д-ра Луки Мишуги було здійснення монументального видання — Пропам'ятної Книги, виданої з нагоди сороклітнього ювілею Українського Народного Союзу» (1936)³⁹. Ціла книга, з її головною статтею авторства Луки Мишуги про формування світогляду українського імігранта в Америці, є досьогодні і залишиться неперевершеним джерелом інформації для дослідників життя української спільноти в цій країні. Дуже важливими під цим оглядом є також зредаговані д-ром Мишугою: «Ювілейний Альманах УНС» (1894–1944), збірник «Українці у вільному світі» (1954) при співпраці А. Драгана, і численні книжки про Україну, видані УНСсоюзом⁴⁰.

На початку ХХ ст. Н. Дмитрів, С. Макар та І. Ардан заснували перше самостійне видавництво «Слово», названого на честь А. Бончевського, який залишив окремих фонд для заснування такого видавничого товариства. Це видавництво, що згодом змінило свою назву на «Просвіта»,

до 1906 видало 28 книжок різної тематики, зокрема нарисів з історії України.

У Філадельфії найстаршою була друкарня Сирітського Дому сестер Василянок, заснована 1913 року. В 1920–30-их постала у Філадельфії друкарня «Дніпро» УАПЦ. Друкарня УРС (1910), яка в Скрентоні від 1913 видає «Народну Волю»; в Олифанті, Пенсильванія, 1908–38 друкарня братньої організації — газета «Згода». У Пітсбургу — друкарня Української Народної Помочі видавала «Народне Слово», в Чикаго друкарня, яка видавала журнал «Оса» (1920) та тижневика «Україна», та друкарня Організації Українців Гетьманців Державників, видавала свій журнал «Січ». Багато видавництв були власністю окремих осіб, які вклали не тільки власні кошти в їхню розбудову, але й весь свій життєвий труд. Серед них видавництва Ю. Тищенка, А. Білоуса, М. Денисюка, та М. Коця. Б. Винара⁴¹.

Особливе місце серед видавництв в еміграції повоєнного періоду належить газеті «Українські вісті». Заснована у німецькому місті Новому Ульмі письменником, громадсько-політичним діячем, публіцистом, виразником свободолюбства українського народу І. Багряним, де він працював з 1948 по 1963 рр., часопис став справжнім єднанням літературних та наукових сил на еміграції. Створена ще у таборі для переміщених осіб, зокрема таборі Новий Ульм 1945 року, вона проіснувала до 2000 року⁴² Редакція містилася у будинку за адресою Людвігштрассе, 10⁴³.

• До пам'яток історії нами віднесені об'єкти, пов'язані із накопиченням та збереженням культурно-освітнього потенціалу української еміграції: музеї, бібліотеки, архіви.

При визначенні культурного осередку як пам'ятки історії та культури української діаспори слід звертати увагу на дату його заснування, політичну спрямованість (враховуючи різнобарвність політичних спрямувань української еміграції між двома світовими війнами), на особистість засновника та керівника установи, участь в цьому процесі видатних українських науковців, громадських діячів, наявність у колекціях особистих речей, книжкових колекцій, персональних архівів видатних особистостей.

За видами музеї за кордоном поділяються на: громадсько-політичні, етнографічні, історичні, релігійні, меморіальні, військові.

За формою вони можуть бути:

- музеями-архівами (при наукових установах і освітніх закладах); скансенами (на честь перших українських поселенців);
- музеями-реквіємами (в пам'ять про безвинних жертв голодоморів в Україні);
- меморіальними музеями (пов'язаними з життям видатних особистостей);

- музеями-пантеонами (меморіальні українські кладовища);
- музейно-виставковими комплексами.

До найперших українських музеїв, який функціонально став музеєм-архівом громадсько-політичних об'єднань українців в екзилі, маємо віднести музей, створений українською еміграцією в травні 1925 р. в Празі (тоді Чехо-Словацька Республіка) з ініціативи професорів Українського вільного університету. Це був «Музей визвольної боротьби України» (МВБУ) (з квітня 1945 р. — «Український музей в Празі». Засновником і власником МВБУ виступило Товариство «Музей визвольної боротьби України», головами якого до квітня 1945 р. були відомі вчені і громадські діячі І. Горбачевський, Ст. Смаль-Стоцький, А. Яковлев, Дм. Дорошенко; після них деякий час головою Товариства МВБУ був В. Бірчак. Дирекцію МВБУ очолювали Дм. Антонович (1925–1945 рр.) і С. Наріжний (1945–1948 рр.). Для музею знадобилось приміщення. Вся українська громада збирала кошти на будинок. Акція збору коштів принесла 250 тис. крон. Такий будинок було куплено в березні 1938 р. в кварталі НУСЛе за 230 тис. крон. На трьох поверхах новопридбаного будинку була розташована 21 кімната, а вісім підвалів обладнали для майстерень і депозиту. Це був єдиний будинок в Празі, який юридично належав українській громаді⁴⁴. Урочисте відкриття музею відбулося 29 червня 1939 р. Адреса Музею ВБУ в Празі — Гутенштеінштрассе, 6⁴⁵. До нашого часу будинок не зберігся, бо був зруйнований під час Другої світової війни. Але залишилось пам'ятне місце його розташування, яке є свідком наполегливої праці емігрантських кіл на ниві культури.

У Великій Британії в Лондоні зусиллями українських емігрантів 1962р. створений Музей визвольної боротьби імені Степана Бандери в приміщенні Української Видавничої Спілки — вул. Ліверпул Роуд, 200⁴⁶. До цього він містився в Ноттінгамі.

Одним з найбільших музеїв-архівів, створених українцями в еміграції, є Музей-архів Української вільної академії наук у США (Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.), який сьогодні знаходиться у Нью-Йорку. Започатковано збирання цієї колекції було у Німеччині 1945 р., коли з ініціативи українських вчених-емігрантів, що внаслідок подій Другої світової війни опинилися на Заході, була заснована в Аугсбурзі Українська Вільна Академія Наук (УВАН). 10 жовтня 1945 р. при УВАН було засновано Музей-архів та бібліотеку, біля джерел яких стояли такі відомі діячі, як В. Міяковський (перший директор), В. Дорошенко, А. Животко, Л. Бачинський, М. Марковський, І. Коровицький. З самого початку Музей-архів поставив собі за мету збирати матеріали для майбутніх сховищ вільної України. Згодом, у зв'язку з переїздом більшої частини українських науковців на Північноамериканський конти-

нент, у США та Канаді постали окремі самостійні територіальні відділи УВАН. 15 квітня 1950 р. була заснована УВАН у США, куди упродовж 1950–1952 рр. було перевезено з Німеччини Музей-архів та бібліотеку УВАН. Активну роль у відновленні діяльності Музею-архіву УВАН в США відіграли Л. Биковський, Т. Олесюк і В. Шугаєвський. У 1961 р. УВАН було придбано власне приміщенні у Нью-Йорку за адресою: 200 Вест, 100 Авеню, де з того часу зберігається й колекція Музею-архіву⁴⁷. В цьому значна заслуга належить Ю. Шевельову-Шереху, видатному лінгвісту, мовознавцю, літературознавцю, професору Гарвардського, Колумбійського університетів, який на той час був президентом УВАН. У 1966 р. Музею-архіву УВАН було надано ім'я Дмитра Антоновича, першого організатора музейно-архівної справи в еміграції, директора Музею визвольної боротьби України в Празі⁴⁸.

Канадський осередок УВАН був сформований 1949 року у Вінніпезі, куди переїхав тогочасний її президент Д. Дорошенко. При ньому було засновано бібліотеку, архів та Український військовий музей, в основу якого було покладено колекцію генерала М. Садовського.

На Північноамериканському континенті емігрантські кола роками створювали музейні колекції для збереження матеріальних свідочств їх нелегкого життя та поступу на теренах інших країн. В 1952 році в Клівленді (США) відомий організатор «Пласту» — молодіжної патріотичної організації в Закарпатті Леонід Бачинський організував перший повноцінний Пластовий музей (офіційна дата заснування 28 лютого 1952 року), який через кілька років став найбільшим з-поміж всіх інших в нашій історії і продовжує існувати дотепер⁴⁹.

Особливо відзначемо український музей, створений зусиллями членів Товариства Українок Америки, який був збудований на пожертви української діаспори, зібрані протягом 40 років (ідея побудови власного будинку поблизу Мангеттена була сформульована у 1970 р.). Відмітимо, що державної фінансової підтримки не було. Планування музею почалося закупом великої ділянки землі, розгортанням кампанії збирання коштів, тимчасового орендування приміщення під час збирання пожертв, розробленням детальної програми потреб нового приміщення, вибору архітектурної фірми, прийняттям навесні 1996 р. запропонованого архітектурного проекту. Триповерхова споруда Українського музею площею понад 2000 кв. м запроєктована архітектором Юрієм Савицьким. Музей відкрився у березні 2005 р. в м. Нью-Йорк на Схід Шостій вулиці, поблизу Української греко-католицької церкви св. Юра⁵⁰.

Світовий досвід сучасних музеїв, пов'язаних із національною та історичною пам'яттю, показує, що вони на лише формують інформаційний простір, а й виступають із застереженням щодо суспільно-політичних

процесів, які привели до загибелі мільонів людей та змушують замислитись про небезпеку встановлення тоталітарних режимів. Пам'ять про Голодомор може виховувати в наступних поколіннях риси, які будуть щепленням від ненависті.

Український музей-архів у Клівленді (штат Огайо), який був заснований у 1952 р., зберігає документи про генеалогію людей, які загинули в Україні під час Голодомору. Директор архіву Андрій Фединський так охарактеризував завдання музею: «Ми працюємо, щоб ці колекції можна було надіслати Україні, щоб ми ці збірки змогли поєднати. Потрібна мережа українських архівів — університетів, відділень історії, української мови і літератури, музеїв. Ми намагаємося створити у Клівленді модель такого архіву»⁵¹. В Українському національному музеї в Чикаго (Іллінойс) діє постійна експозиція про Голодомор. Тут є предмети сакрального мистецтва, церковні обладунки, побутове обладнання, книги, які в 1930-ті роки емігранти вивозили з України.

Музеї-скансени почали влаштовуватись в країнах світу з другої половини ХХ сторіччя. Визначним кроком і внеском української громади Канади у збереження етнокультурної спадщини та традицій стало створення у 1971 р. музею українського побуту під відкритим небом поблизу м. Едмонтон (провінція Альберта). Офіційна його назва «Село спадщини української культури»⁵². Для організації такого осередка культури українська громада декілька років збирала кошти, щоб придбати 40 га. землі у 50 км від Едмонтона та розташувати на ній будинки, які залишилися від перших українських переселенців до Канади⁵³. На сьогодні музей у своїй колекції налічує автентичні садиби українських фермерів, датовані 1896–1930 роками. Десятки тисяч експонатів побутового вжитку: одяг, посуд, реманент гуцулів, буковинців, які склали першу хвилю еміграції з території тодішньої Австро-Угорської імперії. Відтворені будівлі культових споруд⁵⁴.

За таким же принципом був організований Український музей Канади в Саскатуні. За ініціативою Української жіночої асоціації Канади 1936 р. був організований Український музей як центр накопичення значного масиву історичного матеріалу та збереження української спадщини. Велика пошана українським жінкам, які своєю плідною наполегливою працею сприяли збереженню національної ідентичності українців за кордоном. Перше приміщення для експозиції було надано Інститутом Петра Могили у 1941 р. по вул. Меін. У 1965 р. експозиція переїхала разом з інститутом на вул. Темперанс. Але вже у 1979 р. колекція Музею потребувала власного приміщення, яке було придбане для музею по вул. Спадаіна Кресцент Іст. Офіційне відкриття нової експозиції відбулося 24 травня 1980 р.⁵⁵.

У Сполучених штатах 1999 року відкритий скансен «Парк Україна» (Park Ukraina) на території Герін регіонального парку в Гейворді, штат Каліфорнія. Він заснований на місці колишньої садиби православного священника Агапія Гончаренка (1832–1916) та його дружини Альбіни. Цей мальовничий терен садиби Гончаренків зареєстровано як Історичну пам'ятку Каліфорнії під № 1025. При вході до парку знаходиться кам'яний пам'ятник з меморіальною дошкою, на якій пояснюється, що це колишня садиба й місце поховання Гончаренків. Притому згадується, що Агапій Гончаренко — це перший свідомий українець, який прибув до Америки 1865 року. Задум заснування парку зродився 1966 р. під час зборів Українського Координаційного Комітету в Сан-Франциско. Найбільш активними в цій справі були Е. Черепенко, П. Мисько, М. Цар, Ю. Олійник⁵⁶.

Бібліотеки, які знаходяться за кордоном і утворені українською еміграцією можна розподілити на декілька груп:

- бібліотеки україніки при Національних книгозбірнях та освітніх закладах зарубіжних країн;
- бібліотеки при дослідних центрах та навчальних закладах зарубіжних країн, створені українцями;
- українські бібліотеки як самостійні осередки культури української еміграції;
- бібліотеки при навчальних і освітніх центрах української діаспори;
- бібліотеки при наукових інституціях української діаспори;
- бібліотеки при громадських комітетах й товариствах діаспори.

Розглянемо деякі з них на предмет визначення й поцінування їх як пам'яток історії та культури української діаспори.

У Софійському університеті знаходиться бібліотека вченого М. Драгоманова. 4350 томів унікальних видань — книги з історії козацтва, праці з історії Києво-Могилянської академії, географічні та етнографічні матеріали. У бібліотеці є повна збірка «Трудів» етнографічно-статистичної експедиції Павла Чубинського по Україні, Молдові, Білорусі, книжки львівської «Просвіти», галицького журналу «Житє і слово» та багато інших перлин української історії та науки⁵⁷.

Бібліотека Пастерівського інституту в Парижі, створена біологом, ембріологом, лауреатом Нобелівської премії (1908) І.І. Мечниковим. І. Мечников працював в Інституті з 1889 по 1916 рр., досліджуючи проблеми фагоцитозу, боротьби з інфекційними хворобами, геронтології тощо. Він був першим іноземним мікробіологом, якого запросив Луї Пастер для співпраці у створеному ним інституті. За час роботи Ілля Ілліч зібрав унікальну бібліотеку, якою користувалися його учні, такі як майбутній академік Д. Заболотний, мікробіологи Л. Тарасович, І. Сав-

ченко, працював мікробіолог В. Хавкін та інші. В читальному залі бібліотеки за заповітом вченого зберігається урна з його прахом⁵⁸. Бібліотека знаходиться в історичному центрі Парижа в будинку, де був організований Пастерівський інститут на вул. Доктор Роу, 25⁵⁹.

У Парижі існує Бібліотека імені Симона Петлюри, заснована після вбивства у 1926 р. Голови Директорії й Головного отамана військ УНР. Бібліотеку нацисти конфіскували у 1941 р. Десятки тисяч її книжок і архівних документів були вивезені до Східної Німеччини. 1945 р. вони потрапили в руки радянської армії й опинилися у бібліотечних фондах Москви, Мінська, Києва. На сьогодні фонди бібліотеки складають близько 30 тисяч томів. При бібліотеці відновлено Музей Симона Петлюри, з 1990 р. діє військово-історична виставка, присвячена добі УНР 1917–1920 рр.⁶⁰ Бібліотека міститься у будинку за адресою вул. Палестіна, 6⁶¹.

Тематично архіви діаспори розподіляються на наукові, політичні, етнічні, соціальні, мистецькі. За організаційним принципом архіви можна підпорядкувати на такі групи:

- архіви як окремі одиниці, створені при громадських об'єднаннях;
- архіви при закордонних навчальних закладах;
- архіви при наукових установах діаспори;
- архіви при освітніх і навчальних закладах, створених діаспорою

Від 1951 року у містечку Сарсель, в 20 км. від Парижу знаходиться Європейське відділення Наукового товариства ім. Тараса Шевченка (НТШ), головним здобутком діяльності якого є видана протягом 1954–1989 років одинадцятитомна «Енциклопедія українознавства». НТШ й редакція енциклопедії розміщуються в будинку за адресою: 29 Рю де Бове. Має великий архів і бібліотеку, яка налічує 25 000 томів⁶². 1998 року голова НТШ професор Аркадій Жуковський передав в Україну особистий архів та бібліотеку (20 000 томів)⁶³.

Іншим місцем збору різноманітних документів, які стосувалися новітньої історії української еміграції після 1917 року, стала Державна Школа Східних Мов у Парижі, яка нині отримала назву Інституту східних мов. Розміщується у будинку університету Сорбонна. Саме тут у лютому 1949 року з ініціативи архієпископа Івана Бучка було засновано Український архів у Франції.

Лише за перші п'ять років існування Архіву було зареєстровано понад 4500 документів. Основні його розділи складають: архів першої Української громади у Парижі; документи української делегації на Мірній конференції 1919 року; документи про визвольну боротьбу України 1917–1920 років; документи про різні українські організації, які створювалися і діяли у Франції після 1919 року; матеріали видатних діячів українського відродження, життя й діяльність яких пов'язані з Парижем, —

С. Петлюри, В. Винниченка, В. Прокоповича, Д. Дорошенка, З. Кузелі; документи про діяльність українських церков у Франції після 1919 року; матеріали про різноманітні українські виставки; документи про смерть і похорон гетьмана П. Скоропадського; документи, що стосуються життя українців під час окупації й після визволення Франції⁶⁴.

• Споруди театрів та кінотеатрів, в яких виступали видатні оперні співаки українського походження, грали українські театральні колективи, демонструвалися перші фільми, створені українськими митцями за кордоном

Такі заклади культури є цінваними об'єктами культурної спадщини країн їх розміщення. Для українців вони також мають значення, оскільки пов'язані з видатними українськими митцями. Наприклад, Стокгольмська опера, де на початку ХХ ст. працював М. Менцинський, який отримав титул камерного співака шведського короля. 1935 року «Спілка львівських професійних музик» обрала співака своїм печесним членом. Співак заповів свою музичну бібліотеку Науковому товариству ім. Шевченка у Львові⁶⁵.

Головні оперні сцени Європи підкорила видатна співачка Соломія Крушельницька. Виконані нею партії Аїди, Чіо-чіо-сан стали взірцями виконавчого мистецтва для багатьох співаків європейського гатунку. Співачка виступала у Віденському оперному театрі (1895 р). Її спів лунав в італійському театрі «Ла-Скала» (1904, 1906, 1909, 1915 рр.), Римській опері (1905), французькій «Гранд-Опера», оперному театрі Буенос-Айресу (1906, 1908, 1910–1913 рр.), оперних театрах Каїру та Александрії (1904 р.). 1904 на запрошення Дж. Пуччіні блискуче виконала партію Баттерфляй у його опері «Чіо-Чіо-сан» (театр «Гранде», Трієст), після чого ця опера здобула всесвітнє визнання⁶⁶.

Ще одна творча неперевершена особистість — Серж Лифар — залишив помітний слід в історії світової культури. 1929 року йому запропонували очолити балетну трупу «Гранд-Опера» у Парижі. Більше 30 років він віддав цьому театрові, був його солістом, хореографом. Фактично С. Лифар відродив французький балет, його репертуар, трупу, його школу та славу, ставши основоположником нового напрямку в балеті — «неокласицизму». Загалом Лифар поставив у «Гранд-Опера» понад 200 балетних вистав, виховав 11 зірок балету⁶⁷.

Вагомий внесок в популяризацію української культури зробив хореограф, режиссер, танцівник, актор, дослідник і знавець українського народного танцю Василь Авраменко. Виступав у Нью-Йорку в Метрополітен-Опера 1931 р., на головних сценах США, Канади. У 1936–1937 рр. заснував у Нью-Йорку українську кіностудію, де створив фільми-опери «Наталка Полтавка», «Запорожець за Дунаєм», «Маруся Богуславка».

25 грудня 1936 року в кінотеатрі «Венеція» (тепер «Рузвельт») на 7-ій авеню у Нью-Йорку відбулась прем'єра фільму «Наталка Полтавка». Цей український фільм успішно демонструвався у різних кінотеатрах великих міст Канади і США — осередках мешкання українців. Також у кінотеатрах Америки та Європи з грандіозним успіхом пройшов його фільм «Тріумф українського танцю» (1954)⁶⁸.

- Історичні будинки, пов'язаних з життям та діяльністю видатних політичних діячів, представників української наукової та творчої еліти (готелі, шпиталі, прибуткові будинки, окремі садиби, маєтки).

Побіч церкви УГКЦ св. Володимира в Парижі розташований шпиталь «Шаріте» (Милосердя) — де помер Симон Петлюра — громадсько-політичний і державний діяч, журналіст; член Центральної та Малої Рад, голова УГВК, генеральний секретар військових справ, Головний Отаман армії УНР, Голова Директорії УНР⁶⁹. Його, важко пораненого найманцем НКВС С. Шварцбартом на розі вул. Расін та бульвару Сен-Мішель, що в Латинському кварталі, перевезено сюди 25 травня 1926 р., бо це була найближча лікарня. Тут він помер через декілька годин⁷⁰. Жодних меморіальних знаків на будинку немає. З боку бульвару Сен-Жермен біля будівлі церкви розташований сквер Тараса Шевченка. 1964 року тут українцями діаспори було встановлене погруддя Кобзаря⁷¹.

У французькому містечку Мужен розташований маєток — хутір «Закуток», де у 1933–1951 рр. жив В.К. Винниченко — український письменник, політичний і державний діяч; заступник голови Центральної Ради, член Малої Ради, голова Генерального Секретаріату, Голова Директорії УНР⁷².

У вересні 1920 р. Винниченко остаточно відмовився від співпраці з більшовиками і виїхав до Австрії, у лютому 1925 р. подружжя Винниченків переїхало до Франції. Спочатку вони мешкали у Парижі, а із 1933 р. — на півдні Франції, де неподалік від Мужена в окрузі Канн придбали скромну садибу⁷³. 17.04.1926 р. записав до щоденника: «З більшовицького червоного яйця на очах виліплюється фашизм». Протестуючи проти голодомору, вчиненого більшовиками, Винниченко 1933 р. звернувся з гострополемічним відкритим листом до Політбюро ЦК КП(б)У, в якому відверто назвав організаторами голоду Й. Сталіна і П. Постишева. Відтоді його художні твори у СРСР було заборонено, їх перестали друкувати та вилучили з масових бібліотек. Протягом останніх 15 років майже безвиїздного життя в Закутку, як називав свою садибу Винниченко, в м. Мужен у Франції, він займався здебільшого творчою працею, малював, писав. У 1949 р. написав «Заповіт борцям за визволення»⁷⁴. Помер 1951р., похований на кладовищі м. Мужен. Тепер маєток належить французькому подружжю Мон⁷⁵.

В Мюнхені (Німеччина) зберігся будинок, в якому у 1950-ті роки жив С.А. Бандера — український політичний діяч, ідеолог українського націоналістичного руху ХХ століття, голова Проводу ОУН(б). В під'їзді цього будинку його було вбито 15 жовтня 1959 р. агентом КДБ Б. Сташинським — вул. Крайтмайр, 7 (Kreittmayrstraße 7). За два роки до цієї трагічної події, в Мюнхені сталося ще одне вбивство в будинку на вул. Карла, 8, де в під'їзді було знайдено тіло політичного діяча, керівника та ідеолога націоналістичного руху українців за кордоном, журналіста, професора Лева Ребета. Той самий агент КДБ спричинив смерть Ребета у 1957 році⁷⁶.

Мистецька столиця Європи — Париж — прийняв значну кількість творчої еліти після більшовицького перевороту 1917 р. в Російській імперії та завершення Першої світової війни 1918 р. Між двома світовими війнами тут жили й творили маляр і мистецтвознавець О. Грищенко, митці М. Кричевський, В. Перебийніс, В. Хмелюк, І. Бабій, З. Зарицка, С. Левицька⁷⁷. В Парижі зберігся будинок, вул. Волонтерів, 23, в якому в 1925–1935 рр. розміщувалося художнє ательє М.П. Глуценка, де бували О. Довженко, В. Винниченко, Ельза Тріоле та Луї Арагон, Володимир Маяковський, Фернан Леже, Пабло Пікасо, Анрі Матіс, де митець писав портрети Ромена Ролана, Анрі Барбюса, Поля Сін'яка.

Встановлення пам'ятних знаків на будинках, де навчались і працювали видатні українці останнім часом набуває все більшого розвитку. У Литві меморіальна дошка Т.Г. Шевченку встановлена 1961 року на фасаді споруди Вільнюського університету, де у художника, професора Й. Рустемаса брав уроки малювання майбутній видатний діяч української культури Т.Г. Шевченко⁷⁸. У місті В'євіс меморіальна дошка встановлена на честь українського церковного та освітянського діяча, філолога М. Смотрицького⁷⁹.

Пам'ятна дошка, на честь перебування тут видатного українського філософа і письменника Григорія Сковороди встановлена на стіні галереї у м. Токай, вул. Ракоці, 46⁸⁰. Цікава передісторія подорожі Григорія Сковороди до Угорщини. Коли переяславський генерал-майор Федір Вишневецький зібрався їхати в далеку Угорщину закупати знамениті токайські вина для царського двору, він взяв з собою як помічника-перекладача кращого студента Григорія Сковороду, адже той знав добре німецьку, грецьку й єврейську мови, володів латиною та й із правилами етикету обізнаний, бо ж перед цим два роки був у співочій капелі Єлизавети в Петербурзі⁸¹.

Меморіальна дошка Лесю Курбасу відкрита 5 листопада 1998 р. на будинку на вул. Штроцігасе, 40, в якому відомий український режисер проживав, навчаючись у Відні.

З Німеччиною пов'язані сторінки життя та творчості поетеси Лесі Українки. Нею свого часу був здійснений переклад українською мовою повного видання творів Генріха Гейне, вона також написала низку публіцистичних праць німецькою мовою та переклала з української ряд поезій. Леся Українка перебувала на лікуванні у Берліні 1899 року. Мешкала за адресою Джоганніштрассе, 11, тут розміщувалась клініка професора-хірурга Ернста Бергмана, в якій лікувалась поетеса. 2010 року за ініціативи членів Центральної Спілки Українців в Німеччині на фасаді будинку була встановлена меморіальна дошка на честь видатної доньки українського народу⁸².

За спільною пропозицією співробітників Київського музею О. Довженка та української громади в Берліні 2001 року була встановлена меморіальна дошка кінорежисеру і письменнику О.П. Довженку на будинку за адресою Бісмаркштрассе, 69 де він мешкав у 1922–23 р.⁸³ Тоді О. Довженко працював представником Генерального консульства України й брав студії у відомих представників художньої школи Німеччини — Ханса Болушека, Віллі Йекеля, Веддингера. Виставляв свої твори у престижній галереї «Каспер». Автор барельєфа — київський скульптор Руслан Русін⁸⁴.

У столиці Італії — Римі — часто мешкав письменник М.В. Гоголь. Він зупинявся тут за трьома адресами по вулицях — ді Ісідоро, 17 (будинок не зберігся), де ла Кроче, 81 та по вулиці Виа Систина, № 126 (бувш. Страда-Феличе)⁸⁵. За останньою адресою розташований будинок, в якому письменник мешкав 1837 р. Тут ним написаний роман «Мертві душі». В будинку відкритий музей письменника. На фасаді встановлена меморіальна дошка.

Італійська вілла «Адріана» у м. Сан-Ремо пам'ятає роки перебування тут поетеси, драматурга Лесі Українки. Тут вона мешкала в 1901–1903 рр. На фасаді будинку встановлена мармурова меморіальна дошка, на якій італійською та українською мовами написано: «На цій віллі в 1901–1903 роках жила поетеса Леся Українка, палка виразниця українського національного духу»⁸⁶. В Італії, в містечку Торе-дель-Лаго, біля м. Віареджо розташований маєток, де у 1920–1930-х роках мешкала видатна оперна співачка С.А. Крушельницька⁸⁷. Тут, у 2012 р відбулося урочисте відкриття бронзового погруддя Соломії Крушельницької (скульптор Руслан Іваницький). Ініціатива встановлення погруддя належить Посольству України в Італії, міськраді Віареджо, фундації «Фестиваль Пуччіні» та здійснено за підтримки фундації «Сімонетта Пуччіні», УГКЦ в Італії⁸⁸.

У США зберігся будинок, де у 1978–1981рр. мешкав і помер український танцівник, організатор та керівник ансамблю українського танцю В.К. Авраменко на 14-й вулиці Нью-Йорку, який належав його покоро-

вителям та друзям подружжю Іванни та Мар'яна Коця — відомого нині й в Україні мецената, видавця, благодійника. В будинку у м. Вудсток, де жив скульптор О.П. Архипенко, нині створений меморіальний музей-майстерня⁸⁹.

- Меморіальні некрополі українських вояків та поодинокі поховання видатних представників української політичної, військової, наукової, творчої еміграції за кордоном.

Українці жили, працювали, завершували життєвий шлях в багатьох країнах світу. Серед них багато видатних державних, громадсько-політичних, військових, наукових, культурних діячів, які поховані за межами України. Українська зарубіжна некрополістика — недостатньо вивчена проблема. Але останнім часом ці питання стали предметом досліджень як вітчизняних, так і зарубіжних авторів⁹⁰. В той же час бракує узагальненої роботи, присвяченої вивченню української історико-культурної спадщини за кордоном, зокрема українським некрополям.

Серед країн Європи, де завершили життя видатні українці, слід згадати Румунію, де похований Іван Степанович Мазепа (1639–1709) — визначний український політичний діяч, гетьман Лівобережної України. Під час гетьманування намагався об'єднати в єдиній державі — Лівобережжя, Правобережжя, Запоріжжя, Слобожанщину. Він намагався використати свій вплив на Петра I для збереження прав і вольностей Гетьманщини. Втім 1708 р. було укладено угоду між шведським королем Карлом XII і Мазепою, яка передбачала відновлення державної незалежності України в союзі зі Швецією.

Під час походу шведів на Москву через територію України відкрито перейшов на сторону Карла XII. Після розгрому шведських і гетьманських військ під Полтавою у 1708 р., Мазепа оселився у передмісті м. Бендери. Тут він помер. За наказом гетьмана Пилипа Орлика був похований у церкві Святого Георгія в м. Галац (нині Румунія)⁹¹. До нашого часу поховання не збереглося. 1962 року під впливом радянської антирелігійної боротьби відбулось знищення церкви Святого Георгія у Галаці. Разом з нею було знищено й місце поховання гетьмана Мазепа. Але пам'ять про гетьмана увічнена встановленням на його честь пам'ятним знаком. Символічне перепоховання праху І. Мазепа відбулося 2009 року до м. Батурын — колишньої гетьманської столиці в Україні⁹².

Сподвижник І. Мазепа, військовий та державний діяч, дипломат, автор першої конституції в Європі 1710 р., гетьман України в екзилі Пилип Орлик помер у столиці Молдовського князівства Яссах (тепер Румунія) 1742 року. За дослідженнями румунського історика П. Панаїтеску похований в кафедральному соборі Яської метрополії. З метою ідентифікації точного місця могили гетьмана П. Орлика, на думку дослідника його

життя й діяльності Т.Г. Рендюка, необхідно організувати пошукову групу з фахівців Спільної українсько-румунської комісії з питань історії, археології та етнографії, створеної 1994 року⁹³.

Досить численна українська еміграція в Німеччині. Серед відомих українців Дмитро Іванович Дорошенко (1882–1952 рр.) — видатний український історик, громадсько-політичний і державний діяч. Входив до складу Української Центральної Ради, очолював Міністерство закордонних справ Української Держави. Перебуваючи в еміграції, перейшов до наукової, видавничої та педагогічної діяльності. Тут він виявив себе як здібний організатор української науки. Працював в українських наукових інституціях, створених в Берліні, Празі, Подебродах, Аугсбурзі. Автор праць з історії України: перш за все її культури і церкви⁹⁴. Помер у Німеччині, похований у Мюнхені на кладовищі Валдфрідгоф.

В Німеччині завершили життєвий шлях ряд відомих українських діячів, зокрема Павло Петрович Скоропадський (1873–1945) — політичний і державний діяч, гетьман України (1918 р.). Після приходу до влади він приділяв значну увагу вирішенню фінансово-економічних проблем, розбудові збройних сил, національно-культурній політиці. В грудні 1918 р. П. Скоропадський підписав зречення влади і виїхав до Швейцарії, згодом оселився у Німеччині⁹⁵. За роки еміграції підтримував тісні зв'язки з політичними та культурними колами еміграції, допомагав у створенні наукових та культурних установ. Під час бомбардування Мюнхена 1945 р. був поранений і шпиталізований до лікарні монастиря Меттен, де і помер (Німеччина). Похований на місцевому кладовищі в м. Оберстдорф⁹⁶.

В Німеччині трагічно обірвалося життя С.А. Бандери — провідного діяча українського національно-визвольного руху. Ініціював проголошення відновлення української державності 30 червня 1941 р. Після звільнення з нацистського концтабору у вересні 1944 р. повернувся до виконання обов'язків голови ОУН. Мешкав в Австрії та Німеччині. 1956–1959 рр. — голова проводу закордонних членів ОУН. Убитий агентом КДБ. Похований на кладовищі Валдфрідгоф у Мюнхені⁹⁷.

Немало видатних українських політичних діячів завершили життєвий шлях і поховані у Франції. Серед них С.В. Петлюра. Симон Васильович — громадсько-політичний і державний діяч, журналіст; член Центральної та Малої Рад, голова УГВК, генеральний секретар військових справ, Головний Отаман армії УНР, Голова Директорії УНР⁹⁸. З листопада 1920 р. керував роботою уряду УНР в екзилі у Польщі. С. Петлюра перебував у Польщі напівлегально. У зв'язку з вимогами більшовицьких органів до польської влади видати Петлюру він наприкінці 1923 р. виїхав до Угорщини, згодом перебрався до Австрії, а з кінця 1924 р. жив у Парижі.

На початку 1925 р. С. Петлюра започаткував видання тижневика «Тризуб». 25.05.1926 р. був убитий найманцем НКВС. Похований на кладовищі Монпарнас⁹⁹. У Франції поховані: В.В. Винниченко (с. Мужен (департамент Приморські Альпи, Франція), Н.І. Махно (похований на цвинтарі Пер-Лашез, Париж, Франція)¹⁰⁰. Пам'ятник воюючим Армії УНР та українським політичним емігрантам було встановлено у 1994 р. на цвинтарі у Французькому місті Везінь-Шалет (автор — львівський скульптор І. Самотос).

У Франції знаходяться пам'ятки — могили українців — учасників французького Руху Опору та бійців Іноземного легіону, що загинули під час Другої світової війни. На них встановлені пам'ятники. Такі меморіали створені в містечках Версель-Вільдьє-ле-Кам (департамент Ду), Ле-Бан-Сен-Жан (департамент Мозель), Пенье (департамент Буш-дю-Рон). Пам'ятник Василю Порику, Герою Радянського Союзу (1964, посмертно), Національному герою Франції (1964, посмертно), керівнику партизанського загону французького Руху Опору, який загинув 1944 року, встановлений на його могилі в м. Енен-Льстар. Його ім'я також викорбуване на стіні Арраської фортеці, біля якої він був розстріляний нацистами¹⁰¹.

У Князівстві Люксембург в еміграції жив і помер полковник армії УНР, військовий і політичний діяч, очільник ОУН (після 1938 р), голова ПУН Андрій Мельник. Похований на цвинтарі неподалік замку Бонненвергерфрідгоф і Люксембурзі¹⁰².

У Нідерландах на цвинтарі Кросвейк в Роттердамі похований полковник, засновник і провідник ОУН Євген Коновалець¹⁰³.

У Польщі українська діаспора розпочала впорядкування цвинтаря воюючих армії УНР на околиці Каліша (колишнє село Щипйорно). Цвинтар був започаткований німцями у 1914 р. В 1922 р. під час заселення табору для інтернованих воїнами УНР на цвинтарі в Щипйорні було поховано 197 воїнів армії Української Народної Республіки. В 1922–1923 рр. на цьому цвинтарі було додатково поховано близько 500 воїнів армії УНР. Саме цей факт був головною мотивацією в прийнятті ініціативи у 1923 р. інтернованими українськими воїнами в калішському таборі. Вони, не маючи ніяких субсидій, зайнялися цвинтарем та могилами своїх товаришів по боротьбі. Після Другої світової війни залишений без опіки цвинтар був повністю спустошений. Могили було зрівняно з землею, цвинтар став пустищем, де-не-де виднілися тільки фрагменти надгробних плит з характерним символом тризуба. У 1992 році з ініціативи Об'єднання українців у Польщі почалася реконструкція забутого цвинтаря. Вже до кінця 1990-х рр. було встановлено меморіальний пам'ятник, відновлено огорожу кладовища¹⁰⁴.

В результаті пошукової роботи Посольства України в Норвегії було віднайдено такі меморіальні споруди та об'єкти, що увічнюють славу

українських воїнів на території інших держав: Міжнародний військовий цвинтар на о. Тйотта (поховання радянських солдатів-військовополонених, які загинули на території Норвегії); Меморіал радянських солдатів Уезіге Огауішсі, м. Осло. В рамках Програми дослідження поховань військовополонених зі Східної Європи на території Північної Європи у 1941–1945 рр. триває збір відомостей та збереження меморіальних комплексів і місць поховань радянських — в тому числі й українських — солдатів на території Північної Норвегії. За результатами попередніх досліджень за часткового сприяння Посольства України в Норвегії в рамках згаданого проекту станом на 2010р. було виявлено 449 українців, похованих у Норвегії впродовж 1941–1945рр. 8 тисяч поховань ще залишаються не ідентифікованими. Остаточні результати дослідження будуть надані Посольству України в Норвегії із подальшою передачею в Україну¹⁰⁵.

- Меморіальні українські некрополі, пов'язані з видатними діячами української діаспори.

Громадські об'єднання українців доглядають поховання видатних українських діячів історії та культури, які з різних причин опинились за кордоном й поховані в інших країнах. Показовою в цьому сенсі є діяльність української громади Болгарії, яка згуртувалася навколо ідеї вшанування пам'яті українського вченого М. Драгоманова. Зусиллями української політичної еміграції в середині 1920-х років була віднайдена могила вченого й громадсько-політичного діяча та встановлений пам'ятник коштом всієї української громади. Це сталося 1932 року на міському кладовищі м. Софія. Скульптор пам'ятника — М. Парашук, який входив до складу комітету по вшануванню пам'яті М. Драгоманова. На освяченні пам'ятника були присутні представники всіх емігрантських організацій Софії¹⁰⁶.

У Німеччині на кладовищі м. Новий Ульм по вул. Ройттір похований поет, письменник, громадсько-політичний діяч І. П. Багрянний (Лозов'яга), автор романів «Сад Гетсиманський», «Тигролови», за які посмертно йому була присуджена Державна премія України імені Тараса Шевченка 1992 року. 1965 року був посвячений пам'ятник на могилі письменника, виконаний скульптором Л. Молодожанином¹⁰⁷. На цьому ж цвинтарі похована вчений-історик, археолог, археограф Н.Д. Полонська-Василенко¹⁰⁸. У Чехії на Ольшанському кладовищі є цілий «квартал», де поховані наші визначні земляки, яких доля змусила покинути рідну землю. Переважно це учасники визвольних змагань 1917–1920-их років¹⁰⁹. На кладовищі Французького міста Сарсель, що в 25 км від Парижа знайшли свій останній притулок науковці — члени Наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка в Європі, серед яких О. Шульгін, В. Кубійович, О. Кульчицький, З. Кузеля. На могилі встановлена пам'ятна плита з їх іменами¹¹⁰.

Визначні українці мешкали і творили не лише в Європі, немало з них завершували своє життя на інших континентах. Українці почали переселятися на американський континент, зокрема, до США та Канади з 70-х років 19 ст. Більшість з них емігрувала із західноукраїнських земель¹¹¹.

Відомим українцем, що мешкав і завершив життя в Канаді був Улас Олексійович Самчук — письменник, громадський діяч. Улас Самчук у своїх творчих шуканнях часто орієнтувався на літописи козацьких літописців. У роки Другої світової війни У. Самчук працював і боровся в Україні. Після війни виїхав за океан. Він упокоївся на цвинтарі св. Володимира українського поселення поблизу Торонто (Канада)¹¹².

Більшу частину свого свідомого життя прожив у США український історик Олександр Петрович Оглоблин — представник державницького напрямку в українській історичній науці, працював над розробкою питань проблеми соціально-економічної історії України, історії козацької доби та історіографії. Похований на кладовищі м. Спрінгфілд (штат Массачусетс) 1992 року¹¹³.

У Канаді в м. Вінніпег поховані письменники Мирослав Ірчан, Юліан Бачинський, в м. Едмонтоні знайшли свій останній притулок Олександр Кошиць, Василь Авраменко (перепохований за заповітом у м. Стеблів Черкаської області 1993 року)¹¹⁴, священник Нестор Дмитрів. В США поховані письменниця М.М. Гарновська (м. Детройт), публіцист М.М. Січинський (м. Вестленд, штат Мічіган), художники В. Сиротенко, О.П. Архипенко, А.А. Маневич, композитор С.Я. Покрас (м. Нью-Йорк)¹¹⁵, диригент, музикознавець І. Задорожний, бандурист, диригент Г. Китастий, маляр, мистецтвознавець Д. Горняткевич (поховані на кладовищі св. Андрія в Саут Баунд-Бруці, Нью Джерсі)¹¹⁶ та багато інших видатних митців, для яких Україна назавжди залишилась далекою батьківщиною.

Серед талановитих художників особливе місце займає Марія Башкірцева, яка певний час мешкала у Франції. Місця її перебування відзначені меморіальними дошками, їй встановлене мармурове погруддя, а каплиця, де похована художниця на цвинтарі Пассі в Парижі занесена до списку пам'яток національного значення Франції¹¹⁷.

• Чисельну групу складають пам'ятки історії, пов'язані із життям та місіонерською діяльністю представників українських релігійних громад, створених в країнах світу. До таких пам'яток відносяться культові споруди, пам'ятники, місця поховань представників духівництва.

На духовній ниві за кордоном значну роботу серед вірян по розбудові української церкви, освітнього, культурного, економічного життя громади проводили патріарх Йосип Сліпий, єпископ Сотер Ординський, митрополит Філадельфійський і всея Америки Стефан (Сулик), єпископ

Амврозій Сенишин, митрополит Константин та інші представники духовництва¹¹⁸.

Патріарх Йосип Сліпий створив у Римі Український духовний центр, заснував Український католицький університет, Малу семінарію (школу для дітей) і Велику семінарію (для молоді). Заснував монастир о. Студитів у Кастель-Гондольфо поблизу Рима. У придбаному за його ініціативою храмі Жировицької Божої Матері заснував лікарню й музей. Придбав будинок для Українського католицького університету ім. св. Климента в Римі. Стараннями владики у Римі був побудований і 1969 р. освячений собор Святої Софії в давньоукраїнському стилі¹¹⁹. Він ініціював заснування філій Українського католицького університету в Лондоні, Вашингтоні, Філадельфії й Чикаго. Його метою було, щоб кожна українська громада у містах мала свій культурний і духовний центр¹²⁰.

Великий внесок у розвиток української науки зробив Іван Огієнко (церковне ім'я Іларіон) (1882–1972) — український вчений, митрополит (від 1944), політичний, громадський і церковний діяч, мовознавець, історик церкви, педагог, дійсний член Наукового товариства ім. Т. Шевченка. Здійснив перший канонічний переклад Біблії українською мовою. Помер митрополит у м. Вінніпег, похований на православної секції меморіального кладовища «Глен Іден»¹²¹.

Значну культурну спадщину залишив по собі патріарх Мстислав (Скрипник) (1898–1993) — церковний і громадський діяч. У 1942 р. прийняв чернечий постриг з ім'ям Мстислав. Згодом емігрував до Канади та США. По смерті архієпископа Іоанна (Теодоровича) у 1971 р. очолив Українську Православну Церкву в США. У 1990 р. на першому помісному соборі УАПЦ Мстислава було обрано патріархом Київським і всієї України. У 1992 р. на об'єднавчому соборі Мстислава було обрано патріархом Київським і всієї України УПЦ Київського патріархату. За його безпосередньої участі був створений церковно-меморіальний комплекс св. Андрія Первозваного у Саут Баунд-Бруці у штаті Нью-Джерсі, для якого патріарх придбав земельну ділянку 1950 року. Домінантою комплексу став храм-монумент св. Андрія Первозваного, зведений в пам'ять про голодомор в Україні 1932–1933 рр. (архітектор Ю. Кодак). Поряд розташовані консисторія, семінарія св. Софії, школа релігій й українознавства, будинок української культури, музей церковних святощів, бібліотека, архів, друкарня та пам'ятники княгині Ользі й митрополитові Василю Липківському (скульптор П. Капшученко). Навколо церкви розташоване українське меморіальне кладовище. Помер патріарх Мстислав 1993 р., похований в крипті храму св. Андрія Первозваного на православному кладовищі Саут Баунд-Брук, Нью-Джерсі¹²².

• Окремий вид культурної спадщини складають пам'ятки науки і техніки, як складова частина пам'яток історії.

Нерухомі пам'ятки, як правило, нетранспортабельні та історично пов'язані з географічним місцем, його ландшафтом та природними умовами (наприклад, гідротехнічні споруди, шахти, відкриті гірничі видобутки, корпуси наукових установ, лабораторій, амбулаторій, клінік, промислових підприємств; електричні, теплові або атомні станції; прискорювачі елементарних часток; теле- та радіовежі; мости та шляхопроводи; залізничні споруди тощо)¹²³. За кордоном цей вид пам'яток пов'язаний з діяльністю українських інженерів і техніків, які змушені були емігрувати за межі України з політичних, етичних, меркантильних або інших причин й зреалізувати свій творчий потенціал на теренах інших країн. Як свідчать енциклопедичні дані, тільки в дорадянський період понад 500 вихідців з України — представників культурної та наукової еліти — здобули визнання за кордоном. Результати діяльності вітчизняних учених і винахідників за межами нашої країни можна вважати набутком не тільки тих народів та держав, у яких вони жили, а частиною творчого потенціалу української нації, що є доказом причетності України до світової цивілізації у ті важкі часи, коли вона була позбавлена власної державності. Нині, коли Україна почала самостійно торувати свій державний шлях, учені українського походження, здобувши заслужений авторитет на теренах світової науки, сприятимуть зростанню престижу держави та самосвідомості українського народу. Винахідники, вихідці з України, неодноразово удостоювалися найпрестижнішої міжнародної нагороди — Нобелівської премії. Так у 1908 р. лауреатом цього високого звання в галузі фізіології і медицини став всесвітньо відомий бактеріолог та імунолог Ілля Мечников, а в 1952 р. премію отримав Зельман Ваксман — знаний мікробіолог і біохімік. У 1981 р. світ визнав досягнення американського спеціаліста у сфері органічної та квантової хімії, вихідця з України, Роальда Гофмана¹²⁴.

До пам'яток науки і техніки можна віднести підприємство, побудоване винахідником гелікоптеру, видатним інженером, авіаконструктором й організатором виробництва, автором літаків-велетнів «Ілля Муромець» (1913, Росія), S-29 А (США), конструктором першого в США літака-амфібії І. Сікорським в штаті Коннектікут (США). Тут, в його робочому кабінеті, де зберігаються книжки, оригінали креслень, макети, моделі гвинтокрилів, фотографії, створений меморіальним музей¹²⁵. І. Сікорський з кількома партнерами, заснував власну компанію «Сікорські аеро інжиніринг». Вони влаштували майстерню в старій коморі на Лонг-Айленді. У 1928 Сікорський отримав громадянство США. До 1929 його компанія стала відділенням великої компанії «Юнайтед еркрафт», а сам Сікорський головним конструктором компанії «Сікорський Ейркрафт». Вона займала велику сучасну заводську будівлю в Бриджпорті, шт. Кон-

нектикут, і в значній кількості випускала двомоторні амфібії S-38. До 1939 Сікорський створив понад 15 типів літаків. Перший гвинтокрил, створений ним, злетів у повітря 1939 року, а вже 1941-го американська армія озброїлась саме машинами І. Сікорського. Найуспішнішими стали моделі S-55, який 1952 року вперше в історії перетнув Атлантичний океан, та S-58, багатофункціональність якого давала змогу тривалий час залишатись найпопулярнішим гелікоптером у світі¹²⁶. Помер Ігор Сікорський 26.10.1972 року в Істоні, штат Коннектикут. Похований в Стратфорді, місті, де був побудований його перший авіазавод, де й дотепер розташована штаб-квартира його компанії¹²⁷.

До цього виду пам'яток може бути віднесена фабрика «Джус Фестенер Ко Інк.» у Вест-Айслепі поблизу Нью-Йорка (США), збудовану талановитим винахідником, уродженцем с. Чернихівка (нині Збараського району Тернопільської області) Володимиром Джусом.

Винахідник став автором замка-закріплювача, названого «Джус Фестенер», запатентував винахід і розпочав власний бізнес (спершу облаштувавши майстерню у невеличкому гаражі). Новаційна аерографічна продукція підприємств винахідника почала надходити на експортний європейський ринок вже в 1935 р., а через три роки В. Джус побудував фабрики у Великобританії та Франції. Під час Другої світової війни винайдений ним замок-закріплювач почали масово застосовувати у військовій техніці США. У той час промисловець провадить активну благодійну діяльність: його підприємства фінансують роботу Міжнародного комітету Червоного Хреста. Мецената також турбувало життя української діаспори на Заході. Він поставив собі за мету зберегти історичне коріння, культуру рідного народу, мову та мати змогу впливати на державні інституції. Після завершення Другої світової війни Володимир Джус почав готувати відкриття українського центру, який би задовольнив наукові, культурні й інформаційні потреби українців усіх регіонів Північної Америки. Так з'явився проект створення спеціалізованого інституту. Винахідник особисто звернувся до 20 відомих українських родин-емігрантів у США з пропозицією стати фундаторами нової установи. 3 травня 1948 р. у Вест-Айсліпі (штат Нью-Йорк) було зареєстровано Український інститут Америки (УІА), а Володимира Джуса обрали його першим президентом. У 1955 р. Володимир Джус надав фінансову дотацію на придбання одного з історичних будинків у Нью-Йорку на П'ятій авеню. Ця будівля — архітектурна пам'ятка, зведена у 1898 р. видатним архітектором Чарльзом Гілбертом у стилі еклектичного ренесансу, — стала центром життя української діаспори. Винахідник продовжував надавати підтримку своїм співвітчизникам-емігрантам — мешканцям Вест-Айсліпа, поглиблював зв'язки між культурними осередками українців в

Америці, до останніх днів життя брав активну участь у діяльності інституту та фабрик. Помер 1964 р. у Вест-Айсліпі¹²⁸.

Матеріал для виявлення пам'яток науки і техніки може представити створена 1949 року в США організація, яка об'єднала всіх інженерів Америки українського походження — Товариство Українських Інженерів Америки, яке розміщується за адресою 2 Схід 79-ї Стрит у Нью-Йорку¹²⁹.

• До пам'яток історії відносяться пам'ятні місця — особлива група об'єктів культурної спадщини, яка більше пов'язана з місцевістю, ландшафтом, аніж з конкретною пам'яткою й має ширше розташування у просторі.

Цей вид культурної спадщини представлений двома сегментами. По-перше, це пам'ятні місця, пов'язані із воєнними подіями, в яких брали участь українські козацькі формування. Так, у Відні (Австрія) встановлений пам'ятник українським козакам, які брали участь у визволенні Відня від військ Османської імперії. 2013 року місцева діаспора вирішила увічнити їхню пам'ять. Пам'ятник встановлений на околиці Відня на місці, де відбулася вирішальна битва козацьких військ проти турецької експансії вглиб Європи. Він представляє собою скульптурну групу з трьох козаків, які стоять ланкою на постаменті у вигляді скошеної брили, де розміщений картуш з присвятним написом. Автор — скульптор В. Чепелик.

Ще один пам'ятник запорозьким козакам був встановлений у Відні 2003 р. у 18-му адміністративному районі за сприяння посольства України в Республіці Австрія. Авторами цього пам'ятника стали скульптори В. Чепелик, О. Чепелик, архітектор — В. Сеульський. Він представляє собою композицію з двох брил, на одній з яких фігура козака з люлькою, що мов би присів перепочити після бою. На іншій брилі — присвятний напис. Вдячні віденці шанують події 1683 р. та роль, яку відіграло в них українське військо¹³⁰.

Пам'ятник, пов'язаний з подіями 1683 р., встановлений на честь галицького купця, перекладача Юрія Кульчицького на розі вулиць Кульчицького та Фаворитштрассе Австрійської столиці. Завдяки його вмінню й навичкам купця він передав заклик віденців про допомогу в період турецької залоги міста. Війська поляків і українських козаків подолали османське військо й вдало прорвали блокаду. За цей подвиг Австрійська влада подарувала Кульчицькому будинок. Саме тут, на розі будинку й встановлений пам'ятник герою визволення Відня. Крім того, саме Кульчицький запровадив вживання кави й винайшов рецепт кави по-віденські.

До другого сегменту пам'ятних місць маємо віднести місця розміщення таборів для інтернованих осіб міжвоєнного періоду ХХ ст. Такі історичні об'єкти в Європі зосереджені на території Німеччини й Австрії, де утримували десятки тисяч українців — вояків російської армії.

Першими такі табори виникли у Фрайштадт і Дуна-Сердетель в Австрії та Раштат, Зальцведель і Вецляр у Німеччині. В 1917 р. вдалося організувати спеціальні табори для полонених українських офіцерів у Ганновер-Гмінден (Німеччина) і Йозефштадті (Австрія). Широка пропагандистська і просвітницька діяльність у таборах військовополонених на території Австро-Угорщини і Німеччини пробуджувала національну свідомість українців, спонукала до боротьби за незалежність України. У 1918 р. з них були сформовані українські дивізії сіро-та синьожупанників. Табори для інтернованих виникли також у Польщі після війни 1918–1919 рр. Перший пам'ятний знак на честь українців, які померли у таборі Домб'є був встановлений 1999 р. на території Раковицького цвинтаря в Кракові (Польща). Пам'ятник являє собою величний земляний монумент, увінчаний кам'яною стелою з гранями у формі хрестів та українською державною символікою; під стелою знаходиться кам'яна плита з написом польською і українською мовами: «Тут спочивають українці — вояки, офіцери та цивільні особи, що померли в 1918–1921 роках в таборі НР1 для військовополонених та інтернованих у Кракові-Домбю. Померли, щоб воскресла вільна Україна. Краків'яни, 1999 р.»¹³¹.

Крім Європейських, було чимало таборів в Канаді. Переважну більшість інтернованих складали українці, які воювали на боці Австро-Угорщини. Подібні об'єкти розміщувались у містах Вінніпег (пров. Манітоба), Спіріт Лейк (Квебек), Галіфакс (пров. Нова Шотландія), Моро Лейк (Британська Колумбія) та інших, загальною кількістю 24. Так, пам'ятний знак на спомин про українських робітників з табору «Ітон», поблизу Саскатуна, був встановлений українською громадою 2005 року під назвою «Сила духу». В національному парку Банфф (пров. Альберта) встановлений пам'ятний знак в'язням, яких використовували в якості робітників для побудови Канадської інфраструктури і промислових об'єктів, а 2013 року відкритий музей історії табору¹³².

- До пам'ятних місць відносяться історичні місця розташування нацистських концентраційних таборів в яких перебували українці під час Другої світової війни. В деяких з них створені меморіальні комплекси, як нагадування про злочини нацизму й місця сумління. До пам'ятних місць скорботи належать місця страти та катувань українських політичних, військових діячів, представників науки та культури, страчених в період тоталітарної доби та під час сталінських репресій. Частина з них вшанована меморіальними знаками.

Такі місця сумління відносяться до пам'яток, які пов'язані із трагічними сторінками історії багатьох народів, як нагадування нащадкам про жахливе обличчя війни, стають пересторогою для запобігання гуманітарним катастрофам, до яких приводять диктаторські, тоталітарні режими.

Концтабір Заксенхаузен, де у в'язниці Целленбау перебували політв'язні: провідник ОУН(б) С.А. Бандера (1941-1944 рр.), провідник ОУН(м) А. Мельник (1944 р.). Тут 1944 року був закатований поет, політичний діяч, український патріот Олег Ольжич (О.О. Кандиба), який сидів у камері № 14¹³³. На цьому особливому об'єкті з 1961 р. створений музей-меморіал в'язням нацистів, з 2001р. розгорнута експозиція, присвячена спецтабору № 1 НКВС)¹³⁴.

Архітектурна спадщина

- Архітектурну спадщину українського народу за кордоном складають об'єкти, які мають виняткову художню цінність. Насамперед, це сакральні споруди, побудовані українськими громадами, або створені видатними архітекторами українського походження (церкви, каплиці, костьоли).

У Франції існують дві українські Церкви — УГКЦ і УАПЦ. Українська церква св. Володимира Великого УГКЦ існує в Парижі від 1942 р. Міститься вона в самому центрі міста на розі бульвару Ст. Жермен, 186 і вулиці де Сен-Пер, 51. Біля церкви розмішений сквер, який з 1969 р. носить назву Тараса Шевченка, в якому встановлено погруддя великого Кобзаря. За дослідями археологів, ця церква — одна з найдавніших церков в Парижі під назвою церкви св. Петра, вік якої відліковується від середини XVI ст.¹³⁵

У Німеччині Українська Греко-Католицька церква Успіння Пресвятої богородиці в Новому Ульмі була збудована 1958 р. зусиллями 440 українців, переселених до Баварського міста після Другої Світової війни. Розташована за адресою — вул. Рьоттієр, 60.

Велике значення для української діаспори Америки має Церква-монумент св. Андрія Первозванного, збудована в пам'ять про голодомор 1930-х років в Україні. Церкву-монумент спроектував у Саут-Баунд-Бруці канадський архітектор українського походження Юрій Кодак.

Автором сакральних споруд в США став один з відомих архітекторів Америки, виходець з України А. Осадца. Найбільше уваги присвятив спорудженню на американському континенті українських церков. Його авторству належить собор Святого Юра в центрі Нью-Йорка, церква Святого Миколи в Пасейку, дерев'яний храм Святого Володимира в Глен Спей¹³⁶.

Українська громада на свої кошти не тільки будує, але й опікується українськими церквами. Так, у Канаді зберігається Церква Св. Михаїла, побудована у 1897 р. у м. Гордентон, українська православна церква Святої Трійці у Вінніпезі¹³⁷. З архітектурних споруд м. Торонто помітні церква Пресвятої Евхаристії в українському модерному стилі (архітектор

Р. Жук, розмалювання М. Левицького), церква св. Миколая з поліхромією у традиційному візантійському стилі (митець І. Дикий) і церква св. Володимира (митець М. Дмитренко)¹³⁸.

- До архітектурних пам'яток, які розглядаються як комплексні з урахуванням наявності творів монументального мистецтва належать розписи сакральних об'єктів, панно на спорудах громадського або приватного призначення.

Не можна не згадати тут і участі українських майстрів живопису у справі монументального розпису. Розписи церков в місцях поселення українців виконувала ціла плеяда мистців, між якими найбільш знаними були Петро Андрусів (йому належить розпис української греко-католицької церкви св. Йосафата у Філадельфії)¹³⁹; Іван Денисенко, Мирон Білинський, як і скульптор Сергій Литвиненко, який різьбив іконостаси¹⁴⁰.

Вагомий внесок у розвиток монументального мистецтва за кордоном зробили Петро Холодний (молодший) (США), Святослав Гординський (США), Теодор Баран (Канада), Ювеналій Мокрицьким (Канада).

Холодний оселився у США 1950 року. За своє довге життя визнання зажив як у графіці, як ілюстратор видань Наукового товариства імені Тараса Шевченка в Америці, Української Вільної Академії наук — УВАН у США, творів українських письменників діаспори, так і в скульптурі, виконавши кілька епітафальних пам'ятників на Українському національному цвинтарі-пантеоні в Саут Баунд-Бруці, Нью Джерсі. Проте головним у його творчості стає іконопис. Цілі іконостаси виконав Петро Холодний для українських кафедральних соборів св. Володимира (Нью-Йорк), св. Андрія (Вашингтон), храма-пам'ятника св. Андрія у Саут Баунд-Бруці, церкви Іоана Хрестителя у Гантері, церкви св. Юрія Зміборця у Нью-Йорку. Для української православної церкви у м. Глен Спей (де до самої смерті жив художник) він виконав запрестольний образ Богоматері — одну з наймонументальніших українських богородичних ікон ХХ ст. Ікони пензля П. Холодного виставлялися в Українському музеї в Нью-Йорку. Багато років він був науковим радником цього музею¹⁴¹.

Ікони Святослава Гординського одне з найбільших надбань мистецтва української діаспори. Його творчість багатогранна, стосується не лише образотворчого мистецтва. Гординський — автор мистецтвознавчих і літературознавчих праць, поет, перекладач поезії з англійської, італійської, французької, німецької, польської мов. С. Гординський здобув різнобічну мистецьку освіту і понад 60 років брав активну участь у мистецькому житті України й української діаспори. Іконографія образів С. Гординського представлена іконостасом церкви св. Петра і Павла у Саскатуні (Канада), виконана 1975–1976 роках.

Наприкінці 1960-х років С. Гординський одержав замовлення з Рима розмалювати у мозаїчній техніці цілий інтер'єр — від купола до підлогощойно вибудованого (1967–1969) українського кафедрального собору св. Софії за адресою Віа Боччея, 478 (архітектор Лючіо ді Стефано). С. Гординський розробив систему розписів, подібну в основних композиційних вузлах до системи мозаїк Софії Київської¹⁴². На увагу заслуговує також його роботи виконані для Собору Покрови Пресвятої Богородиці і св. Апостола Андрія Первозванного у Мюнхені¹⁴³. Загалом С. Гординський оздобив 40 сакральних споруд у двадцяти країнах світу¹⁴⁴.

Канадський митець українського походження Теодор Баран працював протягом 1950–1960-х років у провінції Саскачеван (Канада) — над іконами й стінописами як великих храмів (український католицький кафедральний собор св. Юрія в Саскатуні), так і невеликих церков на так званих хуторах і в містах провінції (Порт Батлфорд, Судерленд, Принс-Алберт). Йому довелося працювати у церквах, побудованих ще першими емігрантами початку ХХ ст. Монументалістські тенденції в малярстві Т. Барана виразно розкрилися у його фресках у соборі св. Юрія в Саскатуні, які він виконував тричі (1949–1950, 1954–1955, 1968). Протягом 1970–1990-х років виконав іконописні роботи в 70 українських церквах канадських провінцій Альберта, Манітоба, Саскачеван, Онтаріо, Нова Шотландія¹⁴⁵. Одна з українських церков — Українська католицька церква Воскресіння, побудована 1936–1939 рр. українськими поселенцями в околиці Давфіну (пров. Манітоба), в оздобленні якої 1957–1958 рр. брав участь Т. Баран, 2004 року була включена до Канадського реєстру Історичних місць та пам'ятників, як пам'ятник національного значення¹⁴⁶. Помер 1995 року в Саскатуні (пров. Саскачеван)¹⁴⁷.

Як цілі іконостаси, так і окремі ікони для українських церков за кордоном багато років виконував відомий художник о. Ювеналій (Мокрицький) ієромонах Українського студитського чину. Він здобув і богословську освіту (у Львові й Празі), і мистецьку (закінчив Академію мистецтв у Відні). Працював як іконописець у Західній Німеччині (1948–1950), Італії (1950–1955), Канаді (1956–1963), США (1957), а від 1964 р. — в Римі. Найвидатнішим творчим досягненням Ю. Мокрицького є 26 ікон для іконостасу собору св. Софії в Римі, написані в 1970-х роках ХХ ст.¹⁴⁸

- Споруди адміністративних будинків, палацові комплекси, збудовані в зарубіжних країнах митцями української діаспори також віднесені до пам'яток культури українського народу.

Українці відзначилися в архітектурі західних країн. Праці уродженця Хашової на Поділлі Олекси Повстенка дуже добре відомі в США. Це за його проектом створено інтер'єр вестибюлю і вітальні в центральній частині нової східної добудови Капітолія. Ним також розроблений проект

чотириповерхової забудови внутрішнього двору, архітектурної експозиції для центральної ротонди першого поверху, експозиції для важливих історичних актів, зрештою фасадів. Саме він запропонував різьблені оздобу годинників, бронзові ліхтарі в портиках Сенату. До відомих архітекторів США відноситься і Аполінарій Осадца, котрий народився на Підгаєччині. За його проектом був побудований перший український хмародер у світі — приміщення Українського Народного Союзу в Джерзі-Сіті поблизу Нью-Йорка, він також побудував стадіон на 60 тисяч глядачів, палац спорту на 17 тисяч, кілька студентських гуртожитків на 1000 мешканців кожний, велику бібліотеку, адміністративний будинок університету штату Індіана.

Ще один знаний митець з України, який здійснив архітектурне оформлення пам'ятника Шевченку в Вашингтоні — архітектор Радослав Жук. Народився в Галичині. Після Другої світової війни переселився до Канади, де 1956 р. закінчив архітектурні студії в Мак-Гільському університеті у Монреалі. По закінченні студій Р. Жук одержав стипендії на студійне подорожування по Європі. Молодий архітектор працював в Англії та Канаді, 1960 р. закінчив аспірантуру (науковий ступінь магістра) у найпрестижнішому політехнічному інституті США — Массачусетському інституті технології. Згодом Р. Жук викладав архітектурне проектування в Манітобському й Торонтському університетах, а потім у своїй «альма-матер» — Мак-Гільському університеті. Жук також працював як науковець. Архітектора цікавили такі питання, як процес проектувань, відношення культури до архітектури, відношення між архітектурою та мистецтвом. Серед його проектів можна згадати павільйон на Світовій виставці в Монреалі 1967 р., архітектурне оформлення пам'ятника Тарасові Шевченку у Вашингтоні, чимало українських церковних споруд¹⁴⁹.

Мистецька спадщина

Вагомий внесок у розвиток мистецтва скульптури зробили митці української діаспори. Еміграція скульпторів з України продовжувалась ХХ ст. у декілька етапів: до Першої світової війни, у 1920-х роках, під час німецької окупації, після Другої світової війни. Вони емігрували до Італії, Болгарії, Польщі, Чехії, Німеччини, Франції, Аргентини, США, Канади й інших країн.

На початку ХХ ст., 1907 року виїхав до США Г. Кузневич, де здійснював активну художньо-виробничу діяльність (Нью-Йорк, Клівленд, Пітсбург, Елізабетсбург, Філадельфія). Переважно виконував елементи скульптурного декору мостів, віадуків, монументальних урядових споруд, скульптурні оздоблення церков (Філадельфія, Клівленд, Пітсбург), українських читалень¹⁵⁰.

Всесвітньо відомий український скульптор Михайло Парашук народився на Тернопільщині. Навчався у Кракові, Відні, Львові. В Парижі брав студії у славетного скульптора Родена. Серед його творів — пам'ятник Адаму Міцкевичу у Львові (разом зі скульптором А. Попелем — автором пам'ятника Т. Костюшку у Вашингтоні (1910 р.)). У 1921 р. емігрував до Болгарії. Тут ним була організована художня школа. Створив пам'ятник на могилі Драгоманова, скульптурні портрети видатних діячів української та болгарської історії, брав участь в оздобленні Софійського університету, Воєнної академії, Народної бібліотеки, Музичного театру, створив монумент на честь перемоги над турецьким військом у 1444 р.¹⁵¹ Крім професійної роботи, Парашук залишив слід і як громадський діяч — у 1926р. очолив болгарсько-українське товариство, в якому об'єднав українських емігрантів для розповсюдження інформації про події в Україні¹⁵². Помер М. Парашук 1963 р. у селі Баня Картова Пловдивського округу, похований у Софії (Болгарія)¹⁵³.

Мистецька спадщина митців української діаспори представлена великою кількістю різноманітних напрямів. Яскравим представником авангарду світового рівня, основоположником модерних стилів в мистецтві був Олександр Порфірович Архипенко. Народився в Києві, в сім'ї професора Київського університету. У 1902 році вступає в Київське художнє училище, потім продовжує художню освіту в приватних студіях Москви. Не задоволений системою викладання, поїхав до Парижу, де познайомився з Модільяні. В ранніх роботах майстра — захоплення архаїкою (скульптура Стародавнього Єгипту, Ассирії). В 1910-ті роки Архипенко розроблює принцип тривимірного кубізму, заснованому на геометричному спрощенні та динамічних контрастах форм. Наступний етап — «скульпто-живопис» — крупний рельєф та поліхромія. Після переїзду до Америки 1923 року, повністю розкрив свій оригінальний талант. 1927 року запатентував механізм, що створює ілюзію руху намальованих об'єктів із заданою швидкістю та ритмом, так звану „архипентуру”¹⁵⁴. Разом з цим, О. Архипенко в цей час не раз звертався і до традиційної скульптури. Пам'ятники-бюсти князя Володимира, Т. Шевченка, І. Франка були виставлені на Світовій Виставці в Чикаго 1933 р. в українському павільйоні¹⁵⁵. Пам'ятник-погруддя Тарасові Шевченку (1957 р.) встановлено в Нью-Йорку¹⁵⁶. В будинку у м. Вудсток, де жив скульптор О.П. Архипенко, нині створений меморіальний музей-майстерня¹⁵⁷. Помер Олександр Порфірович 1964 року, похований на кладовищі Вудлон у Бронксі, Нью-Йорк.

Після Другої світової війни до західних країн емігрувала частина майстрів пластичного мистецтва, більшість з яких представляла львівську школу скульпторів — Л. Молодожанин, С. Литвиненко, А. Павлось, М. Мухин, М. Черешньовський та ін. В галузі абстрактної скульптури за

кордоном працювали К. Мілонадіс (кінетична скульптура), М. Урбан, М. Дзиндра, М. Гуненко, В. Баляс (експресіонізм, конструктивізм) та ін. Єлизавета Скоропадська здобула популярність у жанрі дитячого портрета. Жанр дрібної виставкової пластики вирізняє Наталію Мілян (1896–1941).

Скульптури Леоніда Молодожанина на честь видатних представників української культури знані в усьому світі. Леонід Молодожанин (Лео Мол) — відомий український скульптор, родом з містечка Полонне (нині райцентр Хмельниччини), який досяг світового рівня. Навчався в Академіях мистецтв у Берліні та Відні. Академік Королівської канадської академії мистецтв. Лео Мол за 60 років життя у Канаді став автором багатьох пам'ятників, зокрема британській королеві Єлизаветі II у Торонто, прем'єр-міністру Канади 1956–1967 рр. Джону Діфенбейкерові в Оттаві, 34-му президентові США Д. Ейзенхауеру у Вашингтоні та інших. Багато робіт виконав майстер для храмів — понад 80 вітражів, близько 100 скульптурних портретів. Його чисельні скульптури зберігаються у музеях Італії, Німеччини, США, Канади, України. Взагалі, робіт у видатного митця стільки, що в 1992 році у Вінніпезі був навіть відкритий цілий «Парк скульптур Лео Мола», де під відкритим небом виставлено понад 300 його авторських творів. Серед доробку митця також погруддя трьох понтифіків: Папи Іоанна XXIII, Павла VI, Іоанна Павла II, кардинала Йосифа Сліпого, які зберігаються у ватиканському музеї. Але найбільше прославився Л. Молодожанин своєю українською тематикою — чотирма пам'ятниками Тарасові Шевченку: у Вашингтоні (США), Буенос-Айресі (Аргентина), Прудентополісі (Бразилія) та Санкт-Петербурзі (Росія), пам'ятником київському князю Володимирі Великому в Лондоні (Велика Британія), пам'ятником митрополиту Андрію Шептицькому у Філадельфії (США)¹⁵⁸. Молодожанин залишив цікаві спомини про спорудження пам'ятника Т. Шевченку в столиці Сполучених Штатів: «27 червня 1964 р. в моєму житті сталася подія, яка підвела підсумок попередній (майже тридцятирічній) праці в галузі скульптури і визначила, можна сказати, моє майбутнє. Я маю на увазі відкриття пам'ятника Тарасові Шевченку у столиці Сполучених Штатів Америки місті Вашингтоні. У цьому спогаді я лише хочу підкреслити роль колишнього президента Сполучених Штатів Америки Дуайта Ейзенхауера (1891–1969), підпис якого під законом № 86-749 від 2 вересня 1960 р. мав велике значення при вирішенні питання: бути чи не бути пам'ятникові Шевченку у Вашингтоні? Противники ідеї пам'ятника могли б перешкодити їй (ідеї) здійсненню, якби не згаданий закон, скріплений авторитетом президентської влади. Взагалі, Ейзенхауер був одним з найприхильніших до українців політиків Заходу у всій повоєнній історії. Він виніс повагу до

українців з часів Другої світової війни. У війську США, яким командував генерал Ейзенхауер на європейському театрі військових дій, були офіцери і солдати українського походження (нащадки першої хвилі емігрантів з України на американський материк), які показали себе з найкращого боку своєю хоробрістю і відданістю ідеалові свободи»¹⁵⁹.

Відійшов у вічність легендарний скульптор 4 липня 2009 року на 95-му році життя. Леонід Молодожанин зробив величезний внесок для популяризації української культури на міжнародній арені, гідно представляв світові красу української культури та вказував на роль України у світовій цивілізації¹⁶⁰.

Останній з пам'ятників, створених скульптором, постав у Канаді вже після його смерті в Оттаві 2011 року. В день святкування 120 річниці поселення українців на її теренах, був відкритий пам'ятник Т. Шевченку. Дружина митця, після його смерті, подарувала Оттавській громаді створений ним пам'ятник Тарасові Шевченку. Відтоді почав сподвижницьку працю Комітет зі спорудження пам'ятника, який очолив пан Орест Дубас. До нього долучилися інші ентузіасти, котрі збирали кошти на побудову пам'ятника¹⁶¹.

Серед українських скульпторів, які залишили свої твори на теренах країн Америки можна назвати Петра Кулика. Помітна сторінка творчості скульптора пов'язана з його чотирирічним перебуванням у Канаді (1988–1992 рр.). У Торонто, де замешкав скульптор, було влаштовано персональну виставку його творів. На прохання громади української католицької церкви святих Ольги і Володимира у Чикаго Петро Кулик виготовив фігури обох подвижників християнства на Русі-Україні, які нині прикрашають екстер'єр цього храму. У Торонто скульптор також залишив по собі добру пам'ять, подарувавши містові пам'ятник Іванові Франку¹⁶².

Оригінальна, сповнена глибокої чуттєвості та ліризму творчість скульптора Михайла Черешньовського (1913–1994). Відомий за кордоном скульптор, різбар, педагог, митець народився у с. Стежниця, Сяніцького повіту, тепер Польща. Навчався у Коломийській художньо-промисловій школі та Краківському інституті ім. Щепанського. Після Другої світової війни працював у Нью-Йорку. Член управи, з 1973 р — голова Об'єднання Мистців Українців в Америці. Працював у техніці декоративної різьби на дереві (релігійні фігури й іконостаси для українських церков у м. Гантер, США) та в портретній скульптурі — голови та погруддя українських діячів і митців: Т. Чупринки, С. Бандери, В. Винниченка, Д. Донцова, О. Ольжича, Й. Гірняка, В. Переяславця, Р. Богачевської та інших. Створив серію образів під загальною назвою «Мадонна». Його творчий доробок складають й монументальні пам'ятники:

Пам'ятник героям визвольної боротьби українського народу (Симон Петлюра, Євген Коновалець, Тарас Чупринка, Степан Бандера) на «Оселі» Спільноти Української Молоді в Елленвіллі (штат Нью-Йорк, США, 1962). Досяг успіхів у станковій та монументальній скульптурі. Його творам властиві витончені, плавні лінійні форми, узагальнені силуети. Наприклад, пам'ятник Лесі Українці в Парку Народів у Клівленді (1961) і пам'ятник Лесі Українці в «Гай-Парку» у м. Торонто, Канада (1974)¹⁶³. Помер майстер 20 липня 1994 р. у м. Нью-Йорк, похований на кладовищі Баунд-Брук, США¹⁶⁴.

У жанрах станкової та монументальної пластики працював Капшученко Петро Савич — скульптор, графік, декоратор. Народився у с. Сухачевка (нині в межах м. Дніпропетровськ). Навчався в Україні та Німеччині. Після Другої світової війни працював у Аргентині, Філадельфії (США)¹⁶⁵. Створив понад 7000 мініатюрних скульптур з народного та козацького побуту, улюблені теми — особи з простого люду: козаки, гуцули, бандуристи, рибалки. Також багато скульптурних мініатюр присвячено Голодомору 1932–1933 років в Україні («Колосків шукачі», «Незабутні роки», «Забрали все», «Голодом змучені» та інші). Автор пам'ятника митрополиту Василю Липківському, що був встановлений і освячений 23 жовтня 1983 р. та великій княгині київській Ользі, відкритий 16 серпня 1987 р. в українському церковно-меморіальному комплексі св. Андрія Первозванного в Саут Баунд-Бруці (Нью-Джерсі, США), а також скульптурних портретів Івана Мазепи та Тараса Шевченка¹⁶⁶.

До мистецької спадщини за кордоном відносяться:

- пам'ятники та меморіали, створені скульпторами й архітекторами з України;
- монументи, споруджені митцями, які емігрували після Другої світової війни;
- пам'ятники, встановлені на замовлення або за ініціативою та коштом української діаспори.

Пам'ятники на честь видатних діячів української культури встановлені в багатьох країнах світу.

Так, перший монумент Т.Г. Шевченку (скульптори М. Вронський, О. Олійник, архітектор В. Гнездилов) було встановлено на Американському континенті в 1951 р. в канадському місті Палермо. В 1961 р. на вшанування 100-річчя з дня смерті поета пам'ятки йому були встановлені в канадських містах Вінніпег (скульптор А. Дараган) та Торонто. В 1964 році пам'ятник Т.Г. Шевченку, на відзначення його 150-річного ювілею, був побудований в столиці США Вашингтоні (скульптор — Лео Мол (Л. Молодожанин, архітектор — Р. Жук)). В 1970 р. в Арров-парку

поблизу м. Нью-Йорк був відкритий ще один пам'ятник поету (скульптор В.З. Бородай, архітектор А.Ф. Ігнащенко), як дарунок американському народу від України¹⁶⁷. Загалом, на різних континентах в 35 країнах зарубіжжя встановлено 128 пам'ятників українському генію — Тарасу Шевченку¹⁶⁸.

В Канаді збудовані пам'ятники поетесі Лесі Українці в м. Саскатун (1976, скульптор Г. Кальченко), м. Клівленді (1961) та м. Торонто (1974) Автор цих робіт — скульптор М. Черешньовський. Видатному діячу української культури І.Я. Франку зусиллями української громади споруджений пам'ятник у Канадському м. Вінніпег (1956, скульптор Г.Л. Півоваров), у Хорватському м. Ліпик (2011, скульптор К. Добрянський)¹⁶⁹. У м. Едмонтон 1973 року відкрито пам'ятник Василю Стефанику¹⁷⁰.

До пам'яток мистецтва віднесені меморіальні знаки, встановлені на честь представників української діаспори.

У Празі жив і працював скульптор Михайло Бринський, що здобув мистецьку освіту у Відні й там же ще в 1912 р. визначився своїм монументом робітників, полеглих у 1911 р. у Відні під час соціальних заворушень. У часи війни Бринський виконував монументи українських вояків, полеглих у таборах українських полонених.

Серед пам'ятників, встановлених на честь українських політичних діячів можна назвати пам'ятник Пилипу Орлику, споруджений 2011 року у Швеції, в м. Крістіанстад та присвячений 300-річчю написаної ним Конституції. Відкрили пам'ятник та меморіальну дошку на будинку, де 1716–1719 рр. мешкав сподвижник гетьмана С. Мазепи, гетьман в екзилі П. Орлик. Авторами пам'ятника стали українські скульптори О. Сидорук та Б. Крилов¹⁷¹.

До цієї групи належить пам'ятник «Борцям за волю України», побудований біля Української Католицької Церкви Св. Покрови у передмісті Аделаїди, околиця Вайвіл, Австралія. Ініціатором встановлення пам'ятника виступив голова Станиці Братства колишніх вояків 1-ої української дивізії УНА Мирослав Котис. Фундаторами пам'ятника були члени місцевих комбатантських організацій. Пам'ятник відкрив 2-го листопада 1980 року генерал Сава Яскевич і в той самий день він був посвячений¹⁷². У Мельбурні споруджений пам'ятник головному отаманові військ Української народної Республіки Симонові Петлюрі на українському цвинтарі Фокнер. На постаменті викарбовано: «Голові Директорії Головному Отаманові С.В. Петлюрі 1876–1926 і всім Борцям за волю України»¹⁷³.

Коштом чотирьох тисяч жертводавців із США, Канади, Австралії та Німеччини, які збрали загалом понад 170.000 дол., ОДУМ у співпраці з проводом УПЦ в США зміг поставити пам'ятник митрополитові Липківському. Пам'ятник було освячено 22–23 жовтня 1983 року в Українсь-

кому пантеоні Саут Баунд-Брук. Скульптор П. Капшученко¹⁷⁴, архітектор-інж. В. Безсонів¹⁷⁵. Поряд з ним встановлено пам'ятник княгині Ользі¹⁷⁶.

- Пам'ятники на могилах відомих діячів науки, мистецтва, освіти.

Громадські об'єднання українців доглядають поховання видатних українських діячів історії та культури, які з різних причин опинились за кордоном й поховані в інших країнах.

У Польщі в с. Млини, Підкарпатське воєводство знаходиться пантеон-каплиця автора музики Державного Гімну України Михайла Вербицького. Місцева громада доглядає за станом збереження цієї історичної та мистецької пам'ятки.

У Болгарії поховані поруч видатний історик, громадсько-політичний діяч, професор М. Драгоманов та скульптор пам'ятника на його могилі М. Парашук (м. Софія). У Німеччині на кладовищі м. Новий Ульм по вул. Ройттір похований поет, письменник, громадсько-політичний діяч Іван Багряний (І.П. Лозов'яга)¹⁷⁷. У Франції на цвинтарі м. Ментон на могилі художника Грищенка встановлений пам'ятник, виконаний архітектором, художником Василем Кричевським¹⁷⁸.

Український Народний Союз у США вшанував пам'ять священника Григорія Грушки, поставивши в 1937 році на його могилі в Пеняках (Україна) пам'ятник з чорного італійського мармуру, а з нагоди 80-річчя «Свободи» його пом'янули окремою медаллю. Пам'ятник йому, встановлений 1963 року на оселі «Союзівка» УНСоюзу біля Нью-Йорка¹⁷⁹.

У Канаді в м. Вінніпег похований письменники Мирослав Ірчан, Юліан Бачинський, в м. Едмонтоні знайшли свій останній притулок вихідці з України Олександр Кошиць, священник Нестор Дмитрів. Пам'ятник на його могилі, виконаний скульптором М. Черешньовським, встановили за рішенням Українського Народного Союзу у 1985 р. В США поховані письменниця М.М. Тарновська (м. Детройт), публіцист М.М. Січинський (м. Вестленд, штат Мічіган), художники В. Сиротенко, А. Маневич, композитор С.Я. Покрас (м. Нью-Йорк). В Ірані на католицькому цвинтарі упокоївся архітектор В.В. Городецький (м. Тегеран) та багато інших видатних митців, для яких Україна назавжди залишилась далекою батьківщиною.

- Пам'ятники, пам'ятні знаки на вшанування українців, загиблих під час голодоморів та репресій в Україні за доби тоталітаризму.

У Великобританії, США та Канаді встановлені пам'ятки на честь репресованих українців за часів тоталітаризму. Такі пам'ятні знаки споруджені на кошти української діаспори у містах Лондон, Баунд-Брук, Едмонтон, Вінніпег¹⁸⁰.

Перші знаки на вшанування загиблих від голодомору-геноциду 1932–1933 років були встановлені української діаспорою на Північноамериканському континенті, у Великій Британії та Австралії 1983 року до

50-річчя трагедії. 16 грудня 2003 року Генеральний директор ЮНЕСКО підписав Послання у зв'язку з 70-ми роковинами Голодомору 1932–1933 років в Україні. 1 листопада 2007 року 34 сесія Генеральної конференції ЮНЕСКО, до складу якої входять 193 країни, одногосно прийняла Резолюцію про «Вшанування пам'яті жертв Голодомору в Україні». Генеральна конференція ЮНЕСКО, нагадуючи про Голодомор 1932–1933 років, через який загинули мільйони безвинних українців, висловила впевненість у тому, що трагедія Голодомору, яка була викликана жорстокими діями та політикою тоталітарного сталінського режиму, має стати попередженням сучасним і майбутнім поколінням з метою дотримання демократичних цінностей, прав людини та законності.

Нині понад 70 країн світу визнали історичний факт Голодомору 1932–1933 років в Україні. Парламенти 19 країн світу, серед яких Україна, США, Канада, Австралія, Чилі, Аргентина, Мексика, Парагвай, Перу, Еквадор, Колумбія, Угорщина, Чехія, Словаччина, Литва, Латвія, Естонія, Польща, Грузія та місцеві органи влади Італії й Іспанії визнали його актом геноциду українського народу. ООН, ЮНЕСКО і НБСЄ вшанували пам'ять жертв Голодомору в Україні¹⁸¹. На сьогодні у в країні світу встановлено 28 пам'ятників і пам'ятних знаків на вшанування пам'яті українців, які стали жертвами Голодоморів ХХ століття в Україні¹⁸².

Зауважемо, що такі знаки пам'яті були споруджені як коштом української діаспори, так і української незалежної держави. Скульпторами і архітекторами виступали не тільки зарубіжні митці українського походження, а й скульптори й архітектори сучасної незалежної України.

В цілому, можна констатувати певні успіхи у поширенні української мистецької традиції в країнах світу. Відзначимо, що позитивне ставлення до українців серед громадян країн зарубіжжя, як і до держави в цілому, формується під впливом культурних об'єктів, зокрема пам'яток та пам'ятників. Поширення інформації про українську культурну спадщину за кордоном також сприяє здійсненню програми увічнення в пам'ятниках подій з історії України та українських діячів.

Українська діаспора зробила важливі кроки в напрямі популяризації та увічнення пам'яті діячів української культури в країнах далекого зарубіжжя. Архітектурні споруди й монументальні пам'ятники на честь вшанування пам'яті діячів української культури були встановлені за кошти, які збирала українська громада кожної з країн.

Проблеми збереження пам'яток історії та культури українського народу за кордоном

Українська культурна спадщина за кордоном представлена різноманітними історичними, архітектурними, монументальними пам'ятками та

пам'ятниками. При однакових концептуальних підходах до їх виявлення й поцінування все ж слід відмітити й певні особливості із визначення пам'яток української історії та культури за кордоном. Відношення до них в інших країнах пройшло певні етапи від повного нехтування до визначення культурної цінності окремих об'єктів. На сьогодні постає питання представити розгалуженість типів та видів пам'яток, які мають бути віднесені до категорії української культурної спадщини.

Концепція загальної культурної спадщини, яка почала формуватися після Другої світової війни у своїй основі має постулати загальнолюдських цінностей, яким притаманне толерантне ставлення до культурної самобутності кожного з народів. Наприкінці ХХ ст. проблеми захисту пам'яток виникли в багатьох країнах. Після розпаду соціалістичної системи і її оплоту СРСР, у 1990-х роках посилювалися акти вандалізму по відношенню до пам'яток на теренах Європейських країн. Така агресивна поведінка щодо пам'яток пояснювалася не стільки негативним ставленням до радянських людей, скільки ненавистю до тоталітарної моделі соціалізму, що насаджувалася в країнах Східної Європи московським керівництвом протягом повоєнних років. Позитивні зрушення у процесах збереження культурної спадщини спостерігаються вже з початку 2000-х років, відмічається тенденція збереження, реставрації, упорядкування і каталогізації існуючих пам'яток, а також відзначення пам'ятних місць, або місць поховань.

Формування сучасних методів збереження пам'яток в Україні та посилення інтеграційних процесів в галузі захисту культурної спадщини передбачає активне запровадження сучасних механізмів управління цією діяльністю. У цьому контексті забезпечення функціонування національних програм із збереження пам'яток історії та культури набуває особливого значення, оскільки безпосередньо впливає на формування раціональної державної політики, потребує розробки адекватної стратегії і тактики управлінської діяльності, що, у свою чергу, сприяє посиленню значення національного культурного надбання кожної країни в умовах розповсюдження тенденцій глобалізації.

Для країн з ринковою економікою важливе значення має частка приватного капіталу в галузі культури. Участь приватного капіталу у культурних проектах країн Західної Європи й Америки залежить від наявності правових механізмів та фінансових пільг, які існують у суспільстві й стимулюють вкладання коштів у «неприбуткову» сферу. Також вона потребує наявності розвиненої інфраструктури організацій, які опікуються проблемами етнічного, екологічного та культурного розвитку суспільства. Серед неурядових інституцій велику роль відіграють товариства, об'єднання, фонди, які існують за рахунок благодійних внесків своїх

постійних членів, або окремих приватних осіб. Благодійництво всіяко підтримується державними структурами. Завдяки таким товариствам обмежені державні кошти, які виділяються на заходи зі збереження пам'яток одержують суттєву фінансову підтримку. Це діє на користь всього суспільства, тому держава всіяко заохочує громадян до благодійництва, яке в 1980-і рр. набуло широкого розповсюдження в багатьох соціальних сферах життя західних країн. Для цього держави використовують фінансові важелі. Благодійні внески позбавляються від сплати податків. Нерухомість, яка передається власником під опіку благодійного товариства або фонду, звільнюється від сплати податку на спадщину при тому, що нащадки мають право користуватися майном з урахуванням деяких обмежень тощо.

Умовою підтримки приватними особами благодійних організацій є їх різноманітна, багатогранна діяльність в сфері культурно-освітніх закладів; пільги, які отримують члени таких організацій при відвіданні визначних місць, що знаходяться у різних куточках країни та належать цій організації. Крім того, їх приваблює пільгове оподаткування, яке зафіксоване в кожній з країн на рівні законодавства і стосується власників історико-культурних об'єктів. Спостерігається стрімке зростання культурологічних ініціатив в кожній з країн, відбувається поширення досвіду в пам'яткоохоронній діяльності і його впливу на різноманітні соціально-етнічні кола громадян. Спонсорська підтримка програм по збереженню культурної спадщини відіграє важливу роль у формуванні сприятливих умов для проведення цілеспрямованої роботи по вивченню, дослідженню та пропаганді знань про пам'ятки серед широких кіл громадськості. Догляд та обслуговування об'єктів історико-культурного значення користуються підтримкою як приватних установ, так і держави в цілому.

Відзначимо, що на шляху організації структурних підрозділів у сфері дослідження та збереження пам'яток українці зарубіжжя стикаються з деякими проблемами, пов'язаними з їх політико-правовим статусом в інших країнах. Так, у низці держав Східної і, частково, Центральної Європи, а також у країнах Балтії політико-правовий статус української громади закріплено законодавчо — вона визнається національною меншиною. Це забезпечує державну підтримку зусиль місцевих українських громад щодо збереження своєї національної самобутності, здобуття освіти й інформації рідною мовою тощо. У країнах, де українська громада не має статусу національної меншини, забезпечення її національно-культурних потреб є справою бажання та організаційних зусиль етнічних українців, які проживають у цих країнах. Для інших українських спільнот за кордоном питання задоволення національно-культурних потреб є предметом двосторонніх міждержавних переговорів на всіх рівнях. З року в

рік збільшується число двосторонніх угод, які передбачають реалізацію культурно-освітніх та інших запитів української діаспори. Створюються двосторонні змішані міжурядові комісії з питань забезпечення прав національних меншин¹⁸³.

Етнічні общини в різних країнах створюють свої благодійні фонди для збереження культурних традицій. Вони зацікавлені у розповсюдженні інформації про культурний внесок свого народу в скарбницю світової культури. Прикладом такої діяльності служать кроки, які зробила українська діаспора в напрямі популяризації та увічнення пам'яті діячів української культури в країнах далекого зарубіжжя. Архітектурні споруди й монументальні пам'ятники на честь вшанування пам'яті діячів української культури були встановлені за кошти, які збирала українська громада кожної з країн, створюючи тимчасові фонди для одержання благодійних внесків. Так, у 35 країнах встановлено 128 пам'ятників, пам'ятних знаків та меморіальних дошок на вшанування пам'яті Тараса Шевченка. Останнім часом до увічнення видатних діячів за кордоном долучаються українські посольства в країнах ближнього й дальнього зарубіжжя. Так, упродовж 2008 року за рахунок коштів, передбачених у державному бюджеті за програмою «Заходи щодо підтримки зв'язків з українцями, які проживають за межами України» споруджено:

- пам'ятники Тарасу Шевченку у Празі, Софії, Баку та м. Кам'янка (Придністровський регіон Республіки Молдова);
- пам'ятник Івану Мазепі у м. Бендери (Придністровський регіон Республіки Молдова);
- відкрито меморіальні дошки видатним українцям: Ярославу Стецьку і Ярославі Стецько у Мюнхені (Німеччина), Олені Теліги — у м. Подебради (Чехія), Оксані Петрусенко у Казані (Росія), Маркові Вовчку, Івану Франку, Василю Сухомлинському, Паїсію Величковському у Кишиневі (Молдова) на будинках навчальних закладів, які названі іменами зазначених відомих осіб, Олександрові Митраку — у с. Кленова Свідницького району (Словаччина) тощо;
- встановлено пам'ятні знаки жертвам Голодомору в Україні 1932–1933 років у Варшаві й Кракові (Польща), Мюнхені (Німеччина), Будапешті (Угорщина), Буенос-Айресі (Аргентина);
- встановлено меморіальні дошки на будинках, де розміщувалися перші Посольства УНР у Копенгагені (Данія) та Софії (Болгарія)¹⁸⁴.

Стосовно музеїв, утворених діаспорою за кордоном, можна визначити їх гібридний характер в тому сенсі, що вони крім експонування артефактів та збереження значних фондів з минулого української еміграції, ще й проводять роботу по залученню молоді до влаштування виставок, гуртків, свят тощо. Тобто перетворюються в центри дозвілля та відпо-

чинку, які гуртують діаспору навколо себе. Така форма функціонування культурного закладу зумовлена намаганням долучити дітей українських емігрантів до збереження культурного пласту своїх предків в умовах сучасної глобалізації та відходу сучасних нащадків від проблем, які були властиві для перших емігрантів. Дослідники історичного минулого діаспори мають звернути увагу на колекції музейних фондів зарубіжжя, щоб не втратити масив автентичних свідків минулого та докласти зусиль для популяризації такої форми збереження культурної спадщини. Відмітимо, що певний період часу музеї діаспори в основному зосередились на створенні етнографічних колекцій. На сучасному етапі з новою силою постають питання громадсько-політичного характеру, які відбиваються на тематиці діаспорних музеїв та їх налаштованості на розширення колекцій за рахунок артефактів з життя сучасних українців. Така нова тенденція проявилася у 2004–2005 рр. і особливо розвинулась з кінця 2013 року.

При цьому необхідно виокремити цілу низку проблем, пов'язаних зі збереженням автентичних українських пам'яток на теренах інших держав. Серед них маємо виділити загальні, які стосуються розвитку суспільно-економічних відносин у діаспорі. До них слід віднести проблеми, викликані згортанням культурно-освітніх програм в умовах розповсюдження тенденцій глобалізації та світової економічної кризи. Спостерігається спад активності самої української діаспори, пов'язаний з процесом асиміляції і, як наслідок, скорочення кількості україномовних представників діаспори. До цього слід додати зменшення прямих вихідців з метрополії, активно діючих на ниві політики, освіти, культури. До захисту українських культурних традицій долучаються громадські товариства діаспори. Серед них певне місце посідає Осередок Української спадщини «Мозаїка», який постав 1983 року на базі Комітету Збереження Української Спадщини (1979). Завдання осередку — зберігати й пропагувати українську національну спадщину, організувати виставки, мистецькі акції, курси прикладного мистецтва, облаштовувати крамнички виробів народного мистецтва. Перший голова — Ірина Руснак. Серед засновників — Іванна Мартинець, Марія Крамарчук, Стефанія Павлович, Марія Лозинська та ін.¹⁸⁵ Але таких осередків не вистачає для проведення масштабної роботи із дослідження та збереження нерухомих пам'яток української історії та культури за кордоном. Потрібні державні програми для доведення цього безцінного матеріалу до суспільного сприйняття.

Зауважимо також, що територіальне розміщення пам'яток на теренах інших країн підпадає під дію прийнятого національного законодавства в сфері збереження культурної спадщини. При цьому кожна з країн опікується збереженням саме національної культурної спадщини, й необ-

хідно залучення значного інформаційного ресурсу, для того щоб пам'ятки, пов'язані із історією і культурою українського народу за кордоном отримали належний захист за законами певної країни. Питання екстрополіції цінностей української культури на теренах інших країн, які мають власні системи поцінування пам'яток потребують вирішення як на теоретичному, так і на практичному рівнях.

Однією з проблем, які виникають при розгляді сакральних об'єктів як пам'яток, полягає в тому, що діючі церкви в західних країнах не підпадають під категорію пам'яток. Такими вважаються тільки споруди, що втратили своє релігійне призначення, покинуті та потребують реставрації. Тому, при розгляді церков, костельов, молитовних будинків, побудованих українцями за кордоном слід зважати на терміни їх побудови (перші церкви, які з'явилися на території), а також на їх архітектурну, мистецьку спадщину. Так, у реєстрі національної спадщини Канади в категорії пам'яток історії значаться українська церква св. Михаїла (УГКЦ) в пров. Манітоба, споруджена 1899 р. — одна із вцілілих дерев'яних церков зразка буковинської архітектурної традиції і українська католицька церква непорочного зачаття св. Діви Марії в пров. Манітоба, збудована у 30-х роках ХХ ст. за проектом архітектора Пилипа Руга (збудував понад 30 церков у США та Канаді), Українська католицька церква Воскресіння Христового за адресою 1106 Фікст Стрит, м. Дофін, пров. Манітоба, зведена у 30-х рр. ХХ ст., за проектом архітектора Пилипа Руга, розписана у 50-х роках українським митцем Теодором Бараном¹⁸⁶. Але такі випадки включення церков до національних реєстрів культурної спадщини доволя поодинокі. В більшості країн цей пласт культурної спадщини потребує окремого дослідження й популяризації.

Суттєвою проблемою у процесі поцінування пам'яток за кордоном постає хронологічне визначення події, яка стосується конкретного об'єкту. В зарубіжних країнах встановлені певні хронологічні межі (від 25 до 75 років) для надання об'єкту статусу пам'ятки історії. Тому певна кількість об'єктів, які вважаються пам'ятками для українців з плином часу можуть бути знищені з причин суто утилітарних в результаті нової забудови. Тому при виокремленні пам'яток історії та культури серед інших об'єктів, створених українською громадою за кордоном слід визначити хронологічні межі, за якими об'єкт набуває якостей пам'ятки історії та культури. Досвід багатьох країн в цьому питанні надає цей статус об'єктам не молодше 50-річної відстані від сучасності.

До проблем збереження маємо віднести й питання фінансового забезпечення збереження та реставрації споруд, будинків, поховань на цвинтарях. Значна кількість визначних українців похована на цвинтарях Центральної, Південно-Східної та Західної Європи, чимало у США та

Канаді. В цих країнах знайшли останній притулок, зокрема діячі УНР, ЗУНР, українських урядів початку ХХ століття. В країнах СНД є поховання визначних українців, які були громадянами СРСР. Догляд за похованнями за кордоном здійснюється представниками українських громад, нащадками та муніципальною владою, на території якої знаходяться ці поховання. Закордонні дипломатичні установи України не отримують фінансування на підтримку поховань визначних українців в належному стані. Незважаючи на це, закордонні дипломатичні установи України продовжують разом з місцевими українськими громадами пошукову роботу з виявлення поховань визначних українців¹⁸⁷.

Після Другої світової війни, коли державна влада УРСР визнавала злочинцями борців за волю України, позбавлені опіки українські могили руйнувалися, з пам'ятників зникали металеві пластини зі знаком Тризуба та таблички з іменами. У 1980-их, завдяки зусиллям українців, які проживали у Варшаві, передовсім Миколи Сивицького, та фінансовій допомозі українців зі США та Канади, частина могил була відновлена. Сприяв цьому і адміністратор цвинтаря, настоятель Вольської православної парафії о. Анатолій Шидловський. В облаштуванні оточення поховань допомогли польське Міністерство національної оборони та українська громадськість Варшави. У 1990-х роках до відновлення могил долучилося Посольство України. Завдяки старанням Посла України Дмитра Павличка каменярські фірми з Волині виконали для обох кватер пам'ятники з чорного мармуру з написами «Борцям за волю України 1918–1920. *Zolnierzom Ukrainskiej Republiki Ludowej broniacyum wolnosci Ukrainy i Polski 1918–1920*»¹⁸⁸.

Ще одна з проблем, яка має бути вирішені в процесі дослідження поховань видатних діячів історії та культури за кордоном — це уточнення місця поховання. З плином часу відбуваються перепоховання, змінюється місце розташування пам'ятки, хоча за першоджерелами до історичної літератури потрапляють вже застаріла інформація. Наприклад, прах балетмейстера, танцівника, педагога, кінопродюсера В. Авраменка був перенесений у м. Стеблів Черкаської області 1993 р. з Канади. 2010 року відбулося перепоховання зі США політичних і громадських діячів провідника ОУН Л. Ребета та його дружини, співзасновниці Української Головної Визвольної Ради Д. Ребет на Личаківське кладовище Львова. Раніше, 2002 року з Німеччини були перепоховані: державний, політичний діяч, Президент Західноукраїнської народної республіки (ЗУНР) Євген Петрушевич (перепохованням опікувався Ференцевич Юрій); військовий і державний діяч, полковник, ідеолог стрілецького руху, секретар військових справ ЗУНР Вітовський Дмитро на Личаківське кладовище Львова в Україні. За дослідженням Вадима Щербаківського у

м. Каракас (Венесуела) похований архітектор, художник Василь Кричевський. Надгробний пам'ятник запроєктований В. Павловським¹⁸⁹. Але 1975 року прах В. Кричевського та його дружини Є. Кричевської (Щербаківської) був перенесений з Венесуели до українського кладовища св. Андрія Первозваного у Саут Баунд-Бруці м. Нью Джерсі, США¹⁹⁰. На цей же цвинтар перенесений прах громадсько-політичного діяча, правника, члена Центральної Ради і Селянської спілки, голови Директорії УНР, головного Отаман військ УНР, Президента УНР в екзилі (1926–1954) Андрія Лівіцького.

Також при організації перепоховання має значення хто опікується похованням особи. В українських дипломатів виникли проблеми з ініціативою перепоховання полковника Євгена Коновальця з цвинтаря м. Роттердам в Нідерландах до України. У 2008 році на виконання доручення Секретаріату Президента України Посольством України була проведена робота щодо з'ясування можливості перепоховання праху Є. Коновальця в Україні. Однак це не виявилось можливим, тому що, відповідно до угоди з адміністрацією кладовища Кросвейк, правом виключної оренди на могилу Є. Коновальця володіє Українська стрілецька громада Канади, (м. Торонто), яка подовжила термін оренди на наступні 10 років. На сьогодні поховання доглядають представники української громади в Нідерландах при підтримці Посольства України.

Одним з питань, які виникають при визначенні пам'ятних місць на теренах інших держав полягає в узгодженні термінологічного та понятійного апарату, яким оперують дослідники різних країн. Як слушно зауважила науковець О. Любовець: «Останні десятиліття місця пам'яті стали й важливою складовою міжнародної політики. Так, улаштування пам'ятних місць стало вагомим чинником розв'язання дражливих, суперечливих питань історичного минулого між різними народами. Прикладом можуть слугувати спроби України та Польщі на рівні улаштування пам'ятних місць жертвам політичних репресій зняти існуючі напруження у стосунках між державами з приводу спільного історичного минулого обох народів. Зокрема, в “Угоді між Урядом України і Урядом Республіки Польща про збереження місць пам'яті і поховання жертв війни та політичних репресій” від 21 березня 1994 р. (ст. 2) дається визначення понять: “місце пам'яті” означає місце, пов'язане з боротьбою або катуванням; “улаштування місць пам'яті і поховання” є визначення їх меж, встановлення надгробків, пам'ятників, пам'ятних дошок та меморіальних споруд; “утримання місць пам'яті і поховання” означає охорону могил, гробків, пам'ятників та меморіальних споруд, їх підтримання у належному стані”. Таким чином, поняття “місця пам'яті” поступово стає невід'ємною частиною міжнародного права»¹⁹¹. Відзначимо, що у тер-

мінології сучасних українських пам'ятокзнаців такі місця відносяться до одного з видів пам'яток історії та трактуються, як пам'ятні місця. Окремо як пам'ятки історії визначаються поховання. Пам'ятники належать до пам'яток мистецтва. Меморіальні споруди — комплексні пам'ятки, які увібрали якості пам'яток історії, архітектури. Меморіальні знаки встановлені не на аутентичному пам'ятному місці до категорії пам'яток не відносяться. Тому, при вирішенні міждержавних питань з поцінування пам'яток слід передовсім узгодити й привести до тотожності термінологічний апарат. Так як ми розглядаємо пам'ятки української культурної спадщини за кордоном, то і термінологію слід вживати таку, яка прийнята в країні-метрополії.

В сучасних умовах поширення історичних знань про українців за кордоном постає проблема оновлення експозицій музеїв, які були створені за часів СРСР. Це стосується пам'ятних місць скорботи на територіях бувших нацистських концентраційних таборів. Пам'ять про тисячі українських патріотів, які пройшли нацистські тортури зовсім не висвітлюється. Причина такого нівелювання ролі українців у поваленні нацизму полягає в тім, що Росія, як правонаступниця СРСР, має вплив на формування музейних експозицій в зарубіжних країнах. В її ідеологічній концепції в основі закладена пропаганда на противагу історично правдивій інформації. Тому слід ретельно проаналізувати експозиції таких музеїв.

Дослідження й виявлення пам'яток української культури, які пов'язані з вихідцями з України, визначними діячами української еміграції та діаспори потребують підготовки спеціальних фахівців-дослідників в галузі пам'ятокзнавства та в наукових галузях історії, архітектури, мистецтва. Виклики щодо збереження культурної спадщини за кордоном торкаються проблеми підготовки фахівців в галузі реставрації та консервації нерухомих пам'яток, зокрема споруд та культових об'єктів перших переселенців на терени зарубіжних країн, особливо на Американські континенти. Крім того, реставрації вимагають надгробки, встановлені на поодиноких могилах представників української діаспори.

В незалежній Україні постає нагальна необхідність віддати належне нашим співвітчизникам, які довгі роки зберігали свою українську ідентичність, залишаючись поза межами держави. Як написав один з ініціаторів створення українського села поблизу Чикаго (США) Пилип Демус: «Все це — докази духовної витривалості, сили українців у боротьбі за утвердження своїх релігійних і національних почуттів. Ми прибули до цієї країни голіруч, убогі. Коли стали заможними, взяли за розбудову нашого громадського життя. Внаслідок цих, так би мовити, альтруїстичних почуттів постали церква святих Володимира і Ольги, величний культурний осередок, ряд громадських і церковних інституцій.

Нам держава не дала субсидій, все це ми надбали розумом і працею своїх рук»¹⁹².

В процесі розбудови незалежної української держави важливо налагоджувати контакти, створювати необхідні умови для об'єднання українців в сучасному світі. Позитивний досвід розвою пам'яткоохоронної справи надала Канада. 24-го березня 2011 р., у провінції Онтаріо законодавчий орган одногосно прийняв законопроект № 155, яким 7-го вересня кожного року оголошується днем Української Спадщини. Як зазначається у законі: «День Української Спадщини надає особливу можливість визнати ту роль, яку відіграла Онтаріо для прийдешніх поколінь українців, які шукають кращого життя в Канаді та святкування внеска українських канадців та багатьох громад і верств суспільства в нашому краї і в нашій країні»¹⁹³.

Визначення та поцінування української культури, створеної не одним поколінням українців на батьківщині і за кордоном, дозволяє розширити наші знання про внесок українців у світову культуру, розбудову своєї держави, їх досягнення у всіх сферах буття. Важливу роль в опануванні здобутків культури відіграє історико-культурна спадщина, зафіксована в численних пам'ятках. Підвищення інтересу суспільства до своїх витоків, осмислення історичного досвіду, набутого українським народом у минулому, стимулює дослідження історії культури, актуалізує потребу суспільства у вивченні і пізнанні життя і діяльності українців в Україні і за кордоном.

Розробка наукових тем, підготовка наукових і науково-популярних праць, видання каталогів і фотоальбомів, путівників, створення тематичних туристичних маршрутів, присвячених життю та діяльності українців за кордоном будуть сприяти вирішенню цих питань.

В цілому, результатом дослідження пам'яток історії та культури українського народу за кордоном можуть стати:

- наукові монографії з культурологічним аналізом історико-культурної спадщини східної та західної українських діаспор;
- дослідження груп пам'яток, характерних для певних періодів політичної, економічної, примусової еміграції, або окремої країни;
- створення систематизованого каталога нерухомих пам'яток, пов'язаних з життям та діяльністю кращих представників України за кордоном;
- розробка комп'ютерної бази даних всіх об'єктів української культурної спадщини за кордоном, або сайту в Інтернеті як віртуального транслятора історико-культурного надбання;
- створення окремого тому з культурної спадщини української діаспори до енциклопедичного видання «Зводу пам'яток історії та культури України».

¹ *Кот С.І., Кардаш П.* Українці в світі: Книга-альбом. — Київ, Мельборн: Фортуна, 1995. — 423 с.

² Українська діаспора в Російській Федерації: історико-культурна спадщина / Автори: Горбик В.О. (кер.), Герасимчук В.Є., Даниленко В.М., Денисенко Г.Г., Катаргіна Т.І., Кубальський О.Н. — К.: Інститут історії України НАН України, 2011. — 276 с.

³ *Катаргіна Т.І., Герасимчук В.Є.* Каталог-довідник «Пам'ятки та пам'ятні місця, пов'язані з політичними, державними, військовими діячами, видатними представниками культури, науки, мистецтва України в Російській Федерації» // Українська діаспора в Російській Федерації: історико-культурна спадщина. — К.: Інститут історії України НАН України, 2011. — С. 161–273.

⁴ Теоретичні та науково-практичні засади підготовки статей про пам'ятки історії до «Зводу пам'яток історії та культури України. К.: Інститут історії України, 2011. — 272 с.

⁵ Енциклопедія історії України. — Т. 4. — К., Наукова думка, 2007. — С. 372; Довідник з історії України. *М. Котляр, С. Кульчицький, Франко І., Лукян Кобилиця*, «Записки Наукового товариства ім. Шевченка». 1902, кн. 5, т. 49.

⁶ *Баран А.В.* Діяльність депутатів-українців в австрійському парламенті (1897–1918 рр.): історико-правове дослідження : автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук : 12.00.01 — теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень / Анжеліка Володимирівна Баран; Національний університет «Львівська політехніка». — Львів, 2013. — 19 с.

⁷ Сторінки історії: Олександр Барвнський. — Режим доступу: http://sd.net.ua/2009/07/06/stornki_stor_oleksandr_barvnskijj.html

⁸ *Степанов Валерій.* Українська дипломатична місія в Скандинавії (нарис історії). — Режим доступу: <http://mfa.gov.ua/mediafiles/files/article.pdf>

⁹ Повідомлення голови Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Скандинавії про адреси для взаємного листування, 30 березня 1919 року // Українські дипломатичні представництва в Німеччині (1918–1922): документи і матеріали / Упорядн. Вас. Даниленко, Н. Кривець; Ред. кол.: Г. Боряк, Д. Бурім, М. Варварцев, С. Віднянський (відп. ред.), О. Маврін, Н. Маковська. НАН України. Інститут історії України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. — К.: «Смолоскип», 2012. — С. 136; ЦДАВО України. — Ф. 3619. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 15.

¹⁰ *Кравець Р.* Дипломатична місія УНР. Українці в Сполученому Королівстві. Електронна енциклопедія. — Режим доступу: <http://www.ukrainiansintheuk.info/ukr/01/durpmisunr-u.htm>

¹¹ Відкриття меморіальної дошки. [Електронний ресурс] : Сайт Державного Самоврядування українців Угорщини. — Режим доступу: <http://www.ukrajinci.hu/oldal.php?style=fullhir&id=24>

¹² *Кіку В.А.* Болонський університет // Енциклопедія історії України: Т. 1: А–В / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. — К.: В-во «Наукова думка», 2003. — С. 333.

¹³ *Ісаєвич Я.Д.* Дрогобич Юрій // Енциклопедія історії України: Т. 2: А–В / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. — К.: В-во «Наукова думка», 2003. — С. 466.

¹⁴ *Цуп В.* Юрій Дрогобич в контексте формування української еліти «День» № 133. — 02.08.2003.

¹⁵ Пам'ятники та меморіальні дошки видатним українцям в Австрії. [Електронний ресурс] : Народний оглядач SD.ORGH. — Режим доступу <http://ar25.org/article/Pamyatnyku-v-avstriyi.html>.

¹⁶ *Лесь Курбас.* Народжені Україною [Текст] : меморіальний альманах: У 2 т. / гол. ред. О. Оноприєнко. — К.: Євроімідж, 2002. — (Золоті імена України). — Т. 1: А–К. — К.: [б.в.], 2002. — 896 с.

¹⁷ Страны и народы. Зарубежная Европа. Том Восточная Европа. — М., 1980. — С. 66.

¹⁸ Юрий Дрогобыч в контексте формирования украинской элиты // «День» № 133. — 02.08.2003.

¹⁹ Лепкий Богдан (1872–1941) — письменник і літературознавець // Енциклопедія українознавства / Під ред. В. Кубійовича. — Львів, 1994. — Т. 4. — С. 1286–1287.

²⁰ Горняткевич Д. Українські митці в автобіографіях / Д. Горняткевич // Визвольний шлях. — 1956. — № 4. — С. 668–699.

²¹ Пам'ятники та меморіальні дошки видатним українцям в Австрії. — Режим доступу: <http://transfer.lviv.ua/?p=s74248>

²² Видатний українець. [Електронний ресурс] : Мистецтво лікування. — Режим доступу: <http://m-l.com.ua/?aid=277>

²³ Сарбей В.Г., Федченко П.М. Драгоманов Михайло Петрович // Українська літературна енциклопедія: У 5 т. — К.: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 1990. — Т. 2. — С. 101–103.

²⁴ Видатні люди Теробовлянщини. Михайло Парашук. [Електронний ресурс] : Сайт Теробовлянська центральна районна бібліотека. — Режим доступу: http://www.terebovlia-biblioteka.edukit.te.ua/vidatni_lyudi_terebovlyanschini/mihajlo_paraschuk/

²⁵ Наріжний С. Українська еміграція: Культурна праця української еміграції 1919–1939: Матеріали, зібрані С. Наріжним до частини другої / Упоряд. Л. Яковлева. — К.: Вид-во імені Олени Теліги, 1999. — 272 с.

²⁶ Українці у Франції. [Електронний ресурс] : Україна. Історія великого народу. — Режим доступу: <http://litopys.com.ua/diaspora/frantsiya/ukrayintsi-u-frantsiyi/>

²⁷ Кривдик О. Монастир української енциклопедії під Парижем. [Електронний ресурс] : Українська правда, 01.09.2011. — Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/09/1/53696/>

²⁸ Адресар українців у Вільному світі (АДУК) [Текст] : альманах / Упоряд. В. Лазовінський. — Париж : [б. в.], 1973. — 322 с.: іл. — С. 37.

²⁹ Віднянський С.В. Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехо-Словаччині: УВУ (1921–1945). — К., 1994. — 84 с.

³⁰ Антонович Д. Українська скульптура. [Електронний ресурс] : Ізборник. — Режим доступу: <http://litopys.org.ua/cultur/cult18.htm>

³¹ Митці України : Енциклопедичний довідник / Упоряд.: М.Г. Лабінський, В.С. Мурза. За ред. А.В. Кудрицького. — К.: «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1992. — 364 с.

³² Мельник О. Сергій Лифар — українець до кінця. [Електронний ресурс] : Український центр. Література. — Режим доступу: <http://www.ukrcenter.com/>

³³ Кошиць і Авраменко: дві постаті — одна доля // Корсун Лідія. Василь Авраменко — лицар українського танцю — Час і Події — 9 — 2009.

³⁴ Архипенко Александр Порфирьевич. Энциклопедия русских художников. [Електронний ресурс] : <http://www.artonline.ru/encyclopedia/043>; Олександр Архипенко Народжені Україною. Меморіальний альманах. У 2-х т. — К.: Євроімідж, 2002. — Т. 1. — С. 108–109.

³⁵ Кот С.І., Кардаш П. Українці в світі: Книга-альбом. — К., Мельборн: Фортуна, 1995. — С. 153–156.

³⁶ Українські організації в Аргентині / Українці в Аргентині. [Електронний ресурс] : Посольство України в Аргентинській Республіці. — Режим доступу: <http://argentina.mfa.gov.ua/ua/ukraine-ar/ukrainians-in-ar>

³⁷ Там само.

³⁸ Михайлин І.Л. Прабабуся української преси : Найстаріша україномовна газета з усіх нині існуючих — «Свобода», що видається в США, — відзначає 120-річчя / Ігор Михайлин // Україна молода. — 2013. — 13 вересня.

³⁹ Пропам'ятна книга. Альманах УНС — 1936. — Режим доступу: <http://ukrbiblioteka.org/uploads/almanacs/Almanach-UNA-1936-Jubilee-Book/files/assets/basic-html>

⁴⁰ Кравченко О. Головні редактори «Свободи» 1893–1993. Д-р Лука Мишуга. — Режим доступу: http://www.svoboda-news.com/pro_svobodu/kravchenuk.htm#top

⁴¹ Штогрин Д., Горчинська І. Видавництва — Друкарні. [Електронний ресурс] : Енциклопедія української діаспори. — Режим доступу: http://eudusa.org/index.php?title=Publishing_%E2%80%93Printing-houses

⁴² Козак С. Літературний рух української еміграції (на прикладі часопису «Українські вісті» (1945–2000). Вісник книжкової палати, 2014. — № 7. — С. 1–3.

⁴³ Українські вісті. — 1954. — Ч. 96 (871). Електронний ресурс. Режим доступу: <http://diasporiana.org.ua/periodika/4386-ukrayinski-visti-1954-ch-96-871/>

⁴⁴ Мушинка М. Музей визвольної боротьби України і сучасний стан його фондів / Народна творчість та етнографія № 4, 2005. — С. 5.

⁴⁵ ЦДАГО, Ф. 269, опис 1, справа 138, арк. 65 (зворот).

⁴⁶ Віртуальна екскурсія музеєм Степана Бандери у Лондоні. [Електронний ресурс] : Україна інкогніта. — Режим доступу: <http://incognita.day.kiev.ua/muzej-stepana-banderi-u-londoni.html>

⁴⁷ Домбровський О. Підсумки з'їзду істориків. [Електронний ресурс] : Свобода, № 193, 1963, 9 жовтня — С. 3. — Режим доступу: <http://www.svoboda-news.com/arxiv/pdf/1962/Svoboda-1962-193.pdf>

⁴⁸ Wypar Lubomyr. Preservation of the Cultural Heritage: Ukrainian Archives, Libraries and Museums in the United States // Ethnic Forum. — Kent: Kent State University, 1995. — Vol. 15. — № ½. — P. 82.

⁴⁹ Юзич Ю. Про музей в історії Пласту. [Електронний ресурс] : Музей-архів пластового руху. — Режим доступу: <http://museum.plast.org.ua/history/>

⁵⁰ Геврік Т. Прорив Архипенка. Газ. День, № 60, 6 квітня 2005.

⁵¹ Музиченко Я. Музей голодомору: яким йому бути? Газ. Дзеркало тижня № 44, 22 листопада 2008.

⁵² Alberta culture. [Електронний ресурс] : Режим доступу: <http://www.history.alberta.ca/ukrainianvillage/default.aspx>

⁵³ Lupul, M.R. Visible Symbols : Cultural Expression among Canada's Ukrainians. — Edmonton, 1984. — 204 p.

⁵⁴ Там Само.

⁵⁵ Український музей Канади. — Режим доступу: <http://www.ukrainianplaces.com/emigraciya/ukrayinskiy-muzej-kanadi>

⁵⁶ Парк Україна. [Електронний ресурс] : Енциклопедія української діаспори. — Режим доступу: http://eudusa.org/index.php?title=Park_Ukraina

⁵⁷ Хорунжий Ю. Болгарские следы Драгоманова // Зеркало недели. 25 мая 2002.

⁵⁸ Верхратський С.А., Заблудовський П.Ю. Історія медицини. Підручник для студентів медичних інститутів. — К., Вища школа, 1991. — С. 60.

⁵⁹ Story of the Institute Pasteur. [Електронний ресурс] : Сайт Інституту Пастера. — Режим доступу: <http://www.pasteur.fr/en/institut-pasteur/history/story-institut-pasteur>

⁶⁰ *Кот С.І.* Бібліотека імені Симона Петлюри в Парижі. [Електронний ресурс] : Енциклопедія історії України: Т. 1: А–В / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. — К.: В-во «Наукова думка», 2003. — 688 с.: іл. — Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Biblioteka_Petliury

⁶¹ Проблеми української бібліотеки в Парижі. Електронний ресурс. Режим доступу: http://texty.org.ua/pg/blog/nartext/read/28733/Problemy_ukrajinskoji_biblioteki_v_Paryzhi

⁶² Адресар українців у Вільному світі (АДУК) [Текст] : альманах / Упоряд. В. Лазовінський. — Париж : [б. в.], 1973. — 322 с : іл. — С. 32

⁶³ *Палиєнко В.* Архівні осередки за кордоном. [Електронний ресурс] : Архіви України. — Режим доступу: http://www.archives.gov.ua/ArchUkr/Palienko_2001.php

⁶⁴ *Тимошик М.* Україніка в архівах, бібліотеках, редакціях і видавництвах Франції. — Режим доступу: <http://www.google.com.ua/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=3&ved=0CEAQFjAC&url=>

⁶⁵ *Стельмашевская О.* Возвращение Модаста Менцинского. День, № 18, 3 февраля 2005.

⁶⁶ *Фільц Б.М.* Крушельницька Соломія Амвросіївна. [Електронний ресурс] : Енциклопедія історії України: Т. 5: Кон-Кю / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. — К.: В-во «Наукова думка», 2008. — 568 с.: іл. — Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Krushelnitska_S_A

⁶⁷ *Герасимова Г.П.* ЛИФАР Серж. [Електронний ресурс] : Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла-Мі / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. — К.: В-во «Наукова думка», 2009. — 790 с.: іл. — Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Lifar_Serzh

⁶⁸ *Косаківська Л.* Василь Авраменко — Іван Кавалерідзе: «кінодуель» через океан. [Електронний ресурс] : Кіно-Театр, ч. 4, 2003. — Режим доступу: http://www.ktm.ukma.kiev.ua/show_content.php?id=124

⁶⁹ *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. — К.: 1998. — С. 50.

⁷⁰ Адресар українців у Вільному світі (АДУК) [Текст] : альманах / Упоряд. В. Лазовінський. — Париж : [б. в.], 1973. — 322 с.: іл. — С. 35–36.

⁷¹ *Кравченко С.* Український Париж. Тиждень, 26 травня, 2012.

⁷² *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. — К., 1998. — С. 32.

⁷³ Там само — С. 42.

⁷⁴ Там само.

⁷⁵ *Лиховій Д., Шовкун Л.* Французький «Закуток» українського дивака. Україна молода. № 134, 25.07.2009.

⁷⁶ Німецька телевізія відтворює вбивства д-ра Ребета і Степана Бандери, подаючи виявлені вбивником нові подробиці. [Електронний ресурс] : Свобода, № 229. 1 грудня 1961. — Режим доступу: <http://www.svoboda-news.com/archiv/pdf/1961/Svoboda-1961-229.pdf>

⁷⁷ *Безперчий Д.* Українські митці емігранти. [Електронний ресурс] : Культура України. — Режим доступу: K-ua.net/українські-митці-емігранти.

⁷⁸ *Косян В.Х.* Вільно // Шевченківський словник. У двох томах. — К., Гол. ред. УРЕ, 1976. — Т. 1. — С. 127.

⁷⁹ Закордонне українство: засоби масової інформації, заклади освіти, пам'ятки культури Довідник. Частина 1. — К., 2004. — С. 111.

⁸⁰ Закордонне українство: засоби масової інформації, заклади освіти, пам'ятки культури Довідник. Частина 1. — К., 2004. — С. 109.

⁸¹ *Стадниченко В.* Шлях у Європу // Дзеркало тижня № 32 (356), 23 Серпня — 1 Вересня 2001 року.

⁸² *Филима В.* Українці Німеччини вшанували Лесю Українку. [Електронний ресурс]: Вісник української громади Хорватії. 2011, березень, № 12. — С. 21. — Режим доступу: <http://usim4.eukrainians.net/ua/archive/2011/vis12.pdf>

⁸³ Закордонне українство: засоби масової інформації, заклади освіти, пам'ятки культури Довідник. Частина 1. — К., 2004. — С. 106.

⁸⁴ *Новикова Е.* Довженко возвращается в Берлин. [Електронний ресурс] : Русская Германия. — Режим доступу: http://www.rg-rb.de/2001/38/b_4.shtml

⁸⁵ *Балабко О.* Римське щастя Миколи Гоголя. Культурологічний проект часопису. Українська культура, № 1, 2009. — С. 36, 39.

⁸⁶ Пам'ятні місця. [Електронний ресурс] : Енциклопедія життя і творчості Лесі Українки. — Режим доступу: <http://www.l-ukrainka.name/uk/Gallery/MemPlaces.html>

⁸⁷ *Лучканін В.* Соломія Крушельницька та Італія. Газета «День». № 198, 15 листопада 2006.

⁸⁸ Крушельницька Соломія Амвросіївна (1872–1952), українська оперна співачка. [Електронний ресурс] : Центральна бібліотека ім. Шевченка для дітей м. Києва. — Режим доступу: <http://library.alfa-inet.net/pro-nas/struktura-biblioteki/506-vidatny-persony-krushelnitska-solomiya.html>

⁸⁹ *Архипенко Александр Порфирьевич.* [Електронний ресурс] : Энциклопедия русских художников. — Режим доступу: <http://www.artonline.ru/encyclopedia/043>; *Олександр Архипенко.* Народжені Україною. Меморіальний альманах. У 2-х т. — К.: Євроімідж, 2002. — Т. 1. — С. 108–109.

⁹⁰ *Євтух В.Б., Ковальчук О.О.* Українці в Канаді. — К., «Будівельник» 1993. — 143 с.; Государственные деятели России XIX — начале XX в. Биографический справочник. — М., МГУ 1995; *Винниченко І.* Українці в Санкт-Петербурзі. — К.: Геопринт, 2002. — 90 с.; Закордонне українство: засоби масової інформації, заклади освіти, пам'ятки культури. Довідник. Частина I. — К., 2004.

⁹¹ *Горбик В.О., Денисенко Г.Г.* Видатні українці в зарубіжному світі: Некрополь. [Електронний ресурс] : Спадщина. Праці НДІ пам'яткоохоронних досліджень. — Режим доступу: <http://www.spadshina.org.ua/index.php?SID=54&itemID=668>

⁹² *Сушинський Б.* Гетьман Мазепа: Повернення до Батурина. [Електронний ресурс] : Козацтво. — Режим доступу: http://www.kozatstvo.net.ua/ru/publications/uk_r.php?d=a&i=1005

⁹³ *Рендюк Т.Г.* Пилип Орлик: молдовські та румунські шляхи / Т.Г. Рендюк. — Чернівці: Букрек, 2013. — С. 147.

⁹⁴ *Оглоблин О.* Дмитро Дорошенко // Енциклопедія українознавства: Словникова частина. — Париж–Нью-Йорк, 1953. — С. 583–584.

⁹⁵ Там само.

⁹⁶ *Галабурда-Чигрин Марічка.* Як ми мили плити на могилі гетьмана Павла Скоропадського. — Режим доступу: <http://vikna.if.ua/news/category/history/2012/11/30/11051/view>

⁹⁷ *Стасюк О.Й.* Бандера Степан Андрійович // Енциклопедія історії України. — Т. 1. — К., Наукова думка, 2003. — С. 177.

⁹⁸ *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. — К., 1998. — С. 50.

⁹⁹ Там само — С. 62.

¹⁰⁰ Довідник з історії України / Ред.: І.З. Підкова, Р.М. Шуст. — К.: Генеза, 2002. — С. 458–459.

¹⁰¹ *Абліцов В.* Галактика «Україна» // Українська діаспора: видатні постаті. Київ, КИТ, 2007. — С. 213.

¹⁰² Адресар українців у Вільному світі (АДУК) [Текст] : альманах / Упоряд. В. Лазовінський. — Париж : [б. в.], 1973. — 322 с.: іл. — С. 82.

¹⁰³ Адресар українців у Вільному світі (АДУК) [Текст] : альманах / Упоряд. В. Лазовінський. — Париж : [б. в.], 1973. — 322 с.: іл. — С. 76.

¹⁰⁴ Пам'ять без кордонів // Наше слово. № 35, 29 серпня 2004 р.

¹⁰⁵ Догляд за місцями поховань видатних українців у світі: хто і де? [Електронний ресурс] : Українська правд. 14.12.2010. — Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/tags/tag>

¹⁰⁶ *Власенко В.* З історії встановлення пам'ятника М. Драгоманову в Софії. [Електронний ресурс] : Сумський історичний портал. — Режим доступу: <http://history.sumynews.com/xx/1929-1938-rosijska-radyanizatsiya-i-ukrajinska-vidpovid/item/572-z-istorii-vstanovlennia-pamiatnyka-m-drahomanovu-v-sofii.html>

¹⁰⁷ *Жулинський М.Г.* Іван Багряний // Історія української літератури ХХ століття: У 2 кн. — Кн. 2. — Ч. 1. (За ред. В.Г. Дончика. — К., 1994. — С. 244–252; Посвячено пам'ятник сл.п. І.П. Багряному в Німеччині // Свобода, 1965, 15 жовтня № 192. — Режим доступу: <http://www.svoboda-news.com/archiv/pdf/1965/Svoboda-1965-192.pdf>

¹⁰⁸ Незабутні постаті / [Авт.-упор. О. Матвійчук, Н. Струк; Ред. кол.: В.В. Скопенко, О.В. Третяк, Л.В. Губерський, О.К. Закусило, В.І. Андрейцев, В.Ф. Колесник, В.В. Різун та ін.]. — Київ: Світ Успіху, 2005. — С. 207–208; Наталія Полянська-Василенко видатний український історик й археолог померла в Німеччині. [Електронний ресурс] : Свобода, 1973, 14 червня, № 110. — Режим доступу: <http://www.svoboda-news.com/archiv/pdf/1973/Svoboda-1973-110.pdf>

¹⁰⁹ Могили наших у Празі. Екскурсія Ольшанським кладовищем. [Електронний ресурс] : Українська правда. Історична правда. — Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/artefacts/4d304aa0d0c23/>

¹¹⁰ Догляд за місцями поховань видатних українців у світі: хто і де? [Електронний ресурс] : Українська правда, Історична правда електронний ресурс. — Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2010/12/14/8885/>

¹¹¹ *Свтух В.Б., Ковальчук О.О.* Українці в Канаді. К., 1993. — С. 14–16.

¹¹² Народжені Україною: У 2 т. Т. 2: Л–Я = Рожденные Украиной = Born by Ukraine : Меморіальний альманах Кер. проекту К. Товстопльот; Гол. ред. Оксана Онопрієнко. — Київ: Євроімідж, 2002. — Т. 2. С. 458–459.

¹¹³ Життя та діяльність Олександра Оглоблина. Електронний ресурс Режим доступу: http://www.br.com.ua/referats/History_of_Ukraine/76697-8.html; Народжені Україною: У 2 т. Т. 2: Л–Я = Рожденные Украиной = Born by Ukraine : Меморіальний альманах / Кер. проекту К. Товстопльот; Гол. ред. Оксана Онопрієнко. — Київ: Євроімідж, 2002. — Т. 2. — С. 252–253.

¹¹⁴ *Коць М.* Перепоховання В. Авраменка // Свобода. — 1993. — 12 лютого.

¹¹⁵ Мистецтво України: Біографічний довідник / Упорядники: А.В. Кудрицький, М.Г. Лабінський. За редакцією А.В. Кудрицького — К.: «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1997. — 700 с.

¹¹⁶ В. Ленцик, Р. Савицький, мол. Задорожний Іван; Коновал О. Китастий Григорій; Тутла Б., Маркусь В. Горняткевич Дам'ян. Енциклопедія української діаспори. Електронний ресурс. Режим доступу: http://eudusa.org/index.php?title=Zadorozhnyi_Ivan; http://eudusa.org/index.php?title=Kytasty_Hryhory; http://eudusa.org/index.php?title=Horniatkevych_Damian

¹¹⁷ Закордонне українство: засоби масової інформації, заклади освіти, пам'ятки культури Довідник. Частина 1. — К., 2004. — С. 136–137.

¹¹⁸ Кот С., Кардаш П. Українці в світі. — Київ, Мельбурн: Вид-во «Фортуна», 1995. — С. 62–64.

¹¹⁹ Там само. — С. 184.

¹²⁰ Шафран Т. Патріарх Йосиф Сліпий — духовний борець за українську державність. [Електронний ресурс] : Самбірсько-Дрогобицька єпархія УГКЦ. — Режим доступу: <http://www.sde.org.ua/muzei/item/1939-patriarkh-josyf-slipyj-dukhovnyj-borec.html>

¹²¹ Тимошик М. Іван Огієнко (Митрополіт Іларіон) в обороні української мови. Передне слово // Іван Огієнко. Історія української літературної мови. — К., 2001 (Перше видання Вінніпег — 1949). [Електронний ресурс] : Ізборник. — Режим доступу: <http://litopys.org.ua/ohukr/ohu.htm>

¹²² Кот С., Кардаш П. Українці в світі. — Київ, Мельбурн: Вид-во «Фортуна», 1995. — С. 9, 71–72.

¹²³ Ієвлева В.П. Охорона нерухомої спадщини у сфері науки і техніки в Україні ПРАЦІ НДІ Пам'яткоохоронних досліджень НДІ пам'яткоохоронних досліджень Міністерства культури України «Спадщина» 2007–2013.

¹²⁴ Українці за кордоном. Винаходи та інновації. [Електронний ресурс] : Українські вчені за кордоном. — Режим доступу: <http://ukrainiada.org.ua/index.php/ukrayintsi-za-kordonom/vynakhody-ta-innovatsiyi-ukrayinski-vcheni-za-kordonom>

¹²⁵ 120 лет назад родился изобретатель вертолета Игорь Сикорский. [Електронний ресурс] : Подробности. — Режим доступу: <http://podrobnosti.ua/podrobnosti/2009/06/06/607605.html>

¹²⁶ Мельник А. Ігор Сікорський: авіатор і проповідник. [Електронний ресурс] / Андрій Мельник // Листи до приятелів: [веб-сайт]. — Режим доступу: http://www.lysty.com.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=70&Itemid=30

¹²⁷ Геніальний авіаконструктор містер Гелікоптер: портрет науковця (до 125-річчя від дня народження Ігоря Сікорського) / Центральна бібліотека ім. Т.Г. Шевченка для дітей м. Києва; уклад. О.П. Башкатова. — К., 2014. — С. 23.

¹²⁸ Українці за кордоном. [Електронний ресурс] : Винаходи та інновації. Українські вчені за кордоном. — Режим доступу: <http://ukrainiada.org.ua/index.php/ukrayintsi-za-kordonom/vynakhody-ta-innovatsiyi-ukrayinski-vcheni-za-kordonom>

¹²⁹ Обіжник-Newsletter, V. 1, Issue 1. [Електронний ресурс] : Товариство українських інженерів Америки. — Режим доступу: <http://www.uesa.org/chapters/national/2002-uesa-summer.pdf>

¹³⁰ В Вене установили памятник украинским казакам-освободителям. [Електронний ресурс] : Режим доступу: <http://podrobnosti.ua/podrobnosti/2013/04/24/901616.html>

¹³¹ Пам'ятник українцям, померлим у таборі Домб'є. [Електронний ресурс] : Українські місця. — Режим доступу: <http://ukrainianplaces.com/internovani/pamyatnik-ukrayinsyam-pomerlim-u-tabori-dombie#sthash.JutSx1YF.dpuf>

¹³² Интернированные украинцы в Канаде // Торонто. Жизнь простых людей. [Електронний ресурс] : Режим доступу: <http://toronto.com.ua/news/2011-10-07-434>

¹³³ Олег Ольжич (1907–1944). Біографія. [Електронний ресурс] : Українська література. — Режим доступу: <http://www.ukrlitno.com.ua/oleg-olzhich-biografiya/>

¹³⁴ Івасюк О. Целленбау: місце, де було ув'язнено Бандеру та Європу. [Електронний ресурс] : Українська правда. — Режим доступу: http://www.istpravda.com.ua/articles/2014/07/21/143780/view_print/

¹³⁵ Адресар українців у Вільному світі (АДУК) [Текст] : альманах / Упоряд. В. Лазовінський. — Париж : [б. в.], 1973. — 322 с.: іл. — С. 35.

¹³⁶ Українські архітектори за кордоном. [Електронний ресурс] : Українська культура. — Режим доступу: <http://k-ua.net/>

¹³⁷ *Ком С., Кардаш П.* Вказ. праця. — С. 194.

¹³⁸ Жук Радослав. — Режим доступу: http://library.kiwix.org/wikipedia_uk_all/A/ЖукРадославСеменович.html; *Ком С., Кардаш П.* Вказ. праця. — С. 198, 208, 214.

¹³⁹ Мистецтво української діаспори. Повернуті імена: зб. статей / ред. О. Федорук, Д. Степовик, В. Врублевська, М. Коць. — К.: Тріумф, 1998. — 382 с.

¹⁴⁰ *Мудрак М.* Образотворче мистецтво. [Електронний ресурс] : Енциклопедія української діаспори. — Режим доступу: http://eudusa.org/index.php?title=Fine_Arts

¹⁴¹ *Степовик Д.* Сучасний Український іконопис діаспори. Український освітній простір. [Електронний ресурс] : Мистецтво української діаспори. Повернуті імена. За ред. О. Федорук, Д. Степовик, В. Врублевська, М. Коць. Київ: «Тріумф» 1998. — Режим доступу: <http://uor.net.ua/dmytro-stepovyk-suchasnyj-ukrajinskyj-ikonopys-diaspory/>

¹⁴² Там само.

¹⁴³ *Титла Б.* Гординський Святослав. [Електронний ресурс] : Енциклопедія української діаспори. — Режим доступу: http://eudusa.org/index.php?title=Hordynsky_Sviatoslav

¹⁴⁴ Святослав Гординський (1906–1993). [Електронний ресурс] : Вітчизна. Літературно-художній та громадсько-політичний журнал письменників України. № 3-4, 2006. — Режим доступу: http://vitchyzna.ukrlife.org/3_4_06gordyn.htm

¹⁴⁵ Artist-iconografer Teodor Baran. [Електронний ресурс] : Commissions. — Режим доступу: <http://www.baran.ca/tbaran/commissions.htm>

¹⁴⁶ Artist-iconografer Teodor Baran. [Електронний ресурс] : Photo Archive. — Режим доступу: <http://www.baran.ca/tbaran/photoarchive.htm>

¹⁴⁷ Artist-iconografer Teodor Baran. [Електронний ресурс] : Artist. — Режим доступу: <http://www.baran.ca/tbaran/artist.htm>

¹⁴⁸ *Костів Н.* Творча спадщина видатного іконописця ХХ століття Ювеналія Мокрицького: художньо-стилістичні особливості творів. [Електронний ресурс] : Режим доступу: <http://um.etnolog.org.ua/zmist/2011/109.pdf>

¹⁴⁹ *Геврик Т.* Церковна архітектура українців Північної Америки: архітектор Радослав Жук : Український освітній простір, 15 лютого 2013.

¹⁵⁰ *Кривач Д.П., Овсіичук В.А., Черепанова С.О.* Українське мистецтво: Навч. пос.: У 3 ч. Мистецтво скульптури. Львів: Світ, 2005. — 268 с.

¹⁵¹ Михайло Паращук (1878–1963). [Електронний ресурс] : Сайт Теребовлянська центральна районна бібліотека. — Режим доступу: http://www.terebovlia-biblioteka.eduikit.ua/vidatni_lyudi_terebovlyanshini/mihajlo_paraschuk/

¹⁵² *Антонович Д.* Українська скульптура. [Електронний ресурс] : Ізборник. — Режим доступу: <http://litopys.org.ua/cultur/cult18.htm>; Украинская эмиграция в Болгарии после Первой мировой войны. — София, 2000 г.

¹⁵³ Михайло Парашук (1878–1963). [Електронний ресурс] : Сайт Тербовлянська центральна районна бібліотека. — Режим доступу: http://www.terbovliya-biblioteka.edukit.te.ua/vidatni_lyudi_terbovlyanshini/mihajlo_paraschuk/

¹⁵⁴ *Олександр Архипенко*. Народжені Україною [Текст] : меморіальний альманах: У 2 т. / гол. ред. О. Оноприєнко. — К.: Євромідж, 2002. — (Золоті імена України). — Т. 1: А–К. — К.: [б.в.], 2002. — 896 с.

¹⁵⁵ Пропам'ятна книга. [Електронний ресурс] : Альманах УНС. — 1936. — Режим доступу: <http://ukrbiblioteka.org/uploads/almanacs/Almanach-UNA-1936-Jubilee-Book/files/assets/basic-html>

¹⁵⁶ Українська еліта Архипенко Олександр Порфирівич (1887–1964). Електронна бібліотека Князева. — Режим доступу: http://ebk.net.ua/Book/synopsis/ukrainska_elita/part1/011.htm

¹⁵⁷ *Олександр Архипенко*. Народжені Україною. Меморіальний альманах. У 2-х т. — К.: Євромідж, 2002. — Т. 1. — С. 108–109.

¹⁵⁸ *Корніюк В.* Лео Мол — скульптор від Бога. Віче. Журнал Верховної Ради України. № 5, березень 2008; *Дмитренко Н.* Скульптор Кобзаря. Україна Молода. Щоденна інформаційно-політична газета. № 008 за 16.01.2010.

¹⁵⁹ *Молодожанин Л.* Як я працював над портретом Ейзенхауера. [Електронний ресурс] : Український освітній простір. Проект міжнародного співробітництва шкіл української діаспори та Інституту післядипломної педагогічної освіти Київського університету імені Бориса Грінченка. — Режим доступу: <http://uop.net.ua/leonid-molodozhanunyak-ya-pratsyuvav-nad-portretom-ejzenhauera/>

¹⁶⁰ *Єсюнін С.* Лео Мол Видатний скульптор із Полонного. 28 Січня 2010. [Електронний ресурс] // Режим доступу: Сайт: http://ye.ua/news/news_2282.html

¹⁶¹ *Гринда Л.* В Оттаві відкрито пам'ятник Тарасові Шевченку [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.infoukes.com/newpathway/27-2011-Page-9-1.html>

¹⁶² *Скрипченко Ю.* Козацький триптих скульптора Кулика. [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://galinfo.com.ua/news/169172.html>

¹⁶³ *Скрипка Т.* Михайло Черешньовський: штрихи до портрету. [Електронний ресурс] : Мислене древо. — Режим доступу: <http://www.myslenedrevo.com.ua/studies/lesja/bio/persons/Ch/Chereshniovskyj.html>; *Михайло Черешньовський*. Статті. Спогади. Матеріали. — Нью-Йорк: УВАН у США, 2000, с. 85.

¹⁶⁴ Там само.

¹⁶⁵ *Блюміна І.* Петро Капшученко — визнання в світі й на Батьківщині : Журнал. Вітчизна, № 1/2, 2001. — К. — С. 158–159.

¹⁶⁶ *Герасимова Г.П.* Капшученко Петро Савич. [Електронний ресурс] : Енциклопедія історії України: Т. 4: Ка-Ком / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. — К.: В-во «Наукова думка», 2007. — 528 с.: іл. — Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Kapschuchenko_P

¹⁶⁷ Шевченківський словник. — К., 1977. — Т. 2. — С. 78–80; *Krawchuk, P.* Shevchenko in Canada. Toronto, 1961. — 79 p.

¹⁶⁸ Пам'ятники Шевченку в Україні та світі. [Електронний ресурс] : Сайт Національний музей Тараса Шевченка. — Режим доступу: <http://www.museumshevchenko.org.ua/page.php?id=64>

¹⁶⁹ *Мартинюк О.* Урочисте відкриття пам'ятника Івану Франку в Ліпську. [Електронний ресурс] : Вісник української громади в Хорватії. 2011, березень, № 12. — С. 5. — Режим доступу: <http://usim4.eukrainians.net/ua/archive/2011/vis12.pdf>

¹⁷⁰ Леся Українка. Життя і творчість у документах, фотографіях, ілюстраціях. (автори-упорядники М.В. Гуць, Н.Л. Россошинська). — К., 1979; УСС, т. 2. — К., 1985. — С. 230; *Ukrain and Ukrainians*. — 1977. — 272 p.

¹⁷¹ Пам'ятник та меморіальна дошка українському гетьману Пилипу Орлику: *Ukrainian places all over the world*: <http://ukrainianplaces.com/ievropa/shveciya/kristianstad/pamyatnik-ta-memorialna-doshka-ukrayinskomu-getmanu-pilipu-orliku>

¹⁷² *Кот С., Кардаш П.* Українці в світі. — Київ, Мельбурн: Вид-во «Фортуна», 1995. — С. 31.

¹⁷³ Там само. — С. 42.

¹⁷⁴ *Герасимова Г.П.* Капшученко Петро Савич. [Електронний ресурс] : Енциклопедія історії України: Т. 4: Ка-Ком / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. — К.: В-во «Наукова думка», 2007. — 528 с.: іл. — Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Kapshuchenko_P (останній перегляд: 01-12-2014).

¹⁷⁵ *Липківський К.* Історія одного далекого пам'ятника. Як у США вшанували пам'ять митрополита Василя Липківського. Газета День, № 211, 20 листопада, 2009 / Рубрика Україна Incognita.

¹⁷⁶ В Банд-Бруку завершено будову пам'ятника Княгині Ольги. / Свобода. 1987, 9 червня, № 106.

¹⁷⁷ *Жулинський М.Г.* Іван Багряний // Історія української літератури ХХ століття: У 2 кн. — Кн. 2. — Ч. 1. (За ред. В.Г. Дончика. — К., 1994. — С. 244–252; Посвячено пам'ятник сл.п. І.П. Багрянному в Німеччині. [Електронний ресурс] : Свобода, 1965, 15 жовтня № 192. — Режим доступу: <http://www.svoboda-news.com/archiv/pdf/1965/Svoboda-1965-192.pdf>

¹⁷⁸ *Щербаківський В.* Пам'яті Василя Григоровича Кричевського. — Лондон. Накладом Української видавничої спілки, 1954. — С. 49. — Режим доступу: http://uartlib.org/downloads/Sherbakivskiy_VasylKrychevskiy_uartlib.org.pdf

¹⁷⁹ *Кравченко О.* Головні редактори «Свободи» 1893–1993. о. Григорій Грушка. — Режим доступу: http://www.svoboda-news.com/pro_svobodu/kravchenuk.htm#top; *Полчанинов Р.В.* Пам'ятник отцю Грушке // НРС [Новое русское слово (Нью-Йорк)], 1981. — 20 декабря.

¹⁸⁰ *Кот С.І., Кардаш П.* Українці в світі: Книга-альбом. — К., Мельбурн: Вид-во «Фортуна», 1995. — 423 с.

¹⁸¹ *Недужно Ю.* Діяльність закордонних українців щодо дослідження голодомору 1932–1933 років в Україні та вшанування пам'яті жертв трагедії (середина 80 — початок 90-х років ХХ ст.) // Мандрівець. — Тернопіль — № 5. — 2008. — С. 15.

¹⁸² *Катаргіна Т.* Скрижалі скорботи // Краєзнавство, 2013. № 4. — С. 94.

¹⁸³ Українська громада в країнах світу. Закордонні українці. [Електронний ресурс] : Сайт Міністерства закордонних справ України. — Режим доступу: <http://mfa.gov.ua/ua/about-ukraine/ukrainians-abroad>

¹⁸⁴ Від Аргентини до Казахстану. Де встановлено пам'ятники видатним українцям. [Електронний ресурс] : Українська правда Історична правда. — Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/short/2010/12/8/8122/>

¹⁸⁵ Осередок Української спадщини «Мозаїка» в Рочестері. — Режим доступу: http://eudusa.org/index.php?title=%22The_Mosaic%22_Ukrainian_Heritage_Center

¹⁸⁶ *Кизим Ю.* Дані щодо об'єктів культурного надбання українців в Канаді. [Електронний ресурс] : Біла книга. — Режим доступу: http://www.ukrainianworldcongress.org/UserFiles/File/Culture/Bila_Knyha.pdf

¹⁸⁷ Догляд за місцями поховань видатних українців у світі: хто і де? [Електронний ресурс] : Українська правда. — Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/tags/tag>

¹⁸⁸ Цвинтар на Волі у Варшаві. — Режим доступу: http://unknownwar.info/_1132/

¹⁸⁹ *Щербаківський В.* Пам'яті Василя Григоровича Кричевського. — Лондон. Накладом Української видавничої спілки, 1954. — С. 55. — Режим доступу: http://uartlib.org/downloads/Sherbakivskiy_VasylKrychevskiy_uartlib.org.pdf

¹⁹⁰ *Кричевський Василь Григорович.* Музей мистецької родини Кричевських. Будинок Кричевського-Лебішака. — Режим доступу: <http://krychevsky-family.opishne-museum.gov.ua/home/krychevsky-lebishak/14-krychevski/66-krychevskiy-vasyl-hryhorovych>

¹⁹¹ *Любовець О.М.* Місця пам'яті: інструменталізація поняття. [Електронний ресурс] : Національна та історична пам'ять: Зб. наук. праць. — Вип. 5. — К.: ДП «НВЦН 35 “Пріоритети”», 2012. — С. 111. — Режим доступу: <http://www.memory.gov.ua/sites/default/files/userupload/zbirnyk5.pdf>

¹⁹² *Демус П.* Українське село в Америці // Українська культура. Вид-во «Преса України», № 8 (846), 1993. — С. 19.

¹⁹³ Ukrainian Heritage Day. — Режим доступу: <http://www.ucc.ca/wp-content/uploads/2011/08/Ukrainian-Heritage-Day-Program.pdf>

Розділ 10.

Матеріали до «Зводу пам'яток історії та культури України»: бібліографічний огляд

Важливе місце в збереженні культурної спадщини посідає «Звід пам'яток історії і культури України». Звід пам'яток є науково-довідковим виданням енциклопедичного характеру, до якого мають увійти як пам'ятки, які вже охороняються державою, так і виявлені в процесі роботи по його підготовці та виданню. Він буде містити перевірені дані про нерухомі пам'ятки з коротким викладом їх історичної цінності і художніх якостей.

Звід повинен стати працею, яка дасть наукову основу для подальшого вивчення і охорони історичних, археологічних, архітектурно-художніх та інших пам'яток. До томів «Зводу пам'яток історії і культури України» включаються всі нерухомі пам'ятки, пов'язані з найважливішими історичними подіями історії України. Він повинен дати цілісну картину культурної спадщини і, водночас, стати основою для офіційних документів з переліком всіх пам'яток, які повинні охоронятися державою незалежно від того, чи перебували вони досі на державному обліку, чи ні.

Офіційно початок роботи над Зводом був покладений відповідно до спільної постанови Президії Академії наук і Міністерства культури СРСР від 2 жовтня 1967 р. У той же час ідеологічне підґрунтя цього процесу було підготовлене задовго до цієї дати. На думку російських дослідників, за основу була взята підготовка Першого державного списку нерухомих пам'яток, здійсненого в СРСР у 1935 році¹. Зауважимо, що фактично мова йде про досвід здійснення пам'яткоохоронних заходів на терені Російської Федерації.

Зокрема, на початку 30-х років минулого століття становище з нерухомими пам'ятками в РРФСР було критичним і загрожувало загибелі багатьох з них. Це спонукало до створення в липні 1932 р. Міжвідомчого комітету з охорони пам'ятників революції та культури при Президії ВЦВК РРФСР. На обов'язки Комітету покладался загальний нагляд за виконанням всіх постанов в питаннях охорони пам'яток, вирішення всіх питань з використання, перебудови, реставрації та використання. Принципового значення набув пункт «Б» статті 2 положення про Комітет, в якому зазначається необхідність складання списків пам'яток, які підпадають під охорону з боку держави і подання останніх на затвердження Президією ВЦВК². Це був уже п'ятий список, прийнятий за час після

закінчення Громадянської війни (попередні склалися протягом 1922, 1923, 1924 років).

Протягом 1933–1934 років ВЦВК і РНК РРФСР видали ще дві постанови, які торкаються порушеного питання — про охорону історичних (1933) і археологічних (1934) пам'яток. Категорично забороняючи будь-яку самовільну перебудову об'єктів з боку місцевих органів влади, у той же час ВЦВК і РНК РРФСР встановлювали списки двох рівнів — державного і місцевого³. Цими ж постановами були визначені і остаточні терміни закінчення робіт по складанню списків нерухомих пам'яток — історичних до 1 жовтня 1933 року, археологічних — до червня 1934 року. Проте перший варіант лише першої частини одного з них — архітектурних пам'яток був представлений на обговорення лише 20 травня 1934 року. Розглянувши його Комісія Президії ВЦВК РРФСР висловила сумнів щодо доцільності включення до нього всіх архітектурних об'єктів і постановила переробити його таким чином, щоб були включені лише найвидатніші пам'ятки архітектури, а всі інші взяти під охорону місцевих органів влади.

Через півроку, після допрацювання і врахування зауважень Комісії, 20 березня 1935 р. Президія ВЦВК постановила затвердити поданий Комітетом з охорони пам'ятників список пам'яток архітектури, які перебувають під державною охороною, в кількості 500 об'єктів. У тому ж році завершилась робота над списком археологічних об'єктів. Підготовлений співробітниками ДАІМК, він був затверджений 10 жовтня 1935 р. До 500 архітектурних додалось ще 114 археологічних пам'яток⁴. Проте у 1938 р. згідно постанови Президії ВЦВК РРФСР Комітет був розпущений, а його функції передані Комітету у справах мистецтв при РНК СРСР. Питання охорони і дослідження історико-культурної спадщини як РРФСР так і інших республік СРСР було перенесено на невизначений термін.

Зауважимо, що наприкінці 20-х на поч. 30-х рр. ХХ ст. Україна мала власний досвід укладання реєстрів об'єктів культурної спадщини, але їх облік вівся по окремим регіонам, а єдиного зведено переліку пам'яток культури, що перебувають на державному обліку, тоді затверджено ще не було.

Як уже зазначалось, робота на «Сводом памятников народов СССР» розпочалася з 1967 року. Передбачалося, що на протязі 20-ти років буде створений найбільш повний ілюстрований довідник енциклопедичного характеру, до якого мали увійти дані про всі нерухомі пам'ятки історії та культури, розташовані на території СРСР. Ця робота розглядалася як наукова основа для широкого вивчення, охорони і пропаганди історичних, архітектурно-містобудівних, археологічних і художніх цінностей. У майбутньому на основі Зводу планувалася підготовка атласу пам'яток,

створення довідкової бази про історико-культурне надбання країни із включенням її до вітчизняних і міжнародних інформаційних центрів.

Науково-організаційна і методична робота покладалася на вчених Інституту мистецтвознавства Міністерства культури СРСР, Інституту історії і Інституту археології Академії наук СРСР, а також науково-дослідного Інституту культури Міністерства культури РРФСР, які були першими авторами розробки наукових засад методичних рекомендацій з підготовки Зводу. Вони були викладені у наукових випусках: «Методические указания по подготовке Свода памятников истории и культуры СССР» (вып. 3, М., 1972; вып. 7, М., 1975). В них були сформульовані основні принципи підготовки, структура видання в цілому та окремих томів, характер вступних статей, матеріалів про окремі пам'ятки, запропоновані вимоги до ілюстративного і картографічного матеріалу, зразок уніфікованої форми звітної документації на нерухомі пам'ятки культурної спадщини⁵.

Головним методичним центром у підготовці і виданні «Свода памятников истории и культуры народов СССР» визначався НДІ культури при Міністерстві культури РРФСР. Саме його співробітники несли відповідальність за зміст і якість представленого матеріалу. Вони не лише видавали Методичні рекомендації, але й приймали безпосередню участь у написанні статей по всіх областях Російської Федерації. Разом з тим, у 1981 р. на основі московських «Методических указаний...» співробітниками Інституту історії АН УРСР були підготовлені «Методические рекомендации для подготовки томов «Свода памятников истории и культуры народов СССР» по Украинской ССР».

Специфіка України в цих рекомендаціях якщо і враховувалась, то в дуже незначній мірі. Їх автори особливо наголошували, що «Звід пам'яток історії та культури Української РСР» є невід'ємною складовою частиною одноіменного «Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР». Враховуючи досвід останніх років з підготовки Зводу в РРФСР та Білоруській РСР, автори вважали за необхідне включити до Методичних рекомендацій тексти обсягом 2,5 авт. аркушів з «Методических указаний по подготовке Свода памятников СССР»⁶.

Враховуючи інформаційно-довідковий характер видання, авторами-упорядниками були використані методичні розробки та досвід підготовки томів «Большой Советской Энциклопедии», «Української Радянської Енциклопедії» та п'ятитомного видання «Искусство стран и народов мира». Використано також попередній досвід роботи над томами Зводу в Україні. Тому матеріали були значно розширені та доповнені висвітленням нових питань, подавалися заново написані ряд параграфів та розділів, зокрема про аббревіатури та скорочення, а в розділі картографії запропоновані нові умовні позначення для деяких видів пам'яток⁷.

Методичні рекомендації складаються з 10 основних глав із загальною кількістю 204 сторінки. У главах є підпункти не менше трьох, де конкретизуються основні поняття і завдання перед майбутніми авторами статей. Найбільш важливою є глава 1, де подається визначення пам'яток та їх роль в історії та житті суспільства. На перше місце висуваються пам'ятки, політична доцільність яких не викликає сумніву. Так, пам'ятками є будівлі, споруди, пам'ятні місця, пов'язані з важливими подіями в житті радянського суспільства. Відповідно, такими подіями визначалися революцій рух, Велика Жовтинева соціалістична революція, Громадянська та Велика Вітчизняна війни, соціалістичне та комуністичне будівництво. Особливого значення надавалось пам'яткам історії, пов'язаних з життям В.І. Леніна та його соратників, завоюванням та захистом Радянської влади, зміцненням дружби народів СРСР⁸.

В пам'ятках, пов'язаних з державним устроєм і громадським життям на перший план висуваються об'єкти, пов'язані із встановленням Радянської влади в Україні, діяльності установ Комуністичної партії України, обкомів, райкомів КП(б)У та комсомольських і профспілкових організацій. Рекомендувалось брати на облік будинки, де проходили з'їзди, конференції, сесії виконкомів міських, районних рад, Верховної ради тощо. Рекомендувалось брати на облік місця, пов'язані з життям і діяльністю партійних, політичних і державних діячів УРСР та СРСР.

У той же час у розділі пам'яток, пов'язаних з історією революційного руху в Україні, поряд з декабристами, народниками, есерами та більшовиками знайшлося місце щодо рекомендацій увічнення героїв українського національно-визвольного руху: учасників Національної революції 1648–1676 років, Коліївщини, Олекси Довбуша, Устима Кармелюка тощо.

В розділах, пов'язаних з висвітленням пам'яток архітектури та монументального мистецтва без конкретизації окремих позицій є рекомендації відбору пам'яток на основі загальнолюдських демократичних цінностей, не пов'язаних з окремими державними та партійними діячами УРСР та СРСР. Були також наведені корисні рекомендації і у питаннях технічної реалізації проекту (фотофіксації, картографування, аббревіатури тощо) «Звід пам'яток історії та культури народів СРСР» по Українській РСР».

Загалом, враховуючи ту соціально-економічну ситуацію, яка мала місце в Україні на початку 80-х років минулого століття, навіть з позицій сьогодення видання «Методических рекомендаций можна записати в актив його авторів. Воно мало позитивний резонанс, сприяло активізації роботи з підготовки томів «Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР» в Україні.

1983 року співробітниками Інституту історії АН УРСР був підготовлений ще один варіант «Методичних рекомендацій». Його основна особ-

ливість полягала у тому, що він був значною мірою скорочений (5 глав замість 10 і 75 сторінок замість 204), а також більш інформативний. Зокрема стало відомо, що 3 вересня 1982 року Рада Міністрів УРСР прийняла постанову про видання багатотомного видання «Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР» по Українській РСР». Його підготовка була покладена на установи та організації Академії наук УРСР, Держбуду та Держкомвидаву УРСР. Видання томів повинна була забезпечити головна редакція Української Радянської Енциклопедії⁹.

Проте, так як українська частина залишалася складовою частиною загальносоюзного Зводу, то і ці Методичні рекомендації були складені на основі наявного досвіду над томами Зводу пам'яток та включали в себе фрагменти текстів з відомих московських Методических рекомендацій 1972 року¹⁰. Разом з тим, враховувався вже наявний досвід підготовки каталога пам'яток історії та культури Української РСР (був виданий у 1987 р.).

У той же час в цих методичних рекомендаціях були узагальнені і конкретизовані ряд положень попереднього видання. Так було відзначено, що видання буде випускатися російською та українською мовами. Обсяг тому — в середньому 100 друкованих аркушів, з них 20–25 аркушів — ілюстрації. Формат видання — 84x108/16 (так звані 21x26,5 см)¹¹.

У відповідності до «Основних правил видання Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР» загальний принцип комплектування видання — адміністративно — територіальний, тобто змістом кожного окремого тому є статті про пам'ятки області чи міста республіканського підпорядкування в межах, встановлених адміністративним поділом УРСР. В тих випадках, коли кількість пам'яток досить значна, можуть бути заплановані випуски тому у двох книгах (наприклад обласний центр та область)¹².

Окрім цієї позиції було визначено, що томи Зводу за своїм змістом є комплексними, так як кожний з них включає всі типи нерухомих пам'яток історії та культури, у тому числі пам'ятки історії, археології, архітектури та містобудування, монументального мистецтва. А також комплексні пам'ятки, які відносяться одночасно до кількох типологічних груп одночасно. Всі вони систематизуються відповідно до адміністративно-територіального поділу — офіційно існуючому поділу області на більш дрібні адміністративні одиниці¹³.

Працюючи над Методичними рекомендаціями 1983 року, їх авторам уже було відомо, що готується до друку чергове московське видання як основні методичні рекомендації Головної редакційної ради «Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР». Ця робота вийшла 1986 року.

11 лютого 1986 року нові «Методические указания по подготовке материалов Свода памятников истории и культуры народов СССР» були затверджені Головною редакційною радою для керівництва виданням «Свода памятников истории и культуры народов СССР». Вони були розроблені згідно затверджених в березні 1982 року Президією АН СРСР, колегіями Міністерства культури СРСР та Державного комітету у справах видавництва, поліграфії та книжкової торгівлі «Основных правил издания «Свода памятников истории и культуры народов СССР».

Зміст «Методических указаний...» виходить з положень «Основных правил...» та конкретизує їх. Порівняно з попередніми виданнями «Методических указаний...» були здійснені доповнення а саме: включення до кожного тому Зводу передмови та розширення довідкового апарату при допомозі систематичного покажчика¹⁴.

Не дивлячись на те, що в ході роботи над Зводом на місцях і, перш за все, в УРСР до укладачів Методичних рекомендацій виникало багато запитань методологічного і практичного характеру, реакція авторів Указаний була вкрай повільна і непослідовна. В країні вже набирала оберти демократизація суспільства, діячі науки і культури виступали за широке обговорення проектів в галузі культури. У той же час, Методичні рекомендації залишилися практично без змін. Головні методологічні та ідеологічні засади залишилися на попередньому рівні. Тому при написанні Рекомендацій були використані тексти відомих нам «Методических указаний...» 1972 року.

В ній приймали участь співробітники сектору з вивчення пам'яток історії СРСР Інституту історії АН СРСР, сектору археологічних зведень Інституту археології АН СРСР, сектору Зводу пам'яток історії та культури НДІ культури Міністерства культури РРФСР, редакції «Зводу пам'яток історії та культури РРФСР видавництва «Наука», сектору Зводу пам'яток історії та культури науково-методичного відділу Державного Історичного музею СРСР, Головного управління охорони, реставрації та використання пам'яток історії та культури Міністерства культури РРФСР, групи з підготовки Зводу пам'яток Інституту історії АН СРСР¹⁵.

В «Методических указаниях...» особливо підкреслювалось, що вони є обов'язковими для всіх установ і організацій при підготовці томів Зводів пам'яток історії та культури не лише в РРФСР а також і в усіх інших республіках СРСР.

В «Методических указаниях...» підкреслювалось, що Звід повинен стати науково-практичним виданням енциклопедичного характеру, який включає пам'ятки, які перебувають на обліку та ті, які виявлені в процесі роботи над Зводом. Він повинен містити перевірені дані про нерухомі пам'ятки з коротким викладом їх історичної цінності та художніх якос-

тей, стати працею, яка забезпечить основу для подальшого широкого вивчення, охорони та використання пам'яток історії та культури. Звід мав дозволити скласти своєрідний атлас пам'яток, створити повний довідковий матеріал з історико-культурної спадщини, ввести їх в інформаційні центри СРСР та інших країн світу¹⁶.

Укладачі «Методических указаний...» наголошують, що принципи підготовки а також структура томів Зводу є єдиною для всіх союзних республік. Томи Зводу РРФСР повинні видаватись російською мовою, томи Зводів союзних республік — як російською, так і мовою союзної республіки.

Загальне науково-методичне керівництво підготовкою та виданням Зводу пам'яток історії та культури згідно «Методичних указаний...» повинна була здійснювати Головна редакційна рада та його Президія, створені 1 червня 1983 року Постановою президії АН СРСР, колегій Міністерства культури СРСР та Держкомвидаву СРСР. В союзних республіках керівництво підготовкою та публікацією республіканських Зводів пам'яток історії та культури покладено на Головні редакційні колегії.

Організаційна робота з виявлення пам'яток і підготовки вихідних даних для томів республіканських томів, її координація повинна була здійснюватись міністерствами культури союзних республік або головними управліннями з охорони та використання пам'яток при Радах Міністрів союзних республік.

Обсяги та тиражі томів визначались головними редколегіями республіканських Зводів. Проте загальний обсяг тому з ілюстраціями не повинен перевищувати 100 видавничих аркушів¹⁷.

Оцінюючи внесок укладачів «Методических указаний...» як 1972, так і 1986 року з позицій сьогодення, можна прийти до висновку, що її автори провели величезну науково-методичну та організаційну роботу. Були визначені класифікація пам'яток, критерії їх оцінки, проведена підготовка наукових кадрів для написання статей, визначені технічні умови та стандарти реалізації проекту Зводу.

У той же час ідеологічні обмеження, пов'язані з пануванням одної політичної сили в країні, призводили до сумних наслідків. Для дослідників-пам'яткознавців був закритий доступ до джерел визначення наукової цінності пам'яток, цілі пласти видатних громадських діячів, а також діячів науки та культури були викреслені з історичної пам'яті народів СРСР. Ситуація була виправлена вже в незалежній Україні.

Розпад СРСР, утворення на його теренах незалежних держав, у тому числі і України, створили принципово нову ситуацію в плані деідеологізації пам'яткознавства та пам'яткоохоронної роботи. З'явилася можливість створення нової нормативної бази в пам'яткознавстві, яка б не обмежувалась ідеологічними постулатами.

Тому перед Робочою групою Зводу пам'яток історії та культури України і відділом історико-краєзнавчих досліджень Інституту історії України АН України було поставлене завдання розробки нових Методичних рекомендацій. З одного боку, потрібно було використати ті позитивні напрацювання, які були зроблені нашими російськими колегами в плані організації роботи Зводу. З другого, звільнити пам'яткознавців від ідеологічних обмежень минулих років. І це завдання було виконано. Під керівництвом керівника Робочої групи Зводу та завідуючого відділом історико-краєзнавчих досліджень доктора історичних наук, професора В.О. Горбика були створені нові «Методичні рекомендації для підготовки «Зводу пам'яток історії та культури України». На відміну від «Методичних рекомендацій...» 1981 та 1983 років, у них була реально врахована специфіка незалежної української держави при підготовці томів Зводу.

При написанні «Методичних рекомендацій» були використані тексти «Методических указаний по подготовке материалов Свода памятников истории и культуры народов СССР» (М., 1986 г.), а також десяти випусків «Материалов к Своду памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР», підготовлених Інститутом історії України з 1984 по 1991 р. на основі узагальнення досвіду роботи над Зводом в ряді областей.

У підготовці «Методичних рекомендацій» брали участь науковці відділу історико-краєзнавчих досліджень Інституту історії України АН України, а також співробітники Інституту археології АН України, Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського АН України, Науково-дослідного інституту теорії та історії архітектури й містобудування (НДІТІАМу), Головної редакції Зводу пам'яток історії та культури України при видавництві «Українська енциклопедія» ім. М. Бажана¹⁸.

В преамбулі до «Методичних рекомендацій...» 1993 року зазначається, що: «Пам'ятки історії та культури є своєрідним літописом життя народів, яскравим та переконливим свідченням їх самобутнього розвитку. Міжнародними конвенціями, угодами та рекомендаціями обумовлено дбайливе ставлення до історико-культурних цінностей з боку всіх країн — членів світового співтовариства. Існування України як суверенної незалежної держави покладає на неї відповідальність за долю історичних та культурних реліквій різних часів і народів, які знаходяться на її території і є невід'ємною складовою частиною світової скарбниці культурних цінностей»¹⁹.

Вивчення, охорона та використання пам'яток є важливим напрямком державної політики України. І цим завданням повною мірою відповідає

підготовка та видання багатотомного Зводу пам'яток історії та культури України. Видання Зводу пам'яток історії та культури сприятиме комплексному відображенню історичної та культурної спадщини України, зміцнить наукові основи подальшого її вивчення, охорони і використання. Звід відкриє можливість для внесення цінного довідкового матеріалу про історико-культурну спадщину України до вітчизняних та міжнародних інформаційних центрів, сприятиме подальшому розвитку туризму. Це видання дозволить гідно репрезентувати у світі багатомістові історико-культурні надбання України²⁰.

Принциповими змінами у Методичних рекомендаціях стало те, що відбір пам'яток до Зводу має здійснюватись з урахуванням їх історичного, наукового й культурного значення (як міжнародного й загальнонаціонального, так і місцевого), а також художньо-естетичної цінності — для пам'яток архітектури та містобудування, монументального мистецтва. При дослідженні пам'яток слід уникати будь-яких ідеологічних штампів і суб'єктивних уподобань, виходячи, передусім з принципу історичної достовірності й загальнолюдських цінностей. Найзагальнішим і основним критерієм відбору пам'яток до цього видання має бути їх значення для розкриття всіх етапів історичного, соціально-економічного та культурного розвитку України, процесу її становлення як незалежної держави. При цьому пам'ятки необхідно розглядати не лише як засіб увічнення (тобто прославлення) певних подій і діячів, але й як об'єктивну фіксацію суспільних явищ та процесів. Це дасть змогу отримати вертикальний зріз минулого України, де пам'ятки будуть відігравати роль своєрідних нашарувань, за якими прослідкуватимуться різноманітні аспекти розвитку її історії та культури²¹.

Загальна класифікація пам'яток залишилася без змін. Як і в попередніх рекомендаціях було чотири їх види: історії, археології, містобудування і архітектури та монументального мистецтва. У той же час, висвітлення пам'яток історії зазнало кардинальних змін. По-перше, марксистська періодизація була замінена загальноприйнятою у цивілізованому світі формаційною. Зазнали змін також окремі групи пам'яток історії. Вони стали поділятися на 5 груп: 1) державного устрою і суспільного життя; 2) соціальних і національно-визвольних рухів; 3) воєнної історії; 4) історії виробництва й техніки; 5) науки й культури. В питанні критеріїв відбору пам'яток була повна відмова від пріоритету, пов'язаних з класовою боротьбою і революційним рухом. Натомість, пріоритетним стали дослідження пам'яток, пов'язаних із боротьбою за українську державність. Також пріоритет віддавався не класовим, а загальнолюдським цінностям.

Окрім «Методичних рекомендацій...» окремим виданням на допомогу авторам були випущені «Типові статті для Зводу пам'яток історії та

культури України» (К., 1994). Збірник складається з п'яти розділів: I — «Статті про пам'ятки археології», II — «Статті про пам'ятки історії», III — «Статті про пам'ятки архітектури та містобудування», IV — «Статті про пам'ятки монументального мистецтва», V — «Статті про комплексні пам'ятки».

У підготовці збірника окрім відділу історико-краєзнавчих досліджень Інституту історії України АН України приймали участь науковці Інституту археології АН України, Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського АН України, Державного науково-дослідного інституту теорії, історії архітектури і містобудування Мінінвестбуду України, а також Головної редакції Зводу пам'яток історії та культури Української енциклопедії ім. М. Бажана²².

Таким чином, вихід «Методичних рекомендацій по підготовці матеріалів Зводу пам'яток історії та культури України» 1993 року був етапним в історії підготовки Зводу в Україні. Це був перший офіційний документ, на основі якого почалася робота над Зводом в незалежній Україні. 2008 року вийшло друге видання, яке повністю повторило «Методичні рекомендації...» 1993 року.

Окрім загальних Методичних рекомендацій, які стосувалися усіх видів пам'яток, в останні роки побачили світ і рекомендації щодо висвітлення у Зводі окремих видів пам'яток. Найбільш відомою і ґрунтовною працею слід визнати «Теоретичні та науково методологічні засади підготовки статей про пам'ятки історії до «Зводу пам'яток історії та культури України» (К., 2011).

На думку її авторів, з часу написання «Методичних рекомендацій...» 1993 року пройшов уже чималий час, відбулися певні з міни в українському законодавстві, виникла потреба у вирішенні ряду практичних питань. Тому нагальною постала потреба нового видання «Методичних рекомендацій». Тож вказану працю можна розглядати саме як осучаснені методичні рекомендації по відображенню в Зводі пам'яток історії. Хоча об'єктивно, ця праця варта того, щоб з часом, на її основі видати повноцінні Методичні рекомендації з усіх видів пам'яток.

За час незалежності України прийнято низку законодавчих актів в галузі пам'ятокознавства, зокрема Закони України: «Про охорону культурної спадщини» (2000 р., внесено зміни в 2001–2002, 2004–2005, 2007–2010 рр.), «Про охорону археологічної спадщини» (2004 р.), «Про затвердження загальнодержавної програми збереження та використання об'єктів культурної спадщини на 2004–2010 роки» (2004 р.), «Про тимчасову заборону приватизації пам'яток культурної спадщини» (2005 р.), «Про ратифікацію Конвенції про охорону підводної культурної спадщини» (2006 р.). Згідно з постановою Кабінету Міністрів України від

12 серпня 1992 р. № 466 «Положення про Державний реєстр національного культурного надбання», здійснюється облік «об'єктів матеріальної та духовної культури виняткової історичної, художньої, наукової чи іншої культурної цінності, що мають важливе значення для формування національної самосвідомості українського народу і визначають його внесок у всесвітню культурну спадщину». Постановою Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2001 р. № 1760 затверджено «Порядок визначення категорій пам'яток для занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України». Іншими документами уряду, зокрема, постановою від 27 грудня 2001 р. № 1761 «Про занесення пам'яток історії, монументального мистецтва та археології національного значення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України», та постановою від 3 вересня 2009 р. № 928 «Про занесення об'єктів культурної спадщини національного значення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України» сформовано його основу з найбільш цінних об'єктів.

Практика роботи з підготовки до видання тому «Київ», рецензування матеріалів, представлених обласними редколегіями, довели, що науково-методичні засади опису пам'яток історії потребують певного осучаснення, уточнення й доповнення. Таким чином, нове видання ставить за мету, спираючись на новітні розробки в галузі пам'яткознавства, надати допомогу регіональним редколегіям Зводу в підготовці матеріалів про пам'ятки історії України.

Спираючись на новітні розробки в галузі пам'яткознавства, автори видання поставили за мету надати науково-методичну допомогу обласним редколегіям «Зводу» в підготовці матеріалів про історичні пам'ятки. Методичні рекомендації підготовлені колективом авторів у складі Л.О. Гаврилюк, В.О. Горбика (керівник авторського колективу), Г.Г. Денисенко, С.І. Кота (відповідальний редактор), Е.М. Піскової, Л.Д. Федорової та інших.

У преамбулі видання зазначається, що незважаючи на проголошений незалежною Україною курс на деідеологізацію суспільства, об'єктивне та неупереджене висвітлення історичних подій, ще трапляються спроби викреслити з вітчизняної історії «небажаних» осіб, окремі факти та епізоди, але тепер вже — нерідко протилежного змісту. Визначення історичної цінності об'єктів має відбуватися на основі нових методологічних підходів. Суть їх полягає в тому, що пам'ятки історії мають розглядатися не як засіб прославлення або знеславлення подій та окремих осіб, тобто не як певне відображення домінуючої ідеології. Вони є, передусім, матеріалізованою пам'яттю, уречевленими віхами розвитку держав і народів, окремих етносів і людства в цілому, об'єктивними історичними першоджерелами, які не можна ігнорувати, виправляти або

знищувати за власним бажанням, а слід вивчати й використовувати у суспільній практиці як втілення історичного досвіду попередніх поколінь.

Адже без пізнання минулого нема майбутнього. Саме такий цивілізований, позбавлений суб'єктивних тлумачень та ідеологічних штампів підхід до відбору й поцінування пам'яток найбільш відповідає основному змісту соціокультурної політики України, що прагне зайняти гідне місце у світовій спільноті як правова й демократична держава²³.

Разом з тим, практична реалізація зазначеного підходу є справою досить важкою, оскільки у визначенні «найважливіших подій» і «найзначніших історичних осіб» неможливо повністю відмежуватися від впливу загально-світоглядних і політичних поглядів та пріоритетів кожного індивіда й кожної соціальної групи у кожен конкретну епоху і в кожному конкретному регіоні.

Тому, на думку укладачів, необхідно виокремити передусім найбільш узагальнюючі принципи оцінки закладеної до пам'яток історичної інформації, розраховані на значний проміжок часу й територіальне охоплення. З точки зору більшості дослідників вони мають базуватись на системі суспільних цінностей кожного етносу, нації і нарешті — людства в цілому.

Принципово важливе значення для відбору та поцінування нерухомих пам'яток історії має і так званий критерій наукової цінності, що акцентує увагу на автентичності цих об'єктів, синхронності в часі з певними подіями, стані збереження їх первісного вигляду²⁴. Йдеться про наукову цінність пам'ятки першочергово як історичного документа, джерела історично-достовірної інформації. У цьому принципова відмінність нерухокої пам'ятки історії — свідка реальних подій та явищ від так званих «пам'яток-символів» — скульптур, обелісків, меморіальних дощок, надгробків й інших об'єктів, створених на честь певної особи або події і встановлених, як правило, значно пізніше²⁵.

Вирішенню цих проблем сприятиме чітке відокремлення зазначених пам'яток у понятійно-термінологічному плані, виділення двох паралельно існуючих груп об'єктів: а) нерухомих пам'яток історії, б) пам'ятних знаків. В офіційних документах і літературі до останніх найчастіше відносять «меморіальні дошки, стели, пам'ятні камені й ін., присвячені видатним історичним та державним діячам, діячам науки, культури і мистецтва, а також встановлені для увічнення пам'ятних та історичних подій».

У зв'язку з вище викладеними теоретичними положеннями, автори видання висувають свої принципи класифікації. Вони вважають, що ефективно дослідження кожного з видів пам'яток й визначення оптимальних засобів їх збереження неможливі без розробки відповідних

класифікаційних систем, передусім тих, що відбивають принципову специфіку досліджуваних об'єктів. Саме на цьому ґрунтуються два основні, специфічні для даного виду пам'яток принципи класифікації: 1) за змістом зосередженої в об'єктах інформації; 2) за формально-типологічними ознаками носіїв цієї інформації²⁶.

Виходячи з розробок сучасної історичної науки й пам'ятокознавства, пропонується систематизувати нерухомі пам'ятки історії в такі групи: 1) державного устрою та суспільно-економічного ладу; 2) громадсько-політичного життя, соціальних і національно-визвольних рухів; 3) воєнної історії; 4) науки, освіти, культури; 5) релігійного і церковного життя 6) історії виробництва і техніки²⁷.

Наостанок можна додати, що окрім теоретичного обґрунтування класифікації та виділення пам'яток історії в окремі групи, на допомогу авторам статей з підготовки Зводу Методичні рекомендації по пам'яткам історії містять зразки статей по окремим видам пам'яток.

Окрім пам'яток історії окремі автори займалися методичними розробками по дослідженню, збереженню і узагальненню інших видів пам'яток. Так, В.О. Константинов у своїх публікаціях звертає увагу на пам'ятки науки і техніки. На його думку, дослідження історії науково-технічного прогресу неможливе без виявлення, збереження, вивчення та пропаганди пам'яток науки і техніки. Інформація про події минулого, рівень матеріально-технічного розвитку не лише викликає пізнавальний інтерес, а й служить справі виховання, зберігає й акумулює досягнення суспільства, визначає шляхи його дальшого прогресу²⁸.

Тому однією із форм діяльності, пов'язаної з дослідженням історії науки і техніки, є виявлення, вивчення та популяризація цих пам'яток. Методичні рекомендації передбачають основні напрями діяльності — організаційну, науково-методичну та пропаганду пам'яток науки і техніки. В напрямку організаційної роботи досвід показує, що успіх роботи залежить переважно від залучених до неї фахівців. І саме тому слід заохочувати представників широких кіл науково-технічної громадськості, які виявили зацікавленість справою охорони та популяризації пам'яток науки і техніки.

Ця робота повинна охоплювати основні напрями, а саме: виявляти нерухомі та рухомі пам'ятки науки і техніки; розробляти заходи, спрямовані на їх облік, збереження, охорону, вивчення і використання в наукових і культурно-освітніх заходах; здійснювати пропаганду пам'яток науки і техніки шляхом організації виставок, лекцій, бесід та зустрічей з ученими, інженерами та іншими творчими працівниками виступів по радіо, телебаченню, публікацій матеріалів в пресі, створення монографічних досліджень; вивчати, узагальнювати і поширювати досягнення

вітчизняного і зарубіжного досвіду з охорони пам'яток науки і техніки; надавати науково-методичну допомогу громадським, заводським, інститутським, шкільним та іншим музеям; брати участь у підготовчій роботі по створенню Державного музею історії науки і техніки²⁹.

Наукова-методична робота повинна бути спрямована на виявлення, вивчення, охорону та популяризацію пам'яток науки і техніки. Одним із основних завдань є визначення об'єктів науково-технічного прогресу, що підлягають обліку. Згідно з існуючою класифікацією всі пам'ятки науки і техніки можна розділити (згідно способу кодування закладеної в них інформації) на п'ять основних типів: 1. Речові (предметні); 2. Писемні; 3. Образотворчі; 4. Фонопам'ятки; 5. Пам'ятні місця.

Усі пам'ятки науки і техніки, виходячи із специфіки взаємодії відображення і втілення дійсності в них, автор ділить на два види: 1. Пам'ятки, які розкривають різні етапи історії, науки і техніки. 2. Пам'ятки, що розкривають творчу діяльність учених, інженерів та винахідників, чи пов'язані з їх іменами. Це — меморіальні пам'ятки, які характеризують різні напрями наукової, технічної та громадської діяльності вчених та інженерів, їх життєвий шлях, коло інтересів і спілкування.

Окрім названих видів пам'яток є ще одна своєрідна категорія, історично пов'язана з певним географічним місцем, але в силу особливого способу кодування, закладеної в неї інформації, повинна бути визнана одним із типів пам'яток, — це пам'ятні місця науки і техніки. Цей тип пам'яток, розподіляється на типи «А» і «Б».

Тип «А» — це пам'ятні місця, пов'язані з визначною науково-технічною подією — випробуванням науково-технічного обладнання та експериментальними дослідженнями в польових умовах (наприклад, випробувальні полігони ракетної техніки); збереженими спорудами; зруйновані будівлі території заповідників.

Пам'ятні місця, що належать до типу «Б», співвідносяться з творчою діяльністю вчених, інженерів, винахідників та їх іменами. Це: пам'ятні місця, пов'язані з життям та діяльністю видатних учених, винахідників, інженерів; місця поховання видатних учених, інженерів, винахідників³⁰.

Серед подібних робіт варто назвати і роботу Н.Г. Ковпаненко «Проблеми висвітлення мистецької спадщини у «Зводі пам'яток історії та культури України» (К., 2011). Ця робота присвячена актуальним теоретичним і практичним питанням, пов'язаним з відображенням об'єктів мистецької спадщини у «Зводі пам'яток історії та культури України». Подано загальний огляд основних груп пам'яток монументального мистецтва різних регіонів України з найдавніших часів до сьогодення. На думку автора роботи пам'ятки монументального мистецтва є невід'ємною складовою історико-культурного надбання України, однією з важливих сфер духовної культури нашого народу.

Пам'ятки монументального мистецтва є важливим першоджерелом вивчення історії та культури народів, художнього пізнання життя. Вони мають велику пізнавальну, історичну, наукову, художню, естетичну цінність. Вона особливо зростає в умовах незалежної Української держави, коли стало можливим всебічне пізнання національної історії, постало завдання відтворення повної і об'єктивної картини досягнень національної культури.

У цьому контексті виключно важливе значення має видання фундаментального енциклопедичного «Зводу пам'яток історії та культури України», підготовка якого є дієвим чинником дослідження і збереження національних культурних цінностей³¹.

На основі сучасних наукових підходів розглядаються проблеми відбору пам'яток, їх поцінування й класифікації. Н.Г. Ковпаненко вважає, що відбір пам'яток монументального мистецтва має здійснюватися з урахуванням їх історичного, наукового й культурного значення. Художні пам'ятки мають також відповідати критерію автентичності. Оскільки сутнісною ознакою об'єктів монументального мистецтва є їх художньо-естетична цінність, основним критерієм їх відбору до Зводу слугують їх конкретні художні якості, а також значення для розкриття всіх етапів культурного розвитку країни.

До найсуттєвіших недоліків можна віднести існуючу практику відбору пам'яток та їх поцінування, низький рівень наукової якості статей, обмеженість їх джерельної бази тощо. Тому першим і головним завданням обласних редколегій і авторських колективів залишається відбір пам'яток, які будуть включені до видання, складання їх словників. У більшості областей зберігається закладена ще в радянські часи стійка тенденція до обмеження відібраних до Зводу пам'яток зразками переважно післявоєнної радянської скульптури, і у майже цілковитій, відсутності творів минулих епох³².

Ще однією серйозною вадою відбору пам'яток монументального мистецтва до Зводу залишається їх видова і типологічна обмеженість. За традицією, що склалась в тоталітарний період нашої історії, до словників продовжують вноситись головним чином скульптурні пам'ятники, встановлені на честь партійних і громадських діячів вже неіснуючої держави, представників культури і мистецтва, перелік яких в свій час ретельно відбирався і затверджувався партійними органами, героїв Громадянської і Великої Вітчизняної воєн, меморіали, присвячені пам'яті загиблих і т.п.

Натомість, туди практично не потрапляють пам'ятки інших видів і типів, насамперед, широке коло творів образотворчого і декоративного мистецтва, пов'язаних, зокрема, з архітектурою. Це пам'ятки монументального живопису, скульптури, ліплення, різьблення, монументально-

декоративного й декоративно-ужиткового мистецтва, які становлять переважну більшість художніх пам'яток, створених в Україні з найдавніших часів до початку ХХ ст. В результаті із національної спадщини «зникли» античний живопис і скульптура, середньовічні стінописи й іконостаси, малярство і пластика епохи ренесансу, бароко, класицизму, монументально-декоративне мистецтво доби історизму і модерну, — усього, що є невід'ємною частиною не тільки української, а й світової художньої культури³³.

При підготовці матеріалів «Зводу пам'яток історії та культури України» з монументального мистецтва особливої уваги потребують пам'ятки в архітектурних спорудах. Особливої уваги потребують церкви, які нищились під час антирелігійних кампаній, а після 1991 р. масово повертаються у власність або користування релігійним громадам. Непродумана передача таких пам'яток в приватні руки може призвести до спотворення й навіть знищення цінних зразків мистецтва внаслідок безконтрольних дій малоосвічених громад, які не мають потрібних коштів і знань для проведення кваліфікованих реставраційних робіт.

При відборі до Зводу пам'яток мистецької спадщини уважного перегляду потребують численні твори радянської доби. Це необхідно для об'єктивного визначення їх художньої цінності та реального історико-культурного значення, доцільності включення того чи іншого твору до видання.

На окрему увагу заслуговує питання представлення у Зводі такої категорії художніх пам'яток як храми з мистецьким оздобленням, скульптурні пам'ятники, які являють собою сучасне відтворення зруйнованих раніше творів, часто виконані за відомими проектами.

Переважна частина цих пам'яток нині ще не залучена до Зводу, однак питання їх відображення у виданні постійно порушується. Подібні об'єкти не є автентичними художніми пам'ятками минулого. Описувати їх у статтях і ставити на державний облік можливо лише як об'єкти сучасної культури з посиланням на авторів-виконавців, хоча ці пам'ятки не можна розглядати як суто оригінальні твори останніх.

Під час роботи над словниками, а потім і статтями з монументального мистецтва, іноді виникають труднощі з класифікацією пам'яток, визначенням їх видової належності. У цьому контексті особливе місце займає проблема віднесення творів монументального мистецтва до числа історичних пам'яток.

Її витoki сягають ще тих часів, коли до числа пам'яток так званої монументальної пропаганди, що увічнювали пам'ять діячів більшовицької партії і радянської держави, зараховували не тільки художньо вартісні об'єкти, а й тиражовану скульптуру, виготовлену часто з нетривких

матеріалів, на низькому професійному рівні. Ці твори не входили до офіційно затверджених списків пам'яток монументальної скульптури, але автоматично зараховувались до числа пам'яток історії.

Ця практика вплинула і на теоретичні дослідження з пам'яткознавства, у більшості з яких монументи і пам'ятники, пам'ятні знаки, меморіальні дошки, пов'язані, як правило, з подіями жовтневого перевороту і громадянської війни, класифікувались як пам'ятки історії. Це внесло певну плутанину у визначення видової приналежності пам'яток. До історичних об'єктів відносили також бюсти Героїв Радянського Союзу та Соціалістичної праці, встановлені на їх батьківщині згідно указам Президії Верховної Ради СРСР³⁴.

На особливу увагу заслуговують комплексні пам'ятки. До цієї категорії (звичайно умовно) відносять ті об'єкти, які одночасно сполучають в собі риси, притаманні різним видам пам'яток. Комплексна пам'ятка може являти собою один об'єкт з ознаками двох або декількох видів пам'яток, або складатися з кількох об'єктів, які у свою чергу можуть належати до різних видів пам'яток історії та культури. У заголовках статей про комплексні об'єкти, що містять в собі пам'ятки мистецтва або риси, притаманні таким пам'яткам, обов'язково повинні ставитись відповідні видові позначення.

Також приділено увагу методиці написання статей, питанню фахового забезпечення досліджень. Вони мають бути підготовлені на належному науково-теоретичному рівні, який відповідатиме вимогам сучасної історичної науки і мистецтвознавства. Статті про пам'ятки монументального мистецтва повинні відповідати певній схемі та уміщувати в собі відомості про назву, розташування, авторську належність об'єкта, історію його створення, подальші зміни і реставраційні роботи. Особливу увагу потрібно приділити професійному мистецтвознавчому аналізу мистецького твору, який має становити найбільшу за обсягом частину статті³⁵. Насамкінець в Додатку на допомогу авторам подані зразки статей.

Отже, як наукові колективи, так і окремі автори зробили свій сильний внесок у розробку методичних рекомендацій авторам, які працюють над статтями Зводу пам'яток історії та культури. У той же час є цілком очевидною нагальна потреба розробки нових Методичних рекомендацій з усіх видів пам'яток на основі новітніх розробок і тенденцій в пам'яткознавстві.

В Україні робота з підготовки Зводу розпочалася з 1972 р. загальною паспортизацією пам'яток історії та культури. Однак здійснювалася повільно і неповно, в ній містилося багато фактичних помилок і неточностей.

Першою спробою узагальнення багаторічної роботи фахівців, краєзнавців стало видання каталогу-довідника «Памятники истории и куль-

туры Украинской ССР. Каталог-справочник» (1987). Підготовлений згідно Постанови Президії АН УРСР, він свого часу став першим каталогом-довідником, в якому були зафіксовані усі пам'ятки історії та культури, які перебували на державному обліку. У нього увійшли дані про пам'ятки, у яких був статус загальносоюзного, республіканського та місцевого значення. Також включені виявлені пам'ятки, та пам'ятники, споруджені протягом роботи над Каталогом. Подані відомості про пам'ятки за станом на 1-е півріччя 1985 року³⁶.

В Каталогі-довіднику містяться нерухомі пам'ятки історії та культури усіх типологічних груп, розташовані на території України і визначені законами СРСР та Української РСР «Про охорону та використання пам'ятників історії та культури». До нього не увійшли матеріальні та документальні пам'ятки, які зберігаються в державних музеях, архівах, бібліотеках та інших установах.

Всі пам'ятки згруповані за адміністративно-територіальною ознакою. Основний обсяг текстового матеріалу становить перелік пам'яток. В основу розташування адміністративних одиниць покладений алфавітний принцип. Списки пам'яток подані по областях, за винятком Києва, з якого починається перелік, і міста республіканського підпорядкування — Севастополя. В Каталогі міститься іменний покажчик, де позначені всі історичні особи, названі в тексті.

Каталог-довідник підготовлений до друку колективом наукових співробітників відділу історико-краєзнавчих досліджень Інституту історії АН УРСР, співробітниками Міністерства культури і Держбуду УРСР, членами Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. В підготовці анотацій також приймали участь наукові співробітники Інституту археології АН УРСР і Науково-дослідного інституту теорії, історії та перспективних проблем радянської архітектури в місті Києві³⁷.

На той час це був найбільш повний перелік пам'яток історії та культури в Україні. У ньому були вміщені відомості про понад ніж 70 тисяч пам'яток. Не дивлячись на наявність певних неточностей і помилок, зазначене видання загалом не втратило своєї актуальності і сьогодні, оскільки іншого видання, подібного «Пам'ятникам...» дотепер ще не існує.

Наступним етапом до підготовки видання Зводу стало його інформаційне забезпечення. У цьому питанні значну допомогу авторським колективам і обласним редколегіям в підготовці Зводу надавали і надають бібліотеки України. Перед бібліотеками республіки було поставлено завдання бібліографічного і інформаційного забезпечення Зводу.

Ще в період підготовки написання 26 томної «Історії міст і сіл УРСР» в Державній історичній бібліотеці УРСР був створений універсальний довідковий апарат — «Зведена картотека матеріалів з історії міст і сіл

УРСР», яка включала більш як півмільйона описань. Схема картотеки доопрацьована з урахуванням сучасної наукової періодизації історії Української РСР, відкриті рубрики «Пам'ятки історії», «Пам'ятки археології», «Пам'ятки архітектури», які систематично поповнюються матеріалами по пам'ятках і де зібрано близько 5 тис. нових карток. Матеріали «Зведеної картотеки» істотно допомагають авторам в написанні, а членам обласних редколегій — в редагуванні статей Зводу.

Працівникам обласних бібліотек систематично надавалась практична допомога в організації роботи по підготовці Зводу фахівцями ДІБ УРСР, а також ХДНБ ім. В.Г. Короленка і ОДІНБ ім. О.М. Горького — загальних методичних центрів. Позитивний досвід з бібліографічного і інформаційного обслуговування редколегій Зводу нагромадила Харківська Державна наукова бібліотека ім. В.Г. Короленка, яка ще з 1982 року веде цю роботу. ХДНБ ім. В.Г. Короленка, як координаційний центр бібліотек м. Харкова по краєзнавчій роботі, залучила бібліотеки міста, в тому числі Харківську обласну бібліотеку для дорослих, наукову бібліотеку Харківського державного університету, музично-гральну бібліотеку ім. К.С. Станіславського, бібліотеку Будинку архітектора і ін. Із співробітників цих бібліотек була складена робоча група кваліфікованих бібліографів, завданням яких став перегляд і розписування літератури по пам'ятниках, поповнення краєзнавчого довідково-бібліографічного апарату ХДНБ ім. В.Г. Короленка, складання науково-допоміжного бібліографічного покажчика по пам'ятникам історії і культури Харківської області.

Розписані членами робочої групи матеріали дозволили значно поповнити і удосконалити краєзнавчий довідково-бібліографічний апарат ХДНБ ім. В.Г. Короленка. Близько 3000 карток з описанням друкованих матеріалів по пам'ятникам краю влито в зведений краєзнавчий каталог «Харківщина». Створена фактографічна картотека з архітектури краю (картотека дає відомості про місто, час спорудження пам'ятника, архітекторів, скульпторів, художників). Фактографічну картотеку доповнює картотека — перелік пам'яток історії і культури краю, відомості, про які є в каталозі «Харківщина». Картки цієї картотеки відображають назву пам'ятника, індекс рубрики, в якій зібрані матеріали, наявність документальних джерел, кількість бібліографічних описань. Спільними зусиллями бібліотек м. Харкова створювалась і частина краєзнавчого каталогу «Персоналія», який нараховує сьогодні 20 тис. описань. Фонд довідкової літератури доукомплектовано відсутніми виданнями з історії СРСР, архітектури, мистецтва (близько 200 назв). Досвід ХДНБ ім. В.Г. Короленка важливий для координації діяльності бібліотек Харківщини в довідково-бібліографічному і інформаційному забезпеченні авторського колективу і обласної редколегії тому Зводу, виявлені матеріали по

пам'якам для складання науково-допоміжного покажчика «Пам'ятники історії і культури Харківської області» узагальнений і розповсюджений серед бібліотек республіки³⁸.

В процесі роботи в багатьох бібліотеках — Одеській, Волинській, Чернівецькій, Рівненській і інших областях — створені фактографічні картотеки, картотеки-переліки пам'яток, картотеки авторів монументальних і архітектурних пам'яток. На основі зібраних матеріалів бібліотеки розгорнули роботу по складанню науково-допоміжних бібліографічних покажчиків по пам'ятках кожної області.

Харківська і Одеська наукові бібліотеки, об'єднавши зусилля всіх великих бібліотек своїх областей, провели велику роботу по виявленню друкованих матеріалів по пам'ятниках історії і культури. Були створені на місцях спеціальні групи висококваліфікованих бібліографів в кількості 10–15 чоловік, які протягом 1984–1986 рр. проглянули і аналітично розписали книги і збірники з історії, археології, архітектури, містобудування і мистецтва, а також періодичні і видання, які продовжуються: журнали, центральні, республіканські і місцеві газети, наукові праці вузів, науководослідних установ, видані в радянський і дожовтневий період. Виявлені матеріали (від 3 до 10 тисяч описань) поповнили довідково-бібліографічний матеріал обласних бібліотек. В підготовці покажчиків активну участь приймали фахівці: вчені-історики, мистецтвознавці, археологи, викладачі вузів, краєзнавці. Складені і видані науково-допоміжні покажчики по пам'ятках історії і культури Вінницької, Волинської, Луганської, Дніпропетровської, Івано-Франківської, Житомирської, Закарпатської, Київської, Кіровоградської, Львівської, Миколаївської, Одеської, Ровенської, Сумської, Тернопільської, Харківської, Херсонської, Хмельницької, Чернігівської, Черкаської, Чернівецької областей, а також по пам'ятках м. Києва і Севастополя.

Покажчики призначені для авторських колективів і обласних Редколегій Зводу, краєзнавців, працівників музеїв і бібліотек, основні завдання — інформація про наявність друкованих матеріалів по пам'ятниках, пропаганда історико-краєзнавчої літератури³⁹.

В переважній більшості покажчиків представлені збірники документів, книги, статті в періодичних виданнях, які висвітлюють пам'яткознавчі аспекти розвитку окремих регіонів України. Матеріал розташований в алфавітному порядку районів областей, а всередині районів — в алфавітному порядку населених пунктів. А в територіальних межах література групується за видами пам'яток історії та культури та найбільш важливих тематичних підборок.

Окрім усього іншого, покажчики мають такі допоміжні розділи: алфавітний покажчик авторів і назв творів; іменний покажчик осіб, яким

присвячений конкретний матеріал; алфавітний покажчик пам'яток; алфавітний покажчик авторів пам'ятників; перелік використаних джерел.

У виданні цього типу публікацій першість належить Києву, який почав здійснювати цю роботу раніше від інших. Ще протягом 1958–1963 рр., вийшов Бібліографічний покажчик з історії Києва у 2-х томах, 4 випусках, підготовлений Державною історичною бібліотекою УРСР, який зараз уже став бібліографічною рідкістю⁴⁰.

У зв'язку з підготовкою до святкування 1500-річчя Києва, протягом 1980–1982 рр. тією ж Державною історичною бібліотекою було випущено 12 випусків бібліографічних покажчиків, які висвітлюють історію Києва⁴¹ від найдавніших часів до 1981 року, у якому міститься близько 2 тисяч найменувань літератури.

Особливо слід звернути увагу на бібліографічний покажчик «Історія міста Києва з найдавніших часів до 2000 р. (у виданнях XVII ст. до 2000 р.)», підготовлений та виданий Інститутом історії України НАН України протягом 2009–2010 років. Складається з трьох томів та 14 книг загальним обсягом близько 35 тис. першоджерел⁴². Є найбільш повним енциклопедичним виданням з історії Києва. Становить собою літопис джерел історії Києва з різних країн. Містить полімовні бібліографічні відомості про книжкові та періодичні видання, що вийшли на терені України та за її межами.

Ідея створення подібного видання виникла наприкінці 80-х років минулого століття у зв'язку з підготовкою до відзначення 1500-річчя Києва. До цієї дати (1982 р.) з'явилася велика кількість публікацій, заснованих на нових дослідженнях археологів та істориків, перевиданні матеріалів кінця XVII–XIX ст., а також публікацій архівних документів. Це видання є цінним джерелом для дослідників, працівників засобів масової інформації та усіх, хто цікавиться історією та культурою Києва.

Для опрацювання відомих джерел укладачам знадобилося 25 років копіткої праці, спрямованої на вивчення, осмислення й класифікацію величезного масиву книг, журнальних та газетних публікацій. Здійснювана робота вимагала спеціальної системи пошуку, яка передбачала фронтальний перегляд літератури, журнальних та газетних статей. В подальшому проводилось дослідження архівного каталогу книг у Центральній науковій бібліотеці ім. В.І. Вернадського НАН України, а також у інших книгозбірнях Києва та інших міст України. Доповнення матеріалів відбувалось також через знайомства з бібліографічними покажчиками спецховів, зарубіжними бібліографічними покажчиками, виданнями про Київ, які друкувалися до початку Першої світової війни в Австро-Угорщині та Польщі; каталогами українських культурних центрів за кордоном через систему Ethernet, а саме з бібліотеками США: Library

of American Congress — Washington, Anne Arundel Country (Md.) Public Library (DRA), Boston Athenaeum Library (Endeavor), California State Library (DRA), Getty Center for the History of Art and the Humanities (Endeavor), Getty Center Los Angeles California; Канади: Bibliothèques de l'Université de Moncton (GEAC), Carleton University Library; Іспанії: Biblioteca de Castilla y Leon-Valladolid (Baratz); Норвегії: Biblioteksentralen — Oslo (ALEPH), BABSYS; Німеччини: Ukrainische Freie Universität — München; Південно-Африканської Республіки: University of Cape Town, University of Stellenbosch; Гонконга: Chinese University of Hong Kong (INNOPAC). Матеріали зібрані через Internet за участю зав. відділом інформаційних систем Книжкової палати України Г. Гуцол та київського програміста Я. Бойчука⁴³.

Значна кількість джерел XIX ст. запозичена з видання «Історія Києва: Бібліогр. покажчик: в 2-х т., 4 вип. Держ. іст. б-ка УРСР. — К., 1958–1963». Істотно доповнити покажчик дозволив перегляд нових видань про Київ, що з'явилися упродовж 1996–2006 рр. та надійшли до Книжкової палати України.

В період роботи над покажчиком проводилися консультації з істориками, краєзнавцями, художниками, мистецтвознавцями, архітекторами та відвідування екскурсій, музеїв, виставок, лекцій, клубу «Київ та кияни».

Основну джерелознавчу базу дослідження склали каталоги, картотки, матеріали фондів таких книгозбірень: Державного архіву друку Книжкової палати України, Наукової бібліотеки Інституту Історії України НАН України, Національної бібліотеки ім. В.І. Вернадського НАН України, Національної парламентської бібліотеки України, Державної історичної бібліотеки, Державної наукової архітектурно-будівельної бібліотеки ім. В.Г. Заболотного, Наукової бібліотеки Національного університету «Києво-Могилянська академія», Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України, Харківської державної бібліотеки ім. В. Короленка, Державної республіканської універсальної наукової бібліотеки ім. І. Франка (м. Сімферополь), Російської національної бібліотеки (м. Санкт-Петербург).

Кожна книга містить передмову укладача, основну частину впорядковану за класифікаційною схемою (рубрикатором), іменний покажчик, алфавітний покажчик назв книг та статей, список скорочень.

Окрім Києва, бібліографічні покажчики були видані і в інших обласних центрах України, включаючи Автономну Республіку Крим та Севастополь. Головним завданням цих покажчиків — створення інформаційного підґрунтя для написання статей Зводу авторським колективами в областях. Вони включають в себе як основні стандартні розділи, передбачені держаними стандартами, так і такі, які виявляють специфічні особливості кожного регіону.

Так, у Показчику по Волинській області відображені книги, статті, тематичні збірники, серійні та періодичні видання, фото альбоми, бібліографічні показчики російською та українською мовами. Зміст книг і статей розкривають як короткі, так і узагальнюючі анотації⁴⁴.

В бібліографічному показчику по Вінницькій області представлені матеріали, пов'язані з Національною революцією 1648–1767 років, Громадянської та Великої Вітчизняної воєн. Включені також матеріали про пам'ятки архітектури та містобудування, монументального мистецтва, пам'ятки і пам'ятні місця, пов'язані з розвитком науки, культури та мистецтва Вінниччини⁴⁵.

Матеріал в показчику розташований в алфавітному порядку районів, а всередині районів — в алфавітному порядку населених пунктів. Всередині топографічних поділів література систематизована за тематичними рубриками згідно 5-ї статті «Види пам'яток історії та культури» Закону Союзу РСР «Про охорону та використання пам'яток історії та культури» в редакції 1978 року. Розділи показчика пов'язані між собою системою посилань та перепосилань. Якщо назви книг або статей не розкривають їх змісту, то в бібліографічний опис включені короткі анотації⁴⁶.

У Бібліографічному показчику по Житомирській області відображені книги, статті з серійних видань, тематичних збірників, періодичних видань, фотоальбоми, бібліографічні посібники російською, українською та польською мовами. Матеріал описаний мовою оригіналу, передмова, назви рубрик російською мовою. З метою уникнення дублювання матеріалів використовується система посилань та перепосилань⁴⁷.

На думку укладачів бібліографічного показчика по Івано-Франківській області, їх праця є найбільш повним довідником, який містить відомості про пам'ятки історії та культури, розташованих на території області. У цьому зв'язку вони наголошують, що їх видання призначене для підготовки тому Зводу по Івано-Франківській області⁴⁸.

У складанні Бібліографічного показчика по Кримській області окрім бібліографів активну участь приймали провідні наукові сили Кримського півострова, де на той час було взято на облік понад 6 тис. пам'яток історії і культури. Показчик став основним джерелом інформації для авторського колективу Зводу по Кримській області. У ньому містяться основні джерела про пам'ятки історії та культури по Кримській області. У тих випадках, коли літературні джерела не вдалося виявити, в показчик було включено матеріал про подію чи особу, якій був присвячений пам'ятник⁴⁹.

Особливістю Бібліографічного показчика по Харківській області є те, що в ньому зібрані широкі матеріали за 1880–1983 роки, які дають уяву

про багатогранність типів та видів пам'яток по Харківській області. Література представлена українською та російською мовами. Вказуються номери книг, сторінки та короткі відомості про наявність матеріалу по певним пам'яткам. Робота містить допоміжні покажчики: алфавітний авторів та заголовків книг без авторів; іменний покажчик осіб, яким присвячена публікація; алфавітний покажчик авторів пам'ятників (скульпторів, архітекторів тощо), покажчик назв пам'яток. Останній з названих побудований за предметно-тематичним принципом. Також поданий перелік переглянутих та розписаних джерел⁵⁰.

Окрім бібліографічного забезпечення, 1982 року з метою підвищення наукового рівня і допомоги авторським колективам у підготовці до написання статей, було прийнято рішення про видання збірників із серії «Матеріали до Зводу пам'яток народів СРСР». Причому подібна практика мала місце в багатьох регіонах СРСР. В УРСР протягом 1984–1991 років було випущено 10 збірників, у яких торкались питання стану історико-культурної спадщини як у Києві, так і в інших регіонах України. Перший його випуск був виконаний науковими співробітниками Інституту історії АН УРСР, Київського науково-дослідного інституту теорії, історії та перспективних проблем радянської архітектури, Інституту археології АН УРСР, Держбуду УРСР, ряду інших наукових та учбових установ республіки, спеціалістами з областей, працівниками Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. До друку робота була підготовлена у відділі історико-краєзнавчих досліджень Інституту історії АН УРСР. В її редакції взяли участь доктори історичних наук В.О. Горбик і Є.М. Скляренко, канд. мистецтвознавства В.І. Тимофієнко, кандидати історичних наук О.І. Лугова і В.К. Воляник⁵¹. У збірнику розглядалось ряд методичних питань підготовки Зводу. Привертають увагу статті, які носять довідково-інформативний характер про окремі мало досліджені пам'ятники історії та культури України.

У 2-му випуску автори підготували оглядові тематичні статті про пам'ятки історії та культури по Харківській області. В процесі роботи виявилось, що значна частина пам'яток не взята на облік. Це показує, що для більш повного висвітлення пам'яток області потрібно здійснювати додаткову роботу з виявлення, взяття на державний облік та увічненню пам'яток історії та культури. Особлива увага пропонувалась авторам майбутніх статей звернути на дослідженні меморіальної частини об'єктів, так як саме вони складають найбільш важливу частину статті. При підготовці збірника її авторами були використані різноманітні джерела та література, зокрема матеріали Харківського обласного державного архіву, паспорти на пам'ятники Міністерства культури, власні натурні обстеження пам'яток історії та культури.

При підготовці статей по пам'ятках з архітектури та містобудування її автори намагались поставити та вирішити ряд завдань науково-методичного характеру, зокрема звернути увагу авторів майбутнього тому на зумовленість розвитку планувальної структури Харкова, принципи забудови міста різними стильовими типами споруд, на необхідності всебічного розгляду та аналізу пам'яток архітектури⁵².

4-й випуск містить статті про охорону та використання пам'яток історії та культури по Чернігівській області. На основі архівних, літературних джерел, а також натурального обстеження об'єктів, автори збірника обгрунтовують доцільність взяття на облік та збереження конкретної пам'ятки, визначають її наукову та громадську цінність. Звертається увага на питання науково-методичного характеру, зокрема питання виявлення та встановлення на облік нових пам'яток, які з тих або інших причин не були взяті на облік та охорону. Піднімається питання активізації державних та громадських установ у вирішенні цих проблем. Слід зауважити, що в даному збірнику вперше була поміщена розлога стаття, у якій із застосуванням нових методологічних підходів на широкій архівній базі висвітлювалася історія охорони пам'яток на території області. Цей матеріал, підготовлений С.І. Котом, в подальшому став певним зразком для опрацювання та підготовки матеріалів вступних частин до томів Зводу як для чернігівського, так і інших регіональних томів видання⁵³.

Особливістю 6-го збірника полягає у тому, що він складається з двох частин. Перша частина представлена джерелознавчими та оглядовими статтями про пам'ятки історії та культури Запорізької області. Вони знайомлять майбутніх авторів Зводу з основними фондами Державного архіву Запорізької області, а також з літературою про пам'ятки історії та культури, розташованих на території Запорізької області. Окремі статті присвячені найбільш важливим об'єктам історико-культурної спадщини, розташованих на території області. З метою полегшити майбутнім авторам Зводу у написанні статей, у другій частині збірника подані типові статті про пам'ятки історії та культури по Запорізькій області⁵⁴.

У Вінницькій області значну частину пам'яток складають братські могили радянських воїнів, які загинули у роки Другої світової війни, а також пам'ятні місця, пов'язані з видатними діячами науки і культури, подіями періоду Національної революції 1648–1676 років, Громадянської війни тощо.

Тому укладачі 8-го збірника, присвяченого Вінницькій області, основну увагу звернули на джерельну базу, якою повинен скористатись авторський колектив тому «Вінницька область» для написання статей про пам'ятки, які є на обліку, а також при виявленні нових об'єктів історико-культурної спадщини. Окрім того, у збірнику вміщені типові статті, які

можуть служити прикладом для авторів тому, на що звертати увагу при написанні статей⁵⁵. Тому і структура збірника складається з двох основних частин. Перша його частина складається із матеріалів джерелознавчого характеру і оглядових статей по окремим видам пам'яток, а друга частина складається із зразків статей, які стануть складовою частиною майбутнього тому.

9-й збірник присвячений Житомирській області. На час його написання у 22-х районах та 1719 населених пунктах було виявлено 1655 пам'яток історії, 532 — археології, 60 — архітектури, 57 — монументального мистецтва⁵⁶. Містами-пам'ятниками містобудування є Житомир, Бердичів, Коростень, Новоград-Волинський, Овруч, Радомишль. На території області розгорнулась широка пошукова робота. Як результат — було виявлено і поставлено на облік понад 250 пам'яток. В результаті широкого громадського руху «Згадаємо всіх поіменно» тільки 1988 року було встановлено понад 3,5 тис. прізвищ раніше невідомих воїнів, які загинули на території Житомирської області, понад 8 тис. нових імен нанесено на братських могилах. В області розгорнулась робота по дослідженню найдавніших підприємств області, а також меморіальних об'єктів, пов'язаних з подіями революції 1917–1921 років, голодомору 1932–1933 років, жертв репресій представників української інтелігенції, діячів науки та культури протягом 1933–1938 років.

Тому цей збірник, окрім надання науково-методичної допомоги у написанні авторами статей до майбутнього тому, виконує і пошукову роботу. Так, перший розділ присвячений джерелознавчим проблемам пам'ятокознавства. У ньому міститься огляд основних джерел, які можуть бути використані в ході наукового дослідження історико-культурної спадщини. Звертається увага на матеріали Державного архіву Житомирської області, письмові, речові та образотворчі експонати музеїв області, матеріали про нерухомі пам'ятки історії та культури, які містяться в історико-краєзнавчій літературі, дореволюційній періодиці, пресі.

У II-му розділі вміщені оглядові статті по пам'яткам історії та культури, дані рекомендації з методики написання статей, намічені основні напрямки пошукової роботи. Основна увага приділена пам'яткам, які включають найдавніші виробничі споруди промислового та сільськогосподарського призначення, розташовані на території області, а також поховання, житлові будинки, пам'ятні місця, пов'язані з важливими подіями соціально-економічного та культурного розвитку краю, життям та діяльністю видатних державних, громадських діячів, представників науки, культури тощо.

Матеріали цього розділу, зокрема «Охорона пам'яток історії та культури на Житомирщині (1917–80-і рр.)», «Пам'ятки археології Жито-

мирської області» та інші можуть бути використані при написанні вступної частини до тому.

Важливе місце у підготовці до написання томів Зводу відіграв вихід 1989 року збірника науково-методичних матеріалів «Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР». Підготовлений провідними пам'яткознавцями України, у його шести частинах відображені основні напрямки пам'яткоохоронної роботи в СРСР взагалі і в Українській РСР зокрема. З погляду часу ряд концептуальних положень застарів і вимагає кардинального перегляду. Зокрема, точка зору, що пам'яткоохоронна робота в Україні почалася лише із встановленням Радянської влади, а до цього часу у цьому напрямку практично нічого зроблено не було, не витримала перевірку часом.

Особливо це стосується висновків по тим державним утворенням, які функціонували в Україні у роки Революцій та Громадянської війни (1917–1921). Так, у авторів вкрай негативне відношення до пам'яткоохоронної діяльності Центральної Ради і її видатних діячів. На їх думку, лише під тиском громадськості уряд центральної Ради санкціонував створення при департаменті мистецтв відділу схорони пам'яток. Його співробітники розробили цілком обгрунтований проект закону про охорону пам'яток⁵⁷. Проте внаслідок численних неузгоджень в силу він так і не увійшов, що завадило працівникам відділу розгорнути широку практичну роботу.

Не подобалась авторам збірника і пам'яткоохоронна діяльність уряду П. Скоропадського. хоча відомо, що останній зробив найбільше серед усіх українських урядів у справі розбудови української національної держави, у тому числі і в галузі культури. Вказується «на численні протести громадськості проти варварського ставлення до пам'яток навіть за час вкрай короткого панування Директорії» і що справа охорони пам'яток «лишалась на долю окремих осіб, добровільно не покладаючих рук в своїй праці»⁵⁸.

У той же час в збірнику представлений досить значний фактичний матеріал, який показує зацікавленість української громадськості у збереженні і примноженні історико-культурної спадщини України. Зокрема, значна увага приділяється діяльності Комісії з охорони пам'яток історії та старовини (ВУКОПИСу) та Всеукраїнському археологічному комітету.

У збірнику знайшло відображення громадських ініціатив у пам'яткоохоронному русі. На основі ґрунтовного дослідження, Ю. Данилюком було показано, що громадські ініціативи відіграли суттєву роль в питанні охорони і збереження пам'яток історії та культури України. У цьому русі активну участь приймали представники наукової і творчої інтелігенції,

працівники просвіти, робітничого класу, селянства, учнівської і студентської молоді.

Причому, в різні періоди історичного розвитку форми ці були досить різноманітні. Так, 20-х роках минулого століття поширення набула така форма, як створення мережі громадських кореспондентів. Працюючи безпосередньо на місцях, громадські кореспонденти не лише інформували пам'яткоохоронні органи про стан збереження пам'яток, а й часто активно втручалися в події, рятуючи цінні і неповторні зразки культури минулого.

Особливо широкого розмаху громадський пам'яткоохоронний рух набув в 60-х роках. З одного боку це було пов'язано з послабленням тоталітарного режиму в країні. З другого накопичилось надто багато проблем в питанні збереження національної ідентичності і як вираз її — збереження історико-культурної спадщини. Тому, не випадково, що одним з першочергових завдань на початку 60-х років стало формування громадського активу, залучення його до пам'яткоохоронної роботи. Як відповідь на виклик часу, 18 грудня 1962 року Міністерство культури УРСР затвердило Примірне положення про громадського інспектора по музеях і охороні пам'ятників культури, у якому прописані права і обов'язки громадських інспекторів.

Ними могли бути особи з числа краєзнавчого активу, які приймали участь в пам'яткоохоронному русі. Його головним завданням було «надання практичної допомоги державним музеям, музеям і музейним кімнатам, створеним на громадських началах в їх експозиційній науково-дослідній та культурно-освітній роботі, а також в роботі по охороні, науковому вивченню і популяризації пам'ятників історії, археології й мистецтва»⁵⁹.

На цей час своєрідними науково-методичними центрами, які очолили всю пам'яткоохоронну роботу на місцях стали історичні та краєзнавчі музеї, які об'єднували навколо себе широкий громадський актив. Наприклад, лише навколо музеїв Полтавщини на середину 60-х років згуртувалось близько 4 тис. активістів⁶⁰. Ці та інші громадські організації, товариства, гуртки об'єднували навколо себе тисячі краєзнавців-любителів, що глибоко цікавились пам'ятками історії та культури і щиро вболівали за справу їх охорони та збереження.

Залучення до пам'яткоохоронної роботи фахівців, здатних вирішувати її проблеми на професійному рівні, ставили перед собою творчі спілки Радянської України. За збереження пам'яток історії і культури цих, безцінних скарбів народу підносили свій голос письменники Радянської України, зокрема В. Василевська, П. Тичина, М. Рильський, О. Гончар, М. Стельмах та інші.

Це стало підґрунтям для створення громадської установи, яка б опікувалась охороною історико-культурної спадщини України. Тому 28 серпня 1965 року Рада Міністрів УРСР прийняла постанову, якою схвалювалась пропозиція ініціативної групи вчених і діячів культури про створення в республіці Добровільного товариства охорони пам'яток історії і культури Української РСР, затверджувався його оргкомітет⁶¹.

Перший установчий з'їзд Товариства відбувся 21 грудня 1966 року. Його головою було обрано директора Інституту історії АН УРСР К.К. Дубину. В подальшому, протягом 1968–1988 рр. Товариство очолював академік П.Т. Тронько, який відіграв надзвичайно важливу роль у його функціонуванні і розгортанні роботи.

Нова громадська організація отримала широку підтримку населення. Вже за рік її існування членами Товариства стало близько 2 млн. чоловік, об'єднаних в 22 тис. первинні організації. В областях республіки розгорнули роботу 25 обласних, 97 міських, 465 районних організацій. За цей же період на рахунок Товариства у вигляді членських внесків надійшло 2239 тис. крб.⁶² Все це дозволяло впритул підійти до вирішення важливих пам'яткоохоронних програм.

Діяльність Українського товариства охорони пам'яток історії та культури отримала високу оцінку Науково-методичної ради з охорони пам'яток історії та культури Міністерства культури СРСР, яка рекомендувала досвід, набутий на Україні, поширити в інших союзних республіках.

Створення Українського товариства охорони пам'яток історії та культури проходило в контексті широкого розмаху краєзнавчої роботи в республіці, спиралося на вагомні результати досліджень з проблем місцевої історії. Все це дозволяло виробити нові дієві форми охорони пам'яток, їх активної пропаганди серед населення, що в свою чергу надавало громадській організації вагомого авторитету сприяло залученню до його складу нових членів.

Окрім названих збірників можна ще назвати досить значну кількість робіт, пов'язаних із Зводом пам'яток історії та культури, а також такими, які можуть бути використані при підготовці статей Зводу. Варто назвати перш за все «Історію української культури» — п'ятитомне видання, видане у 9 книгах протягом 2001–2012 років. У цій праці вперше в історії України системно викладена багатомісячна історія української культури, її самобутність та зв'язки з іншими культурами, внесок у світову культурну спадщину.

До авторського колективу були залучені кращі фахівці установ Національної академії наук і вузів України, зокрема Інституту археології, Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича, Інституту історії України, Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди, Інституту мистецтвознавства,

фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського, Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка.

На думку головного редактора видання — академіка НАН України Б.Є. Патона — написання «Історії української культури» продиктовано не просто науковим престижем, а насамперед потребами національної суверенності та державності. Ігнорування підходу до вивчення національної культури саме як цілісної самобутньої системи, що забезпечує творення, збереження та поширення духовних цінностей і є живою складовою культури людства, призвело до вибіркового вивчення й кон'юнктурного тлумачення історії та сьогодення української культури. Багато значних звершень української культури було вульгарно викривлено й спрощено, трактовано з огляду на «теорію двох культур». Патріотично-визвольні ідеали українського народу нерідко оголошувалися націоналізмом, а спроби вийти за межі догматичного мислення розцінювалися як ворожі радянській ідеології. Однобічно висвітлювалися найяскравіші часи історії українського народу — Київська Русь, Гетьманщина, Українська Народна Республіка, замовчувалася участь українців у світовому культурному процесі в епоху європейського Відродження й Просвітництва, а надто в епоху Бароко, Романтизму, Неоромантизму⁶³.

Серед основних напрямків розвитку української культури необхідно назвати розвиток історичної науки. Соціально-економічний розвиток України протягом другої половини XVIII–XX ст. відбувався таким чином, що Російська імперія перетворила Україну у свою колонію. А російська історична наука, на догоду правлячим колам Росії, вважала українців етнографічним різновидом російського народу. Зусиллями представників російської історичної школи була створена історична схема, в якій для українців не залишалось місця. Їх ототожнили з росіянами, відібравши в них навіть їхню давню самоназву — руський народ. Тому в XIX ст. зусиллями національної інтелігенції літописний топонім «Україна» став розглядатися як новий етнотопонім, а народ, який створив Київську Русь, почали називати українським.

Щоб перетворитися з гнобленої етнографічної маси «малоросів» у націю, українцям треба було перш за все створити правдиву схему власної історії. Тому в національному відродженні активну роль почали відігравати фахові історики. 1894 року, обійнявши кафедру історії України у Львові М.С. Грушевський почав реалізувати головну справу свого життя — створення багатотомної «Історії України-Руси».

Використовуючи колосальний історичний матеріал, Грушевський довів штучність історичних схем, які впливали з концепції російської історичної школи. Хоча окремі концептуальні положення цієї праці застаріли і потребують перегляду, вона й сьогодні залишається фунда-

ментальним виданням з історії України. Унаслідок втрати багатьох використаних М.С. Грушевським документів з архівів Росії, Польщі, Швеції та інших країн «Історія України-Руси» частково набула якостей першоджерел⁶⁴.

В умовах розбудови незалежної української держави важливе значення мають етнологічні дослідження українського народу. На думку автора відповідного розділу «Історії української культури» доктора історичних наук В.І. Наулка, Україна — одна з найбільших країн, а її основне населення — українці — один із найбільших народів Європи, який за чисельністю населення посідає шосте місце на континенті. Із 44,2 млн українців, які проживали у 1989 р. на теренах колишнього СРСР, на Україну припадала основна маса — 37,4 млн, або 84,8%. Її населення становило майже п'яту частину всіх жителів Радянського Союзу. Населення України різноманітне за своїм етнічним складом. За даними Всеукраїнського перепису 2001 р., в Україні налічувалося 77,8% українців, 17,3% росіян, 0,6% білорусів, по 0,5% молдован і кримських татар, 0,4% болгар, по 0,3% румунів, поляків та угорців, 0,2% євреїв та вірменів⁶⁵.

Як і будь-який інший, український етнос типологічно неоднорідний. Він включає: 1) основний етнічний масив формування українського народу, який загалом збігається з територією його формування й сучасними адміністративними кордонами країни. Сюди ж входять суміжні райони компактного розселення українців поза адміністративно-політичними кордонами; 2) етнічні групи українців, що проживають за межами основного етнічного масиву (діаспора). Формування цих груп обумовлене передусім міграційними процесами, що особливо посилювалися з кінця ХІХ — початку ХХ ст.; 3) субетнічні групи — спільноти в середовищі українського народу зі специфічними рисами культури⁶⁶.

Усі зазначені спільноти відрізняються рівнем соціально-економічного розвитку, «ієрархічності» та іншими ознаками. За цих умов найважливішого значення набуває етнічна самосвідомість: доки вона зберігається, існує етнос.

У цьому зв'язку суспільно-політичні процеси, які мали місце як у Російській імперії, так і в СРСР пов'язувалися з проблемами, які хвилювали широку громадськість. А історико-культурна спадщина починає усвідомлюватися як необхідна ланка, що єднає минуле із сучасним, важливий засіб ствердження національної самосвідомості українського народу, основа об'єктивного вивчення його історії та культури. Пам'ятки історії та культури розглядалися як беззаперечні матеріальні підтвердження багатотисячолітньої історії та національної ідентичності українського народу в контексті тих цивілізаційних і культурних процесів. А пам'ятко-

знавство в цілому і охорона історико-культурної спадщини стало важливою частиною суспільної свідомості.

Тому відповідний розділ в «Історії української культури», який вперше з'явився в узагальнюючих працях з історії української культури, становить важливу частину висвітлення історико-культурного процесу в Україні. Його автор кандидат історичних наук С.І. Кот, прослідковуючи основні процеси, які відбувалися в контексті завдань збереження культурної спадщини протягом другої половини ХІХ — початку ХХІ століть, прийшов до висновку, що на всіх етапах історичного розвитку охорона пам'яток становила важливий напрям роботи українського суспільства. Особливого значення ця робота набувала в переломні періоди історії як ХХ, так і ХХІ століть і що «Звід пам'яток історії та культури України» є важливою ланкою у збереженні історико-культурної спадщини незалежної української держави.

Серед робіт, пов'язаних безпосередньо з пам'яткознавством варто назвати роботу С.З. Заремби «Українське пам'яткознавство. Історія, теорія, сучасність» (К., 1995). У монографії висвітлюються основні етапи, особливості та проблеми становлення та розвитку українського пам'яткознавства в період ХІХ–ХХ ст. Значна увага приділена науково-пошуковій діяльності окремих осіб, внеску в українське пам'яткознавство наукових товариств, архівних комісій, губернських статистичних комітетів, археологічних з'їздів, музеїв. Особливе значення надається піднесенню і трагічній долі українського пам'яткознавства за радянської доби, розглядаються теоретичні питання, стан, завдання даної науки в умовах розбудови української державності. У цій праці вперше в українському пам'яткознавстві зроблена спроба визначити предмет і сутність пам'яткознавства. Ця праця стала основою докторської дисертації С.З. Заремби.

Чільне місце в українському пам'яткознавстві посідає колективна робота «Основи пам'яткознавства» (К., 2012). Її автори поставили собі за мету найбільш повно охопити всю проблематику, котра відноситься до пам'яткознавства. Ця обставина була визначальною при формуванні як структури, так і авторського колективу монографії, а також на особливостях, притаманних саме цій роботі. Сама вона ж є і певною реакцією на нинішні суспільні потреби. В ній знайшла своє місце і проблематика Зводу пам'яток історії та культури, де автори В.О. Горбик та Г.Г. Денисенко висвітлили досягнення та проблеми при підготовці Зводу.

На думку авторів, пам'ятки історії та культури є складовою частиною національної історико-культурної спадщини. Ставлення до них є показником рівня розвитку держави та духовної зрілості її громадян. Тому цілеспрямована діяльність громадських організацій, державних органів, окремих громадян щодо охорони пам'яток для передачі культурних

цінностей майбутнім поколінням та їх ефективного використання в суспільному житті сприяє самоідентифікації і має соціально-значиму функцію підтримки стабільності і сталого суспільного розвитку⁶⁷.

Особливого значення набуває потреба визначення стану охорони пам'яток в умовах реформування державної системи управління галуззю, а також — ролі держави у формуванні і реалізації міжнародних відносин в процесі інтеграції до міжнародних організацій у зазначеній сфері, аналіз досягнень, помилок і прорахунків у державній політиці та їх наслідків для стану та збереження пам'яток. Успіх у взаємодії України з міжнародним співтовариством залежить від багатьох чинників, серед яких є гармонізація національних норм та правил із європейськими та міжнародними вимогами, в тому числі і в галузі охорони культурного надбання.

Варто згадати і дослідження російських пам'яткознавців. Зокрема в роботі «Памятниковедение, теория методология, практика» (М., 1986) провідні фахівці цієї галузі, на відміну від переважної більшості подібних робіт намагалися намітити основні шляхи розвитку пам'яткознавства на основі інтеграції суспільних і технічних наук для вирішення проблем пам'яткознавства.

Етапною в українському пам'яткознавстві стала колективна праця «Історико-культурна спадщина України: проблеми дослідження та збереження» (К., 1998), підготовлена співробітниками відділу історико-краєзнавчих досліджень Інституту історії України НАНУ. Хоча авторами цієї роботи не ставилось завдання охоплення всіх напрямків пам'яткознавства, тим не менш фахові здібності співробітників Інституту історії зробили свою справу: в ній охоплені практично всі напрями діяльності від історіографії до практичної реалізації Зводу пам'яток історії та культури України. Причому в набагато більшій мірі ніж «Основи пам'яткознавства». У пропонованій монографії розглядається досвід становлення державної системи охорони пам'яток і стан охорони пам'яток в Україні на сучасному етапі, участь громадськості в збереженні історико-культурної спадщини, міжнародний досвід охорони пам'яток і можливість застосування його в Україні. Значна увага приділяється джерельній базі пам'яткознавства. Аналізуються підсумки та завдання наукових досліджень, проблеми охорони та збереження пам'яток археології, історії, архітектури та містобудування, монументального мистецтва⁶⁸.

Якщо попередня робота є найбільш повною у питаннях пам'яткознавства взагалі то пропонована нижче висвітлює проблеми пам'яткознавства крізь призму роботи над Зводом пам'яток історії та культури України. «Актуальні питання виявлення і дослідження пам'яток історії та культури України» (у двох частинах. — К., 1999) на основі нових методологічних підходів до вивчення історії України, її історико-культурної

спадщини висвітлюють широке коло теоретичних проблем сучасного пам'яткознавства. У цьому контексті розглядається ціла низка практичних питань підготовки Зводу, аналізується досвід, набутий в ході роботи над першим в Україні енциклопедичним виданням, присвяченим пам'яткам історії та культури.

Значне місце відведено розробці критеріїв поцінування всіх видів нерухомих об'єктів історико-культурної спадщини, проблемам їх виявлення, дослідження, обліку, наукової класифікації та термінології. Поряд з розглядом аспектів загального характеру, що стосується науково-організаційних засад підготовки Зводу, участі в цьому процесі науковців і широкої громадськості, аналізу джерельної бази досліджень, значну увагу приділено конкретним питанням відображення всіх видів, груп і типів нерухомих пам'яток⁶⁹.

Якщо «Актуальні питання...» висвітлюють практичні аспекти пам'яткознавства, то «Пам'яткознавчі студії в Україні. Питання теорії і практики» (К., 2007) присвячена визначенню теоретичних питань пам'яткознавства, дослідженню процесів формування системи захисту та збереження пам'яток історії та культури в Україні, концептуальних положень щодо культурного надбання в зарубіжних країнах. В роботі розглядається розвиток пам'яткоохоронної діяльності у 19–20 ст. Окремо викладений практичний досвід підготовки і видання багатотомного «Зводу пам'яток історії та культури України». На основі сучасних наукових розвідок визначені принципи відбору, класифікації та систематизації пам'яток археології, історії, науки і техніки, архітектури та містобудування, монументального мистецтва. Показана роль державних установ та недержавних інституцій у вирішенні актуальних питань комплексного захисту культурної спадщини.

Авторський колектив: наукові співробітники Інституту історії України НАН України, Інституту археології НАН України, Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнології НАН України, Українського товариства охорони пам'яток історії та культури України⁷⁰.

На думку авторів колективної монографії розробка наукової концепції збереження пам'яток історії та культури — важлива методологічна основа ефективного розвитку пам'яткознавчих досліджень і пам'яткоохоронної діяльності, яка є невід'ємною складовою процесу формування національної свідомості й духовності суспільства на сучасному етапі розбудови української державності. Актуальність цієї теми значною мірою зумовлюється й тим станом збереження історико-культурної спадщини, що упродовж багатвікової історії українського народу зазнавала значних втрат. Загибель пам'яток спричиняли не лише природні фактори, тривалі і жорстокі війни. Їх цілеспрямовано нищили під час тоталітарного

режиму, антирелігійних кампаній, вони гинули від порушення чинного законодавства в застійні часи. Доводиться констатувати, що законодавство і понині порушується, і то доволі масштабно.

В Україні склалася критична ситуація зі збереженням історико-культурної спадщини. У цьому зв'язку Зазначена концепція передбачає ряд принципово важливих теоретичних проблем пам'яткознавства, передусім всебічний науковий аналіз нерухомих об'єктів історико-культурної спадщини, зокрема — розробку наукових критеріїв їх поцінування і взяття під охорону держави, основних класифікаційних систем та інших проблем понятійно-термінологічного характеру, що ґрунтуються на сучасних методологічних позиціях. Особливої уваги потребують, на базі нових концептуальних підходів, пам'ятки, пов'язані із сторінками вітчизняної історії, що в радянській історіографії або взагалі не дозволялось згадувати або представлені вони були в ідеологічно-спотвореному світлі.

Важливим кроком у справі поліпшення існуючого стану збереження пам'яток має стати і запровадження централізованої системи державного керівництва справою, що сприятиме подоланню бюрократичного опору різних відомств, створенню нової, досконалішої управлінської структури в центрі і на місцях. Необхідною передумовою ефективною реалізації актуальних завдань дослідження, збереження і суспільного використання пам'яток є також поєднання зусиль державних і громадських організацій, залучення до цієї роботи широких верств суспільства, науковців, краєзнавців-аматорів.

Положення концепції можуть стати науковим підґрунтям організації заходів із збереження національної історико-культурної спадщини на державному рівні — в ході розробки усіх форм законодавства в цій галузі довготермінової державної програми збереження пам'яток, державного реєстру національного культурного надбання, встановлення охоронних зон, організації історико-архітектурних та історико-культурних заповідників, визначення пріоритетних напрямів діяльності державних й наукових установ та громадських організацій, пов'язаних із визначенням та збереженням пам'яток⁷¹.

Слід відзначити і серію робіт під загальною назвою «Пам'ятки історії та культури України», започатковану 2005 року. Головна її ідея — поступово підготувати заміну «Памятникам истории и культуры Украинской ССР» 1987 року видання. Досвід роботи над цим проектом показав, що одноразова масштабна робота з висвітлення великої кількості пам'яток по всіх областях призводить до значного напруження сил і призводить до великої кількості помилок, що мало місце при роботі над «Памятниками истории и культуры...». У той же час ця робота справила надзвичайно позитивне враження серед пам'яткознавчих кіл України.

Тому вирішено поступово, окремими книжками у вигляді «зошитів» модернізувати ті дані, які були закладені в роботу 1987 року. До того ж відбулося багато подій в суспільно-політичному житті України, було поставлено на облік велику кількість пам'яток, які до цього часу були під офіційною заборонаю. І це теж потрібно було відобразити у цій роботі.

Було прийнято рішення, що у першому зошиті автори проекту висловлять своє відношення до пам'яткознавчих проблем України. А в подальшому, по регіонах будуть публікуватись матеріали у вигляді каталогів-довідників.

У першому зошиті, який вийшов 2005 року, автори звернули увагу як на теоретичні, так і практичні питання діяльності пам'яткознавців. Зокрема В. Горбик, Г. Денисенко та М. Пархоменко нагадали читачеві про основні напрямки діяльності як наукових товариств в цілому, так і в питанні пам'яткоохоронної роботи зокрема. Л. Прибега зауважив, що визначений стратегічний курс України на входження до об'єднаної Європи може бути реалізований за умови, що в усіх сферах життєдіяльності, у тому числі і в пам'яткоохоронній сфері, ми досягнемо європейського рівня. Саме тому доволі актуальною виглядає нині проблема забезпечення охорони національних культурних надбань, проведення реставраційних робіт на пам'ятках відповідно до світових вимог. І у цьому зв'язку актуальним питанням є приведення пам'яткоохоронного законодавства до стандартів загальноєвропейського і світового співтовариства⁷². В теоретичному плані важливі думки О. Титової з приводу періодизації та дослідження пам'яток археології та Л. Федорової з Е. Пісковою про питання сучасної класифікації пам'яток історії та культури.

Другий зошит включає пам'ятки історії, археології, архітектури та містобудування, монументального мистецтва міста Києва. До каталогу внесені об'єкти культурної спадщини, котрі занесені до Державного реєстру нерухомих пам'яток України згідно з рішенням Кабінету Міністрів України (щодо об'єктів національного значення) або відповідного центрального органу виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини (щодо об'єктів місцевого значення), а також певна кількість об'єктів, які досліджені впродовж останнього часу та визначені фахівцями пам'ятками історико-культурного значення, але ще не включені до Реєстру.

Каталог сформовано за принципом адміністративно-територіального поділу. Всі історико-культурні пам'ятки в каталозі-довіднику подані за місцем розташування на вулицях, площах, проспектах, провулках, територіях. Розташування історико-культурних об'єктів подано за існуючою на сьогодні нумерацією будинків у м. Києві; місцезнаходження пам'яток археології та пам'яток монументального мистецтва вказано за адресами

певних будинків і територій, поряд із якими вони розміщені або встановлені. Приналежність до певного виду пам'яток означено в дужках після назви⁷³.

Третій зошит присвячений пам'яткам історії та культури міста Севастополя. У каталозі використані матеріали робочої групи з підготовки Зводу пам'яток історії та культури України по м. Севастополь (секретар робочої групи Шавшин В.) макет тому «Свод памятников истории и культуры Украинской ССР. Севастополь» (К., 1991). «Словник памятников истории и культуры г. Севастополь» (рукопис), праці та публікації, присвячені дослідженню історико-культурного надбання міста Севастополя: «Памятники истории и культуры Украинской ССР. Каталог-справочник» (К., 1987), «Севастополь. Энциклопедический справочник» (Севастополь, 2000), довідковий матеріал з історії Севастополя⁷⁴.

Серед робіт, які висвітлюють окремі види пам'яток або окремі галузі пам'ятокознавства, варто звернути увагу на підвищений інтерес серед дослідників до пам'яток науки і техніки. У цьому відношенні показовим є приклад співробітників НДІ культури Російської федерації, які виходом збірника «Памятники науки и техники» (М., 1988) звернули увагу на розробку теоретичних, методичних та прикладних проблем пам'яток науки і техніки. Вони звернули увагу на той момент, що пам'ятки цієї категорії все більше використовуються при розробці проблем науково-технічного прогресу. На відміну від інших дослідників, автори зазначеного збірника (П.В. Боярський та В.І. Батов) крізь призму пам'яток науки і техніки зробили спробу викласти їх в процесі вирішення проблем загального пам'ятокознавства⁷⁵.

В Україні у них виявилися послідовники. Так, автори роботи «Пам'ятки техніки» (Гріффен Л.О., Константинов В.О., Тітова О.М. — К., 2010) звернули увагу саме на цей вид пам'яток. У монографії вони розглянули теоретичні питання про сутність техніки як суспільного явища та пам'ятки техніки як феномен історії культури. Значна увага приділена як рухомим зразкам техніки, так і нерухомим. Викладені результати деяких досліджень ставлення певних верств сучасного українського населення до вивчення та охорони пам'яток техніки⁷⁶.

Серед дослідників по окремим видам пам'яток однією з відомих дослідниць є Г. Денисенко. Її спеціалізація — пам'ятки воєнної історії, в тому числі — Другої світової війни та історія підготовки видання «Звід пам'яток історії та культури України». Вона є автором декількох монографій, також численних робіт в періодичних виданнях. Є одним з авторів монографічного дослідження «Воєнна історія України в пам'ятках» (К., 2003). У ній розглядаються актуальні проблеми охорони і збереження пам'яток воєнної історії України. Аналізуються питання, пов'язані з

вивченням пам'яток воєнної історії в контексті дослідження історико-культурної спадщини. В роботі висвітлюються воєнні події періоду Київської Русі, козацької доби, Кримської війни, Першої та Другої світових війн, історія національних Збройних Сил та їх відображення в пам'ятках історії та культури. Особливо підкреслюється, що виявлення і дослідження пам'яток воєнної історії пов'язане з роботою з підготовки «Зводу пам'яток історії та культури України». В ній, зокрема знайшли місце питання воєнної історії, які донедавна замовчувалися або фальсифікувалися. Це, зокрема період Національної революції 1648–1676 років, Громадянської війни 1917–1921 років, участі УПА у Другій світовій війні тощо. На основі нових архівних матеріалів показана роль українського народу у боротьбі з німецьким фашизмом, участь у збройних конфліктах у складі Радянської армії тощо⁷⁷.

У роботі «Воєнна історія України в контексті дослідження і збереження культурної спадщини» на основі архівних джерел, опублікованої фахової літератури аналізується діяльність центральних і регіональних товариств від початку ХХ ст., які досліджували пам'ятки старовини, у тому числі і об'єкти воєнної історії. Висвітлюються воєнні події періоду середньовічної історії, раннього нового, нового і новітнього часу та їх відображення у пам'ятках. Розглядається діяльність державних інституцій, громадські ініціативи, актуальні питання охорони і збереження пам'яток у незалежній Україні. Значна увага приділена «Зводу пам'яток історії та культури України», його ролі у нагромадженні наукових знань з історії України, охороні і збереженні культурного надбання в сучасних умовах⁷⁸.

Інша монографія безпосередньо присвячена підготовці «Зводу пам'яток історії та культури України». У монографії аналізується стан дослідження історико-культурної спадщини України, актуальні питання охорони і збереження пам'яток. Основна увага приділена аналізу досвіду і проблемам підготовки «Зводу пам'яток історії та культури України» — одному із найбільш масштабних проектів у галузі культури, спрямований на вивчення і осмислення історичного минулого, охорону, збереження і популяризацію культурного надбання, формування колективної пам'яті народу. Висвітлюється досвід підготовки Зводу в пострадянських країнах, організаційні питання, наукові засади створення 28-томного енциклопедичного видання, присвяченого історико-культурній спадщині України. Розглядається підготовка «Зводу пам'яток історії та культури України» в регіонах⁷⁹.

Візитною карткою Т. Катаргіної є досвід збереження культурної спадщини у Великій Британії, Сполучених штатах Америки та Канаді. У її монографії розглядається досвід цих країн в організації збереження та

використання нерухомих пам'яток історії та культури, які складають їх культурну спадщину. На базі використання фактичного матеріалу з опублікованих джерел, спеціальної наукової літератури, періодичних видань відтворений процес розвитку справи захисту пам'яток в індустріально розвинених країнах. В роботі досліджені основні юридичні, економічні, соціальні чинники, які впливають на розвиток пам'яткоохоронної діяльності, розглянута її роль у культурній, соціальній, освітній сферах життя країн Західної Європи та США. Висвітлені можливості впровадження позитивних методів організації пам'яткоохоронної роботи⁸⁰.

Свій внесок у розробку пам'яткознавчої тематики зроблений і згадуваною уже Н. Ковпаненко. Її монографія «Архітектурно-мистецька спадщина Наддніпрянської України у вітчизняних історичних дослідженнях (кінець XIX — початок XX ст.)» (К., 2013) дає можливість розуміння процесів, які відбувались в науковому, архітектурному та мистецькому середовищі українського суспільства. У монографії розкриваються особливості розвитку студій національної архітектурно-мистецької спадщини доби середньовіччя та раннього нового часу в контексті поступу історичної науки, які здійснювались на теренах України у складі Росії наприкінці XIX — на початку XX ст. Висвітлюється внесок у вивчення пам'яток художньої старовини та пов'язаних з ними проблем наукових товариств та архівних комісій, Всеросійських археологічних з'їздів, аналізуються наукові здобутки провідних вітчизняних учених⁸¹.

Висвітлюючи питання підготовки до видання томів Зводу, варто звернути увагу на те, як реалізовувалась масштабна, престижна і амбіційна програма по виданню томів Зводу спочатку в СРСР, а потім і в окремих незалежних державах. Найбільш успішним був проект у Білоруській РСР. Численний структурний колектив з підготовки Зводу працював в Інституті мистецтвознавства, етнографії і фольклору Академії наук БРСР, де протягом 70–80-х років минулого століття були видані сім томів БРСР (по кожній області) білоруською мовою⁸².

Передбачалось, що найбільш масштабним буде проект в Російській Федерації. Протягом 20-и років (з 1967 по 1987) росіяни збирались випустити 73 томи, які б охопили всю територію РРФСР. На 1987 рік не випущено жодного у тому вигляді як це планувалося⁸³. Труднощі з випуску томів Зводу були набагато більші аніж передбачалося. Так, за підрахунками співробітників НДІ культури Міністерства культури РРФСР, якщо зберегти ті темпи, якими відбувалася паспортизація пам'яток в РРФСР протягом зазначеного двадцятиріччя, то знадобилося б 80 років⁸⁴.

Натомість співробітниками НДІ культури при Міністерстві культури РРФСР було випущено 25 томів «Материалов к Своду памятников

народов СССР»⁸⁵. Причому ці Матеріали принципово відрізняються від Матеріалів, які випускались в УРСР. Якщо український варіант — це свого роду Методичні рекомендації для підготовки авторами статей до Зводу і деякі матеріали можуть використані хіба що при написанні Вступу, то московський — це вже готові статті, які при відповідному доопрацюванні можуть бути розміщені в основному тексті Зводу в конкретних регіонах. У кожному випуску автори Матеріалів давали застереження, що це є лише фрагменти майбутніх томів Зводу.

По суті, в м'якій формі було визнано провал проекту «Свод памятников истории и культуры народов СССР». Натомість пропонувалось запустити хоча б його частину, що було б важливим заходом у пропагандистсько-виховній роботі з населенням⁸⁶. Цей проект і був запущений у середині 90-х років минулого століття.

В кінці 80 — на початку 90-х років, у зв'язку з відсутністю фінансування роботи не проводились. В подальшому «Свод памятников истории и культуры народов СССР» був трансформований у «Свод памятников архитектуры и монументального искусства России». Головним виконавцем вказаного проекту було визнано Сектор Зводу пам'яток архітектури та монументального мистецтва при Державному Інституті мистецтвознавства Міністерства культури Російської Федерації.

Цей підрозділ був створений 1966 року під «Свод памятников истории и культуры...». Разом з Інститутом історії АН СРСР та НДІ культури Міністерства культури РРФСР приймав участь у розробці методичних матеріалів при підготовці «Свода». Поскільки, на думку його співробітників, поєднати в одному томі пам'ятки всіх видів було неможливо, то у 80-х роках минулого століття згідно рішень Міністерства культури РРФСР, АН СРСР та Комітету у справі друку було прийняте рішення про випуск видань з різних видів культурної спадщини. На даний момент випущено 11 томів «Свода памятников архитектуры и монументального искусства России», яке здійснює видавництво «Наука». Протягом 1998–2008 років вийшло 8 томів. Зокрема, 1998 року вийшов том по Брянській області, у 1999–2000 роках — тритомник по Івановській, 2001 — Смоленській, протягом 2002–2008 — перші три томи дев'ятитомного «Свода» Тверської області. У той же час іде робота над Рязанським, Калузьким, Костромським та Ярославськими томами. Почалося дослідження Архангельської, Вологодської та Нижньгородської областей⁸⁷. За роботу над томами співробітники сектора «Свода памятников архитектуры и монументального искусства» були нагороджені премією Уряду Російської Федерації в галузі культури⁸⁸.

В УРСР на момент розпаду СРСР до друку були рекомендовані томи по Київській та Харківській оластям. Зовсім небагато залишалось для

рекомендації до друку Чернігівській області. Проте зміна державності, відсутність фінансування призвели до того, що в більшості областей роботи з підготовки Зводу були або зовсім припинені, або загальмовані. Не дивлячись на те, що з цього питання було видано два Укази Президентів, здійснені інші заходи робота просувається повільно. Уже є деякі області (Хмельницька, Сумська та інші), які в різній ступені готовності наближаються до рекомендації до друку. Лише Київська міська редколегія, вирішуючи по ходу справи багато проблем зуміла видати дві книги тому 1999, 2004. Третій том вийшов в електронному варіанті 2011 року. Зараз готується його паперовий варіант.

Перша частина тому «Київ» містить вступи до Зводу і тому «Київ» та статті-довідки про пам'ятки. Крізь призму досить різнобічної пам'яткознавчої інформації, значна частина якої вперше вводиться до широкого наукового і суспільного обігу, розглянуті основні аспекти життя міста з найдавніших часів до сьогодення. Культурна спадщина Києва сконцентрувала в собі найважливіші події соціально-економічного, громадсько-політичного, культурного життя України впродовж багатьох століть, справляючи одночасно вирішальний вплив на розвиток національної культури, її утвердження у світі.

В Передмові від видавництва відзначається, підготовка багатотомного енциклопедичного видання, припала на 1980–90-і рр., коли змінювалися політичні, культурні, духовні, а разом з тим і пам'яткознавчі орієнтири. Це викликало необхідність додаткового обстеження й аналізу історико-культурної спадщини регіонів країни, коригування методології і критеріїв відбору пам'яток до Зводу, його концептуальних засад, значної доробки й поновлення змісту вже підготовлених статей⁸⁹.

Основну частину 1-ї книги 1-го тому «Київ», становлять статті про всі види пам'яток міста Києва: археології, історії, архітектури та містобудування, монументального мистецтва.

Статті Зводу систематизовано за алфавітним принципом, кожна з них має свій порядковий номер. До першої книги ввійшли пам'ятки від літери «А» («Андріївська церква») до літери «Л» включно («Лютеранська вулиця»). Забудова вулиці розглядалася як комплексна пам'ятка містобудування, архітектури та історії, що складається з окремих пам'яток (будинків, садиб, ансамблів, площ, пам'ятних місць), позначених дробовими номерами. В середині статті про вулицю пам'ятки розміщено за алфавітом. Аналогічно подано комплекси археологічних пам'яток.

Назви пам'яток архітектури подано за первісною, а не сучасною функцією споруд, іноді — за іменами їхніх перших чи найвідоміших власників або усталеною в киевознавстві назвою. При відборі персоналій, яким присвячено статті про пам'ятки історії, враховувалося, насамперед,

світове і загальнодержавне значення їхньої діяльності, а також вагомість внеску у соціально-політичний, економічний, культурний і духовний розвиток конкретних регіонів на всіх етапах їхнього розвитку. Одночасно застосовувалися загальноприйняті критерії енциклопедичних видань, зокрема, для науковців — належність до числа академіків і членів-кореспондентів академії наук, для діячів культури — до народних артистів і художників України.

У статтях подаються відомості тільки про тих осіб, які вже пішли з життя. Інформація про них охоплює конкретний період проживання або діяльності, пов'язаний з пам'яткою. Повні біографічні дані вміщено лише в статтях про пам'ятки-поховання. Виняток становлять статті про діячів, які народилися у певному будинку, а потім проживали в інших місцях; осіб, які померли в інших країнах або регіонах; жертв політичних репресій; діячів, імена яких довгі роки були незаслужено викреслені з вітчизняної історії. У таких випадках наведено розширені дефініції. Якщо пам'ятка пов'язана з життєвим шляхом багатьох діячів, у заголовку вказуються за алфавітом перші прізвища і формула «та ін.» або застосовується визначення: «Будинок, в якому проживали відомі вчені» (діячі культури та ін.).

Пам'ятки історії — академічні й галузеві інститути, освітні заклади, що містяться не на вулицях — комплексних пам'ятках, подано за алфавітом, виходячи з їхньої сучасної назви («Інститут геохімії, мінералогії та рудоутворення», «Київський національний економічний університет»). Якщо видатний вчений працював протягом життя в кількох наукових інститутах, повна дефініція та інформація про його діяльність подається лише в зв'язку з одним із закладів, в інших стислі відомості про цього вченого вміщено в кінці статті.

Із комплексних статей про вулиці-пам'ятки містобудування й історії вилучено і відповідно розташовано за алфавітом і під окремими номерами деякі найбільш відомі об'єкти. Відбір пам'яток монументального мистецтва здійснювався фахівцями Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАНУ відповідно до мистецької цінності об'єктів. Деякі пам'ятні знаки (монументи,obelіски, меморіальні дошки та ін.), які не мають мистецької цінності, включено до Зводу з тих міркувань, що це є єдиною можливістю увічнення історичних подій і персоналій надзвичайного значення або незаслужено викреслених із пам'яті народу, зокрема, пам'ятні знаки жертвам голодоморів, політичних репресій, з нагоди заснування міст тощо.

У зв'язку з постійними змінами порядку розміщення статей тому, пов'язаними з перейменуванням вулиць, виявленням нових об'єктів, знесенням пам'яток тощо, у редакції не було змоги у першому виданні

тому «Київ» зробити перехресні посилання. Тому наприкінці книги вміщено іменний покажчик і покажчик статей, в якому пам'ятки всередині вулиць позначено не за алфавітом, а за номерами будинків.

Як і перша, друга і третя частини книги 1-ї тому «Київ» містить статті про пам'ятки міста. Великий обсяг матеріалу зумовив поділ книги не на дві частини, а на три. Видання дотримується принципів, покладених в основу першої частини. Друга і третя частини, як продовження одного тому, має наскрізну з частиною першою нумерацію статей і пагінацію.

Критерії відбору персоналій, яким присвячено статті про пам'ятки історії, залишилися незмінними. Враховувалося світове і загальнодержавне значення їхньої діяльності, вагомість внеску в соціально-політичний, економічний, культурний і духовний розвиток Києва. Подаються відомості тільки про тих осіб, які вже пішли з життя, і здебільшого тільки на час проживання або праці за конкретною адресою. Виняток становлять статті про діячів, які пізніше проживали і померли в інших місцях. Повні біографічні дані вміщено лише в статтях про пам'ятки історії — поховання.

В цілому у двох частинах тому описано 1605, у третій — 778 пам'яток Києва усіх видів. Друга частина містить 1646 ілюстрацій (фотографії, схеми, плани). Над підготовкою матеріалів працювало 310 авторів, у т. ч. 213 дослідників — авторів статей у другій частині і 387 — у третій. Чимало з них подали Редакційній колегії розвідки, що публікуються вперше. Серед авторів двох частин «Київ» — співробітники Інституту археології, Інституту історії України, Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології Національної академії наук України, Державного науково-дослідного інституту теорії та історії архітектури і містобудування, інституту «Укрпроект-реставрація», Управління охорони пам'яток культури та історичного середовища Київської міської держадміністрації, Науково-методичного центру по охороні, реставрації та використанню пам'яток історії, культури і заповідних територій, Музею історії міста Києва та інших музеїв міста, численні краєзнавці, архітектори, реставратори⁹⁰.

Відповідальний редактор тому Київ академік, Герой України П.Т. Тронько висловив щиру подяку авторам Головної редакції «Зводу пам'яток історії та культури України» при видавництві «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, які працювали над виданням, а також співробітникам архіву Президії НАН України, Державного архіву міста Києва, Державного архіву Київської області, Центрального державного історичного архіву України в м. Києві, Центрального державного архіву вищих органів влади України, Центрального державного архіву громадських організацій України, Інституту рукопису Національної бібліотеки

України ім. В. Вернадського НАН України, Національного технічного університету «Київський політехнічний інститут» за надану допомогу і консультації⁹¹.

Вихід матеріалів Київського тому Зводу став новим етапом у розвитку українського пам'яткознавства. Він виявився якісним в усіх відношеннях. Обласним редколегіям він правив за зразок і вони бажають повторити його успіх. Для керівників облдержадміністрацій виникла можливість увійти в історію, як особи, які сприяють росту авторитету підконтрольного їм регіону. У багатьох областях України на матеріалах Зводу стали виходити роботи з висвітлення окремих видів пам'яток історії та культури, на кшталт тих, які виходили в Російській Федерації, так звані урізані Зводи області, району, міста тощо. Причому, якщо у Росії це, в основному пам'ятки архітектури, то в Україні, у більшості пам'ятки історії та монументального мистецтва. Як в паперовому варіанті, так і в електронному, шляхом розміщення матеріалів в Інтернеті.

Так, 2014 року, на сайті Інституту історії України НАН України, у розділі «Звід пам'яток історії та культури України» були розміщені Матеріали до Зводу пам'яток історії та культури України по місту Севастополю. Відповідно до державної програми підготовки та видання багатотомного «Зводу пам'яток історії та культури України» протягом 1982–2008 рр. була проведена значна робота з підготовки тому Зводу по м. Севастополь, яку за підтримки міської державної адміністрації та міської ради, і, особливо, секретаря Ради П. Веселова здійснювали редакційна колегія тому та створена в її складі робоча група. Основу робочої групи склали наукові співробітники Національного Музею героїчної оборони і визволення м. Севастополя О. Грабар, В. Крест'янніков, Ю. Савченко, В. Шавшин, директор Музею Ю. Мазепов, начальник управління культури м. Севастополя О. Щиголева та наукові співробітники Інституту історії України НАН України В. Воляник, Т. Григор'єва, Г. Денисенко, Т. Катаргіна. У 2000 р. міська редакційна колегія та робоча група були затверджені у новому складі і розгорнули інтенсивну діяльність з формування високопрофесійного авторського колективу й підготовки текстових та ілюстративних матеріалів до тому. У ході доопрацювання тому були використані матеріали робочої групи, макет тому «Свод памятников истории и культуры Украинской ССР. Севастополь» (К., 1991), проведена відповідна робота з наукового і літературного редагування, в якій були задіяні наукові співробітники Інституту історії України НАН України В. Горбик, Г. Денисенко, Н. Ковпаненко, заступник головного редактора при видавництві «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана Головної редакції Зводу пам'яток історії та культури України С. Дмитрук та ін. співробітники.

В 2001 р. доопрацьований рукопис тому — доповнений Словник, вступ та статті на нововиявлені пам'ятки, ілюстративний та картографічний матеріал — розглянуті Головною редколегією Зводу пам'яток історії та культури України, рекомендовані до друку і передані на редакційно-видавниче опрацювання до Головної редакції «Зводу пам'яток історії та культури України». Протягом 2004–2006 рр. авторським колективом спільно з Головною редакцією Зводу матеріали були доопрацьовані. Загалом до тому включені 939 статей про пам'ятки всіх видів, 414 ілюстрацій, картографічний матеріал. В процесі роботи над томом авторським колективом було додатково написано 150 статей про нововиявлені об'єкти культурної спадщини. Передбачалося, що том по м. Севастополю буде виданий двома мовами — російською та українською. На завершальному етапі роботи над томом значний внесок відповідального секретаря міської редакційної колегії В. Шавшина, керівника робочої групи редколегії директора Національного Музею героїчної оборони і визволення м. Севастополя О. Рудякова.

Починаючи з 2008 року, в силу об'єктивних і суб'єктивних робота над томом Зводу припинена. У зв'язку з тимчасовою окупацією АР Крим і м. Севастополя російськими військами і включенням їх згідно односторонніх рішень Державної думи Російської Федерації та уряду Росії до складу Російської Федерації і з метою збереження багаторічних напрацювань у підготовці текстових та ілюстративних матеріалів до тому «Зводу пам'яток історії та культури України» по м. Севастополь, було прийняте рішення розмістити наявні матеріали на сайті Інституту історії України НАН України. Був здійснений розшук та виявлення в архівах колишньої Головної реакції Зводу при УРЕ підготовлених у попередні роки текстів вступних статей та статей про пам'ятки з метою їх збереження, фіксації та введення до наукового обігу.

В переважній більшості ці матеріали представлені в авторських варіантах, лише деякі з поданих текстів статей пройшли відповідне редакційне опрацювання у Головній редакції Зводу. Вони представлені не в повному комплекті і будуть доповнюватися по мірі виявлення та опрацювання текстів статей до тому згідно Словника. Статті до тому та додатки до них подаються в оригіналі, російською мовою. Вони представлені на сайті рівномірними текстовими блоками із зазначенням сторінок згідно з назвами пам'яток та вулиць, поданими за алфавітним принципом⁹².

2014 року на сайті Інституту історії був виставлений 1-й том Матеріалів до Зводу пам'яток історії та культури по Львівській області. З метою якомога ширшого та об'єктивнішого вивчення та опису всього культурного спадку нерухомих пам'яток та пов'язаних з ними історико-

політичних процесів і подій редколегія «Зводу пам'яток історії та культури у Львівській області» запропонувала видати працю у двох томах — Том I (у трьох книгах), присвячений пам'яткам Львова, і Том II — про пам'ятки Львівської області.

Історичні, політичні, економічні та культурні умови склалися так, що Львів сформувався як унікальне місто, стратиграфія розвитку якого рельєфно позначилася різними епохами європейського історико-культурного поступу — ренесансу, просвітництва, класицизму зі стильовими проявами бароко, рококо, модерну та ін.

При оцінці пам'яток і застосуванні критеріїв їх відбору до «Зводу» відбулося переосмислення старих методологічних підходів. Редколегія принципово відмовився від позиції увіковічнення через внесення до реєстру відповідних міських об'єктів високопоставлених очільників СРСР, радянських воєначальників, функціонерів каральних структур СРСР. Виняток зроблено лише для пам'ятних місць, пов'язаних із подіями Другої світової війни, в якій полягли мільйони українців.

Уперше в історії західноукраїнських земель до списку пам'яток історії та культури включено меморіальні місця, пов'язані з українським національно-визвольним рухом (діяльністю Української Військової Організації та Організації Українських Націоналістів, зокрема, її лідерів Євгена Коновальця, Степана Бандери, Андрія Мельника, Романа Шухевича), з боротьбою за українську соборність у той короткий історичний епізод, коли українці мали владу в Галичині — в період існування Західно-Української Народної Республіки.

У підготовці «Матеріалів до Зводу пам'яток історії та культури у Львівській області» активну роль відіграли Інститути народознавства НАНУ та «Укрзахідпроектреставрація», науковці Національного університету «Львівська політехніка», Львівського національного університету імені Івана Франка, Львівської національної академії мистецтв, Українського лісотехнічного університету, Державного історичного архіву у Львові, Львівського історичного музею та ін⁹³.

Вагомою частиною Матеріалів Зводу є ілюстративний матеріал, зокрема креслення планів будинків, архітектурних ансамблів тощо, які виготовив Ігор Бокало; фотографування пам'яток здійснили майстри фотомистецтва Олег Бойко, Володимир Васінчук; підбірку документальних архівних фотоматеріалів, карт-схем міста у різні історичні періоди, графічні і живописні зображення архітектурних пам'яток провів Андрій Козицький.

Заслугує на увагу відповідальна позиція Львівської обласної держадміністрації, яка сприяла у підготовці «Зводу», розуміючи загальнонаціональне значення державної програми здійснення реєстру пам'яток, створених українським народом впродовж своєї історії⁹⁴.

У Вінницькій області 2011 року вийшла словникова частина «Пам'яток історії і культури Вінницької області». У виданні подано перелік пам'яток археології, історії, монументального мистецтва, архітектури та містобудування Вінницької області. Опис пам'яток містить назву об'єкта, його адресу, видову належність та час створення, а також додаткову роз'яснювальну інформацію. Як зазначено в Анотації видання, ця праця є результатом підготовчого етапу створення «Зводу пам'яток історії та культури України» по Вінницькій області⁹⁵.

Словник-довідник складається з чотирьох розділів: пам'ятки археології, історії, архітектури та містобудування, монументального мистецтва. Кожний розділ сформовано за принципом адміністративно-територіального поділу та абеткою назв населених пунктів. Опис пам'яток містить назву об'єкта, його адресу, видову належність та час створення, а також додаткову інформацію, що пояснює або уточнює значущість пам'ятки. Наступним етапом роботи над «вінницьким» томом «Зводу» має стати написання статей про кожну пам'ятку історико-культурної спадщини України⁹⁶.

В Житомирській області на матеріалах Зводу 2009 року вийшла енциклопедія довідник «Пам'ятки Житомира». Книжка складається зі вступу та чотирьох розділів. В свою чергу вступ являє собою докладну ілюстровану статтю і список джерел та літератури (374 посилань) від редактора-упорядника, та оглядову статтю «Житомир».

В першому розділі, що складається з 33-х статей, розташованих за абеткою, наведено відомості про основні пам'ятки археології, які виявлені в межах Житомира. Загальним для першого, другого та третього розділу є те, що курсивом в статтях наведено сторінку з фотознімками, а на підписах до фотознімків номери статей, за винятком тих, де фотографія і текст знаходяться на одній сторінці. В квадратних дужках вказані номери статей в інших розділах, що доповнюють дану публікацію. Завершує статті список джерел та літератури.

Другий розділ складається з 90 статей. Для зручності користування назви (напівжирним шрифтом) в статтях наведені по першому чи другому слову речення (тобто є читабельними). Виходячи з цього дня розділу складено спеціальний алфавітний покажчик з виділенням персоналій та історичних об'єктів (ключових слів), напівжирним шрифтом.

В третьому розділі (26 статей) описані пам'ятки монументального мистецтва — монумент, пам'ятник, скульптура, статуя, пам'ятний знак. Після ключового напівжирного прописного слова типи пам'яток виділені напівжирними стрічковими літерами.

В іменному покажчику наведено 625 персоналій, з них 593 з ініціалами, які уточнено у видавництві і тільки в 32 без них (5%). Це високий

показник для (серед) споріднених енциклопедичних видань. Номери сторінок, на яких вміщено одноіменну статтю (ключове слово персоналі) виділено напівжирним шрифтом, під фотознімками курсивом. Прізвища персоналій-іноземців наведені з ім'ям власним повністю. Персоналії імператорів Росії наведені по імені власному з індексом (римським); королів іноземних держав по імені власному (іноді з двох), персоналі з титулами граф, князь, біскуп і таке інше, наприклад, Вітовт, князь; древньогрецькі персоналі — тільки імена.

Якщо в статтях наведені псевдоніми персоналій відсилка з авторіями здійснюється на них. В квадратних дужках містяться фігуранти статей (прізвище, ім'я, по батькові) що не вказані в тексті, або взяті з інших джерел. Це стосується і встановлених псевдонімів персоналій. Після деяких персоналій вказано — брати, родина, коли посилання стосується декількох осіб, що перебувають в родинних стосунках.

Топонімічний показчик включає 158 об'єктів. Якщо в статті (у хронологічному у) наведена попередня назва топоніма, в дужках подано всі наступні назви. При необхідності, остання назва топоніма виділяється окремим рядком з посиланням на всі попередні назви, що подані в статтях. Номера сторінок з фотознімками (схемами) топонімічних об'єктів подані курсивом. В квадратних дужках наведені топонімічні об'єкти, що не вказані в тексті, але встановлені за місцем їх дислокації.

В географічний показчик включено 213 об'єктів. В статтях (у хронологічному порядку), де вказана попередня назва географічного об'єкту, в дужках наведені всі наступні назви, або розшифровка грецькою мовою. Остання (сучасна) географічна назва об'єкту наводиться з посиланням на всі попередні. Номери сторінок, на яких розмішені фотознімки (схеми) географічних об'єктів, подані курсивом. В квадратних дужках наведені географічні об'єкти, що не вказані в тексті, або взяті з інших джерел. Населені пункти вказані без належності до відповідних адміністративних одиниць, окрім випадків повторення в їх написанні⁹⁷.

2005 року, до 60-річчя закінчення II світової війни, у тому ж Житомирі була видана книжка «Пам'ятки і пам'ятні місця Великої вітчизняної війни 1941–1945 рр. на Житомирщині (Володарсько-Волинський, Ємільчинський, Черняхівський райони). Пропонований випуск є продовженням висвітлення пам'яток та пам'ятних місць на честь загиблих радянських воїнів, партизанів, підпільників, мирного населення, які віддали своє життя, захищаючи і звільняючи нашу рідну землю від німецько-фашистських загарбників під час Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.), зокрема територію Володарсько-Волинського, Ємільчинського, Черняхівського районів Житомирської області⁹⁸.

2011 року в Житомирі вийшло друком також видання «Пам'ятки монументального мистецтва Житомирської області». В ній вміщено

126 наукових ілюстрованих статей про досліджені пам'ятки монументального мистецтва Житомирщини, що увійдуть, з часом, до «Зводу пам'яток історії і культури України».

В цілому по Житомирській області до 2008 року вийшло 13 випусків, виданих обласною редколегією Зводу на матеріалах Зводу пам'яток історії та культури України по Житомирській області. Крім названих це: «Пам'ятки і пам'ятні місця історії та культури Народищини» (Житомир, 2005. — Вип. 4); Бердичівщини (2005. — Вип. 5); Житомира і Житомирського району» (2006. — Вип. 6); Коростенського, Лугенського, Овруцького районів» (2007. — Вип. 7); Ружицького району (2007. — Вип. 8); Попільнянського району (2007. — Вип. 9); Брусилівського району (2007. — Вип. 10); міст Коростень і Новоград-Волинського (2008. — Вип. 11); «Пам'ятки і пам'ятні місця Холокосту на Житомирщині» (2008. — Вип. 12); Радомишльського району.

Активно відбувається видавнича робота в Полтавській області. Так, протягом 2007–2013 років, згідно інформації, яку подала Робоча група Зводу по Полтавській області видано 11 випусків по пам'ятках історії та культури окремих районів та міст обласного підпорядкування. Першим таким районом став Новосанжарський, на території якого за даними укладачів нараховується 421 пам'ятка історії та культури. Готуючи до видання матеріали по Новосанжарському району, автори та редакційна колегія включили до книги всю наявну інформацію про об'єкти культурної спадщини району.

Однак у цьому питанні виникли деякі проблеми. На території Полтавщини рішеннями місцевих органів влади без погодження з органами охорони культурної спадщини було встановлено ряд нових пам'ятників та меморіальних дошок, присвячених певним подіям чи громадським діячам. Проте навіть після виявлення цих об'єктів досить важко знайти якусь інформацію про діячів, на честь яких він встановлений. У такому випадку подано лише згадку, що така пам'ятка є в наявності, без опису події чи інформації про людину⁹⁹.

Вийшли матеріали і по іншим районам і містам Полтавської області. Зокрема, по м. Комсомольську, Великобагачанському, Диканському, Лохвицькому, Решетилівському та Семенівському районам.

Подібна робота проводиться і в Запорізькій області. Так, 1998 року під патронатом Управління культури Запорізької обласної державної адміністрації вийшли «Пам'ятки історії і культури Запорізької області», в яких висвітлені пам'ятки історії та археології по Василівському, Веселівському та Кам'яно-Дніпровському районам.

2008 року, в Івано-Франківську вийшли матеріали до Зводу пам'яток Богородчанського району Івано-Франківської області. Створена науково-

редакційним відділом у процесі підготовки тому загальнодержавного видання «Звід пам'яток історії та культури України. Івано-Франківська область», вона стала першою в науково-популярній серії, покликаний ближче ознайомити громадськість з матеріально-культурним надбанням Прикарпаття, а також привернути увагу до проблем дослідження і збереження пам'яток. Невеликі історичні екскурси в минуле, втілені у скульптурі чи архітектурній споруді, життєписи відомих постатей різних епох, яким судилося продовжити своє життя у пам'яті нащадків, дадуть читачам можливість поглибити свої знання з історії та краєзнавства. Відомості про встановлення, руйнування та відновлення пам'яток наочно доповнені їхніми описами й великою кількістю давніх і сучасних світлин¹⁰⁰.

Розпочинає її оглядовий нарис — своєрідний короткий екскурс в історичне минуле краю, представлене у збережених, новозбудованих і навіть втрачених на сьогодні пам'ятках. Далі в алфавітному порядку населених пунктів подаються статті, які включають відомості про місцезнаходження пам'ятки, історичну довідку й опис зовнішнього вигляду. Для наочності і повнішого розкриття інформації майже кожна з них містить фотографію та список використаних джерел. Усі статті пронумеровані, бо виникла потреба робити в тексті перехресні посилання. У кінці книжки подані іменний та географічний покажчики. Готуючи матеріали до книжки, працівники науково-редакційного відділу побували в усіх селах району, виявили, описали й сфотографували понад 150 пам'яток історії й архітектури¹⁰¹.

У тому ж 2008 році вийшла ще одна праця, створена науково-редакційно-видавничим відділом Зводу пам'яток історії та культури України Івано-Франківської області. Вона розповідає про некрополі м. Івано-Франківська. Описи пам'яток доповнені відомостями про історію їх встановлення, руйнування та відновлення, а також великою кількістю світлин. До неї ввійшли матеріали про всі міські цвинтарі. Видання містить відомості про поховання відомих державних, громадсько-політичних, культурно-освітніх діячів різних історичних періодів (письменників, священників, педагогів, науковців, лікарів, акторів, винахідників та ін.), а також про військові цвинтарі, братські та одиночні могили січових стрільців, вояків УГА, підпільників ОУН і вояків УПА, воїнів радянської та інших армій, котрі знайшли вічний спочинок на прикарпатській землі.

При написанні статей автори користувалися методичними рекомендаціями, розробленими Головною редакцією «Зводу пам'яток історії та культури України» у Києві. Критеріями для відбору персоналій служили загальнодержавне суспільне значення їхньої діяльності, вагомість внеску в соціально-політичний, економічний, культурний і духовний розвиток

краю. Для зручності пошуку всі описані некрополі подані в алфавітному порядку за назвами вулиць, на яких вони розміщені; статті про могили в межах цвинтаря — за прізвищами похованих. Оскільки кладовища є комплексними пам'ятками, що охоплюють багато об'єктів, для впорядкування статей використано принцип подвійної нумерації¹⁰².

Активно веде підготовку до видання обласного тому Зводу редколегія тому Сумської області. Результатом цієї роботи стало видання на базі матеріалів Зводу протягом 2005–2007 років ряду робіт з висвітлення пам'яткознавчих проблем окремих районів області. Першою такою працею стали «Пам'ятки історії Середино-Будського району», підготовлені обласною редколегією Зводу пам'яток історії та культури України. На думку укладачів цієї роботи, літератури, спеціально присвяченої пам'яткам історії та культури Середино-Будського району, практично не існує. Пропонована читачам робота — перший крок у цій справі.

Історія регіону ще потребує дослідження. Дожовтневий період історії краю досить непогано висвітлений у відомих книгах О. Лазаревського «Описание старой Малороссии. Полк Стародубский», В. Семенова «Полное географическое описание нашего Отечества». Відомості про населені пункти району містяться в описах Новгород-Сіверського намісництва, календарях Чернігівської губернії за різні роки. Проте недостатньо вивчено новітню історію: події Української революції 1917–1921 років, коли район перебував у так званій «нейтральній зоні», голодомор 1932–1933 років.

У книзі подається нарис з історії району, список пам'яток історії та короткий опис кожної історичної пам'ятки. Джерельною базою нарису та статей є матеріали Державного архіву Чернігівської та Сумської областей, Центрального архіву Міністерства Оборони Російської Федерації, архіву обласного та районного військкоматів¹⁰³.

Іншою роботою з цієї серії є «Пам'ятки історії міста Глухова та населених пунктів Глухівського району». На відміну від Середино-Будського району, матеріали про історичне минуле м. Глухова та району опублікували відомі на Сумщині краєзнавці В.К. Ткаченко, В.І. Белашов, П.І. Киселенко. Ними досліджено історію виникнення населених пунктів, події періоду Другої світової війни на території району, біографії видатних людей Глухівщини. Історія регіону знайшла відображення у працях відомих дослідників М. Маркевича, О. Марковича, О. Лазаревського, Д. Дорошенка.

Видання містить нарис з історії м. Глухова та Глухівського району та науково-довідкові статті на пам'ятки історії та культури. Джерельною базою нарису та статей є матеріали Державного архіву Сумської області, Центрального архіву Міністерства оборони Російської Федерації, архівів обласного та районного військкоматів¹⁰⁴.

Таким чином, підготовка до видання Зводу пам'яток історії та культури України сприяє росту громадянської активності діячів науки і культури. пам'яткознавчі проблеми знайшли своє висвітлення у багатьох напрямках. І у цьому сприяє Звід пам'яток історії та культури України. А сама праця над матеріалами до цього багатотомного видання надала потужний імпульс у дослідженні теоретичних та практичних питань пам'яткознавства, стимулювала процеси поглибленого вивчення об'єктів національної культурної спадщини на регіональному рівні, сприяло виявленню нових об'єктів культурної спадщини та їх введенню в науковий та культурний обіг. Ці процеси повною мірою отримали своє відображення у наукових виданнях різного типу та спрямування, що побачили світ саме в контексті підготовки Зводу пам'яток історії та культури України.

¹ Див. про це: *Жуков Ю.Н.* Теоретическое и практическое значение первого государственного списка недвижимых памятников (1935 г.) // Труды НИИ культуры РСФСР. — 1987. — № 161. — С. 96–101.

² *Жуков Ю.Н.* Теоретическое и практическое значение первого государственного списка недвижимых памятников (1935 г.) // Труды НИИ культуры РСФСР. — 1987. — № 161. — С. 96.

³ Там само.

⁴ Там само. — С. 98.

⁵ *Горбик В.О., Денисенко Г.Г.* Звід пам'яток історії та культури України // Основи пам'яткознавства. — К., 2012. — С. 337.

⁶ Методические рекомендации по подготовке томов Свода памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР». — К., 1981. — С. 5.

⁷ Там само. — С. 7.

⁸ Методические рекомендации для подготовки томов «Свода памятников истории и культуры народов СССР» по Украинской ССР. — К., 1981. — С. 11.

⁹ «Методические рекомендации по подготовке томов «Свода памятников народов СССР» по Украинской ССР». — К., 1983. — С. 4–5.

¹⁰ Там само. — С. 5.

¹¹ Там само. — С. 10.

¹² Там само. — С. 9.

¹³ Там само.

¹⁴ «Методические указания по подготовке материалов Свода памятников истории и культуры народов СССР». — М., 1986. — С. 3.

¹⁵ Там само. — С. 3.

¹⁶ Там само. — С. 4.

¹⁷ Там само. — С. 7.

¹⁸ «Методичні рекомендації по підготовці матеріалів Зводу пам'яток історії та культури України». — К., 1993. — Анотація.

- ¹⁹ Там само. — С. 2.
- ²⁰ Там само.
- ²¹ Там само. — С. 5–6.
- ²² Типові статті для Зводу пам'яток історії та культури України. — К., 1994. — С. 3.
- ²³ Теоретичні та науково методологічні засади підготовки статей про пам'ятки історії до «Зводу пам'яток історії та культури України. — К., 2011. — С. 12.
- ²⁴ *Полякова М.А.* Исторические памятники: проблемы классификации и определения общественной ценности // Памятники в контексте историко-культурной среды: Труды НИИ культуры. — М., 1990. — С. 64.
- ²⁵ Там само. — С. 13.
- ²⁶ Там само. — С. 21.
- ²⁷ Там само. — С. 23.
- ²⁸ *Константинов В.О.* Охорона пам'яток науки і техніки (методичні рекомендації) // Праці Центру пам'ятокознавства. — 1993. — Вип. 2. — С. 77.
- ²⁹ Там само. — С. 77–78.
- ³⁰ Там само. — С. 79–81.
- ³¹ *Ковпаненко Н.Г.* Проблеми висвітлення мистецької спадщини у «Зводі Пам'яток історії та культури України». — К., 2011. — С. 7–10.
- ³² Там само. — С. 38.
- ³³ Там само. — С. 39–40.
- ³⁴ Там само. — С. 42–48.
- ³⁵ Там само. — С. 50–52.
- ³⁶ Памятники истории и культуры Украинской ССР. Каталог-справочник. — К., 1987. — С. 6.
- ³⁷ Там само. — С. 7.
- ³⁸ *Горбик В.О.* Роль бібліотек у підготовці «Зводу пам'ятників історії і культури» // Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР. Збірник методичних матеріалів в шести частинах. — К., 1989. — Ч. 6. — С. 8.
- ³⁹ Там само. — С. 8.
- ⁴⁰ Історія Києва: Бібліографічний покажчик: у 2-х томах, 4-х випусках. — К., 1958–1963.
- ⁴¹ Історія Києва. Бібліографічний покажчик до історії міста. — К., 1980–1982. — Вип. I–XII.
- ⁴² Історія міста Києва з найдавніших часів до 2000 року. Науково-допоміжний бібліографічний покажчик у виданнях від XVII ст. до 2000 року. У 3 томах, 14 книгах. — К., 2009–2010.
- ⁴³ Історія міста Києва з найдавніших часів до 2000 року. Науково-допоміжний бібліографічний покажчик у виданнях від XVII ст. до 2000 року. К., 2009. — Т. 1. — Кн. 1. — С. 6.
- ⁴⁴ Памятники истории и культуры Волынской области. Научно-вспомогательный библиографический указатель. — Луцк, 1985. — С. 3.
- ⁴⁵ Памятники истории и культуры Винницкой области. Научно-вспомогательный библиографический указатель. — Винница, 1989. — С. 4.
- ⁴⁶ Там само.
- ⁴⁷ Памятники истории и культуры Житомирской области. — Житомир, 1987. — С. 3.

⁴⁸ Памятники истории и культуры Ивано-Франковской области. Научно-вспомогательный библиографический указатель. — Ивано-Франковск, 1988. — С. 3.

⁴⁹ Памятники истории и культуры Крымской области. — Симферополь, 1987. — Ч. 1. — С. 3.

⁵⁰ Памятники истории и культуры Харьковской области (библиографический указатель). — Харьков, 1985. — С. 3.

⁵¹ Матеріали до «Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР по Українській РСР». — К., 1984. — Вип. 1. — С. 4.

⁵² Материалы к Своду памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР. Харьковская область. — К., 1984. — Вып. 2. — С. 4.

⁵³ Материалы к Своду памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР. Черниговская область. — К., 1986. — Вып. 4. — С. 4.

⁵⁴ Материалы к Своду памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР. Запорожская область. — К., 1989. — Вып. 7. — С. 3–4.

⁵⁵ Памятники истории и культуры Винницкой области. Материалы к Своду памятников истории и культуры народов ССР по Украинской ССР. Винницкая область. — К., 1990. — Вып. 8. — С. 2.

⁵⁶ Памятники истории и культуры Житомирской области. Материалы к Своду памятников истории и культуры Украины. — К., 1991. — Вып. 9. — С. 1.

⁵⁷ *Біляшівський М.* Справи українського мистецтва // Шлях. — 1918. — № 15. — С. 49 — 51.

⁵⁸ Охрана, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР. Збірник методичних матеріалів в шести частинах. — К., 1989. — Ч. 1. — С. 48.

⁵⁹ *Данилюк Ю.З.* Розвиток громадських ініціатив по збереженню історико-культурної спадщини в 60–80-х роках // Охрана, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР. Збірник методичних матеріалів в шести частинах. — К., 1989. — Ч. 4. — С. 100.

⁶⁰ Там само.

⁶¹ *Данилюк Ю.З.* Розвиток громадських ініціатив по збереженню історико-культурної спадщини в 60 — 80-х роках // Охрана, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР. Збірник методичних матеріалів в шести частинах. — К., 1989. — Ч. 4. — С. 108.

⁶² Там само.

⁶³ Історія української культури. — К., 2001. — Т. 1. — С. 5.

⁶⁴ Історія української культури. — К., 2012. — Т. 5. — Кн. 3. — С. 7.

⁶⁵ Там само. — К., 2012. — Т. 5. — Кн. 4. — С. 49–50.

⁶⁶ Там само.

⁶⁷ Основи пам'яткознавства. — К., 2012. — С. 5.

⁶⁸ Історико-культурна спадщина України: проблеми дослідження та збереження. — К., 1998. — С. 15.

⁶⁹ Актуальні питання виявлення і дослідження пам'яток історії та культури. — К., 1999. — Ч. 1. — С. 2.

⁷⁰ Пам'яткознавчі студії в Україні: теорія і практика. — К., 2007. — Анотація.

⁷¹ Там само. — С. 5–6.

⁷² *Прибєга Л.В.* Україна в контексті міжнародної системи охорони культурної спадщини // Пам'ятки історії та культури України. Дослідження та збереження. Зошит 1. — К., 2005. — С. 102.

⁷³ Пам'ятки історії та культури України: Каталог-довідник. Київ. — Зошит 2. — К., 2007. — С. 4.

⁷⁴ Пам'ятки історії та культури України: Каталог-довідник. М. Севастополь. — Зошит 3. — К., 2008. — С. 2.

⁷⁵ Памятниковедение науки и техники: теория, методика, практика. — М., 1988.

⁷⁶ *Гріффен Л.О., Констатінов В.О., Тітова О.М.* Пам'ятки техніки. — К., 2010. Анотація.

⁷⁷ Див. про це: *Горбик В., Денисенко Г.* Воєнна історія України в пам'ятках. — К., 2003.

⁷⁸ *Денисенко Г.Г.* Воєнна історія України в контексті дослідження і збереження культурної спадщини. — К., 2011. — Анотація.

⁷⁹ *Горбик В., Денисенко Г.* Звід пам'яток історії та культури України у дослідженні і охороні культурної спадщини: досвід, проблеми, перспективи. — К., 2012. — Анотація.

⁸⁰ *Катаргіна Т.І.* Збереження культурної спадщини у Великій Британії, США, Канаді (історія і сучасність). — К., 2003. — Анотація.

⁸¹ *Ковпаненко Н.Г.* Архітектурно-мистецька спадщина Наддніпрянської України у вітчизняних історичних дослідженнях (кінець XIX — початок XX ст.). — Анотація.

⁸² *Горбик В.О., Денисенко Г.Г.* Звід пам'яток історії та культури України // Основи пам'яткознавства. — К., 2008. — С. 338.

⁸³ *Батов В.И., Панкратова Т.Е., Чернявская Е.Н.* Практика государственной охраны памятников (60–80-е гг.) // Труды НИИ культуры. — 1987. — № 161. — С. 135.

⁸⁴ Там само. — С. 135–136.

⁸⁵ Там само. — С. 136.

⁸⁶ Там само.

⁸⁷ Режим доступу: gupa.ru. Свод памятников архитектуры и монументального искусства.

⁸⁸ Режим доступу: institut@sias.ru. Государственный институт искусствознания.

⁸⁹ Звід пам'яток історії та культури України. Київ. — Кн. 1, ч. 1. — С. V.

⁹⁰ Звід пам'яток історії та культури України. Київ. — Кн. 1, ч. 2. — С. V.

⁹¹ Там само.

⁹² Матеріали до багатотомного «зводу пам'яток історії та культури України» м. Севастополь. — К., 2014. — С. 3.

⁹³ Звід пам'яток історії та культури України м. Львів. — Т. 1. — С. 13.

⁹⁴ Там само.

⁹⁵ Пам'ятки історії і культури Вінницької області. Словникова частина. Вінниця, 2011. — Анотація.

⁹⁶ Там само. — С. 5.

⁹⁷ Пам'ятки Житомира. Енциклопедія. — Житомир, 2009. — С. 6.

⁹⁸ Пам'ятки і пам'ятні місця Великої вітчизняної війни 1941–1945 рр. на Житомирщині. — Житомир, 2005. Анотація.

⁹⁹ Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Новосанжарський район. — Полтава, 2007. — С. 10.

¹⁰⁰ Звід пам'яток історії і культури Івано-Франківської області. Богородчанський район. — Івано-Франківськ, 2008. Анотація.

¹⁰¹ Там само. — С. 4.

¹⁰² Некрополі м. Івано-Франківська. — Івано-Франківськ, 2008. — С. 3.

¹⁰³ Пам'ятки історії Середино-Будського району. — Суми, 2005. — С. 4.

¹⁰⁴ Пам'ятки історії міста Глухова та населених пунктів Глухівського району. Матеріали з підготовки «Зводу пам'яток історії та культури України» по Сумській області. — Суми, 2007. — С. 3.

ПІСЛЯМОВА

На жаль, в цілому, культурна спадщина України, яка відіграє важливу роль у духовному відродженні, переживає не кращі часи. З одного боку, прийнято низку законів, нормативно-правових актів, готується Державний реєстр нерухомих пам'яток України, йде інтенсивна реставрація та відтворення пам'яток. З іншого, руйнуються і занепадають не лише об'єкти місцевого значення, а й національного і світового рівня, втрачається неповторний унікальний вигляд історичних центрів. Масштаби руйнування пам'яток і будівництва останнім часом набули катастрофічних розмірів.

Тільки об'єднання зусиль державних пам'яткоохоронних органів і громадських організацій, широкого загалу, дозволить вирішувати питання охорони і збереження пам'яток. На порядку денному створення спеціальних наглядових комітетів, у повноваження яких входить би контроль за прийняттям всіх рішень місцевої влади, пов'язаними з будівництвом і реконструкцією в історичних центрах міст. Мають бути різні асоціації, об'єднання громадян, які б приймали рішення щодо забудови в історичних центрах міст, потрібно вносити зміни до чинного законодавства, порушувати питання про відповідальність посадових осіб за руйнування і зникнення пам'яток.

Значна кількість об'єктів культурної спадщини руйнується від неблаганного часу, під дією природної стихії, багато в них перебувають у катастрофічному стані, оскільки на їх охорону й проведення ремонтних робіт не виділяються кошти. Українське товариство охорони пам'яток історії та культури започаткувало «Червону книгу пам'яток», до якої занесені більшість замків Тернопільщини, Георгієвська церква у Седневі, будинок І. Рашевського у Чернігові, пам'ятка садово-паркової архітектури «Шарівка» на Харківщині, будинок анатомічного театру (Музей медицини) у Києві і ще близько 100 унікальних пам'яток, що знаходяться під загрозою руйнації¹. Близько 10 процентів пам'яток архітектури перебувають в аварійному чи незадовільному стані, понад 90 процентів малих курганів українського степу і частково лісостепу знищені тракторною оранкою².

Погіршення стану охорони пам'яток зобов'язує державу вжити рішучих заходів щодо захисту історико-культурних надбань народу. На черзі дня — розробка широкомасштабної системи пам'яткоохоронних заходів, яка має базуватися на науково обґрунтованій концепції збереження історико-культурної спадщини і включати питання законодавчого, органі-

заційного та фінансового забезпечення. Важливе значення в удосконаленні пам'яткоохоронної справи має розробка вітчизняного пам'яткоохоронного законодавства, приведення його у відповідність з міжнародними угодами та конвенціями, рекомендаціями ЮНЕСКО та Ради Європи. З прийняттям 8 червня 2000 р. Закону України «Про охорону культурної спадщини» було встановлено юридичну регламентацію сфери охорони, збереження і дослідження пам'яток, визначено чітку систему державного управління у сфері охорони культурної спадщини, участі в пам'яткоохоронній діяльності органів місцевого самоврядування, науково-методичних рад установ науки, освіти та культури, громадських організацій. Але потребують розробки і численні підзаконні акти та інструкції, що регламентують облік, збереження, реставрацію нерухомих пам'яток.

В цих процесах важливу роль має відіграти підготовка «Зводу пам'яток історії та культури України», який повинен стати найбільш повним ілюстрованим довідником енциклопедичного характеру, в якому зосереджені точні, науково перевірені дані про всі нерухомі пам'ятки з короткою інформацією про їх історичну цінність і художнє значення. Видання має забезпечити наукову основу для широкого вивчення, охорони і пропаганди історичних, археологічних і художніх цінностей, складання географічного атласу пам'яток, створення повного довідкового матеріалу про національну культурну спадщину, введення її у вітчизняні і міжнародні інформаційні центри, використання історико-культурного потенціалу в туристичній і освітній сфері. Матеріали «Зводу пам'яток історії та культури України» дозволять ширше представити вітчизняну спадщину, будуть сприяти вихованню патріотизму, знайомству молоді з історичним минулим через пам'ятки, реконструкцію історичних подій із використанням пам'яток і місць пам'яті.

«Звід пам'яток історії та культури України» відіграє вирішальну роль у проведенні інвентаризації, виявленні пам'яток, поліпшенні системи збереження культурної спадщини, являється науковою базою для складання Державного реєстру нерухомих пам'яток України та розробки автоматизованої бази даних про всі об'єкти культурної спадщини. Робота над глобальним за своїм характером і обсягом науковим виданням «Звід пам'яток історії та культури України» надзвичайно актуалізувала роль і значення культурної спадщини у формуванні історичної пам'яті, його ідентифікації, поглибленого вивчення пам'яток національного культурного надбання, їх взаємозв'язків і впливів на світовий і європейський культурний процес. Підготовка «Зводу пам'яток історії та культури України» — державна справа, один із найбільших проєктів у галузі культури, направлений на вивчення і осмислення історичного минулого,

охорону, збереження і популяризацію культурного надбання, формування колективної пам'яті народу.

Праця над Зводом стимулювала розвиток краєзнавчого і пам'яткоохоронного руху в Україні, сприяла пробудженню патріотичних почуттів, національної свідомості та державницької ідеології українського народу, без чого не може існувати незалежна держава. Звід не лише активізував пошуки і систематизацію пам'яток, уточнення багатьох методичних положень, а й дав активний поштовх науковим студіям — від розробки методологічних засад в пам'яткознавстві, критеріїв класифікації пам'яток історії до висвітлення основних етапів пам'яткоохоронної діяльності, формування концепції збереження нерухомих пам'яток в Україні і за кордоном. Незважаючи, що масштабний проект по підготовці і виданню «Зводу пам'яток історії та культури України» не вдалося реалізувати в повній мірі, оскільки неможливо було досягнути обсяг робіт, кількість задіяних фахівців, він підніс справу охорони і збереження історико-культурної спадщини на новий рівень, заклав підвалини для проведення інвентаризації пам'яток, створення Державних реєстрів, які унеможливають руйнування пам'яток, безвідповідальне ставлення до національної культурної спадщини. Робота по дослідженню пам'яток дозволила систематизувати наукову діяльність інститутів, творчих груп, окремих учених у сфері пам'яткознавства.

Підготовка Зводу пройшла три етапи. Перший початковий, коли закладалися організаційні підвалини цього видання. Другий, з 1986 р. по 1991 р. став найбільш продуктивним, коли були створені робочі групи, обласні (міські) редколегії, сформовані авторські колективи, розроблені наукові засади підготовки видання. Робота по підготовці «Зводу пам'яток історії та культури України» знаходилася на постійному контролі Головної редакційної колегії Зводу на чолі з заступником голови Кабінету Міністрів УРСР, розглядалася на засіданнях бюро Секції суспільних наук АН України.

Третій етап розпочався з 1992 р. з прийняттям урядом України постанови «Про додаткові заходи щодо забезпечення видання томів «Зводу пам'яток історії та культури України», яка зобов'язала місцеві органи влади і відповідні наукові установи активізувати роботу над виданням і випуском томів Зводу. У постанові йшлося про вирішення фінансових і матеріально-технічних питань, створення спеціалізованої Головної редакції Зводу при видавництві «Українська енциклопедія» імені М.П. Бажана у кількості 70 чоловік з укомплектуванням штату в міру збільшення обсягу роботи³. Важливим кроком стало створення у 1993 р. Головної редакційної колегії, згодом республіканської (АР Крим), обласних та міських (м. Київ та Севастополь) редколегій, а також спеціалізованої

наукової Головної редакції Зводу при видавництві «Українська енциклопедія» ім. М. Бажана⁴.

Організаційні питання по підготовці Зводу оперативно вирішувалися Головною редколегією, робочою групою, яка функціонувала при ній. Невирішення фінансових питань компенсувалося організаційними заходами, які дозволяли продовжувати роботу над Зводом, певною мірою підтримувати ідею його створення. Позитивну роль у роботі над Зводом відіграли Укази Президентів України: «Про забезпечення підготовки і випуску багатотомного енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та культури України» від 11 грудня 2000 р.⁵ та «Про додаткові заходи з підготовки і випуску багатотомного енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та культури України» від 28 листопада 2007 р.⁶ Прийняття Указів не вирішило всіх проблем, але вони ще раз підняли «Звід пам'яток історії та культури України» до загальнонаціонального значення, привернули увагу місцевих органів влади до цієї масштабної роботи.

Підготовка і випуск Зводу за рахунок місцевого фінансування не відповідали масштабності задуманої праці, а перехід до ринкових відносин не міг не позначитися негативно на підготовці такої фундаментальної праці. Брак коштів і недостатнє матеріально-технічне забезпечення — основна перепона у підготовці «Зводу пам'яток історії та культури України»⁷. Під державну програму не було передбачено загальнодержавного фінансування, слабка матеріально-технічна база Головної редакції Зводу, а також нечисленний колектив, в якому не вистачало фахівців з археології, архітектури, монументального мистецтва, позначилися на термінах підготовки томів Зводу і передачі їх до поліграфічного комбінату.

«Звід пам'яток історії та культури України» має стати пріоритетним завданням усіх органів охорони культурної спадщини, конкретним втіленням гуманітарної політики держави. Продовження і завершення цієї грандіозної роботи, аналогів якої немає у світі, можливе лише за умови включення її до загальнонаціональних програм у галузі культури з відповідним фінансуванням. Необхідно чітко визначити організації і установи, поліграфічну базу для видання Зводу, питання, пов'язані з матеріально-технічним і кадровим забезпеченням, визначити залучення до цієї роботи наукових установ, творчих спілок і громадських організацій, забезпечити участь місцевих державних органів у підготовці томів.

Головне завдання національного проекту — зробити національну культурну спадщину надбанням кожної людини, компонентом історичної пам'яті, оскільки в епоху глобалізації матеріальний та духовний спадок тисячоліть є основою самоідентифікації, платформою для формування

нового культурно-історичного ландшафту країни. Необхідно включити культурні надбання у сферу суспільного знання і масової інформації, активно використовувати для розвитку туризму, вважати їх найважливішою ланкою в туристичній інфраструктурі. Формування національних символів на основі історико-культурної спадщини — пріоритетне завдання Концепції. Як Велика Китайська стіна в КНР, Ейфелева вежа в Парижі, піраміди Єгипту, так Хортиця, Херсонес Таврійський, Софія Київська повинні стати для України національними символами, які об'єднують країну і визначають її духовні орієнтири.

¹ Карнабід А. Що полишимо нащадкам // Вісник УТОПК. — 1999. — № 2. — С. 17–18.

² Міжнародний досвід охорони культурної спадщини та пам'яткоохоронне законодавство України. Матеріали конференції (18–19 квітня 2002 р.). — К., 2002. — С. 13.

³ ПА ЦДІКСУ Інституту історії України НАН України // Постанова Кабінету Міністрів України від 14 березня 1992 р. № 131 «Про додаткові заходи щодо забезпечення видання томів Зводу пам'яток історії та культури України».

⁴ Горбик В.О. Багатотомний «Звід пам'яток історії та культури України» — наукова база складання Державного реєстру нерухомих об'єктів історико-культурної спадщини // Пам'яткознавчі студії в Україні: теорія і практика. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. — С. 95.

⁵ Указ Президента України «Про забезпечення підготовки і випуску багатотомного енциклопедичного видання “Звід пам'яток історії та культури України”» // Правова охорона культурної спадщини. Нормативна база: Зб. документів (2-видання). — К.: Вид-во ХІК, 2006. — С. 286–287.

⁶ Режим доступу: <http://www.uazakon.com/documents/date—bh/pg-gsgkot.htm>

⁷ Актуальні питання виявлення і дослідження пам'яток історії та культури (на матеріалах «Зводу пам'яток історії та культури України»). — Ч. 1. — К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. — С. 74.

Наукове видання

**КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА В КОНТЕКСТІ
«ЗВОДУ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ
УКРАЇНИ»**

Фото на першій сторінці обкладинки — палац Розумовських
в м. Батурині Чернігівської області.

Фото на четвертій сторінці обкладинки — пам'ятник полеглим козакам та селянам-
повстанцям — учасникам битви під Берестечком (1991, ск. А. Куш),
с. Пляшева Рівненської області

Комп'ютерна верстка та оригінал-макет
Зубець Л.А.

Підписано до друку 08.12.2015 р. Формат 70х100/16.
Ум. друк. арк. 39,57. Обл. вид. арк. 37,96.
Тираж 300. Зам. 29. 2015.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1. Грушевського, 4